

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В. М. КОРЕЦЬКОГО**

На правах рукопису

МЕЛЬНИЧУК ОЛЬГА ФЕДОРІВНА

УДК 342.733

**КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ОСВІТУ В
УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ**

Спеціальність 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Науковий консультант:

ШЕМШУЧЕНКО Юрій Сергійович

доктор юридичних наук, професор,

академік НАН України

Київ 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ГЕНЕЗА КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ПРАВА НА ОСВІТУ В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ПРАВОВІЙ ДУМЦІ	16
1.1 Еволюція ідеї права на освіту у правових ученнях Західної Європи	16
1.2 Становлення та розвиток концептуальних засад права на освіту у правовій думці України	37
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ОСВІТУ	68
2.1 Методологія дослідження проблем конституційно-правового забезпечення права на освіту.....	68
2.2 Сутність, ознаки та зміст права на освіту в конституційно- правовій доктрині.....	83
2.3 Місце права на освіту в системі конституційних прав та його співвідношення з іншими правами людини і громадянина.....	122
РОЗДІЛ 3. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ МЕХАНІЗМУ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ОСВІТУ В УКРАЇНІ	163
3.1 Поняття та структура механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту	163
3.2 Принципи та норми права як складова ефективності механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні та європейських країнах	180

3.3 Правові відносини в механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду.....	213
РОЗДІЛ 4. ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ ГАРАНТІЙ ПРАВА НА ОСВІТУ В УКРАЇНІ З УРАХУВАННЯМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ.....	269
4.1 Гарантії права на освіту: поняття, види, шляхи розвитку ..	269
4.2 Модернізація конституційно-правового статусу органів державної влади та інститутів громадянського суспільства як напрям гарантування права на освіту.....	302
4.3 Судовий захист права на освіту в Україні.....	339
ВИСНОВКИ.....	363
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	375
ДОДАТКИ.....	450

ВСТУП

Актуальність теми. Право на освіту належить до одного з найбільш важливих конституційних прав. Воно забезпечує кожному здобуття знань, умінь, навичок, розвиток творчих здібностей, гарантує ефективне функціонування державних і громадських інституцій, національну безпеку, утверджує стабільність у суспільстві та сприяє розбудові демократичної, соціальної правової держави.

Значущість права на освіту як для окремої особи, так і для суспільства та держави в цілому вимагає підвищення рівня теоретико-правової обізнаності кожного щодо його сутності, значення і місця в системі прав, розуміння механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту, а також засобів, способів і форм його захисту. У зв'язку з цим є потреба здійснення наукового аналізу права на освіту в Україні в контексті сучасного європейського досвіду. Йдеться насамперед про досвід Республіки Австрії, Федеративної Республіки Німеччини, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Французької Республіки, Королівства Іспанії, Республіки Білорусь, Російської Федерації та деяких інших європейських держав.

Теоретико-методологічну основу дисертаційного дослідження склали праці: Б. Андрусина, В. Бабкіна, О. Батанова, С. Бобровник, В. Боняк, О. Зайчука, М. Козюбри, А. Колодія, Т. Костецької, А. Крусян, О. Кулініч, М. Курка, В. Ладиченка, С. Максимова, О. Марцеляка, А. Монаєнка, О. Мурашина, Н. Мяловицької, А. Олійника, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, Н. Петрецької, О. Петришина, В. Погорілка, О. Пушкіної, П. Рабіновича, Н. Ракші, К. Романенко, В. Сіренка, О. Скрипнюка, Р. Стефанчука, С. Стеценка, Т. Тарахонич, І. Усенка, В. Федоренка, М. Хавронюка, В. Шаповала, Р. Шаповала, Ю. Шемшученка, О. Ющика та ін.

Використані також наукові ідеї з відповідних питань російських і білоруських вчених, зокрема: Н. Белякович, Є. Вавіліна, Т. Живуліної,

М. Ібрагімова, О. Калпінської, В. Карташкіна, Є. Лукашева, О. Малька, М. Матузова, Т. Матюшевої, Ю. Новгородової, В. Рібакової, С. Серьогіної, В. Сирих, М. Смирнової, В. Спаської, О. Стремоухова, О. Стульнікової, В. Субочева, О. Теплякової, І. Тяпкіної, Є. Хазова, Д. Хромова, І. Царькова, В. Шкатулли, Д. Ягофарова та ін.

Дослідження права на освіту ґрунтується на фундаменті, закладеному представниками світової правової думки, а саме: Г. Гегеля, К. Гельвеція, Д. Дьюї, М. Драгоманова, І. Канта, Б. Кістяківського, Д. Локка, М. Монтеня, С. Оріховського, Ж-Ж. Руссо, Л. Сенеки, Г. Спенсера, А. Токвіля, К. Ушинського, П. Юркевича тощо.

Опрацьовано науковий доробок з питань права на освіту радянських учених – Н. Барабашевої, Л. Воєводіна, Л. Дольникової, Г. Дорохової, А. Зайкіна, Ю. Козлова, Є. Ковешнікова, Ю. Орловського, О. Пічугіної, Т. Рум'янцевої, Н. Саліщева, Л. Стешенка, Г. Сапаргалієва та ін.

Окремі аспекти права на освіту висвітлювали сучасні автори далекого зарубіжжя: А. Бауер, І. Вадсак, І. Гарріс, Дж. Гріфін, К. Байтер, Т. Лангер, Дж. Лінч, Х. Каспаровскі, Р. Кінг, Л. Кріблец, М. Мотакеф, К. Мунтанер, Р. Пошер, М. Спені, К. Хоекель, С. Хубер, С. Шарп, Р. Шварц, С. Шмеллентін та ін., наукові теорії яких покладені в основу дослідження.

Віддаючи належне досягнутому у дослідженні проблем права людини і громадянина на освіту, доводиться разом з тим констатувати, що поза увагою вчених залишається низка актуальних питань, а саме: еволюція та періодизація концептуальних ідей права на освіту у правових вченнях Західної Європи та України; методологічні принципи, підходи дослідження конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду; тлумачення права на освіту в теоріях сучасного праворозуміння; співвідношення права на освіту з іншими конституційними правами; вивчення європейського досвіду конституційно-правового забезпечення права на освіту з метою його впровадження в Україні; удосконалення гарантій права на освіту в Україні з урахуванням європейського досвіду тощо.

Емпіричною базою дослідження є проведене автором опитування 256 студентів Вінницького національного аграрного університету, 112 студентів Вінницького державного педагогічного університету, 95 викладачів Вінницького національного аграрного університету, 75 вчителів загальноосвітніх шкіл м. Вінниця.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до тематичного плану наукових досліджень відділу конституційного права та місцевого самоврядування Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України за темою: «Теоретичні проблеми розвитку конституційного законодавства України на сучасному етапі» (номер державної реєстрації 0112U007118). Тема дослідження враховує пріоритетний напрям розвитку правової науки на 2011–2015 роки: «Правові механізми забезпечення і захисту прав та свобод людини і громадянина», затверджений Національною академією правових наук України від 24 вересня 2010 р. № 14-10 (із змінами, внесеними згідно з Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 05 березня 2012 р. № 4-12).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розробка цілісної концепції конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні з урахуванням європейського досвіду та вироблення пропозицій щодо вдосконалення вітчизняного законодавства, яке регулює право на освіту.

Для досягнення зазначеної мети передбачено вирішення таких задач:
розкрити генезу ідеї права на освіту у правовій думці Західної Європи;
висвітлити становлення та розвиток концептуальних засад права на освіту у правових ученнях України;

сформувати методологію дослідження конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду;

з'ясувати сутність, ознаки та зміст права на освіту в конституційно-правовій доктрині;

визначити місце права на освіту в системі прав людини і громадянина та його співвідношення з іншими конституційними правами;

проаналізувати поняття, структурні елементи механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту;

з'ясувати поняття, види принципів права на освіту та значення норм права у структурі механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду;

розкрити сутність правовідносин у механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні з урахуванням досвіду європейських країн;

визначити ознаки, види гарантій права на освіту та шляхи їх розвитку в Україні з урахуванням європейського досвіду;

обґрунтувати напрями модернізації конституційно-правового статусу органів державної влади та інститутів громадянського суспільства в контексті європейського досвіду з метою гарантування права на освіту;

з'ясувати роль судового захисту права на освіту в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв'язку з конституційно-правовим забезпеченням права на освіту в Україні та європейських країнах.

Предметом дослідження є система правових норм, які регулюють конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні та європейських країнах, а також практика їх застосування, наукові погляди, ідеї українських і зарубіжних науковців щодо гарантування права на освіту.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є система філософсько-світоглядних підходів, принципів, загальнонаукових і спеціально-наукових методів, які забезпечили об'єктивний аналіз предмета дослідження. З метою з'ясування еволюції концептуальних засад права на освіту використано метод діалектики (підрозділи 1.1., 1.2.). Застосування методу аналізу дало змогу виділити ознаки суб'єктивного права на освіту, структурні частини його змісту, освітніх правовідносин, механізму конституційно-правового забезпечення

цього права (підрозділи 2.2., 3.1, 3.3.). Системний і функціонально-структурний методи уможливили розгляд права на освіту та механізм його забезпечення цілісно як комплекс взаємопов'язаних між собою елементів, кожен з яких виконує певні функції (розділи 2-4). Використання формально-юридичного методу сприяло виявленню прогалин у законодавстві про освіту, підготовці пропозицій щодо його вдосконалення (підрозділи 2.2., 2.3., 3.2., 3.3., розділ 4). Порівняльно-правовий метод дозволив врахувати позитивний досвід конституційно-правового забезпечення права на освіту в Республіці Австрії, Федеративній Республіці Німеччині, Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії, Французькій Республіці, Королівстві Іспанії, Республіці Білорусь, Російській Федерації (підрозділи 2.2., 2.3., 3.2., 3.3., розділ 4). За допомогою конкретно-соціологічного та статистичного методів з'ясовано думку населення щодо доцільності існування зовнішнього незалежного оцінювання, доступності та якості освіти, діяльності органів державної влади та їх здатності впливати на ефективність забезпечення права на освіту (підрозділи 3.2., 4.2., 4.3.). Метод педагогічного спостереження за учасниками освітнього процесу сприяв формуванню думки про реальну здатність реалізації права на освіту в українських навчальних закладах, можливість його захисту шляхом звернень до органів державної влади та інститутів громадянського суспільства (розділ 4).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що за характером і змістом розглянутих питань дисертація є першим комплексним дослідженням конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду. У зв'язку з цим сформульовано низку нових теоретичних висновків і пропозицій, зокрема:

уперше:

здійснено періодизацію генези концептуальних засад права на освіту в юридичній думці Західної Європи;

виокремлено особливості становлення концепції права на освіту в Україні у співвідношенні до еволюції західноєвропейської парадигми цього права;

класифіковано ознаки права на освіту на загальні (притаманні всім категоріям прав людини і громадянина) та спеціальні (розкривають особливість права на освіту в системі конституційних прав);

визначено поняття та зміст принципів права на освіту, якими є основоположні засади, ідеї, що визначають його сутність і загальну спрямованість розвитку;

обґрунтовано висновок про потребу доповнення ст. 53 Конституції України положенням щодо обов'язковості дошкільної освіти дітей старшого дошкільного віку;

аргументовано необхідність гарантування в ч. 1 ст. 54 Конституції України свободи викладання;

рекомендовано в Законі України «Про освіту» закріпити основні принципи державної політики і правового регулювання відносин у сфері освіти (пріоритетності освіти; доступності освіти; забезпечення права кожного на освіту; гуманістичного характеру освіти; свободи вибору видів освіти та пріоритетного права батьків на вибір освіти малолітніх дітей; світського характеру освіти у навчальних закладах державної і комунальної форм власності; демократичного характеру управління освітою; автономії навчальних закладів; гарантованості використання права на освіту упродовж всього життя; інтеграції системи освіти України у світовий освітній простір за умови збереження і розвитку досягнень та прогресивних традицій національної школи);

визначено зміст правових позицій Європейського Суду з прав людини щодо судового захисту права на освіту;

сформульовано пропозиції щодо удосконалення забезпечення права на освіту шляхом унормування у Законі України «Про освіту» таких питань, як: переважного права батьків (осіб, які їх замінюють) на освіту та виховання їх дітей; закріплення державних гарантій права на освіту; конкретизація способів захисту права на освіту; створення у навчальних закладах органу з урегулювання спорів між учасниками освітніх відносин; визначення

повноважень Президента України щодо гарантування права на освіту та Кабінету Міністрів України у сфері освіти; запровадження інституту Уповноваженого з прав людини у сфері освіти; гарантування права на інформацію в усіх галузях знань та вільного вираження поглядів і переконань особам, які навчаються, та педагогічним, науковим і науково-педагогічним працівникам; визначення поняття, принципів соціального захисту осіб, які навчаються, систему цих заходів; визначення підстав та порядку застосування дисциплінарної відповідальності до осіб, які навчаються;

обґрунтовано потребу посилення повноважень профспілок та їх об'єднань у частині гарантування прав осіб, які навчаються;

конкретизовано пропозиції щодо удосконалення гарантій права на освіту впродовж усього життя, а саме: доповнення Закону України «Про дошкільну освіту» правом дитини на здобуття дошкільної освіти від її народження; внесення змін до Конституції України (ч. 4 ст. 53) та Закону України «Про вищу освіту» (абз. 2 ч. 1 ст. 4) щодо права кожного на безоплатне здобуття вищої освіти у навчальних закладах державної і комунальної форм власності на конкурсній основі; доповнення Закону України «Про вищу освіту» (ст. 44) правом осіб, які вдруге здобувають вищу освіту за іншою спеціальністю, на вступ до вищого навчального закладу за результатами вступних випробувань; внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» (абз. 2 ч. 6 ст. 5) щодо проголошення права всіх осіб, які проводять наукове дослідження, на здобуття ступеня доктора філософії під час навчання в аспірантурі або поза нею; доповнення Закону України «Про вищу освіту» (ч. 7 ст. 5) правом осіб, які мають ступінь доктора філософії, на здобуття ступеня доктора наук у докторантурі або поза нею;

сформульовано пропозиції щодо підвищення ефективності забезпечення права на якісну вищу освіту шляхом удосконалення Закону України «Про вищу освіту», зокрема: розширення академічних прав осіб, які здобувають вищу освіту (ст. 62); визнання органом управління у сфері вищої освіти центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері

освіти шляхом здійснення державного контролю за діяльністю вищих навчальних закладів (ст. 12) та визначення його повноважень (ст. 13); окреслення вимог до кандидатів на обрання членами Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти (ч. 2 ст. 19);

удосконалено:

сутність права на захист суб'єктивного права на освіту як можливості особи самостійно застосовувати засоби протидії, які не заборонені законом, а також звернутися до компетентних органів з метою забезпечення примусового здійснення юридичного обов'язку, необхідного для реалізації права на освіту, або відновлення порушеного права, чи припинення правопорушення;

поняття механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту як цілісної динамічної системи організаційно-правових засобів, спрямованих на реалізацію, захист та охорону права на освіту;

класифікаційні критерії для поділу на види: суб'єктів освітніх правовідносин (ступінь участі суб'єктів в освітніх правовідносинах, функціональна роль, кількісна ознака); юридичних гарантій права на освіту (правові форми діяльності держави та інших уповноважених суб'єктів, онтологічний статус, суб'єктивна сторона правової дійсності);

ознаки юридичних гарантій права на освіту, а саме: вони є явищами правової дійсності; конкретизовані в нормативно-правових актах; реалізуються органами держави, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, учасниками освітнього процесу у межах повноважень для забезпечення права на освіту; об'єктом їх гарантування є право на освіту;

набули подальшого розвитку:

методологічні підходи (діалектичний, антропологічний, феноменологічний, герменевтичний, ціннісний, цивілізаційний) дослідження конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду;

наукові уявлення про форми, правові засоби та способи захисту права на освіту;

співвідношення між правом на освіту та іншими конституційними правами;

положення щодо підготовки та прийняття Закону України «Про освіту» в новій редакції з врахуванням змін у правовому регулюванні відносин у сфері освіти, а згодом – Освітнього кодексу України як комплексного акту в галузі освітньої діяльності;

пропозиції щодо удосконалення змісту та концептуальних положень Закону України «Про освіту» в новій редакції;

положення щодо розвитку системи гарантій права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані у дисертації висновки та пропозиції можуть бути використані: у науково-дослідній роботі – для подальшого вивчення конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду; у процесі правотворчості – для внесення змін та доповнень до Конституції України, а також розвитку законодавства України з питань забезпечення права на освіту; у правозастосуванні – для вдосконалення практики реалізації норм вітчизняного законодавства, яке регулює право на освіту; у навчальному процесі – для підготовки підручників і навчальних посібників з конституційного, муніципального, освітнього права України, викладання відповідних навчальних дисциплін; у просвітницькій роботі – для підвищення рівня правової культури та правосвідомості населення.

Практична цінність результатів дисертаційного дослідження для правотворчої та правозастосовної роботи підтверджена Департаментом освіти і науки Вінницької обласної державної адміністрації (лист від 07.04.2015 р. № 34-1-11/1570), а також Вінницьким окружним адміністративним судом (лист від 16.04.2015 р. № 02-3/844/15)

Результати дисертаційного дослідження впроваджено у навчальний процес у Вінницькому національному аграрному університеті (акт про

впровадження результатів дисертаційного дослідження від 25.03.2015 р. № 12-48-735).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійно виконаною науковою працею. Основні теоретичні положення та висновки, що характеризують наукову новизну і практичне значення дослідження, належать дисертантці особисто. Наукові публікації автора повною мірою відображають зміст дисертаційної роботи.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і результати дисертаційної роботи обговорювалися на засіданні відділу конституційного права та місцевого самоврядування Інституту держави та права ім. В. М. Корецького НАН України, а також викладалися автором на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях. Серед них: Міжнародна науково-практична конференція «Теорія і практика правотворчої та правозастосовної діяльності у контексті сучасних реформаційних процесів» (м. Харків, 22–23 жовтня 2010 р.; тези опубліковано); Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми становлення і розвитку правової системи України» (м. Харків, 27–28 листопада 2010 р.; тези опубліковано); Міжнародна наукова конференція «Сьомі юридичні читання» (м. Київ, 19–20 травня 2011 р.; тези опубліковано); Щорічна Всеукраїнська науково-практична конференція «Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина» (м. Івано-Франківськ, 29–30 квітня 2011 р.; тези опубліковано); Міжнародна науково-практична конференція «Публічне та приватне право: шляхи вдосконалення законодавства і практики» (м. Харків, 25–26 березня 2011 р.; тези опубліковано); Всеукраїнська конференція науковців та практиків «Теоретико-практичні механізми розбудови правової держави» (м. Львів, 23–24 вересня 2011 р.; тези опубліковано); Щорічна Всеукраїнська науково-практична конференція «Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина» (м. Івано-Франківськ, 27–28 квітня 2012 р.; тези опубліковано); Міжнародна науково-практична конференція «V Наукові читання, присвячені пам'яті В. М. Корецького» (м. Київ, 16 лютого

2012 р.; тези опубліковано); XIV Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи» (м. Тернопіль, 20 квітня 2012 р.; тези опубліковано); V Міжнародна науково-практична конференція «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (м. Суми, 19–20 травня 2012 р.; тези опубліковано); III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми публічного та приватного права» (м. Запоріжжя, 03 жовтня 2012 р.; тези опубліковано); Міжнародна наукова конференція «Восьмі юридичні читання» (м. Київ, 10–11 жовтня 2012 р.; тези опубліковано); VII Міжнародна науково-практична конференція «Європейська юридична освіта і наука» (м. Ужгород, 12–14 жовтня 2012 р.; тези опубліковано); Міжнародна науково-практична конференція «Теорія і практика сучасної правотворчої та правозастосовної діяльності» (м. Харків, 09–10 листопада 2012 р.; тези опубліковано); Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритети розвитку юридичних наук у XXI столітті» (м. Одеса, 16–17 листопада 2012 р.; тези опубліковано); Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 15-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 165-річчю Одеської школи права (м. Одеса, 30 листопада 2012 р.; тези опубліковано); Всеукраїнська науково-практична конференція «Права людини: історія і сьогодення» (м. Житомир, 06 грудня 2012 р.; тези опубліковано); Міжнародна конференція «Розвиток інституціональної структури правової держави в сучасних умовах» (м. Санкт-Петербург, 23 лютого 2013 р.; тези опубліковано); XV Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи» (м. Тернопіль, 19 квітня 2013 р.; тези опубліковано); Матеріали регіональної науково-практичної конференції «Право України: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Вінниця, 30 травня 2014 р.; тези опубліковано); Міжнародна науково-практична конференція «Права та свободи людини і громадянина: механізм їх реалізації та захисту різними галузями права» (м. Братислава, Словачка Республіка, 19–20 вересня 2014 р.; тези опубліковано).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено у 52 наукових працях, зокрема в індивідуальній монографії, в 25 статтях у вітчизняних виданнях, визначених як фахові з юридичних наук, у 4 статтях, опублікованих в іноземних фахових виданнях, у 1 науковому виданні, яке додатково відображає наукові результати дисертації, у 21 тезі доповідей на конференціях.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 459 сторінок, з них 374 – основний текст, 75 (685 найменувань) – список використаних джерел, 10 – додатки.

РОЗДІЛ 1

ГЕНЕЗА КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ПРАВА НА ОСВІТУ В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ПРАВОВІЙ ДУМЦІ

1.1 Еволюція ідеї права на освіту у правових ученнях Західної Європи

Розкриття проблематики конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні та європейських країнах є неповним без з'ясування становлення та розвитку концептуальних ідей даного правового феномену в правовій думці минулого та сьогодення. На наше переконання, такий шлях дослідження дає змогу не лише зрозуміти сутність праворозуміння в той чи інший період еволюції суспільства, але й відшукати найбільш прийнятну концепцію права на освіту в сучасних умовах.

Здійснюючи дослідження генези наукових поглядів права на освіту, як данину науковій традиції, візьмемо до уваги загальноприйняті етапи розвитку суспільства – додержавний і державний. Адже праворозуміння вчених в ту чи іншу епоху розвитку людства обумовлювалося низкою чинників, тобто мало відповідну правову, моральну, релігійну, ідеологічну основу, яка значною мірою й визначається історичним контекстом.

Аналіз правової думки Західної Європи дає нам підстави запропонувати наукову періодизацію поглядів вчених щодо права на освіту. Вважаємо, що в ній доцільно виділити чотири періоди: 1) зародження недиференційованих знань про світ, що виражалися в первісних міфологічно-релігійних уявленнях людини, тобто існування протоправорозуміння; 2) становлення ідеї права на освіту як природного блага вільної людини, що задовольняє індивідуальні потреби та інтереси держави; 3) утвердження ідеї в синтезованих християнсько-наукових знаннях про необхідність здобуття освіти як важливого засобу удосконалення кожної людини і суспільства загалом; 4) розвиток науково обґрунтованої ідеї права на освіту в сформованих концепціях праворозуміння

як можливості кожного, що задовольняє інтереси людини, держави та суспільства.

Додержавна епоха позначилася особливостями інтелектуального розвитку первісної людини. Вона характеризувалася наявністю моноуявлень про світ, тобто недиференційованих знань, що не виокремлювалися з загального світосприйняття. Ці знання будувалися на міфологічних і релігійних уявленнях про світ та місце в ньому людини. Як відомо в даний час, правила поведінки первісних людей регулювалися за допомогою мононорм, які увібрали стихійні уявлення про корисне та шкідливе для племені. На наш погляд, якраз такого роду первісні монознання й стали підґрунтям для зародження, за висловом М. Ходаківського, протоправорозуміння [585, с. 19].

Протоправорозуміння додержавної епохи стало відправним началом для подальшої еволюції концепції права на освіту в античні часи, коли від міфологічно-релігійних уявлень людина перейшла до раціонально-наукових.

Правові погляди періоду античності відрізняються від попередніх настільки, що дають нам змогу виділити другий з періодів наукової класифікації. Він пов'язаний з іменами таких вчених, як: Демокрит, Сократ, Платон, Арістотель, М. Цицерон, Л. Сенека, М. Квінтіліан, Ульпіан тощо. Для цілісного уявлення теорії права на освіту в античний час розкриємо сутність наукових поглядів даних мислителів.

Звернемо увагу, що хоча в працях філософів античності ще не вживалося поняття «право на освіту», та власне, й сам термін «освіта» (розумівся як «виховання»), проте заслуга мислителів полягає в тому, що вони заклали фундамент природного праворозуміння, утвердили положення про необхідність пізнання людиною суспільних явищ та свідомого впливу на них, потребу володіння певною сумою знань та постійного самовдосконалення.

Наукові погляди вчених античності стосовно можливостей людини характеризуються багатогранністю та змістовним характером. Прогресивні ідеї містяться у творчості Демокріта (бл. 460 – бл. 370 до н. е.), який «негативно

ставився до релігії і міфології» [254, с. 112], тому заперечував релігійне походження права та обстоював думку про природний його розвиток.

Вважаємо, що якраз у руслі природноправової теорії праворозуміння відбувалося відстоювання Демокритом інтересів особистості перед інтересами суспільства. У зв'язку з цим, цінним для сучасного розуміння права на освіту є твердження Демокріта про потреби окремих індивідів як причину накопичення та передачі знань, розвитку ідей та науки і навіть виникнення суспільства. Вчений називав «потреби у всьому вчителькою» [254, с. 121].

Як уявляється, домінування в концепції вченого індивідуалістичних тенденцій перед колективістськими та його відданість ідеям «природності» і пояснюють твердження про можливість мудрих людей не підпорядковуватися законам, які мають «штучний» характер і не завжди відповідають природній справедливості.

Аналіз наукових поглядів Демокріта дає змогу стверджувати, що мислитель надавав великого значення вихованню й освіті, вважаючи, що вони відіграють провідну роль у розвитку людини. Філософ вважав, що виховання, яке здійснюється за законами природи «перебудовує людину, створюючи їй другу природу» [254, с. 157].

Висока ж оцінка Демокритом ролі сімейного виховання формує думку про необхідність визнання батьків учасниками освітніх правовідносин.

Дискусію про природу людини як основу виховання, а також про його дієвість вели софісти (V ст. до н.е.), які започаткували тенденцію «повороту» до людини. Вони утверджували ідею природної рівності людей, розмірковували над проблемами впливу навколишнього середовища на процес і результат виховання особистості, організації навчання, виховання у молоді звичок моральної поведінки, ефективності виховного впливу держави й права на молодь, взаємодію вчителів і батьків тощо.

Фундаментом наукового підходу Сократа (469 – 399 рр. до н. е.) до проблеми співвідношення права і свободи було раціоналістичне уявлення про визначну роль знань. Ступінь оволодіння знаннями, за Сократом, означає міру

причетності людей до божественного начала і, відповідно, рівень справедливості суспільного життя. На думку філософа, «хто знає постанови закону, які стосуються людей, той робить справедливі справи. Хто робить справедливі справи, той справедливий» [13, с. 141]. Сократ вважав, що людина повинна піклуватися про свою душу й пізнавати тільки саму себе, звідси й мета – самопізнання і моральне самовдосконалення. Крилатим став вислів мислителя: «Я знаю, що я нічого не знаю», який характеризує його з позиції вічного учня.

На відміну від Сократа, його учень Платон (427 – 347 рр. до н.е.) не лише відстоював ідею потреби морального розвитку окремої людини, але й обґрунтовував необхідність удосконалення держави і суспільства загалом. Таким чином, визначальним для філософа було діалектичне поєднання індивідуальних і загальних інтересів. Тому не дивно, що й функцію освіти мислитель вбачав двояко, вважаючи, що «добре виховані діти легко стануть хорошими людьми, ставши такими, все інше будуть робити прекрасно, зокрема, й перемагати в битвах ворогів» [363, с. 401]. Під поняттям виховання Платон розумів те, «що з дитинства веде до доброчесності, примушуючи людину пристрасно бажати і прагнути стати досконалим громадянином, який вміє, відповідно до справедливості, підпорядковуватися або ж владарювати» [363, с. 404].

Ґрунтуючись на цих переконаннях, науковець впроваджував ідею необхідності побудови ідеальної держави, з якою тісно пов'язані права людини. Адже він розумів ідеальну державу як втілення в суспільно-політичному житті «досяжних розуму і безтілесних» ідей, найвищою серед яких є право людини на блага [23, с. 16]. На думку Платона, від виховання залежить повністю визначений і виражений результат: або благо, або його протилежність. Філософ відносив до ідеальної держави чотири доброчесності – мудрість, мужність, розсудливість, справедливість. На думку мислителя, якраз мудрість є нічим іншим, як знаннями [363, с. 174, с. 177]. Таким чином, Платон розглядав навчання і виховання як найбільш надійний шлях досягнення ідеї

блага. Цим і можна пояснити шанобливе ставлення вченого до освіти та освічених людей.

На думку автора, цінним для змістовного наповнення концепції права на освіту, є обґрунтування Платоном необхідності виконання державою функції із забезпечення освіти. Адже мислитель відстоював думку, що освіта є справою держави, яка й повинна забезпечити навчання дітей та утримання «суспільних» вчителів за державний кошт.

У руслі даного твердження з розумінням сприймається вимогливе ставлення філософа до змісту виховання та навчання дітей, яке певною мірою асоціюється з сучасними вимогами запровадження державних стандартів освіти. Платон вважав, що ігри дітей не повинні зашкодити державі, тому повинні якомога більше відповідати законам, бо в іншому випадку не можливо виростити з них серйозних законослухняних громадян. На його думку, до досягнення вихованцями трирічного віку необхідно врегульовувати їх поведінку правилами неписаних звичаїв [363, с.173, с.543].

Платон фактично запропонував державну програму освіти, структурувавши її залежно від віку. Зокрема, на його погляд, з 7 до 18 років повинно здійснюватися державне «мусичне» і гімнастичне виховання. Діти віком від 7 до 12 років мають відвідувати державні школи, де їх повинні навчати читанню, письму, лічбі, музиці і співу. Для підлітків 12-16 років слід створити школи-палестри, а для юнаків 16-18 років – гімназії. Молодь 18-20 років повинна проходити військову підготовку в умовах переходу до вищої освіти. Існування останньої, на думку філософа, має забезпечуватися лише для найбільш здібних юнаків – майбутніх філософів і правителів. За Платоном, освіта повинна здійснюватися все життя, оскільки він визначив, що вища освіта передбачає наступні цикли: перший десятилітній (21-30 років), другий п'ятирічний (31-35 років). Вік 35-60 років для філософів визначається як підготовка до вступу у світ ідей і участь (до 50 років) в управлінні державою.

По-сучасному сприймаються переконання філософа в необхідності створення в державі дошкільних навчальних закладів, відвідувати які повинні

діти від 3-х до 6-ти років. Мислитель передбачав також запровадження в них посади вихователя.

У своїх працях Платон утверджував ідею гармонійного розвитку особистості, відстоюючи потребу музичного, релігійного, морального й національного виховання молоді та виховання характеру й розуму особи. Проте, на думку мислителя, ремісники і хлібороби не мають права на теоретичне навчання – вони виховуються у процесі практичного життя. Будучи дитиною свого часу, Платон сповідував ідеологію вільних, в якій рабам відводилося другорядне місце.

Подібно Сократу і Платону давньогрецький філософ Арістотель (384 – 322 рр. до н.е.) також відстоював ідею необхідності формування гармонійно розвиненої особистості. За Арістотелем, три фактори роблять людей добродішними – природа, звичка і розум, які повинні знаходитися в гармонії. У досягненні людиною гармонійного розвитку значну увагу мислитель відводив освіті. Він підтримував ідею обов'язковості здобуття освіти вільними людьми. На думку вченого, у людини від природи є лише зародки здібностей, які треба розвивати шляхом освіти. У книзі другій «Нікомахової етики» Арістотель вказував, що мислительна добродішність виникає переважно завдяки навчанню і саме тому потребує тривалих вправ, тоді як моральна обумовлена звичкою [15, с. 77]. Жодну із моральних добродішностей філософ не вважав вродженою, і тому відстоював необхідність посиленої суспільної уваги до виховання. Але при цьому не применшував ролі сімейного виховання, вказуючи, що якщо суспільна увага відсутня, то потрібно, щоб кожен сприяв своїм дітям і друзям у досягненні добродішності. У зв'язку з цим, вчений розмежовував виховання «кожного окремо від суспільного», тобто самоосвіту від тієї, яку забезпечує держава.

Актуальними видаються думки Арістотеля щодо загальнодержавного характеру освіти. Мислитель вважав, що виховання – це справа державна, характерна для будь-якої держави, незалежно від її устрою. На його погляд, освіта (поряд із такими чинниками, як формування середнього класу, захист

приватної власності, можливість користування політичними правами) є засобом утримання від державних заворушень.

Слід звернути увагу на те, що філософ надавав великого виховного значення законам і при цьому вважав якість істотною їхньою властивістю. За Арістотелем, для суспільного виховання необхідні закони, а для гарного – якісні закони. Законодавці, привчаючи громадян до законів, роблять їх доброчесними. На думку філософа, людина, яка живе поза законом і правом, – найгірша з усіх [15, с. 380]. Виховання справедливості в людині може здійснюватися через закони, оскільки «все, що встановлено законом... справедливо», «все, що закладено законодавцем законно, і кожна окрему його постанову ми називаємо справедливою» [14, с. 153]. На наш погляд, безсумнівними є переконання Арістотеля щодо ролі законів у суспільстві, їх якості та обґрунтування філософом необхідності існування спеціальних законів, які б урегульовували відносини власне у сфері освіти.

У світлі нинішніх умов внесення змін до вітчизняного законодавства про освіту та наукових дискусій стосовно освітньої правосуб'єктності громадян, важливими є ідеї Арістотеля щодо вікової періодизації освіти. Критерієм такої періодизації вчений вважав природу розвитку дитини. На думку філософа, у процесі виховання слід враховувати вік дитини. Так до п'яти років, коли ще не доцільно навчати дитину і переобтяжувати будь-якою роботою, необхідно дозволити їй багато рухатися. Дитину, віком до семи років, потрібно виховувати вдома, проте вона вже повинна бути присутньою на уроках (ідея дошкільної підготовки). Далі – виховання, за Арістотелем, мало б поділятися на два періоди: від семирічного віку до настання статевої зрілості та від статевої зрілості до двадцяти одного року [15, с. 627].

Погляди філософів Стародавньої Греції на проблему освіти та виховання поділяли і підтримували давньоримські мислителі. Багато уваги означеній тематиці приділяв Марк Туллій Цицерон (106-43 рр. до н.е.).

В основі праворозуміння Цицерона – природне право [285, с. 379], яке й стало визначальним в інтерпретації дослідником концептуальних засад права

на освіту. На наше переконання, філософ високо оцінював роль освіти для морального вдосконалення людини та розвитку держави. Тому в низці його праць домінує ідея природної потреби людини у володінні філософськими, правовими та іншими науковими знаннями. Так у трактатах «Про оратора», «Оратор» Цицерон сформував образ всебічно розвиненого оратора, що має чудову філософську та іншу наукову підготовку.

У творі «Про обов'язки» мислитель доводив, що найпершу складову моральної добродеті, яка робить людину щасливою становить пізнання істини [597, с. 62, с.169]. Більше того, філософ розцінював освіту «як певну складову державного будівництва» [596, с. 16]. Тому не випадково в праці «Про державу» вчений втілює вимоги до особистості правителя, який повинен бути наділений добродетістю та іншими чеснотами, володіти знаннями про право, бути освіченим.

Як уявляється, мислитель вбачав завдання римської освіти в служінні державі. Будучи твердо переконаним у призначенні освіти, Цицерон свій обов'язок також розумів у тому, щоб працювати в напрямку розширення освіти його співгромадянам завдяки старанності, ретельності [596, с. 45]. Таким чином, Цицерон у своїх творах розглядав освіту як соціальну цінність, яка є засобом удосконалення людини та водночас має своїм завданням служіння державі, народу.

Заслуговує на увагу філософсько-правове вчення Луція Аннея Сенеки (бл. 4 до н. е. - 65 н. е.), природноправові погляди якого позначилися на його «моральній» концепції виховання. У таких творах, як «Листи на моральні теми», «Моральні листи до Луцилія» розкривається ідея морального удосконалення людини, якому освіта повинна прокладати шлях. Розмірковуючи про співвідношення освіченості і виховання, Сенека стверджує, що «деревина нічого не дає кораблеві, хоча без дерева корабля не побудуєш» [497, с. 187]. Таким чином, мислитель утверджував думку про важливість освіти в суспільстві та для морального вдосконалення окремої людини.

Для змістовного наповнення концептуальних засад права на освіту неабияке значення мала творчість Марка Фабія Квінтіліана (бл. 35 н. е. – бл. 96 н. е.), ідеї якого викладені в дванадцяти риторичних настановах оратору.

На наш погляд, важливими для утвердження переконаності в корисності освіти є думки Квінтіліана про те, що здібності людини хоч і мають природне походження, та все ж піддаються розвиткові завдяки навчанню та вихованню.

Розмірковуючи про роль домашньої освіти та тієї, яка забезпечується в училищах, мислитель доводив переваги останньої та рішуче висловлювався за її здобуття в навчальних закладах. До принад такої освіти вчений відносив те, що вона виробляє впевненість в учнів та привчає їх не соромитися вільно висловлюватися перед великою аудиторією, виробляє вміння легко орієнтуватися в різних життєвих ситуаціях і красномовно спілкуватися з іншими [156, с. 15-22].

Вважаємо, що до заслуг М.Квінтіліана можна віднести й те, що, розкриваючи зміст перших вправ для дітей та уроків з різних предметів, він фактично формував думку про потребу розробки навчальних програм та запровадження класно-урочної системи.

Не втрачають своєї актуальності моральні вимоги філософа до особистості вчителя та учня. За М. Квінтіліаном, педагог повинен бути зразковою людиною, проявляти до учнів батьківські почуття, бути поміркованим, вимогливим, тактовним і терпеливим, виховувати дітей чесними і добрими, поєднувати у своїй професії лагідність та строгість тощо. Своєю чергою, на думку мислителя, учні повинні любити вчителя за його розум та бути слухняними [156, с. 83-86].

На наше переконання, надзвичайно цінним є вчення римського юриста Ульпіана (бл. 170 н. е. - бл. 228 н. е.), який здійснив поділ права на публічне і приватне та виділив в останньому природне. Прикметно, що вчений відносив інститут виховання дітей до природного права, обґрунтовуючи свою позицію тим, що природне право є тим, якому навчила все живе сама природа.

Відтак, філософи античності відстоювали у своїх працях наступні засади права на освіту: 1) вираз у освіті, як соціальному явищі, публічного та приватного інтересу та орієнтація на їх гармонізацію. З одного боку, освіта – це

фундамент держави, а освіченість державних урядовців – обов’язкова умова та запорука її процвітання, а з іншого боку – основа гармонійного розвитку особистості; 2) потреба організації та забезпечення освіти на рівні держави (створення дитячих дошкільних закладів, державних шкіл, ідея дошкільної підготовки, наявність «суспільних» вчителів); 3) ідеї справедливості, свободи, рівності (хоча й обмежені – тільки для вільних) як складові права на освіту; 4) вікова періодизація освіти як підстава для визначення її змісту; 5) обґрунтування потреби правового регулювання освіти шляхом неписаних звичаїв (Платон) та видання законів у сфері освіти (Арістотель); 6) ефективність впливу права і законів на виховання особистості, усвідомлення ролі якісних законів для виховного процесу; 7) формування загальних принципів освіти: її непримусовість, моральність та гуманність, вільний розвиток природних здібностей людини; 8) розмежування публічного і приватного права та віднесення до останнього інституту виховання (Ульпіан).

Узагальнення поглядів філософів Стародавньої Греції та Риму дає нам можливість виокремити певні парадигмальні ідеї права на освіту другого періоду наукової класифікації. По-перше, зароджувалася ідея права вільної людини на освіту як індивідуального блага, що одночасно задовольняє також і публічний інтерес. По-друге, в основі античної концепції викристалізувалися гуманістичні засади права на освіту, які доводили важливу роль освіти для подальшого особистісного вдосконалення, розвитку людини та досягнення нею успіху. По-третє, започатковувалася ідея визнання необхідності забезпечення освіти державою, що мало неабияке значення для становлення гарантій права на освіту.

На відміну від періоду античності, в якому завдання освіти полягало у формуванні гармонійної особистості та забезпеченні інтересів держави, в епоху середньовіччя домінуючими у світогляді стали християнські цінності. Зміни, що відбулися в цей час у соціально-економічній, духовно-культурній сфері, не могли не позначитися й на змісті правової доктрини, яка формувалася під впливом системи релігійного світогляду християнства. Імпонує те, що прогресивні правові ідеї, започатковані античними вченими, не втратили свого значення та, як зауважує

В. Боняк, «на етапі раннього середньовіччя та періоду феодалізму були сприйняті і розвинуті світськими та релігійними мислителями того часу» [34, с. 14]. Такі зміни у світогляді вчених дають нам підстави виокремити третій період пропонованої класифікації. Він пов'язаний із вченнями таких філософів, як: Т. Аквінський, А. Августин, Т. Мор, Т. Кампанелла, М. Монтень та ін.

Яскравим представником тих, хто намагався поєднати наукові знання та християнську релігію, був Тома Аквінський (1225-1274). Прикметно, що його державно-правова доктрина стала своєрідною альтернативою філософії Аврелія Августина (354-430), що через свій схоластичний зміст вже перестала задовольняти інтелектуальні запити середньовічних мислителів. Т. Аквінський, на відміну від А.Августина, який вважав істину одкровенням Бога, утверджував думку про те, що принципи мислення, як критерій знання, хоч і є вродженими, однак людина усвідомлює їх шляхом досвіду [35, с. 102].

На наш погляд, роздуми Т. Аквінського про людину і її душу, порівняно з філософією Августина, також виглядають більш реалістично. Адже в антропологічній доктрині вченого людина вже не ототожнювалася виключно з душею, а розумілася як єдність душі та тіла. Більше того, до заслуг мислителя необхідно віднести й відстоювання ним ідеї про свободу людини як неодмінної її властивості. Філософ високо цінував свободу волі, яка, на його думку, дозволяє людині вибирати між добром і злом.

Т. Аквінський розглядав поняття права з теологічної позиції, поділяючи його на три частини: вічне, природне та позитивне. Первісне значення він надавав вічному праву, яке править світом та є джерелом природного права. Вважаємо, що доктрина Т. Аквінського, маючи в своїй основі моральні ідеї християнства, справила позитивний вплив на еволюцію природноправових начал концепції права на освіту. Мислителю вдалося синтезувати релігійні уявлення та наукові знання для обґрунтування людської потреби пізнання, завдяки чому освіта сприймалася як самостійна цінність.

Прагнення науковців створити справедливий суспільно-політичний лад в державі, який би ґрунтувався на гуманістичних началах, зумовило зародження утопічного соціалізму. Його родоначальниками стали англійський вчений

Томас Мор (1478-1535) та італійський мислитель Томмазо Кампанелла (1568-1639).

У творі «Утопія» Т. Мор гідне місце відводив можливості вчитися кожній людині. Він змоделював державу, в якій «усі діти і значна частина народу, чоловіки і жінки, тягнуться до освіти» [299, с. 72].

Т. Кампанелла у своєму творі «Місто Сонця» створив проект суспільства майбутнього. Попри утопічний характер окремих його ідей, заслуговують на увагу його думки про доступність освіти для кожного, визнання необхідності суспільного виховання, зв'язку освіти з виробництвом [299, с. 126].

Французький філософ і письменник Мішель Монтень (1533-1592) у праці «Досліди» запропонував концепцію підготовки освіченої та мислячої людини. Вчений вбачав призначення науки у тому, щоб зробити людину кращою й розумнішою. Тому актуальними є погляди мислителя на роль освіти у формуванні моральної людини, здатної висловлювати власні судження. Важливо, що в даному процесі М. Монтень відводив особливе місце педагогу, вважаючи, що «вчительський авторитет має бути беззаперечний» [298, с. 170].

На наш погляд, характерними рисами концепції права на освіту у цей період є: 1) утвердження ідеї в синтезованих християнсько-наукових знаннях про потребу здобуття освіти як важливого засобу удосконалення кожної людини і суспільства загалом; 2) обґрунтування науковцями ідеї права на освіту з позиції антропоцентризму, в основі якого перебуває активна, творча людина, що прагне реалізувати свої індивідуальні здібності.

Значний внесок у розвиток теорії прав і свобод людини зробили відомі просвітники XVII-XVIII ст., Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Вольтер, Д. Дідро, К. Гельвецій та багато інших, які своєю творчістю започаткували четвертий з періодів пропонованої класифікації. Вони, по суті, вперше сформулювали концепцію природного права і прав людини в сучасному їх розумінні [23, с. 22]. Ідеї природного права в цей час були такі популярні, що утворилася школа природного права. Саме у період Великої французької буржуазної революції кінця XVIII ст. з'являється власне сам термін «права людини» [129, с. 38-41].

З наукового доробку видатних філософів даного періоду виділяються праці Дж. Локка (1632-1704). Науковець у працях «Дослід про людський розум» та «Думки про виховання» обґрунтував положення, висунуте раніше Ф. Беконом і Т. Гоббсом, про походження знань та ідей зі світу почуттів, що стало відправним пунктом його концепції. На погляд філософа, знання і здібності не вроджені, вони розвиваються шляхом набуття досвіду та виховання, ними рухають інтереси [234, с. 9-113, с. 154]. Заперечення мислителем вроджених знань і здібностей та визнання зовнішнього досвіду головним засобом виховного впливу дає можливість зробити висновок про початкову рівність дітей і визначальну роль освіти для становлення людини. Більше того, вбачається, що мислитель відносив забезпечення здобуття освіти дітьми до обов'язків батьків та вважав її причиною благополуччя нації [235, с. 410].

На наш погляд, істотною в доробку вченого є постановка питання про активність суб'єкта виховання як обов'язкової умови його фізичного, розумового і морального вдосконалення. По-перше, це дійсно одна з необхідних умов реалізації права на освіту, а, по-друге, дана думка відповідає теорії про особу як активного носія своїх прав.

Студіювання творчості Дж. Локка дає нам змогу виділити й інші правові погляди мислителя на освіту, які мали новаторську цінність для подальшого розвитку ідеї права на освіту. Перш за все, маємо на увазі відстоювання вченим права людини на індивідуальність, на свободу дій, які, на його думку, мають природну основу. Не втрачають своєї актуальності ідеї мислителя щодо необхідності гуманного ставлення до дитини, засудження догматизму в навчанні та пригнічення особистості вихованця. Надзвичайно велику значимість має його думка про визнання дитини істотою, яка наділена власною гідністю і тому вимагає до себе поваги.

Ідеї природного права Дж. Локка знайшли своє продовження у творчості Ж.-Ж. Руссо (1712-1778), який став провісником нового підходу до концепції освіти. У праці «Чи сприяло відродженню наук та мистецтв очищення моралі»

філософ показав неспроможність виховання гуманної людини в умовах суспільної нерівності. Згодом він написав твори, в яких знайшли своє відображення концептуальні засади права на освіту: «Юлія, або Нова Елоїза», «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» та «Еміль, або Про виховання».

На думку Ж.-Ж. Руссо, найвище благо для людей мати свободу і рівність. Мислитель розумів сутність правомірного політичного устрою в тому, щоб людина, об'єднуючись з іншими людьми в суспільство, не втрачала своїх природних прав, зберігала свою свободу [23, с. 25]. Тому не дивно, що мету освіти він обґрунтовував, виходячи з теорії природного права. Аналіз твору «Еміль, або Про виховання» [476, с. 25-244] дає можливість дійти висновку, що Ж.-Ж. Руссо вбачав мету освіти в тому, щоб виховати, перш за все, вільну людину. Тому, відстоюючи ідею незалежності особистості, у сферу якої держава не має права втручатися, він критично віднісся до ідеї шкільного виховання.

Ж.-Ж. Руссо вважав, що на виховання дитини впливають три фактори: природа, люди і суспільство. Кожен із факторів виконує свою функцію: природа розвиває здібності й почуття; люди вчать, як ними користуватися; предмети й події збагачують досвід. На думку мислителя, треба відмовитися від обмежень, які нав'язують суспільство і вихователь, відучити дитину від сліпого підкорення дорослим і спонукати її до розвитку згідно із законами природи. Таким чином, своїми думками про природовідповідність освіти мислитель обґрунтував ідею вільного природного виховання дітей, що було революційним для нового часу.

Концепція мислителя містить ряд прогресивних ідей, які є засадничими для сучасної теорії права на освіту. Маємо на увазі його положення, що нині концептуально знайшли своє відображення в освітньому законодавстві: утвердження поваги до прав дитини; визначення мети освіти, яка полягає в тому, щоб виховати активну, здорову, вільну, гуманну, незалежну людину, що

цінує свободу власну та інших і вміє її захищати; продукування принципу демократизму в освіті.

На думку автора, істинно реформаторські погляди на освіту притаманні творчості Дені Дідро (1713-1784). Головним аспектом його теорії є природа людини, її права і свободи. Вчений системно обґрунтував свої ідеї щодо призначення, змісту та організації освіти в праці «План університету, або школи публічного викладання наук для Російського уряду».

Аналіз творчості мислителя дає підстави стверджувати про його високу оцінку ролі освіти для реформування суспільства та утвердження прав людини. Адже, за висловом вченого, саме освіта формує в людині гідність і дозволяє усвідомлювати рабові, що він не народився для рабства [106, с. 271].

Вважаємо, що мислитель висловив досить прогресивні на той час і актуальні сьогодні засадничі ідеї права на освіту. Фактично він змодельював державну систему освіти, яка повинна ґрунтуватися на доволі сучасних принципах її організації. Маємо на увазі обстоювання вченим засад всезагальності і доступності освіти, її безстанового і світського характеру. Дбаючи про забезпечення якісних і ґрунтовних знань, Д. Дідро наголошував на потребі підготовки змістовних підручників для населення із залученням для цього відомих учених. Новизна поглядів ученого полягала ще й у його пропозиції запровадити екзамени у школах для перевірки знань учнів та підбору вчителів на конкурсній основі. Мислитель сформував вимоги до посади вчителя, який на його погляд, повинен мати глибокі знання, бути чесним, чуйним, любити дітей.

Таким чином, цінність педагогічних та філософсько-правових поглядів Д. Дідро, які фактично знайшли втілення в сучасному освітньому законодавстві, полягає в обстоюванні ним ідей всезагальності, доступності, безстановості, рівності освіти для кожної людини, організації державної системи освіти, проголошення моральних та професійних вимог до посади педагога.

Серед філософів, наукова творчість яких присвячена ідеї права на освіту, необхідно відмітити погляди Клода Адріана Гельвеція (1715-1771). Дана проблема відображається в таких його працях, як «Про розум», «Про людину, її розумові здібності та її виховання».

У праці К. Гельвеція «Про людину, її розумові здібності та її виховання» відстоюється думка про природний характер можливості вчитися. Мислитель стверджує: «Ту саму мить, як дитина дістає рух і життя, дістає вона й першу освіту» [71, с. 30]. На думку К. Гельвеція, щастя народу залежить від законів, за якими живуть люди, і від освіти, що вони здобувають. Як уявляється, стрижнем розвитку особистості мислитель вважав освіту, яка, на його думку, визначає розум, геніальність та інші чесноти людини. Тому не дивно, що засобом для створення всезагального щастя К. Гельвецій вважав зміну законів і покращення освіти. Обґрунтовуючи думку про роль соціального середовища для формування особистості, її щастя, зокрема науки та виховання, мислитель утверджував принцип обов'язковості освіти.

Вбачається, що здобуття освіти протягом всього життя було кредом К.Гельвіція, оскільки він запевняв, що весь час продовжує вчитися і закінчиться його навчання лише по його смерті. Таким чином, обстоюючи думку про потребу здобуття освіти протягом всього життя, мислитель утверджував ідею права на безперевну освіту.

Філософ поділяв думку Ж.-Ж. Руссо про необхідність впровадження суспільного виховання на противагу приватному. Він утверджував концепцію запровадження шкіл, доводячи корисність здобуття шкільної освіти. Відстоюючи дану ідею, К. Гельвецій особливо акцентував увагу на такій перевазі шкільної освіти, як можливості підбору на посаду вчителів освічених людей.

Перешкодою до поліпшення системи освіти мислитель вважав недосконалість державного управління, тому обстоював ідею реформування державної влади та законів, що, на його думку, забезпечило б проведення реформ у освітній сфері. З іншого боку, спостерігається і зворотній зв'язок –

мислитель пов'язував покращення освіти правителів з удосконаленням системи управління в державі.

Отже, своїми поглядами К. Гельвецій утверджував наступні концептуальні ідеї права на освіту: природність права людини навчатися та виховуватися; принцип обов'язковості освіти; право на реалізацію безперервної освіти протягом життя; потреба запровадження шкільної освіти; обумовленість якості освіти досконалими законами та ефективною організацією державного управління.

На розвиток доктрини прав і свобод людини значний вплив мали правові ідеї родоначальника німецької класичної філософії, видатного правознавця Іммануїла Канта (1724-1804). Свою державно-правову концепцію він виклав у працях «До вічного миру», «Метафізичні засади вчення про право», «Ідеї загальної історії під космополітичним кутом зору», «Критика чистого розуму» тощо.

У центрі філософського вчення І. Канта пріоритетне місце займала людина як абсолютна цінність світу і суб'єкт моральної свідомості. Це означає, що, по-перше, кожний індивід володіє природною гідністю і рівністю у своїх правах; по-друге, у своїх діях і поведінці він керується винятково нормами морального закону («категоричним імперативом») [23, с. 26]. Відстоюючи ідею абсолютної цінності людини та її свободи, мислитель водночас визначив правила людської поведінки, які повинні відповідати закону.

Досліджуючи генезу ідеї про право на освіту, не можна обійти увагою наукові праці німецького філософа Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770-1831).

У творі «Основи філософії права, або Природне право і державознавство» філософ обґрунтовував право дітей виховуватися в сім'ї та доводив визначальну роль освіти в процесі становлення особистості [Див. : 70, с. 162]. Таким чином, цінними є погляди Г. Гегеля щодо розуміння права дитини на виховання в сім'ї як природного права та ролі освіти у формуванні особистості.

Ідеї свободи людини, обґрунтовані І. Кантом та Г. Гегелем, були перенесені у площину педагогіки та збагачені новим змістом німецьким філософом, психологом і педагогом Йоганном Фрідріхом Гербартом (1776-1841). У цьому контексті заслуговують на увагу його твори: «Загальна педагогіка, виведена з цілей виховання», «Листи про додаток психології до педагогіки», «Нарис лекцій з педагогіки», «Психологія».

Й. Гербарт піддав критиці концепт трансцендентальної свободи І. Канта, який не враховував досвід, та довів, що саме освіта і виховання, як зовнішні чинники, здійснюють цілеспрямований вплив на формування особистості. За Й. Гербартом, основною метою виховання є формування моральних рис характеру людини [72, с. 21]. На думку автора, обґрунтування цієї думки є цінним для збагачення концепції права на освіту в сенсі розуміння сутності потреб, які задовольняє людина, реалізуючи означене право. Своєю чергою, це пояснює теорію об'єктів освітніх правовідносин, серед яких гідне місце займають психологічні властивості особистості, що формуються в процесі здобуття освіти.

У XIX ст., з розвитком позитивного напрямку в філософії, в ужиток увійшло поняття позитивного права та стала пануючою концепція правового позитивізму. У рамках даного типу праворозуміння права трактувалися як «формально-визначені, юридично гарантовані можливості користуватися благами в описаній законом сфері, офіційна міра можливої поведінки» [129, с.48].

Ідеї права на освіту в аспекті позитивного праворозуміння обґрунтовували французський філософ Алексіс де Токвіль (1805-1859), англійський мислитель Герберт Спенсер (1820-1903).

А. Токвіль у праці «Про демократію в Америці» високо оцінював роль освіти для забезпечення потреб особистості та розбудови держави. Він вбачав безпосередню залежність між освітою та формуванням демократичної республіки.

Цінними є роздуми А. Токвіля про освіту як чинника безпеки держави. На думку філософа, очевидним є те, що в демократичних суспільствах інтереси

кожної особистості, так само, як безпека держави, вимагають того, щоб переважна більшість громадян мала освіту. Мислитель акцентував увагу на існуванні тісного зв'язку між демократією та самовдосконаленням людини, тобто підкреслював вплив зовнішніх чинників на формування особистості. З цього приводу А. Токвіль зазначав, що «нації з аристократичним устроєм мають природну схильність до надмірного звуження меж людського самовдосконалення, а нації демократичні часом надмірно їх розширюють» [553, с. 262].

Основні філософські теорії Г. Спенсера, що позначилися на розвитку ідеї права на освіту, висвітлені в праці «Система синтетичної філософії». Розмірковуючи про здібності людини, вчений відстоює прогресивну думку про рівність прав чоловіків та жінок. На його думку, деякі жінки розумово обдаровані більше чоловіків, тому «не можна знайти справедливої підстави для обмеження прав жінок при виборі занять, професії та інших видів діяльності» [520, с. 484]. Здавалося, що дане положення можна було б розцінити як таке, що цілком стосується й сфери освіти, проте внесемо певну ясність. Учений осудливо ставився до «зловживання культурою» жінками, тому, на його погляд, здобуття вищої освіти негативно позначиться на їх здоров'ї [519, с. 203].

Не можна обійти увагою роздуми філософа про здібності у дітей. Вбачається, що Г. Спенсер був переконаний у тому, що розвиток дітей здійснюється завдяки участі в практичній діяльності та забезпечує збереження виду людини. Як бачимо, мислитель оцінював роль освіти з позиції її корисності для практичної діяльності людини, тобто вважав освіту своєрідним засобом виживання людини. Тому її головною метою вбачав підготовку людини до практичного життя.

Таким чином, наукові погляди вченого утверджували ідею соціальної значимості виховання і освіти, як головних чинників для формування особистості та набуття нею певного соціально-правового статусу в суспільстві; рівності прав чоловіків та жінок у будь-якій діяльності, зокрема й освітній, за умови «не зловживання» жінками здобуттям вищої освіти, що негативно може

позначитися на їхньому здоров'ї; необхідності залучення дітей до діяльності для розвитку їхніх здібностей.

Учення Карла Маркса (1818-1883), Фрідріха Енгельса (1820-1895) ґрунтувалося на ідеях німецької класичної філософії та багато чого запозичило від юридичного позитивізму. Основні постулати цього вчення є продовженням ідей Гегеля щодо визнання права як міри свободи, утвердження держави як гаранта справедливості, а права – як волі законодавчого органу держави [348, с. 228].

Аналізуючи концепцію К. Маркса та Ф. Енгельса, необхідно звернути увагу на те, що мислителі розуміли права і свободи як результат реально сформованого у суспільстві характеру відносин конкретного соціального устрою, що обумовлено його економічною структурою та об'єктивними закономірностями на певному етапі історичного розвитку. Підґрунтям їхніх поглядів, які вплинули на становлення прав людини загалом, зокрема й на освіту, є твердження про єдність суспільних і особистих інтересів; рівноправність громадян; єдність прав, свобод і обов'язків [99, с. 85-89].

На думку К. Маркса і Ф. Енгельса, забезпечення загальної і рівної освіти можливе лише після здійснення соціалістичної революції і завоювання пролетаріатом державної влади. Марксистки розглядали право на освіту як необхідну умову боротьби пролетаріату за звільнення від капіталістичного гніту [474, с.7-9]. Тому вважали, що «всі люди рівною мірою мають право на освіту і повинні користуватися плодами науки» [266, с. 523].

За оцінками К. Дітера, соціалістична концепція прав людини вперше перенесла основну відповідальність за здобуття людиною освіти на державу, що є позитивним. Водночас недоліками концепції освіти комуністичних держав були: відповідне ідеологічне підґрунтя освіти, її різко виражений антирелігійний характер, панування державної монополії, заборона приватних навчальних закладів, відсутність плюралізму та захисту свободи в освіті [679, с. 24, с. 34].

У марксистському вченні заслуговують на увагу погляди вчених про потребу гармонійного розвитку особистості, різносторонній вияв здібностей індивіда як головної мети виховання, проголошення безоплатності освіти та створення державних гарантій для її забезпечення.

На наш погляд, виразником засадничих ідей права на освіту в зарубіжній правовій думці можна вважати австрійського філософа, засновника антропософської концепції розвитку людини та вальдорфської педагогіки Рудольфа Штейнера (1861–1925). Стрижнем його поглядів була ідея цілісного розвитку дитини як взаємодії тіла, душі і духу, що проявляється в будь-якій діяльності людини.

Заслуговує на увагу думка Р. Штейнера про взаємообумовленість розумового і фізичного виховання та потребу їх поєднання для забезпечення гармонійного розвитку дитини. Філософ стверджував, що «зовнішня праця повинна бути одухотвореною, а розумова – повнокровною» [616, с. 180]. В цілому вважаємо, що для змістовного наповнення концепції права на освіту в новітній період цінними є ідеї Р. Штейнера про цілісний розвиток дитини та вільну освіту, яка враховує індивідуальність людини та забезпечує їй свободу.

Отже, помітно, що в аналізованій період сформувалися різні напрямки сучасного праворозуміння, їх синтез дає нам змогу виділити парадигмальні засади права на освіту: 1) розуміння права на освіту як потреби забезпечення повноцінного гармонійного розвитку кожного та суспільства, а також державної безпеки; 2) обстоювання гуманних і демократичних принципів – загальності, доступності, рівності, безоплатності, безперервності освіти; 3) визнання за державою і суспільством обов'язку забезпечення права кожного на освіту.

1.2 Становлення та розвиток концептуальних засад права на освіту у правовій думці України

Розкриваючи еволюцію концепції права на освіту у правових вченнях України, будемо виходити з необхідності її висвітлення в контексті становлення і розвитку західноєвропейської правової думки. З таких міркувань пропонуємо виділити певні періоди еволюції світоглядних засад права на освіту в українській правовій думці: 1) зародження ідеї права на освіту в христинсько-наукових ученнях IX – XVIII ст.; 2) утвердження ідеї права на освіту в плюралістичних теоріях праворозуміння XIX – поч. XX ст.; 3) становлення радянських ідеалів права на освіту (20-ті рр. XX ст. – 1991 р.); 4) відродження плюралістичних теоретико-методологічних підходів до вивчення права на освіту (з 1991 р.).

Перший період проблематики генези концепції права на освіту пов'язаний з іменами Нестора-літописця, Володимира Мономаха, Д. Заточника, К. Смолятича, С. Оріховського, П. Могили, І. Гізеля, Г. Сковороди, П. Юркевича тощо.

Зародження поглядів права на освіту в Україні сягає ранньофеодальної Київської Русі, яка славилася своїми літописами, книговиданням та бібліотечною справою. Аналіз змісту таких давньоруських творів, як «Повість минулих літ», «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», «Моління» Даниїла Заточника, дає можливість виявити в них ідею загальної корисності освіти. Скажімо, «Повість минулих літ» [364] Нестора пронизана ідеєю виховання молодого покоління в дусі патріотизму та єдності слов'ян. У «Повчанні» Володимира Мономаха робиться наголос на освіченості як обов'язковій чесноті князя, а знання підносяться до критерію справедливості правителя. Якраз наявність морально-етичних настанов, адресованих окремій людині, та реабілітація у творі знань дають підстави для визнання того, що за часів Володимира Мономаха в Київській Русі відбулося «становлення ранньогуманістичної традиції» [138, с. 65].

Проблема людини, започаткована в «Повчанні», була розвинена в «Молінні» Даниїла Заточника (XII – XIII ст.). Однак на відміну від Володимира Мономаха, який був виразником інтересів вищих станів суспільства, Даниїл Заточник цінував власне людину як таку, не залежно від ознак її знатності чи багатства. Основними критеріями цінності людини він визнавав освіченість і розум, тому й рекомендував князеві обирати собі радників розумних і чесних. Важливо, що при цьому філософ не пов'язував наявність або відсутність розуму в людини з її причетністю до влади чи багатства, започатковуючи думку про рівні можливості людини в соціумі.

Раціональні ідеї Володимира Мономаха та Даниїла Заточника про призначення людини у світі були підхоплені та розвинені церковним діячем і мислителем Климентом Смолятичем (невід. – після 1154) в його творі «Послання пресвітору Хомі». На наш погляд, для становлення науково обгрунтованої концепції права на освіту цінними є роздуми філософа про сутність знань і розуму.

Світоглядні погляди Климента Смолятича близькі за своєю суттю до правових ідей єпископа Кирила Туровського. У своїх творах «Притча про людську душу і тіло», «Повість про сліпого і кульгавого» він розмірковував про розум, причетність Бога до світського життя. У руслі давньоруської філософії вказував на те, що той, хто знаходиться при владі не тільки сам повинен бути розумним, але й піклуватись про духовний та матеріальний стан громадян [34, с. 16].

Християнський гуманізм давньоруської філософії з часом наповнився науковими ідеями Реформації та Відродження, що проникали з Західної Європи через Польщу на Схід.

У контексті антропологізації наукових поглядів учених XVI ст. та усвідомлення в цьому процесі ролі освіти вважаємо актуальним дослідження спадщини Станіслава Оріховського-Роксолана (1513 –1566). На нашу думку, у науковому доробку мислителя чітко обгрунтовується ідея освіти як важливого чинника задоволення потреб держави та окремої людини. Доказом даного

твердження є слова С. Оріховського: «...ніхто нічого не зробить корисного навіть у найнезначнішому мистецтві, якщо не буде вчитися» [338, с. 27]. Вважаємо, що своїми міркуваннями мислитель стверджував ідею гармонійного взаємозалежного розвитку людини і держави. Він був переконаний, що відсутність мудрості в короля є причиною того, що підлеглі стають рабами, бурлаками, вигнанцями [Див. : 339, с. 35]. Таким чином, очевидно, що мислитель утверджував ідею права на освіту та всебічний розвиток людини як засіб досягнення приватного та публічного блага, що формує моральні якості людини, її правову культуру, професійні здібності та гарантує загальний добробут у державі. Цінними є практичні рекомендації вченого, спрямовані на гарантування права на освіту шляхом поширення в державі навчальних закладів, запровадження яких, на його думку, принесе правителю славу.

У творчості С. Оріховського можна виокремити такі концептуальні ідеї права на освіту: обґрунтування принципу загальності, доступності, гуманності в освіті; вираз у праві на освіту публічного та приватного інтересу; ідея гарантування права на освіту шляхом створення навчальних закладів; встановлення моральних і професійних вимог до зайняття посади педагога як суб'єкта освітніх павовідносин.

Не можна обійти увагою наукові погляди з проблеми права на освіту філософів, доля яких так чи інакше пов'язана з Києво-Могилянською академією. Маємо на увазі науковий доробок Петра Симеоновича Могили (1596-1647) та Інокентія Гізеля (1600 – 1683).

П. Могили імпонувала ідея освіченого володаря, популярна в Україні ще від С. Оріховського, тому він прославляв тих князів і гетьманів, які дбали про освіту, що є великим благом для всього суспільства і основою дотримання природних прав людини [252, с. 71]. Тому не дивно, що у праці «Требник», підтримуючи концепцію освіченого монарха на чолі держави, доводив переваги того часу, коли «царюватимуть філософи або царі будуть філософствувати» [295, с. 89].

На наш погляд, своєю творчістю та практичною діяльністю П. Могила впроваджував ідею поваги до релігійної та світської освіти, доводив її важливість для всього суспільства, духовного і розумового зростання людини, дотримання природних прав.

Настанови П. Могили не минули безслідно для його вихованця І. Гізеля. Проблемам людини, гуманізму, моральності присвячена праця філософа «Мир з Богом чоловіку». Вчений втілював думку про природний характер прав і свобод людини та їх незалежність від влади. Характерною особливістю морально-етичних поглядів філософа є звеличення людини, віра у її розум. У передмові цієї праці І. Гізель обґрунтував високу повагу до людини, розуму, інтересу до справжнього знання незалежно від того, від кого воно походить [250, с. 19-20].

Зasadничі ідеї права на освіту містяться в науковій спадщині українського філософа, письменника і просвітителя Григорія Савовича Сковороди (1722-1794). Особливого значення мислитель надавав освіті, що допомагає людині пізнати себе, навколишній світ і сутність щастя. У байці «Бджола та Шершень» філософ утверджував ідею корисності освіти як для суспільства, так і для конкретної людини. Г. Сковорода стверджував ідею не лише корисності освіти, але й закликав з любов'ю, завзятістю ставитися до оволодіння нею: «Багато шершнів без путя кажуть: нащо цей, до прикладу, студент учився, коли нічого з того не має? Нащо, мовляв, учитися, коли це не дає багатства? не тямлячи, що споріднена праця для нього найсолодший бенкет. Гляньте на життя блаженної натури і навчитесь» [506, т. 1, с. 100].

У творі «Вдячний Єродій» мислитель утверджував думку про потребу виховання і навчання, яке «у вогні не горить, у воді не тоне, тлінням не тліє, злодій не краде» [507, т. 2, с. 119]. Загалом він одним із перших висунув ідею про необхідність формування всебічно розвиненої особистості. У даному творі виражається й схвальне ставлення філософа до потреби володіння багатьма мовами.

Підводячи підсумок аналізу наукового доробку Г. Сковороди, можна виділити такі основні його ідеї з досліджуваної нами проблеми: обґрунтування корисності освіти як для суспільства, так і для конкретної людини; потреба виховання і навчання для всіх, незалежно від їх соціального походження чи статусу; необхідність формування всебічно розвиненої особистості; потреба вивчення мов різних народів; наявність природних нахилів для зайняття посади педагога.

Певний внесок у розвиток концептуальних ідей права на освіту зробив український філософ-антрополог, правник Памфіл Данилович Юркевич (1826-1874). У таких працях, як «Читання про виховання», «Загальна педагогіка з додатками» він висловив свої міркування про права людини, виховання, особистість учителя, рідну мову тощо. Мислитель втілював думку про єдність навчання і виховання, що дає змогу розуміти зміст права на освіту двоаспектно, тобто не лише як процес засвоєння знань, умінь, навичок, але й як виховання певних властивостей особи. Саме виховання, на думку вченого, спроможне зробити людину більш досконалою. У зв'язку з цим мислитель покладав на педагога завдання формувати особистість учня та «створити в душі вихованця прекрасну республіку, де керує мудрість і панує справедливість» [620, с. 43]. Учений обґрунтував свої міркування щодо моральних і професійних якостей учителя. На його думку, останній повинен володіти педагогічною майстерністю, знанням навчального предмета, любити дітей, проявляти до них терпіння, враховувати індивідуальні властивості дитини.

Як бачимо, своєю творчістю П. Юркевич розвивав такі концептуальні ідеї права на освіту: визнання основоположних прав людини; розуміння у змісті права на освіту не тільки можливостей людини вчитися, але й виховуватися; формування особистості учня шляхом реалізації права людини на освіту; втілення засад, які встановлюють вимоги до педагога як суб'єкта освітніх правовідносин.

Узагальнення правових поглядів українських вчених IX–XVIII ст. дозволяє нам виокремити особливості першого періоду еволюції концептуальних засад права на освіту. По-перше, в цей час через соціально-

економічні, політичні, ідеологічні умови в українській науковій думці відбувалося тільки зародження ідеї права на освіту, тоді як на Заході вона вже утверджувалася в своїй силі. По-друге, в поглядах східнослов'янських мислителів, які ґрунтувалися на християнсько-науковому пізнанні, релігійні начала виявилися більш стійкими, що зумовило триваліше збереження та яскравіше вираження в них схоластичних засад. Незважаючи на ці особливості, світоглядна концепція права на освіту українських вчених IX–XVIII ст. не була відірваною від тогочасної світової класичної думки. Її розвиток відбувався в тісному зв'язку з теоретико-методологічними засадами західної парадигми прав людини.

Другий етап періодизації концептуальних засад права на освіту пов'язаний з науковими доробками К. Ушинського М. Драгоманова, І. Франка, Б. Кістяківського та ін.

Вагомими для еволюції права на освіту вважаємо наукові погляди українського та російського правознавця, засновника наукової педагогіки Костянтина Дмитровича Ушинського (1824-1870), які викладені у працях «Про камеральну освіту», «Про народність у громадському вихованні», «Лист про виховання спадкоємця російського престолу», «Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології» тощо. К. Ушинський у своїй творчості відстоював ідеї природного права, яке повинне впливати на характер регулювання суспільних відносин на державному рівні. На шляху перетворення суспільства класик покладав надії на просвіту народу, поширення економічних і правових знань, створення розумних і справедливих законів [284, с. 243-244].

Відповідно до концепції дослідника, людина підпорядкована не тільки законам живої природи, але й суспільним законам та законам власної цілісності. На думку вченого, розвиток людини, зокрема й здатність до вивчення мови, зумовлюється сім'єю, середовищем того народу, роду людського, серед якого вона зростає [569, с. 56-57]. Як уявляється, даним положенням К. Ушинський утверджував ідею соціальної обумовленості права на освіту (у значенні його розвитку і забезпечення).

Розв'язання напруженості в державі К. Ушинський пов'язував з освітою, яка робить життя більш прийнятним, звільняє людину від темряви, дає можливість самореалізуватися [109, с. 240-243]. Вчений «обстоював природне право кожного народу мати свою національну школу, національну систему виховання», необхідність навчання рідною мовою [498, с. 271]. Необхідно взяти до уваги, що К. Ушинський доводив необхідність здійснення виховання на національно-народній основі. Він вважав, що воно має бути народним (загальнодоступна школа, обов'язкове навчання, народ як керівник справою освіти) і центральне місце в ньому повинна посідати рідна мова [293, с. 75].

К. Ушинський високо цінував роль школи і вчителя в процесі реалізації права на освіту. На його погляд, вплив особи педагога на молодь становить ту виховну силу, якої не здатні замінити ні підручники, ні моральні сентенції, ні система покарань, ні заохочень [281, с. 4].

На переконання автора, своєю педагогічно-філософською творчістю К. Ушинський утверджував наступні правові ідеї: природність права на освіту, що зумовлюється її народним характером; право на національні школу і систему виховання; право на навчання рідною мовою; загальнодоступність, обов'язковість і рівність шкільної освіти незалежно від статі чи статусу особи в суспільстві; взаємообумовленість розвитку окремої людини і суспільства; високі моральні і професійні вимоги до зайняття посади педагогічного працівника.

Ліберальні погляди про права і свободи людини загалом і права на освіту зокрема характерні для творчості Михайла Петровича Драгоманова (1841-1895). Пріоритет прав людини можна визначити підґрунтям його конституційно-правової концепції [99, с. 45]. Досліджуючи науковий доробок вченого, М. Комзюк дійшов висновку, що «в основі його теоретичних засад – гармонійне поєднання ідей теорії природного права про примат особи над державою та дозаконотворчого походження прав людини і теорії факторів соціологічно-позитивістського напрямку в правознавстві» [175, с. 11], з чим цілком погоджуємося.

М. Драгоманов з усього комплексу економічних, соціальних та культурних прав найбільшу увагу приділяв праву на освіту, його закріпленню та гарантованості з тим, щоб зробити освіту доступною якнайширшим верствам населення [10, с. 84]. Для того, щоб право на освіту стало реальністю, М. Драгоманов вважав необхідним спрямовувати всі зусилля як прогресивних рухів і партій у суспільстві, так і державних органів «на запровадження доступного кожному навчання в школах початкових, середніх і вищих – із тим, щоб для дітей бідних сімей початкове навчання було безкоштовним і супроводжувалося допомогою або, у випадку потреби, повним утриманням учня за громадський кошт, причому більш здібні учні подібним чином утримувалися б і в середніх, і вищих школах» [10, с. 86]. Поділяємо точку зору Т. Андрусика, що філософ виступав не тільки за декларування або проголошення права на освіту, але й за наповнення цього права реальним змістом, створення умов, за яких доступність усіх видів освіти для кожного члена суспільства визначається лише його інтелектуальними здібностями при загальнообов'язковій початковій школі [10, с. 86].

У творі «Чудацькі думки про українську національну справу» вчений обгрунтовує думку про право людини вчитися рідною мовою. На думку мислителя, «мова є спосіб, котрим люди розуміються, через котрий іде до людей освіта» [118, с. 554]. Заборона ж вчитися українською мовою в школах і писати нею книжки завдає шкоду «зросту всесвітній освіті» [118, с. 477]. Тому у творі «Неправда – непросвіта» М. Драгоманов стверджував, що «треба, щоби нашому народові давали науку в його країні на його мові, бо в чужій здобувати йому таку важко» [117, с. 398]. Водночас мислитель вважав, що людина має право вивчати і застосовувати й іноземні мови. Він переконливо доводив їх значення для молодої людини, стверджуючи, що «вони не можуть вважати себе навіть освіченими, доки не вивчать, по крайній мірі, двох-трьох західноєвропейських мов, щоб хоч читати на них найважливіші речі» [116, с. 479].

М. Драгоманов пов'язував розвиток національної державності та освіти народу з розвитком людини й громади, «поступом політичним, соціальним і

культурним» [118, с. 367]. Цим учений утверджував ідею про взаємну обумовленість розвитку суспільства, людини та її права на освіту.

Мислитель чітко диференціював право на освіту та право вільно брати участь у культурному житті суспільства, в науковому прогресі та користуватися його благами [10, с. 86]. Заслуговують на увагу думки вченого щодо розвитку української науки, літератури, історії, загалом культури шляхом підготовки та видання вітчизняних праць учених. У творі «Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880)» М. Драгоманов висловив надію, що «сама любов до свого краю і народу приведе українських вчених, далеко здільніших, ніж ми, до думки виступити на вільному од царської цензури полі з науковими працями про життя українського народу в новіші часи» [116, с. 460].

Розвиток української освіти і науки мислитель бачив у тісному зв'язку з європейською культурою. На його думку, «настав час для того, щоб переносити на Україну нову європейську науку, а поряд з тим показати думки і змагання українського мужицтва європейському світові, котрий, певно, знов признає в українському народі свого брата» [116, с. 460].

Актуальними є його погляди щодо необхідності реформ в освіті та розвиток їх гарантій, якими, на думку мислителя, є самоврядування населення і політична свобода.

Таким чином, у науковій спадщині М. Драгоманова можна виділити такі його погляди, що утверджували право на освіту: доступність навчання кожному в початкових, середніх і вищих навчальних закладах; безоплатне початкове навчання для дітей бідних сімей з повним утриманням за громадський кошт; повне утримання за громадський кошт здібних учнів з бідних сімей у середніх і вищих навчальних закладах; право людини вчитися рідною мовою; соціальна обумовленість права людини на освіту; розвиток вітчизняної освіти у тісному взаємозв'язку з освітою європейських країн; реформування освіти з метою її удосконалення, гарантіями чого є самоврядування населення і політична свобода.

Правові погляди Івана Яковича Франка (1856-1916) формувалися на основі ідей «відродженого природного права» та соціологічної теорії Ерліха. У праці «Галицька робітницька громада» мислитель проголосив низку прогресивних думок щодо прав і свобод людини в цілому та права на освіту зокрема. Цінною, на наше переконання, є його ідея про загальний характер прав людей та їх рівність для чоловіків і жінок. Адже, на думку філософа, Галицька громада бажає, «щоб кожна людина, чоловік чи жінка, були свободні і мали б зовсім рівні права у всім і до всього» [575, с. 176]. Важливим є те, що мислитель підніс право на належну і всебічну освіту до рівня критерія свободи, рівності, володіння людиною всіма правами. На його думку, неосвіченість людей є причиною бідності та жебрацтва. Тому не дивно, що мету освіти він вбачав у розвиткові фізичних і розумових здібностей особи, вихованні всебічно розвиненої особистості.

У зв'язку з високою оцінкою освіти для забезпечення рівності, свободи і прав людини, І. Франко висловив свої міркування з приводу освітніх справ. Філософ вважав за необхідне домогтися, щоб кожен міг вільно навчатися і навчати, утверджуючи думку про право кожного на освіту, на свободу навчання і викладання.

Заслуговує на увагу розуміння важливості І. Франком вивчення рідної мови в навчальних закладах. Учений критикував незадовільний стан викладання та дискримінаційний статус «руської мови», порівняно з польською. На думку мислителя, такі обставини не прищеплюють у молоді поваги до рідної мови та бажання володіти нею: «... молодіж руська не тощо не робить ніяких поступів в тій науці, котра для неї повинна бути найближчою, але... не раз набирає до неї відрази» [574, с. 322].

І. Франко дотримувався погляду про можливість реалізації права на освіту шляхом забезпечення функціонування громадських шкіл, водночас не заперечуючи проти здобуття приватної освіти. Мислитель продукував думку про відокремлення школи від церкви, формуючи принцип світського характеру освіти.

Отже, в основі концепції І. Франка лежать ідеї відродженого природного права та соціологічної теорії, які вплинули на його розуміння прав людини загалом та права на освіту зокрема. На наш погляд, до основних із них можна віднести наступні: обґрунтування загального характеру прав людей; відстоювання принципу рівності у правах чоловіків і жінок; розуміння освіти і освіченості як гарантії інших прав людини; виховання всебічно розвиненої особистості; право кожного на освіту, на свободу навчання і викладання; право на навчання рідною мовою; реалізація права на освіту шляхом функціонування громадських шкіл і приватного навчання; утвердження принципу світського характеру освіти.

У контексті нашого дослідження актуальними є погляди на права людини Богдана Олександровича Кістяківського (1833-1885). Творчість вченого ґрунтується на синтетичному розумінні права, яке, на думку філософа, – «явище і соціальне, і психічне, і державно-організаційне, і нормативне» [161, с. 385]. Такий плюралістичний підхід не давав йому підстав для змішування права з будь-якою сферою діяльності. Навпаки, мислитель стверджував, що воно завжди залишається собою, зберігаючи свою самобутність і автономність.

Права людини філософ вважав пріоритетними, підґрунтям правопорядку в державі, яка не має право обмежувати їх та втручатися в свободу людини. Тому Б. Кістяківський обґрунтовував думку про важливість усіх видів прав. Він вказував, що поряд з громадянськими і політичними правами повинні бути поставлені права соціальні, які передбачають право кожного громадянина вимагати від держави забезпечення йому нормальних умов економічного і духовного існування. Вимога ж здійснення прав людини і громадянина витікає з самої природи взаємовідносин між державою і особою та є обов'язковою умовою будь-якого політичного, правового і соціального прогресу [161, с. 288].

Вчений продукував ідею розширення каталогу прав людини. Він стверджував, що в державі майбутнього права людини на позитивні послуги повинні буди доповнені новими видами суб'єктивних публічних прав, серед яких право кожного на працю, на розвиток усіх своїх здібностей і на

застосування своєї праці в тій галузі, яка найбільш відповідає талантам особи, а також право на участь у всіх матеріальних і духовних благах, що створюються сучасною культурою. Усі ці права мислитель об'єднував в одне загальне суб'єктивне публічне право, а саме: право на гідне людське існування. Наголосимо, що Б. Кістяківський, розмірковуючи про право кожного на повний розвиток своїх здібностей, здійснив таке уточнення: «...т. б. право здобути ту освіту, яка відповідає як досягнутому рівню знань, так і бажанням, і здібностям кожного» [161, с. 543]. Вважаємо, що цим вчений визначив поняття права на освіту, яке, на його думку, є складовою права кожного на повний розвиток своїх здібностей.

Гідне життя людини не можливе без розвитку української культури, тому Б. Кістяківський доводив, що українці повинні мати свої гімназії, університети на території Росії. Він обґрунтовував думку про право дітей навчатися українською мовою. В іншому випадку втрачається психічна енергія українських дітей, які з початкової школи вивчають чужу мову. Погіршує культурне середовище в Україні те, що інтелігенція відірвана від свого народу, розмовляє на «русько-малоруському» діалекті. Коли ж інтелігенція і народ говорять різними мовами, то це не сприяє ні духовній єдності, ні розумінню між ними [162, с. 131-146].

Таким чином, можна виділити основні положення Б. Кістяківського щодо права на освіту, розвинені в його творчості: відстоювання концепції пріоритетності, безумовності прав людини; становлення наукової думки про соціальні права, які передбачають можливість кожного громадянина вимагати від держави забезпечення нормальних умов економічного і духовного існування; визначення поняття права на освіту як права здобувати освіту, що відповідає досягнутому рівню знань, бажанням і здібностям кожного; обґрунтування потреби українського народу вчитися рідною мовою та створювати вітчизняні навчальні заклади; формування поваги до права, а отже, й до прав людини.

Будучи теоретично інтегрованими до світової класичної думки, українські мислителі XIX – поч. XX ст. утверджували в плюралістичних концепціях праворозуміння науково обгрунтовані ідеї права на освіту. Особливість правових учень даного періоду полягає в тому, що ідеї права на освіту викристалізувалися в процесі активізації: 1) критичного ставлення науковців до освітньої державної політики, що доповнило парадигму уявленням про зміну ролі держави в механізмі забезпечення права на освіту та започаткувало теорію соціальних прав людини; 2) національно-визвольних рухів, що збагатили концепцію права на освіту демократично-національними засадами.

Становлення влади рад на території України ознаменувало собою третій період – утвердження радянських ідей у концепції права на освіту. З перемогою більшовизму теоретико-методологічну основу наукових досліджень становили праці радянських державних діячів, які були безпосередніми учасниками реформування освіти – Н. Крупської [202-203], А. Луначарського [241], Г. Гринька [96], Я. Ряппо [481-482], М. Скрипника [509]. У них окреслено питання проведення радянською державою освітньої політики, розкрито дискусійні моменти між Наркомосами УСРР та РСФРР щодо організації системи освіти в Україні. У цей період плюралізм думок вчених практично був зведений нанівець у всіх наукових сферах. Перед радянськими юристами, філософами, педагогами ставилося завдання критичного перегляду сутності тих понять і категорій, що були розроблені дореволюційними вченими, та розвитку концепцій, які б відповідали світогляду держави диктатури пролетаріату [484, с. 24].

У програмних документах більшовиків, підготовлених Володимиром Іллічем Леніним (1870-1924), вагоме місце відводилося питанням освіти. Одним із них є «Основні завдання диктатури пролетаріату в Росії» [223, с. 89-102]. Відстоюючи ідеали більшовизму, вождь пролетаріату вважав освіту неодмінною політичною складовою та засобом боротьби проти буржуазії. Тому, на його погляд, завданням більшовиків у сфері освіти є «боротьба за

повалення буржуазії» [224, с. 77]. Ідеями про світову революцію і роль в ній освіти, пояснюються завдання бути «армією соціалістичного просвітництва», які ставив В. Ленін перед учителями [225, с. 420].

На нашу думку, якщо абстрагуватися від ідеї абсолютизації класової боротьби, всесвітньої революції, то можна виділити в ленінському вченні ряд прогресивних положень: забезпечення безоплатної, обов'язкової загальної і професійної освіти для дітей обох статей до 16 років; здійснення тісного зв'язку між теоретичним і практичним навчанням; забезпечення всіх, хто навчається, харчуванням, одягом і навчальними посібниками; організація самоосвіти та саморозвитку та ін.

Розвиток вчення про право на освіту в радянський період здійснювали такі вчені, як О. Пічугіна, Г. Дорохова, Є. Ковешніков, Н. Саліщева, Л. Стешенко, Н. Барабашева, В. Шабайлов, Е. Фердинанд, Г. Сапаргалієв, Л. Дольникова, Т. Румянцева, Ю. Орловський, С. Лисенков, В. Сіренко, В. Копейчиков та ін.

Одна з перших спроб дослідження права на освіту в СРСР була проведена О. Пічугіною в 1957 р. [360]. У своїй праці науковець акцентувала увагу на розкритті змісту ст. 121 Конституції СРСР 1936 р., а також висвітлила здійснення громадянами СРСР права на освіту в початковій, семилітній і середніх школах, у навчальних закладах системи державних трудових резервів, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах, а також безпосередньо на заводах, радгоспах, МТС і колгоспах.

Спостерігається, що впродовж 1960-80-х років велика увага вчених приділялася адміністративно-правовим питанням освіти. Так проблемам державного управління народною освітою в СРСР присвячена праця Г. Дорохової [115]. Дослідниця здійснила характеристику правового регулювання діяльності державних органів управління народною освітою, висвітлила їх систему, компетенцію, структуру та форми роботи.

Спеціальне дослідження правового статусу вищих навчальних закладів у СРСР провела Н. Барабашева [20]. Вона розкрила поняття, систему

регулювання правового статусу вузів у СРСР, їх права у сфері навчання, науково-дослідної, фінансово-господарської діяльності, правові питання організації управління.

Традиція висвітлювати питання освіти переважно з позиції адміністративно-правового регулювання притаманна науковцям більшості союзних республік, про що свідчить бібліографія даної проблеми [91; 492-494; 607; 618].

Першим дослідженням, яке присвячене конституційно-правовому регулюванню права на освіту радянських громадян, є праця Л. Дольникової [112]. У ній дослідниця розкрила поняття, зміст та соціально-класову сутність права на освіту, охарактеризувала суб'єкти даного права і гарантії його здійснення. Право на освіту Л. Дольникова розуміє як «установлене державою в інтересах всього народу право на одержання визначеної суми знань, умінь і навичок, на підготовку і постійне вдосконалення участі громадян у сфері трудової діяльності, в управлінні справами суспільства і держави, а також комуністичного морального і духовного виховання, яке забезпечується суспільним ладом» [112, с. 6]. Дослідниця вважає, що означене право встановлює держава, тобто «дарує» його, а отже, така можливість не може бути притаманна людині як природна її властивість.

Точку зору про те, що конституційне право на освіту дароване соціалістичною державою, відстоювала Т. Рум'янцева. Дослідниця присвятила свій науковий доробок загальним закономірностям, особливостям змісту і механізму реалізації права на освіту у соціалістичних країнах [474-475].

Спеціальне дослідження конституційних гарантій права на освіту в СРСР провів Ю. Орловський [341]. У даному контексті вчений охарактеризував роль загальноосвітньої школи, професійно-технічних, середніх і вищих навчальних закладів для реалізації конституційного права громадян на освіту.

Теоретико-правовий аналіз суспільних відносин та законодавства у сфері народної освіти здійснила Г. Дорохова. Дослідниця запропонувала шляхи його

вдосконалення в напрямку прав і обов'язків суб'єктів освітніх правовідносин і органів державного управління освітою [113-115].

До одних із перших вітчизняних праць доби УРСР, що присвячені правам людини та їх гарантіям, слід віднести дослідження С. Лисенкова [245-247], В. Сіренка [502] та В. Копейчикова [189-191].

Загалом для юридичної літератури радянського періоду характерним було визначати право на освіту як таке, що: обумовлене державою і суспільно-політичним ладом; безоплатне; рівне для всіх радянських громадян не залежно від раси, віку, статі, релігійної приналежності; спрямоване на виховання в дусі комуністичної ідеології [534, с.18-19].

Аналіз наукових досліджень радянської доби дає нам підстави визначити, що в цей період відбулося утвердження марксистсько-ленінських ідей. Право на освіту трактувалося як таке, що надане соціалістичною державою, в контексті критики західних і демократично-націоналістичних наукових вчень. Попри надмірну заідеологізованість, радянська концепція права на освіту утвердила в свідомості радянських людей: 1) обов'язковість освіти і шанобливе ставлення до освічених людей; 2) впевненість у державній гарантованості безоплатної освіти; 3) соціального захисту тих, хто навчається; 4) реалізації своїх здібностей за відповідною кваліфікацією.

У сучасній юриспруденції не існує однозначного розуміння права на освіту. Сучасна конституційно-правова доктрина розвиває концепцію права на освіту за наявності різних підходів науковців до цього явища. За цих умов доцільно визначити вектор розвитку вчень про право на освіту.

На погляд автора, значний внесок у розвиток сучасної концепції права на освіту зробили представники класичного праворозуміння – природно-правового та позитивізму. Дана обставина спонукає нас до розгляду аналізованого права в контексті цих наукових напрямків.

Домінування протягом тривалого часу позитивізму зумовило традицію розглядати в юриспруденції права людини і громадянина виключно з нормативно-позитивістського підходу, тобто як таких, що «даровані»

державою. У цей час роль держави занадто абсолютизувалася, щодо прав людини вона наділялася патерналістичними функціями. Оскільки правом вважалося лише те, що встановлює держава, тому й права людини тісно пов'язувалися виключно з її діяльністю. У свідомості людей твердо укоренилася думка, що вони отримують права від держави як милість.

Вироблене роками звичне застосування даної концепції та сформовані переконання вчених зумовлюють те, що й нині дослідники послуговуються теоретичними засадами позитивізму. Так, скажімо, Ж. Пустовіт, визначаючи поняття культурних прав (до яких відноситься й аналізоване право) вказує, що «за своїм змістом культурні права і свободи – це духовні блага, які надаються особі державою» [436, с. 58]. Не применшуючи ролі держави в забезпеченні права на освіту, зауважимо, що все-таки викликає заперечення звичка інтерпретувати їх виключно через зв'язок із державою, бо в даній конструкції втрачається не тільки приватноправове начало (право на освіту як благо конкретної людини), але й не яскраво виражається публічноправовий аспект – через надмірну зосередженість на державі не знаходиться місця суспільству. Крім того, вважаємо, що тлумачення права на освіту в аспекті нормативно-позитивістського підходу не виправдано позбавляє людину свободи вибору альтернативної освіти, наприклад, у приватному навчальному закладі.

Причину актуалізації ролі держави у визначеннях прав людини і громадянина частково можна пояснити усталеним підходом їх поділу на «негативні» та «позитивні». Згідно з даною позицією, до негативних прав відносять громадянські та політичні, які вважають основними, абсолютними. Негативні права інтерпретуються як можливості особи вимагати захисту від будь-якого впливу, і насамперед, від держави. Але ж, на наш погляд, виправданою має бути ідея захисту прав державою, а не ідея захисту від держави. Вказана класифікація значною мірою «одержавлює» другу групу прав людини, яку називають позитивними правами. Суть позитивних прав зводиться до того, що вони забезпечуються державою та залежать від ступеня її розвитку. Якраз до позитивних відносять економічні, соціальні, культурні права, отже, й

право на освіту. Безумовно, для реалізації права на освіту необхідні відповідні матеріальні ресурси, навіть активне втручання держави у соціально-економічну та культурну сфери життя з метою його ефективного забезпечення. Слід погодитися з тим, що зазначені умови впливають на якісну реалізацію людиною й інших прав, наприклад, громадянських чи політичних. Однак, якщо подумати, то всі права тією чи іншою мірою залежать від допомоги держави, в якій повинен існувати священний обов'язок забезпечити людині можливості реалізації нею невід'ємних прав.

На думку автора, жодним чином не можна солідаруватися з вченими, які розуміють право на освіту виключно як продукт державної діяльності, ототожнюють його з законом, недооцінюють у змісті природний характер. Суттєвим недоліком означеного концептуального підходу є ігнорування моральних засад у праві, абсолютизування ролі держави в характеристиці права на освіту. Проте зовсім відмовитися від послуг позитивістського праворозуміння не можна, оскільки воно має не тільки недоліки, але й переваги. На наш погляд, дана концепція дає змогу чітко визначити та закріпити права і обов'язки учасників освітніх правовідносин, однаково застосовувати норми права, формувати та удосконалювати систему освітнього законодавства, використовувати державно-правові засоби гарантування означеного права. Позитивізм у праві викликає до себе повагу вже тому, що забезпечує чіткість, визначеність положень, орієнтує на юридичну практику та законослухняну поведінку, формує установку на довіру до існуючого правопорядку [256, с. 40-65]. Даний тип праворозуміння «зосереджує увагу на нормативно-інституціональних аспектах права, без яких такі його вимоги, як визначеність, передбачуваність, упорядкованість, стабільність тощо – недосяжні» [171, с. 20].

У сучасній юриспруденції неважко помітити розвиток іншого напрямку – природно-правового (юснатуралізму) як усвідомлення загальноновизнаних, властивих природі людини можливостей. Зокрема П. Рабінович звертає увагу на потребу активізації наукових розвідок у природно-правовому напрямку, «в

його сучасних інтерпретаціях і проявах» [443, с. 9]. Спостерігається, що значна частина науковців підтримує дану точку зору та визначає право на освіту з позиції природного праворозуміння. На наш погляд, такий науковий інтерес пояснюється прагненням, з одного боку, обмежити всевладдя держави, а з іншого, – підвищити статус людини у відносинах «держава-людина» або хоча б досягти їх збалансування після невинного зміщення акценту в один бік.

Завдяки природно-правовій теорії в доктрині утвердилася думка про універсальність усіх прав. Так С. Максимов вважає універсальність атрибутом прав, їх невід’ємною властивістю [257, с. 39]. Обґрунтовуючи універсальний характер соціальних, економічних та культурних прав, до яких належить і право на освіту, С. Верланов пояснює свою думку тим, що вони «ґрунтуються на універсальних засадах» [55, с. 16].

З огляду на ту обставину, що право на освіту тривалий час розглядалося виключно як право другого покоління та не наділялося природними властивостями, цінним є те, що науковці віднесли до його основних рис не лише універсальність, але й рівність, невід’ємність і невідчужуваність. Такі його характеристики дозволяють акцентувати увагу на духовному вимірі права на освіту, на загальнолюдських «ідеалах справедливості, індивідуальної свободи, рівності, суспільної злагоди та інших цінностях, без яких право просто немислиме» [171, с. 19].

Висвітлює право на освіту з позиції природного праворозуміння, російський вчений Д. Хромов, який характеризує його, як загальне, рівне для усіх, незалежно від будь-яких ознак, невід’ємне (його не можна передати іншій особі або успадковувати, від нього не можна відмовитися) [Див.: 589, с.11]. Вважаємо, що така властивість, як загальність, правомірно адресується праву на освіту. Його слід визнати загальним у сенсі єдиного виміру суспільного життя як таке, що властиве всім суб’єктам права: громадянам, іноземцям, особам без громадянства тощо. Воно не може належати лише окремим суб’єктам. Нікому не може бути відмовлено у задоволенні можливості вчитися, виховуватися, гармонійно розвиватися. Норма про те, що право на освіту

гарантується кожному, відображена у конституціях ряду держав (до прикладу назвемо Албанію, Бельгію, Білорусь, Болгарію, Іспанію, Польщу, Росію, Україну, Фінляндію). Вважаємо, що загальність права на освіту слід розуміти як можливість задоволення людиною потреби у здобутті освіти незалежно від будь-яких ознак, які можуть ідентифікувати особу.

На наш погляд, потребує деякого пояснення така властивість права на освіту, як природна рівність, яка, за висловом Д. Хромова, належить кожному незалежно від будь-яких обставин [589, с.11]. Не можна ігнорувати той факт, що від природи за розумовими, психічними, фізичним показниками люди народжуються нерівними. Г. Гегель пояснював рівність людей наступним чином: «...За своєю природою люди бувають лише нерівними... ..те, що ми маємо цю рівність, що саме людина (а не так, як у Греції, Римі та ін., тільки деякі люди) є тим, що визнається за особистість і має значення такої за законом, – це до такої міри мало існує від природи, що є скоріше лише продуктом і результатом усвідомлення найбільш глибокого принципу духу, а також всезагальності й культури його осмислення» [70, с. 352-353]. Враховуючи такі міркування, виникає питання щодо істинності твердження про рівність права на освіту. Якщо ж припустити, що в силу неоднакових особистісних властивостей, соціально-економічних або інших обставин одні можуть навчатися в престижному навчальному закладі, а інші ні, то складається враження про недопустимість адресації принципу рівності праву на освіту. Проте дана думка є хибною, оскільки рівність як властивість означеного права, потрібно сприймати не такою, що належить людині від народження (тоді вона дійсно буде залежати від низки причин), а в сенсі певного ідеалу, як втілення принципів свободи, справедливості, поваги до прав іншого. Рівність права на освіту забезпечується визнанням її людьми та в цілому суспільством як певної цінності, якою повинні володіти та користуватися всі, з тим, щоб така можливість була у кожного. Усвідомлення людиною необхідності забезпечення рівності прав спонукає її до «...взаємовирівнювання вигод» [552, с. 168].

У разі усвідомлення рівності як моральної засади, виведеної в ранг

принципу права, в суспільстві буде закладено підґрунтя для вирівнювання неоднакових умов життя людини. Тобто різні стартові можливості людей, обумовлені об'єктивними причинами, відкоригує суспільство, держава. Для цього можуть встановлюватися пільги для відповідної категорії населення при вступі до вищого навчального закладу, надаватися кредити для здобуття освіти, запроваджуватися заходи соціального забезпечення, створюватися альтернативні механізми для здобуття освіти (самоосвіта, дистанційна, екстернат тощо). За такої інтерпретації рівності, дійсно можна погодитися з тим, що вона «не є природним станом людини і не розвивається природно..., рівність треба проектувати, вводити й регулювати» [456, с. 973].

У визначеннях права на освіту, що пропонуються представниками сучасної природно-правової теорії, фігурує така його властивість, як невід'ємний характер, що вказує на нерозривний її зв'язок з особою носія. Цілком підтримуємо таку характеристику права на освіту, проте не погоджуємося зі змістом, який вкладає у поняття «невід'ємність» С. Куров. Так вчений вказує, що основна особливість аналізованого права полягає в тому, що «воно... є невідчужуваним, таким що належить кожному від народження» [214, с. 20]. На думку автора, в даному випадку, не факт народження людини є критерієм, а приналежність права на освіту людині в силу того, що вона людина. Особа не може відмовитися від права на освіту, її не можна позбавити можливості користуватися ним, це право не може передаватися будь-кому іншому. Невід'ємність слід розуміти у значенні легітимності користування та відстоювання людиною даного права незалежно від статі, соціального статусу і навіть громадянства [651, с. 71] Адже держава за будь-яких обставин не має права скасовувати право на освіту, яке визнається основоположним, і навіть, якщо за якихось обставин людина не може повноцінно скористатися ним (наприклад, у місцях позбавлення волі), то йдеться не про остаточне його позбавлення, а лише про обмеження.

Пояснимо твердження про неможливість передачі права на освіту будь-кому. Відомо, що законодавець визначив сукупність прав та обов'язків батьків

для того, щоб компенсувати неповну освітню дієздатність їх дітей, тому логічно виникає думка про можливість відчуження права на освіту дітьми на користь батьків. Проте батьки, які діють в інтересах неповнолітніх дітей в освітній сфері, не набувають власне права на освіту. Адже в усіх випадках здобувають знання, формують уміння, навички, властивості їх діти, як учасники освітніх правовідносин, тому освітні права й обов'язки залишаються невід'ємними від тих, хто вчиться, виховується.

Таким чином, застосування природно-правового підходу до інтерпретації права на освіту дає змогу розуміти його як таке, що невід'ємне від людини; ґрунтується на свободі та рівності всіх людей; не залежить від волі держави, а лише визнається, гарантується, забезпечується державою.

Однак природно-правове праворозуміння має не тільки переваги, але недоліки. Зокрема, це відсутність чіткого розмежування права і моралі, недооцінка суспільно-історичних умов для реалізації прав людини. Тому не випадково Ю. Шемшученко застеріг, що для сучасного праворозуміння становить інтерес не природне право як таке, а лише його морально-гуманістичний аспект. Утілюючи етичні постулати й моральні імперативи у тканину позитивного права, можна домогтися його «оприроднення», більшої, так би мовити, «людяності» цього права. Але саме природне право, яким би гуманістичним воно не було, не може замінити позитивного права як загальнообов'язкового засобу регулювання суспільних відносин [612, с. 41].

Взяті окремо позитивістське і природно-правове праворозуміння не в змозі задовольнити вимог теорії та практики життя. Цим і пояснюється процес діалектичного зближення означених концепцій, жодну з яких не можна відкинути через їх доволі змістовні, роками випробувані властивості. Тому погоджуємося з думкою М. Цвіка, який висловив побажання визначати право в руслі інтегративної юриспруденції, тобто із загальних позицій враховувати найголовніші його ознаки і відображати загальнофілософський підхід до цього явища [591, с. 3-12].

Розмірковуючи про роль інтегративної юриспруденції, О. Петришин стверджує, що вона «дасть змогу подолати однобічність традиційних підходів та наукових шкіл – природного і позитивного права, історичної, соціологічної та психологічної» [357, с. 136]. У зв'язку з цим, слушною є думка Н. Пархоменко, яка вносить пропозиції щодо шляхів такого синтезу ідей [349, с. 45].

Обґрунтовуючи можливість поєднання основних типів праворозуміння і формування на їх основі єдиного інтегративного, М. Козюбра вважає, що у разі зосередження уваги цих концепцій на формах буття права, то його розуміння як феномену, що існує в різних проявах, формах та іпостасях, безперечно, збагатиться. В цьому відношенні синтез здобутків зазначених концепцій не тільки можливий, а й необхідний [171, с. 19].

Помітно, що інтегративний підхід активно сприйняли вчені-конституціоналісти. Позитивну роль у знятті протистояння між обома теоріями відіграла конституційна практика розвинених держав через закріплення основних прав і свобод людини, визнання їх невід'ємними правами та пріоритетними щодо держави. Науковці переконані, що основні права, які закріплені в конституціях держав, базуються на правах людини: вони вбирають у себе вміщені в них особистісні і природноправові основи. Практика здійснюється шляхом позитивного закріплення природних прав і принципів. Як слушно зауважує Є. Лукашева, ця сприятлива тенденція усуває крайність двох доктрин – незахищеність природних прав людини через їх державне невизнання і дистанціювання позитивістського вчення від моральних, особистісних, соціальних цінностей [372, с. 27].

Систематизація поглядів науковців дозволяє дійти висновку, що наразі існує тенденція багатоаспектного трактування права на освіту. Скажімо, О. Теплякова розглядає його з соціологічної точки зору (як соціальний феномен), як природне право (свобода у здобутті освіти), з позиції нормативного позитивізму (як сукупність правових норм конституційного права) [545, с.13].

Неоднозначно інтерпретує конституційне право людини і громадянина на освіту В. Боняк. Вона вказує, що з одного боку, здатність до пізнання об'єктивної дійсності впливає з самої природи людини як істоти розумної, а з іншого боку, реалізація цього права, особливо в умовах складної соціальної дійсності в Україні, значною мірою залежить від економічної ситуації в державі, а також здатності останньої організувати ефективне управління освітянською сферою [34, с. 70-75]. Хоча в результаті В. Боняк робить висновок про те, що право людини і громадянина є позитивним, все-таки вона намагається обґрунтувати його комплексно.

Визначаючи поняття права на освіту, К. Романенко вважає, що воно «певною мірою синтезує соціальний та юридичний зміст цього феномена» [468, с. 36].

Аналіз наукових праць дає підстави автору стверджувати, що розуміння права на освіту «пережило» сприйняття його і як природного права, і як виключно права позитивного. Нині дослідники все більше схиляються до думки, що застосування цих теорій розкриває сутність того чи іншого правового явища однобічно, і такий підхід виглядає неефективним, тому пропонують як альтернативу інтегративне праворозуміння. На думку Н. Оніщенко, при виявленні сутності та природи правових дефініцій «необхідний комплексний інтегративний підхід, що містить формально-логічні, лінгвістичні, філософські, історичні, соціологічні, психологічні та спеціально-юридичні обґрунтування цього феномену» [330, с. 11]. Вказуючи на цінність інтегративного праворозуміння, І. Тімуш зазначає, що «основною проблемою синтетичної правової теорії має бути досягнення системної цілісності юриспруденції шляхом комплексного підходу до правоосмислення й правореалізації, а практика застосування такої теорії передбачає пошук та здійснення форм рівноваги між інтересами особистої свободи та інтересами суспільного блага» [552, с. 86].

З огляду на зазначене вище, вважаємо доречним та корисним дослідження права на освіту в контексті інтегративної юриспруденції. Така

потреба пояснюється, по-перше, комплексним підходом до правових явищ, яким й оперує інтегративне правознавство, по-друге, недостатнім вивченням права на освіту в означеному аспекті.

Переваги інтегративної юриспрудентії в трактуванні права на освіту очевидні. Оскільки однією з гострих дискусій природно-правової та нормативно-позитивістської теорій є питання про природність прав людини, то подивімося на його розв'язання зі сторони інтегративного праворозуміння. На наш погляд, інтегративна юриспруденція дозволяє синтезувати найбільш вагомі положення однієї та іншої концепцій і вивести «дискретне ціле». Так з позиції природно-правової юриспруденції право на освіту є природним, невід'ємним, загальним і рівним для всіх однойменних суб'єктів, не залежить від волі держави, не дарується нею і не повинно ніким відбиратися. В аспекті інтегративної юриспруденції визнаємо, що право на освіту є природним, але не внаслідок природного (досупільного) походження, а як зазначає І. Тімуш, «природність... має своє коріння у їхній природженості – притаманності індивідові в тому, що він народився людиною як суспільною істотою, а отже, автоматично набуває правового статусу, котрий визначається сутнісними характеристиками самого суспільства» [552, с.167].

Інтеграція ідей природно-правової та позитивістської концепцій зумовлює визнання факту необхідної участі держави в забезпеченні загальних, рівних, невід'ємних правових можливостей людини в процесі здобуття освіти. Оскільки право на освіту значною мірою залежить від матеріального становища особи, то основне завдання влади повинно зводиться до того, щоб пом'якшити найрельєфніші прояви нерівності у сфері реалізації цього права шляхом створення системи соціального захисту, чим і сприяти вирівнюванню доходів населення. Одним із правомірних шляхів вирівнювання можливостей людей у здобутті освіти є передбачення державою на законодавчому рівні системи пільг тим, хто потребує соціального захисту. До встановлення пільг у сфері освіти слід підходити дуже виважено та не вдаватися до крайнощів, тут має бути врахований принцип справедливості, оскільки це питання є вкрай

чутливе. Держава зобов'язана створити умови для навчання дітей за державний кошт і, першочергово, це стосується малозабезпечених сімей. В. Спаська наголошує на тому, що державна влада повинна взяти на себе певні зобов'язання у сфері освіти, зокрема обов'язок створити систему освіти і забезпечити правові основи її функціонування, завдяки чому будуть створені необхідні соціально-правові умови для реалізації права на освіту кожною людиною [517]. Таким чином, кожна держава має докласти максимум зусиль для забезпечення права на освіту шляхом створення належних умов для його гарантування, охорони та захисту.

Першим кроком у цьому необхідним є визнання державами права на освіту шляхом закріплення його у конституціях та внутрінаціональному законодавстві, а також на міжнародному рівні. Погоджуємося з В. Лемаком, що соціально-економічні права, до групи яких належить також і право на освіту, «не можуть існувати за межами їх юридичного закріплення» [226, с. 44]. На думку Р. Стефанчука, якщо природне право буде «визнаватись лише на рівні моральному без його подальшої юридичної об'єктивації, то це буде черговим декларативним правом, яке внаслідок відсутності гарантій його реалізації та охорони не може бути в повній мірі забезпечене силою державного примусу» [528, с.128]. Таким чином, існує необхідність подальшої юридизації права на освіту. Переваги її очевидні, адже чітке визначення прав та обов'язків суб'єктів освітнього права, передбачення конкретного виду відповідальності держави за їх реалізацію на рівні законів є гарантією правопорядку в освітній сфері. Коли кожному учаснику освітніх правовідносин будуть чітко зрозумілі його права і обов'язки, він матиме свободу дій і рішень. Але попри велике значення нормативно-правових актів для регулювання суспільних відносин у сфері освіти, вони, взяті відірвано, поза системою соціально-економічних, політичних, духовних чинників, не здатні здійснити ефективний вплив, за принципом «один в полі не воїн». Прийняття ряду законодавчих актів у сфері освіти ще не є показником можливості їх реалізації.

У процесі забезпечення права на освіту має бути розвиненою та ефективною вся система суспільного життя, тобто соціально-економічні, моральні, культурні, політичні, правові умови. Загалом вони виступають реальною основою здійснення права на освіту, відіграють неабияку роль у забезпеченні даної можливості. Сказане можна підтвердити, співставивши можливість реалізації права на освіту в тих державах, для яких характерна соціальна напруга, економічна криза, політична нестабільність. Відтак, належні загальносоціальні та юридичні умови, взяті в єдності, у взаємоузгодженій системі, здатні створити той механізм, який може ефективно забезпечити право на освіту.

Переконані, що поняття права на освіту було б не повним без синтезу досягнень інших теорій праворозуміння. Перш за все, звернемо увагу на соціологічну концепцію, представники якої довели, що соціум є реальним буттям людини, дійсністю, творцем якої є сама людина. Освоєння об'єктивної реальності, перетворення природи в суспільні предмети здійснюється завдяки активній життєдіяльності самої людини. Таким чином, активна позиція самої людини значною мірою забезпечує появу в неї певних благ та можливість володіння і користування ними. Для такої активності неабияке значення мають її природні дані – розумові, психічні, фізичні показники. Відтак, «біологічне й соціальне в людині є з самого моменту її народження не двома різними сутностями, а факторами системної детермінації єдиного процесу життєдіяльності людини, що забезпечує цілісний і гармонійний розвиток її особистості» [23, с.101].

Обґрунтовуючи соціальне обумовлення прав людини, Н. Белякович вказує, що «соціальна дійсність є не лише безпосереднє буття її суб'єкта, але й результат історичного опосередкування його діяльності – це світ, в якому зафіксована дійсність самої історії» [23, с. 98].

Синтез сутнісних характеристик права на освіту здійснюється не лише в межах класичних концепцій праворозуміння, але й шляхом асиміляції ідей постмодерних інтегративних напрямків. Так актуальними уявляються засади

комунікативної теорії, яка тлумачить право через здатність особи вступати у взаємозв'язки з іншими людьми з метою передачі правової інформації шляхом реалізації прав і обов'язків та, що важливо, дозволяє акцентувати увагу на психосоціокультурному зрізі концепції права людини на освіту.

Адже для особи є природним накопичувати суспільні знання та передавати їх наступним поколінням, оскільки це є умовою самозбереження людського роду. Людині, як істоті суспільній, «властиво розвиватися, творити, створювати нове, накопичувати досвід, знання в тій чи іншій сфері і, звичайно, передавати напрацьоване і пізнане іншим поколінням, в чому, власне, й полягає сутність освіти» [517].

Змістовне наповнення права на освіту в жодному разі неможливе без урахування духовного фактора, адже будь-які явища соціального світу діють на людину не безпосередньо, а через її свідомість та культуру. Отже, чинником права на освіту є духовність, яка «пронизує весь комплекс прав людини, «включаючи їх ціннісне сприйняття і розуміння, активне прагнення до їх здійснення..., визнання і повагу прав інших людей» [23, с.120]. Наскільки велике значення духовності людини як детермінанта її прав, можна пересвідчитися на прикладі правоутворення. У його процесі норми, які не відповідають культурі, традиціям, менталітету народу, в жодному разі не приживаються, «відсіюються» або ж залишаються «мертвими».

На наше переконання, визнати право на освіту основоположним, універсальним можна лише завдяки усвідомленню людиною та загалом суспільством важливості та корисності освіти. Тільки за умови сприйняття в суспільстві потреби здобуття знань, формування умінь, навичок, особистісних властивостей як цінності з'являється спроможність надання цьому благу правового характеру. У зв'язку з цим, вважаємо, що в рамки інтегративного праворозуміння цілком логічно втілюється «потребовий підхід», запропонований П. Рабіновичем, на думку якого, «будь-яке право людини – це право на задоволення певних її потреб» [446, с. 20]. Реалізація «потребового підходу» дає змогу збагатити концепцію права на освіту наступним чином: 1)

усвідомити цінність потреби людини в здобутті освіти; 2) виокремити знання, уміння, навички і особистісні властивості людини як безпосередні об'єкти потреби вчитися і виховуватися; 3) співставити власне потреби з інтересами людини, держави та суспільства; 4) з'ясувати спроможність права на освіту задовольнити потреби в здобутті знань, формуванні умінь, навичок і особистісних властивостей для подальшого розвитку людини, держави та суспільства.

Потреби людини навчатись і передавати набутий досвід є рушійною силою формування права на освіту. З одного боку, потреба здобувати знання, формувати уміння і навички, всебічно розвиватися є об'єктивною необхідністю людини, і обумовлена матеріальними можливостями суспільства, після її усвідомлення стає внутрішнім прагненням особи здобути освіту, а з іншого, потреба людини мати певну освіту детермінована інтересами всього суспільства – виховати освічену людину як запоруку подальшого розвитку, досягнення прогресу людства, рівноваги, соціального партнерства у взаємовідносинах «особа-суспільство». Вважаємо, що в праві на освіту органічно поєднуються та виражаються як інтереси особи, так і держави та всього суспільства.

Цінність інтегративної концепції праворозуміння полягає в тому, що вона дає можливість комплексно підійти до висвітлення юридичних явищ. Застосування інтегративного підходу до з'ясування сутності права на освіту дає можливість вважати його природним, невід'ємним від людини, загальним та рівним для кожного, детермінованим діалектичним поєднанням біологічних та соціокультурних умов розвитку, таким, що забезпечується державою та соціальним середовищем в цілому. Зміст, який вкладається в поняття природності, невід'ємності, загальності та рівності права на освіту слід розглядати не в силу власне самого факту народження людини, а як результат діалектичного поєднання біологічних та соціально-культурних чинників. Право на освіту може ефективно забезпечуватися шляхом взаємодії держави та загалом соціального середовища, в якому перебуває людина.

Висновки до розділу 1.

Гене́за концепції права на освіту у правовій думці Західної Європи відбувалася в чотири етапи: 1) зародження недиференційованих знань про світ, що виражалися в первісних міфологічно-релігійних уявленнях людини, тобто існування протоправорозуміння; 2) становлення ідеї права на освіту як природного блага вільної людини, що задовольняє індивідуальні потреби та інтереси держави; 3) утвердження ідеї про необхідність здобуття освіти в синтезованих християнсько-наукових знаннях як важливого засобу вдосконалення кожної людини і суспільства загалом; 4) розвиток науково обґрунтованої ідеї права на освіту у сформованих концепціях праворозуміння як можливості кожного, що задовольняє інтереси людини, держави та суспільства.

Становлення і розвиток світоглядних засад права на освіту в українській правовій думці пройшов такі етапи: 1) зародження ідеї права на освіту в християнсько-наукових ученнях IX – XVIII ст.; 2) утвердження ідеї права на освіту в плюралістичних теоріях праворозуміння XIX – поч. XX ст.; 3) становлення радянських ідеалів права на освіту (20-ті рр. XX ст. – 1991 р.); 4) відродження плюралістичних теоретико-методологічних підходів до вивчення права на освіту (з 1991 р. по теперішній час).

Концепція права на освіту в Україні у співвідношенні до еволюції західноєвропейської парадигми цього права має особливості. Якщо в Західній Європі у період буржуазно-демократичних революцій XVII – XVIII ст. ідея права на освіту вже утверджувалася в своїй силі, то в українській юридичній думці через соціально-економічні, політичні, ідеологічні умови відбувалося тільки її зародження. У поглядах східнослов'янських мислителів, які ґрунтувалися на християнсько-науковому пізнанні, релігійні начала виявилися більш стійкими, що зумовило триваліше збереження та яскравіше вираження в них схоластичних засад. У XIX – поч. XX ст. концепція права на освіту внаслідок національно-визвольних рухів в Україні була збагачена демократично-національними засадами (право на заснування українських шкіл, право навчатися рідною мовою, роль української інтелігенції в розвитку

освіти). Зі встановленням та утвердженням радянської влади в Україні (20-ті рр. ХХ ст. – 1991 р.) право на освіту трактувалося в контексті критики західних і демократично-націоналістичних наукових вчень як таке, що надане соціалістичною державою. З 1991 р. по теперішній час в українській правовій науці відбувається відродження плюралістичних теоретико-методологічних підходів щодо розуміння права на освіту.

У сучасній правовій науці існують різні підходи щодо поняття права на освіту. Концепція права на освіту пройшла еволюцію від її змістовного наповнення класичними теоріями праворозуміння до інтегративних. Вважаємо виправданим відхід від однобокого трактування права на освіту, тому видається перспективним проведення його дослідження з позиції інтегративної юриспруденції, що дає змогу багатогранно розкрити природу права на освіту.

Інтегрувавши ідеї класичних та постмодерних теорій праворозуміння, вважаємо, що право на освіту – це забезпечена державою та соціальним середовищем можливість, визнана невід’ємною, загальною та рівною, яка необхідна для задоволення потреби кожного у здобутті знань, формуванні умінь, навичок, особистісних властивостей, інших компетентностей з метою власного гармонійного розвитку та суспільства у цілому.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ОСВІТУ

2.1 Методологія дослідження проблем конституційно-правового забезпечення права на освіту

Вагомість методології для проведення досліджень у всіх галузях науки стало аксіоматичним явищем, тому не доводиться вкотре доводити очевидне. Проте, студіюючи проблему конституційно-правового забезпечення права на освіту, зауважимо, що цей факт рельєфно визначив відповідальне ставлення автора щодо вибору методології дослідження.

Проблематика методології загострюється в умовах переходу «від моністичної методології до філософсько-методологічного плюралізму» [158, с.10]. На нашу думку, обраний шлях є правильним, бо застосування різноманітних підходів, принципів, методів дозволяє доповнити один одного і гарантує свободу пошуку істини, «не передбачає обов'язкового консенсусу з досліджуваних проблем, що породжує множинність альтернативних стратегій цього філософського явища» [571, с. 14]. Безсумнівно, застосування різноманітного методологічного інструментарію дає нам змогу всебічно з'ясувати сутність категоріального апарату з обраної теми, виявити загальні закономірності та випадковості, уникнути однобічності підходів. Методологічний плюралізм виражається як в неоднозначному розумінні науковцями власне самого поняття «методологія», так і в існуванні багатоманітності концептуальних підходів та методів пізнання. Він дає змогу інтегрувати методологічний інструментарій, використовувати досягнення як юридичних, так і неюридичних наук.

Потребу методологічного плюралізму доводив свого часу І. Ільїн, який стверджував, що не може існувати універсального способу дослідження права, що дозволив би усунути та замінити інші методи і зробити їх не потрібними

[140, с. 33]. Багатоманітність методологічного інструментарію характерною була для юриспруденції дореволюційної епохи, де за словами Б. Кістяківського: «Ні в якій іншій науці немає стільки теорій, що суперечать одна одній, як у науці про право. При першому знайомстві з нею виникає таке враження, що начебто вона тільки й складається з теорій, що взаємно виключають одна одну [161, с. 371]». На думку Ю. Оборотова, нині плюралізм у якості найважливішої складової методології юриспруденції тільки пробиває собі дорогу через нашарування моністичного підходу в його ідеалістичній, і до болю звичній марксистській, матеріалістичній версії [318, с. 41]. На наш погляд, багатоманітність методологічного інструментарію жодним чином не означає повного ігнорування засобів пізнання, розроблених радянською наукою. Вони потребують творчого переосмислення, збагачення змісту і доповнення в умовах сьогодення.

Для того, щоб методологічний плюралізм не перетворювався на методологічний анархізм, П. Рабінович вважає, що доцільно звернути увагу на три загальнометодологічні постулати. Ними є: об'єктивна обумовленість обраних методів дослідження його предметом; необхідність встановлення єдиної істини, вірогідність якої можна довести й перевірити за допомогою певних об'єктивних критеріїв; спроможність дослідницького методу наближати до розкриття соціальної сутності явищ, що вивчаються, а не призводити до приховування, затушовування її [448, с. 619].

Загалом методологічна ситуація, яка склалася в сучасному правознавстві характеризується як посткласична, для якої характерні наступні ознаки: 1) свідома відмова від принципів і цілей методології нормативізму, чітке розмежування права та закону й усвідомлення їх дихотомічного зв'язку; 2) визнання принципу багатоманітності й різновимірності методології постпозитивізму та інших методологій досліджень правової реальності, свідоме ігнорування таких ілюзорних цілей, як пошук «єдино правильних принципів і методів» дослідження права; 3) тяжіння до взаємодії або принаймні безконфліктного співіснування з іншими методологіями правових досліджень,

спроможність до розуміння та сприйняття їх здобутків; 4) визнання пріоритету «історії права» перед «філософією права», дослідження всіх явищ правової реальності в контексті їх генезису; 5) широке залучення до арсеналу наукових досліджень методології таких наук, як синергетика, нерівноважна термодинаміка, хаосологія, нелінійна динаміка, теорія дисипативних систем, теорія катастроф тощо [571, с. 14].

За посткласичного характеру методології досліджень в юриспруденції не дивно, що наразі вчені по-різному тлумачать поняття методології правової науки та сутність її структурних елементів. Так в енциклопедичній літературі юридичного характеру її трактують як систему підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання при вивченні державно-правових явищ. При цьому в основу методології кладуть: філософсько-світоглядні підходи (матеріалістичний чи ідеалістичний, діалектичний чи метафізичний тощо); загальнонаукові методи (структурний, функціональний, сходження від абстрактного до конкретного; формально логічні процедури – аналіз, синтез і ін.); групові методи (наприклад, метод конкретно-соціологічного дослідження); спеціальні методи (тлумачення юридичних норм, узагальнення юридичної практики) [448, с. 618-619].

До даної точки зору наближена позиція О. Петришина та С. Максимова, які під методологію правової науки розуміють зумовлену особливостями правової реальності цілісну та узгоджену систему способів пізнання, що включає такі складові: 1) загальний (філософський) підхід; 2) загальнонаукові методи; 3) спеціальні методи; 4) власні правові методи [135, с. 26].

У подібному руслі висвітлює проблему Д. Керімов, який небезпідставно стверджує, що «методологія – явище інтегральне, що об'єднує в собі низку компонентів: світорозуміння і фундаментальні загальнотеоретичні концепції, загальні філософські закони й категорії, загальні й конкретно наукові методи [159, с. 83].

Більш широко тлумачить методологію юриспруденції А. Фальковський, який виокремлює в її структурі, крім філософсько-світоглядних підходів і

методів, ще один елемент – парадигму дослідження. Вчений виділяє такі три частини методології – доктринально-ідеологічну (парадигма дослідницького бачення, себто тип праворозуміння), стратегічну (царина підходів, що зумовлюють загальну спрямованість дослідження права, вибір стратегії його осягнення) та інструментальну (система методологічних інструментів у виробництві знань про право) [570, с. 65].

Порівняно з позицією інших дослідників вирізняється точка зору О. Скакун, яка, з одного боку, не виправдано обходить увагою методологічні підходи, а з іншого, слушно виділяє в структурі методології, крім логічних прийомів і конкретних засобів дослідження, систему певних теоретичних принципів [505, с. 13].

За існування плюралістичних підходів до розуміння поняття та структури методології юриспруденції цілком погоджуємося з вченими, що методологію не можна зводити «до суми певних методів, способів і прийомів пізнання» [544, с. 37], адже вона явище цілісне, інтегральне, що поєднує в собі ряд складових компонентів, тобто носить багаторівневий характер.

Розуміючи, що цілісне дослідження конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду можливе тільки завдяки обранню належної методології, визначимо її поняття, чітко окреслимо впорядковану єдність її складових елементів та продемонструємо їхні евристичні можливості щодо предмета даної роботи. Виконуючи дане завдання, важливо поєднати методологічний інструментарій, в якому засобом інтеграції є якраз предмет дослідження.

Пропонуємо розуміти під методологією даного дослідження систему теоретичних принципів, філософсько-світоглядних підходів, методів, які дозволяють всебічно та об'єктивно розкрити проблеми конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду.

У структурі методології даного дослідження автор надає великого значення принципам, які визначають сутність і напрям пізнання. На наш

погляд, принципи додають методології стійкості, виконують роль певного каркаса в даній конструкції, визначають напрямки розвитку пізнавальної діяльності. На відміну від методологічних підходів, вибір яких значною мірою залежать від предмету дослідження, принципи наукового дослідження характеризуються більшою сталістю. Адже, які б явища чи категорії правової дійсності не лежали в основі пізнання, їх осмислення здійснюється з використанням сукупності науково-обґрунтованих вихідних засад (ідей), які визначають сутнісні та стратегічні характеристики дослідження. Іншими словами, на якому б методологічному підході не базувалося дослідження, не можна досягти наукового результату, не поклавши в його основу сукупність таких принципів, як науковість, всебічність, об'єктивність, комплексність, історизм, конкретність тощо.

Застосування принципу науковості передбачає врахування наукових досягнень науки і техніки, застосування наукової методології та критичного аналізу тієї суми знань, що вироблені науковцями з максимально повним їх охопленням. Принцип науковості дає можливість розглядати право на освіту в контексті висновків учених про універсальність усіх прав, їх цінність для розвитку конкретної людини, держави і суспільства, верховенство права перед законом, роль інститутів громадянського суспільства в забезпеченні прав людини і громадянина. Перевагою даного принципу вважаємо його націленість на визначення перспектив розвитку конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду. Загалом даний методологічний принцип дозволяє обґрунтувати, з врахуванням наукових точок зору, авторську концепцію конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду.

Для встановлення достовірних результатів дослідження велике значення має принцип об'єктивності. Цей принцип спрямований проти суб'єктивізму, необдуманих дій і поспішних висновків. Він вимагає точних, обґрунтованих, достовірних, аргументованих висновків дослідження. Принцип об'єктивності забезпечує відтворення реального стану реалізації права на освіту. Він дозволяє

співвіднести теоретичні положення з практикою їх застосування. Даний принцип наповнює конституційно-правове забезпечення права на освіту реальним змістом, як явища, що не залежить від суб'єктивної волі законодавця чи науковця, а об'єктивно зумовлюється розвитком суспільних відносин.

Основне завдання принципу всебічності дослідження конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду полягає в тому, щоб з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки між досліджуваним правом та іншими правовими явищами. Даний принцип передбачає повноту і всебічність пізнання, а це, натомість, вимагає з'ясування та перевірки всіх аспектів, що формують цілісне сприйняття механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні. Застосування даного принципу зобов'язує автора розуміти конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду багатогранно, з усіма його перевагами та суперечностями.

Тісно пов'язаний з принципом всебічності і принцип комплексності. Його сутність полягає в тому, щоб залучити до дослідження наукові засоби та знання не тільки правознавства, але й інших наук, наприклад, філософії, соціології, економічної теорії, психології, педагогіки тощо. Інтеграція методів пізнання різних наук забезпечує комплексне бачення проблем, пов'язаних із конституційно-правовим забезпеченням права на освіту в Україні, а відповідно, шляхів їх вирішення. Він націлює автора на сприйняття предмета даного дослідження не як «чистого» юридичного явища, відірваного від інших чинників соціуму, а комплексно. Даний принцип має особливо важливе значення для висвітлення права на освіту через призму інтегративної юриспруденції, а саме як явища, що не може розвиватися ізольовано, без врахування висновків досліджень низки інших наук. Так для визначення світоглядної орієнтації автора, осягнення онтологічної сутності права на освіту та його інтерпретації в контексті теорій праворозуміння принципову роль відводимо філософії. Крім того, даний принцип дозволяє застосувати знання соціології, висновки якої дозволяють автору розуміти право на освіту як

складову частину соціуму, що знаходиться в тісному зв'язку з іншими соціальними явищами. Важливими є результати досліджень соціології щодо цінності власне освіти як відносно відокремленої сфери суспільного життя, що дозволяє краще зрозуміти закономірності еволюції предмета даного дослідження. Принцип комплексності дає змогу автору врахувати науково-обґрунтовані узагальнення економічної теорії про роль економіки в розвитку права на освіту. Знання економічної теорії дозволяють нам точніше визначити місце права на освіту в системі конституційних прав людини та віднести його не лише до категорії культурних і соціальних прав, але й економічних. Вважаємо, що аналізований принцип допомагає взяти за основу дослідження права на освіту наукові узагальнення психології та педагогіки. Їх висновки мають важливе значення для усвідомлення сутності знань, умінь, навичок, особистісних властивостей як об'єктів освітніх правовідносин. Особливу цінність становлять знання психології та педагогіки для визначення закономірності поведінки осіб, які навчаються, залежно від певних критеріїв, а також для врахування рівня свідомості та культури учнів, студентів тощо.

Неабияке значення для вивчення права на освіту має принцип історизму. Він дає змогу розглядати аналізоване право еволюційно – від зародження, утвердження та його розвитку. Застосування даного принципу дозволяє простежити генезис поглядів науковців на означене право, з'ясувати причини формування концептуальних ідей права на освіту в ту чи іншу епоху, оцінити їх значення для формування поняття означеного права з погляду сучасності та майбутнього.

Принцип конкретності передбачає детальний аналіз усіх умов, в яких реалізується право на освіту та здійснюється його гарантування. Це дає змогу автору оцінити практику реалізації, захисту та охорони означеного права, проаналізувати накопичений досвід з даної проблеми. Пізнання права на освіту через призму діалектичного поєднання теоретичних знань та практики втілення їх в життя, дозволяє наповнити аналізоване явище конкретним соціально-правовим змістом. Автор взяла за основу висновки про те, що саме практика у

кінцевому підсумку підтверджує істинність чи хибність наукового знання та те, що істинність знання, яке продукується наукою, може бути доведена повною мірою лише тоді, коли їй вдасться знайти, змоделювати явище, яке відповідає цьому знанню [544, с. 48]. Погоджуємося з думкою С. Стеценка, що для теорії права та праворозуміння фактором удосконалення є юридична практика, а для практичної діяльності фахівців у галузі права таким стимулом мають стати нові розробки теоретиків права [529, с. 180].

Крім принципів, вагоме значення в структурі методології дослідження відіграють філософсько-світоглядні підходи, які «формують наукову позицію дослідника, забезпечують ґрунтовну оцінку відповідних явищ та процесів, спрямованість дослідження на отримання певного результату» [540, с. 17].

Учені розуміють методологічний підхід як «побудовану на гранично загальних (філософських) категоріях світоглядну аксіоматичну ідею (засаду), яка постулює загальну стратегію дослідження, відбір досліджуваних фактів та інтерпретацію результатів дослідження [449, с. 24]; «загальну спрямованість дослідження, обумовлену певною фундаментальною ідеєю, крізь яку проходить процес осягнення права» [570, с. 67].

Розкриттю різних граней права на освіту, створенню інтегральної концепції даного права сприяло використання ряду методологічних підходів: діалектичного, антропологічного, феноменологічного, герменевтичного, ціннісного, цивілізаційного.

Здійснюючи пошук підходів до дослідження конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні, виходимо з того, що «нові методологічні підходи матимуть позитивний результат лише за умови врахування набутого протягом минулих десятиліть досвіду щодо утверджених й апробованих практикою методів дослідження права й пов'язаних з ним явищ» [348, с. 12]. Погоджуємося з П. Рабіновичем [444, с. 8], що досі не вичерпав своїх евристичних можливостей у методології діалектичний підхід, який ґрунтується на «взаємодії форм і методів емпіричного і теоретичного рівнів знання, обумовленості їх практикою» [573, с.140]. На наш погляд, врахування

категорій та законів діалектики дає змогу з'ясувати поняття та сутність права на освіту, опираючись на загальні закономірності прав людини, тобто те, що й забезпечує розуміння сутності даного явища. Застосування діалектичного підходу дозволяє виділити в характеристиці права на освіту такі фактори, як обумовленість аналізованого права приватним і публічним інтересами; існування тісного взаємозв'язку між суб'єктивним юридичним правом і обов'язком, правом на освіту та іншими конституційними правами, а також його детермінованість соціально-економічними умовами, що характерні для певного суспільства і держави. Даний підхід робить можливим здійснення всебічного аналізу права на освіту як явища, що перебуває в постійному розвитку та тісному взаємозв'язку і взаємодії з іншими соціальними явищами.

Актуальним для дослідження права на освіту є використання антропологічного підходу, який дозволяє здійснити «людський вимір» даного феномену. Аналізоване право оцінюється нами з позиції висновків про природу людини й цінностей, що з нею пов'язані, з огляду на її роль у механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту. Це дає змогу зробити висновки про: а) спрямованість аналізованого права на задоволення потреби кожного в безперервному розвитку своєї особистості шляхом здобуття знань, формування умінь, навичок, властивостей, інших компетентностей та побудови гармонійних відносин у суспільстві; б) необхідність активної позиції самої особи для повноцінного втілення права на освіту в життя; в) потребу гарантування аналізованого права як цінності, безпосередньо пов'язаної з людиною і громадянином.

Перевагою феноменологічного підходу в аспекті дослідження конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду є те, що він передбачає відмову від «суб'єктивізму (психологізму) при визначенні всіх соціальних феноменів (зокрема й права) й наблизитися до об'єктивізму, який має трансцендентальний характер і не залежить від об'єктивної дійсності» [490, с. 30]. Феноменологія робить можливим поставитися до прав людини і громадянина, зокрема й до

аналізованого права, як до певного правового феномену, який перебуває в свідомості людини. Основою феноменологічного бачення права на освіту є інтерсуб'єктивність, що є синонімом комунікації. Такий підхід дає змогу акцентувати увагу на гносеології та онтології суб'єктів правовідносин та їх зв'язках між собою в процесі конституційно-правового забезпечення права на освіту. В даному випадку в автора з'явилася можливість дослідити їх через призму комунікативної, телеологічної та когнітивної складових. Аналіз когнітивної складової дозволяє простежити здатність суб'єкта освітніх правовідносин набувати знання, уміння, навички у його ході навчальної та виховної діяльності. Телеологічна сторона суб'єктів виявляє їх здатність до цілеспрямованої діяльності, комунікативна – до досягнення консенсусу між суб'єктами під час реалізації права людини на освіту. У межах екзистенційної феноменології оцінюється роль освітніх правовідносин у механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту.

Продовженням феноменології є герменевтичний підхід як наука про інтерпретацію тексту. Тлумачення опрацьованих правових джерел сприяє осмисленню та розумінню істинності їх змісту. Застосування даного підходу є актуальним у дослідженні інтерпретації Європейським Судом з прав людини положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та, насамперед, тлумачення права на освіту (ст. 2 Протоколу №1). Крім того, в межах герменевтичного підходу є можливість з'ясувати правові позиції Конституційного Суду України щодо захисту цим органом аналізованого права.

Для встановлення наукових результатів дослідження важливу роль відіграє ціннісний підхід, який дозволяє сприймати право на освіту як цінність права, що захищається та забезпечується правовими механізмами. В межах даного підходу доходимо висновків, що в той чи інший період розвитку концепція права на освіту наповнювалася певним змістом, який визначався через призму домінуючих цінностей у суспільстві (мораль, право, релігія, розум, держава тощо). Нині ж цінність права на освіту полягає не тільки в можливості задоволення потреби у здобутті освіти, але й у здатності його бути

правом-гарантією для ряду інших прав людини і громадянина. Крім того, даний підхід дозволяє з'ясувати абсолютну цінність права на освіту для кожного та встановити його значущість для держави та суспільства у цілому.

На думку автора, не можна обійти увагою цивілізаційний підхід, який дозволяє «визнати природним розмаїття правових культур і державних інститутів як мозаїку світу, що розвивається, зберегти власну унікальність, використовувати досягнення різних цивілізацій, вести з ними культурний діалог, знаходити спільні правові рішення й організаційні засоби їх здійснення при взаємодії з іншими правовими системами і державами» [318, с. 42]. Переконані, що цивілізаційний підхід робить спроможним відображення в змісті права на освіту не лише принципу універсальності, але й культурного різноманіття. Якраз поєднання цих обох засад зумовлює необхідність міждержавної взаємодії та впровадження в національну правову систему міжнародних стандартів прав людини, досвіду окремих європейських країн, а також збереження при цьому національних традицій. В силу міжнародного визнання права на освіту культурне різноманіття не повинно обмежувати та зменшувати гарантії його реалізації в окремо взятій державі.

Методологічні підходи визначають вибір методів дослідження. Метод у філософії трактується як спосіб організації практичного і теоретичного освоєння дійсності, зумовлений закономірностями відповідного об'єкта [573, с. 370]. У сучасній теорії права метод тлумачать як спосіб пізнання, формулювання наукових гіпотез, перевірки доказовості висновків за допомогою різних конкретних засобів та прийомів [135, с. 26] Методи, на відміну від принципів і підходів, які мають більшою мірою абстрактний характер, виконують «знаряддево-інструментальну та нормативно-регулятивну» функції, тобто виступають словесним інструментом і водночас регулятором діяльності, встановлюючи порядок її здійснення [348, с. 20].

З огляду на наведені дефініції, під методами досліджуваного нами предмета будемо розуміти систему засобів та прийомів, які визначають спосіб

пізнання і перспективи розвитку конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду.

Усвідомлюючи плюралізм думок вчених щодо класифікації методів дослідження, для зручності застосування скористаємося їх поділом на загальнонаукові (притаманні всім наукам), власні методи правознавства (розроблені в межах правознавства) та спеціальні (розроблені в межах окремих наук).

У межах загальнонаукових методів поширеним є логічний, що включає аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, класифікацію тощо.

За допомогою аналізу відбувається розчленування об'єкта на складові елементи і дослідження кожного з них як частини цілого. Таким шляхом нам вдалося виділити ознаки права на освіту, структурні частини змісту аналізованого права, освітніх правовідносин, механізму конституційно-правового забезпечення означеного права тощо. Розкладаючи досліджуване явище на окремі компоненти та виділяючи в них суттєве, аналіз дає змогу проникнути в сутність цих елементарних частин. Але даний метод не спроможний об'єднати ці елементи та їх ознаки, властивості в єдине ціле. З тим, щоб не залишилися поза увагою конкретні зв'язки між цими елементарними частинами, нами використовується метод синтезу. Він дає змогу встановити взаємодію між розчленованими частинами та пізнати досліджуваний об'єкт в цілому. Вважаємо, що лише завдяки поєднанню аналізу та синтезу забезпечується об'єктивне розкриття конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду.

Вважаємо прийнятними до застосування в єдності такі загальнонаукові методи дослідження, як дедукція та індукція. Перший із них дозволяє перейти від загального до окремого. Так, скажімо, дедукція використовується нами при розкритті сутності механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні, коли автор спочатку пропонує його дефініцію, а потім аналізує складові елементи. Відтак, шляхом переходу від загальних висновків про

механізм конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні до конкретних його властивостей автор робить нові умовиводи про сутність даного явища. Застосування другого з методів навпаки дає змогу спочатку пізнати окремі властивості досліджуваного нами предмета та на підставі цих знань зробити нові узагальнення. Вбачається, що окреме використання методу індукції без дедукції не виправдовує себе, оскільки не можна проектувати виявлені властивості одного елемента цілого на інші його компоненти, яким ці риси можуть бути і не притаманні. Тому здобуття істинності знань можливе лише шляхом застосування означених методів в єдності.

Важливими і необхідними для пізнання права на освіту є системний метод, сутність якого полягає в тому, що правове явище розглядається як певна система, яка входить до системи більш високого порядку, що виконують певні функції та пов'язані між собою різноманітними зв'язками. Даний метод виходить з того, що: 1) система є цілісним комплексом взаємозв'язаних елементів; 2) вона утворює єдність з середовищем; 3) як правило, будь-яка система є елементом системи вищого порядку; 4) елементи будь-якої системи є системами нижчого рівня [543, с. 27].

Застосування системного методу щодо нашого дослідження дозволяє дійти таких висновків: право на освіту становить цілісний комплекс взаємозв'язаних елементів, які входять до систем вищого порядку (право на освіту – юридичний обов'язок – суб'єкти – об'єкти – освітні правовідносини; норма – інститут – галузь конституційного права тощо); своєю чергою, право на освіту та його механізм конституційно-правового забезпечення утворюють системи нижчого рівня щодо інших систем (право на освіту – система інших конституційних прав людини і громадянина; механізм реалізації права на освіту – механізм забезпечення права на освіту; система освітнього законодавства – загальна система законодавства – правова система); право на освіту, його гарантії тісно взаємодіють з іншими системними явищами соціального середовища (право – мораль – релігія – культура – політика – економіка; юридичні гарантії – загальносоціальні гарантії).

Відтак, системний метод сприяє розумінню сутнісних взаємозв'язків між елементами в середині системи та зовні між окремими системами, що пов'язані з правом на освіту, дозволяє виявити особливості, роль утворюваних відносно автономних підсистем та зрозуміти їх взаємодію.

Генетичним продовженням системного методу є структурно-функціональний, який сприяє вичлененню в досліджуваному «об'єкті стабільних елементів, їхніх структурних взаємозв'язків і функціональних залежностей» [573, с. 669]. Даний метод дозволяє розглядати конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні як структурно-функціональну цілісність, в якій кожний елемент виконує певну функціональну роль, що узгоджується з загальною метою системи в цілому. Таким чином, завдяки структурно-функціональному методу пізнаються структурні елементи права на освіту, внутрішня структура механізму його конституційно-правового забезпечення, функціональне призначення всіх компонентів.

Методами, що розроблені в межах юридичних наук, є так звані власні методи правознавства, серед яких найбільш поширеними є формально-юридичний і порівняльно-правовий.

Застосування формально-юридичного методу дозволяє пізнати конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні та європейських державах шляхом аналізу нормативно-правових актів і практики їх застосування. При цьому встановлюються зовнішні характеристики конституційно-правового забезпечення права на освіту. Вважаємо, що даний метод дозволяє розкрити роль норм і принципів права в механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту, місце органів державної влади, громадських організацій у системі гарантій даного права; запропонувати науково обгрунтовані рекомендації щодо вдосконалення освітнього законодавства.

Перевагами даного методу є й те, що він сприяє розробці і вдосконаленню понятійно-термінологічного апарату дослідження, дає змогу здійснити класифікацію правових явищ, пов'язаних із правом на освіту.

Зокрема він забезпечує формулювання таких дефініцій, як право на освіту, освітні правовідносини, освітня дієдатність, освітня правоздатність, юридичні гарантії права на освіту тощо.

В умовах розвитку євроінтеграційних процесів, «болонізації» освіти перспективним для дослідження права на освіту є застосування порівняльно-правового методу. Він дає змогу з'ясувати конституційно-правове забезпечення права на освіту як на національному рівні, так і в контексті європейських країн. Даний метод сприяє виявленню загальних причинно-наслідкових зв'язків розвитку права на освіту, розкриттю унікальності, особливості аналізованого права в окремо взятій країні, наприклад, Україні, Білорусі, Росії, Австрії, Німеччині, Франції, Великобританії тощо. Він допомагає виявленню спільних і відмінних рис, позитивних і негативних сторін у розвитку досліджуваного явища в різних країнах, що, натомість, робить спроможним врахування і застосування позитивного досвіду для конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні.

Вважаємо, що порівняльно-правовий метод доводить свою дієвість не лише під час дослідження права на освіту в межах декількох країн, але й всередині національної правової системи. Маємо на увазі співставлення права на освіту з іншими конституційними правами, що дозволяє встановленню їх взаємозв'язків та взаємозалежності.

Підвищення ефективності означеного дослідження забезпечується шляхом збагачення методів юриспруденції засобами пізнання, що розроблені в межах інших конкретних наук. Такі методи, як конкретно-соціологічний, статистичний, педагогічний відіграють неабияку роль у дослідженні конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні та європейських державах.

Конкретно-соціологічний метод дозволяє виявити ставлення окремої особи, всього громадянського суспільства до стану гарантування, тенденцій розвитку права на освіту. Можливість застосування цього методу забезпечується шляхом проведення анкетування, аналізу оцінки населенням

новацій, запроваджених Міністерством освіти і науки України, а також ознайомлення з судовою та іншою державно-правовою практикою. Конкретно-соціологічний метод дозволяє з'ясувати думку населення щодо розуміння змісту права на освіту, доцільності існування зовнішнього незалежного оцінювання, запровадження кредитно-трансферної системи навчання, ступеневої освіти та їх здатності впливу на ефективність реалізації означеного права.

Використання статистичного методу дає змогу провести аналітичний аналіз щодо стану забезпеченості навчальними закладами осіб, які навчаються, достатності рівня фінансування сфери освіти з метою забезпечення гарантованості права на освіту. Він дозволяє виявити реальний стан реалізації права на освіту та ефективність заходів, що здійснює влада для забезпечення аналізованого права.

Серед методів педагогіки актуальним видається застосування педагогічного спостереження безпосередньо за учасниками навчально-виховного процесу, за реальною здатністю реалізації права на освіту в українських навчальних закладах, можливістю його захисту шляхом звернень до органів державної влади та громадських організацій.

2.2 Сутність, ознаки та зміст права на освіту в конституційно-правовій доктрині

В умовах розбудови правової держави та євроінтеграції надзвичайно важливим є визнання юридичною доктриною та українським суспільством значимості реального втілення права на освіту та необхідності його захисту. Адже фактична його реалізація значною мірою й визначається суспільним усвідомленням і, що важливо, самою особою права на освіту як юридико-соціальної цінності.

Право на освіту залишилося б пустою декларацією, якби воно не мало свого адресата – конкретної людини. Тобто за умови набуття означеним правом статусу суб'єктивного з'являється підґрунтя для його здійснення.

На цьому шляху неабияке значення має розуміння істинності суб'єктивного права на освіту як категорії, яка слугувала б методологічною основою для дослідження механізму конституційно-правового забезпечення означеного права. Особливо це відчутно за умови недостатності проведенень монографічних досліджень у вітчизняній юридичній науці з вказаної проблеми та вимог її висвітлення з позиції новітніх теоретико-методологічних досягнень. Як бачимо, необхідність студіювання даного питання обґрунтовується як потребами практики життя, так і науки. Зазначені обставини передбачають проведення дискурсу щодо поняття, сутнісних ознак суб'єктивного права на освіту, визначення його місця в системі інших конституційних прав та співвідношення з ними.

Спільною рисою конституційних прав є те, що вони є суб'єктивними правами, тобто індивідуальними, які належать не лише всім, але й кожному. У цьому сенсі підтримуємо точку зору В. Боняк, яка за змістовним критерієм відносить конституційне право людини і громадянина на освіту до суб'єктивних [34, с. 76].

Перш ніж розкрити зміст суб'єктивного права на освіту, з'ясуємо власне поняття суб'єктивного права.

У радянській юридичній літературі вперше використав дефініцію суб'єктивного права С. Братусь як «забезпечену законом міру можливої поведінки управненої» особи [39, с.11]. На нашу думку, дане поняття суб'єктивного права не втрачає своєї актуальності й до сьогодення. Згодом М. Александров запропонував, при визначенні поняття суб'єктивного права, вказувати не лише на міру, але й на вид можливої поведінки, оскільки термін «міра» виражає лише кількісну складову даного явища [2, с.110]. Дефініції суб'єктивного права, сформовані радянськими науковцями, з часом модифікувалися, їх сутність стала більше відповідати сучасному

праворозумінню, але й досі вчені не прийшли до єдиного поняття суб'єктивного права.

У сучасних підручниках із загальної теорії права поняття суб'єктивного права визначається як «гарантована правом міра можливої або дозволеної поведінки особи» [135, с. 345], «міра юридично можливої поведінки, що задовольняє інтереси певної особи» [544, с. 91], «вид і міра можливої (або дозволеної) поведінки суб'єкта права, що встановлені юридичними нормами для задоволення його інтересів і забезпечуються державою» [505, с. 352].

Якщо в навчальній літературі суб'єктивне право тлумачиться традиційно через категорії «вид і міра», то в науковій такий підхід іноді піддається критиці. Так Є. Черних визнає більш вдалимі ті дефініції, що відображають персоналістичний характер та багатогранний зміст явища [602, с.12]. Не застосовують означену конструкцію в трактуванні суб'єктивного права російські теоретики, які визначають його як «дозвільний засіб правового регулювання, що гарантує управненому суб'єкту з метою задоволення його інтересів користування конкретним соціальним благом, що забезпечений юридичними обов'язками інших учасників правовідносин і можливістю захисту з боку компетентних органів» [261, с. 16]. Спостерігається, що при визначенні права на освіту в суб'єктивному значенні окремі вітчизняні вчені також намагаються відійти від його інтерпретації через поняття «вид і міра». Зокрема, Б. Андрусишин вважає, що «право на освіту в суб'єктивному розумінні є реально існуючою, гарантованою державою і міжнародним співтовариством фактичною можливістю особистості оволодівати і користуватися знаннями, вміннями і навичками з метою підвищення свого культурного рівня й особистих інтересів в інтересах усього суспільства» [9, с. 125].

Аналіз юридичної літератури радянського періоду та сучасності вказує, що нині не тільки відсутнє єдине поняття суб'єктивного права, але й існує ряд розбіжностей вчених щодо даної категорії, які, в основному, зводяться до наступного: а) доцільності використання таких понять, як «міра» або «вид»,

«можливої» або «дозволеної» поведінки; б) існування суб'єктивного права в правовідносинах або незалежно від них; в) структурного складу суб'єктивного права. Проаналізуємо ці позиції вчених та висловимо власне бачення означених проблем.

З приводу необхідності використання таких категорій, як «міра» або «вид», підтримуємо позицію М. Стефанчука, який вважає, що позначення «міра» сприяє розумінню суб'єктивного права як можливості певної поведінки, достатньо відображає його кількісно-якісні характеристики, тому зайвим є використання ще й поняття «вид» [527, с. 10-11].

Щодо доцільності використання таких категорій, як «можлива» або «дозволена» поведінка при розкритті поняття суб'єктивного права, на наш погляд, для змістовного наповнення аналізованого поняття цілком достатньо застосування категорії «можлива», бо вона включає в себе й «дозволеність». Підтвердженням даного міркування є інтерпретація Великим тлумачним словником сучасної української мови поняття «можливий» у значенні того, що «може відбутися», є допустимим, дозволеним [50, с. 536]. Думаємо, що використання дослідниками обох слів («можлива» і «дозволена») здійснюється з метою підсилення значення суті суб'єктивного права як врегульованого юридичного явища. Адже дані слова відносяться до одного синонімічного ряду. Так в Юридичній енциклопедії поняття «дозвіл правовий» роз'яснюється як «передбачена законом міра можливої поведінки, що забезпечує задоволення суб'єктивних прав та юридичних інтересів особи» [27, с. 268].

Погляди вчених розходяться й щодо такої проблеми, як зв'язок суб'єктивного права та правовідносин. Представники Харківської наукової школи [135, с. 345] вважають, що суб'єктивне право належить суб'єкту, незалежно від того перебуває він у правових відносинах з іншими суб'єктами чи ні.

Окремі вітчизняні теоретики прямо не висловлюють своїх поглядів щодо цього питання, проте зі змісту ознак суб'єктивного права, запропонованих ними, вочевидь можна зробити висновок, що вони пов'язують суб'єктивне

право з правовідносинами. Зокрема О. Скакун, серед ознак суб'єктивного юридичного права називає й таку, як існування в правовідносинах [505, с. 352]. У академічному підручнику за редакцією О. Зайчука, Н. Оніщенко стверджується залежність суб'єктивного права від настання юридичних фактів, які визнаються підставою для виникнення, зміни та припинення правовідносин [544, с. 93].

На наш погляд, причина розбіжності поглядів учених на окреслену проблему пояснюється ще й тим, чи визнають вони існування абсолютних правовідносин чи ні. Вочевидь, коли науковці вважають, що суб'єктивне право реалізується поза правовідносинами, вони не враховують або принципово не визнають існування абсолютних правовідносин. Теорія абсолютних правовідносин підтримується більшістю вчених і зводиться до того, що носію права протистоїть необмежене коло осіб, від яких він може вимагати виконання певних обов'язків, зокрема й утримуватися від порушення його прав та законних інтересів. На думку С. Погрібного, в абсолютних правовідносинах наявні всі необхідні структурні елементи (суб'єкти, об'єкт та суб'єктивний зв'язок), тому в подібних випадках правовідносини все ж таки складаються і абсолютні права виникають у їх межах [368, с. 60]. У зв'язку з цим, підтримуємо точку зору вченого, що суб'єктивні права не можуть існувати поза правовідносинами, у таких випадках вони фактично існують в абсолютних правовідносинах.

З огляду на зазначене вище, пропонуємо розуміти суб'єктивне право на освіту як юридично забезпечену можливість кожного здобувати знання, формувати вміння, навички, особистісні властивості, інші компетентності з метою власного гармонійного розвитку та суспільства у цілому.

Для глибшого розуміння правової природи та суті суб'єктивного права на освіту надзвичайно важливо визначити його ознаки.

Під ознаками суб'єктивного права на освіту автор пропонує розуміти сукупність рис, властивостей, які, з одного боку, свідчать про його відмінність

від інших явищ правової системи, а з іншого – підкреслюють особливість у системі конституційних прав людини і громадянина.

Однією з перших виокремила ознаки права на освіту Т. Рум'янцева [475, с. 54]. До його основних характеристик дослідниця відносить: специфічний зміст, головне місце в системі соціально-культурних конституційних прав особи, взаємозв'язок права з правовідносинами через галузеві норми, наявність таких елементів, як правосуб'єктність, громадянство, права і обов'язки, гарантії реалізації. На наш погляд, даний підхід не забезпечує повноти ідентифікації права на освіту в системі інших конституційних прав людини і громадянина. Адже вказані властивості можна адресувати всім без винятку конституційним правам. Так будь-яке суб'єктивне право має специфічний зміст, реалізується через галузеві норми, йому притаманні такі елементи, як правосуб'єктність, громадянство, права і обов'язки, гарантії реалізації. Виділення дослідницею такої ознаки, як «головне місце права на освіту в системі соціально-культурних конституційних прав особи» заслуговує на увагу з огляду на цінність даного права. Однак, вважаємо, що дана риса більше спрямована на підкреслення ролі і значення даного права, ніж на характеристику його відмінностей від інших конституційних прав людини і громадянина.

На відміну від Т. Рум'янцевої, російська дослідниця Т. Матюшева підкреслює в ознаках права на освіту такі риси, які характеризують його з позиції природно-правової теорії, – це верховенство над законом, повсюдність і безперервність його дії [278, с. 32-34], що в цілому позитивно оцінюється автором. Проте, на нашу думку, ознака «первинності інтересів громадянина як суб'єкта права на освіту» викликає сумнів. Поважаючи точку зору науковця, все ж таки, зауважимо, що дана риса суперечить першій з названих – верховенству над законом. Аналізована властивість звужує можливість людини здобувати знання, формувати вміння, навички, особистісні властивості, незалежно від місця її перебування, ставлячи в пріоритетне становище громадян тієї чи іншої держави, нівелює природний, загальний характер права на освіту.

В ознаках права на освіту, запропонованих О. Калпінською [147, с. 27-28], також акцентується увага на характеристиці його як основоположного права. Це виявляється у більшості з наведених дослідницею рис: право на освіту становить ядро правового статусу особи у сфері освіти, бо лежить в основі решти освітніх прав; адресується найширшому колу суб'єктів, закріплюється за кожною людиною, характеризується рівністю і загальністю для всіх; відрізняється особливим механізмом реалізації, тобто виступає передумовою правовідносин у сфері освіти; має особливу юридичну форму закріплення, тобто фіксується в нормативно-правому акті держави, який має вищу юридичну силу – в конституції. На наш погляд, означені властивості дійсно адресуються праву на освіту, однак вважаємо, що недоліком даного підходу є відсутність систематизації перелічених ознак, яка дозволила б виокремити ті риси, що характерні всім основоположним правам, зокрема й праву на освіту, та ті, які підкреслювали б особливість останнього в системі конституційних прав людини і громадянина. Це дійсно дало б змогу глибше розкрити сутнісні властивості означеного права.

Подібні хиби вбачаємо й у визначенні ознак права на освіту, що пропонують у своїх дослідженнях В. Рибаківа та В. Боняк. Загалом науковці розглядають його з сучасних позицій, синтезуючи моральні характеристики права з юридичними властивостями, що позитивно оцінюється автором. Однак, вважаємо, що не всі запропоновані вченими риси дозволяють охарактеризувати право на освіту як таке, що відмінне від інших прав людини. Так, В. Рибаківа вважає, що конституційне право на освіту є природним правом, невід'ємним від людини, визнаним державою на конституційному рівні та безпосередньо діючим (жоден орган не може прийняти нормативно-правовий акт, який би суперечив тому обсягу прав і обов'язків у сфері освіти, який закріплений в конституції); має специфічний соціальний зміст, який виражається у задоволенні природної потреби людини пізнавати оточуючий світ; носить безперервний характер та здійснюється через систему галузевих норм; є рівним для тих, на кого поширюється [478, с. 37-38].

В. Боняк виділяє такі з ознак конституційного права на освіту: загальний характер права, оскільки воно є неодмінною складовою частиною конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні; індивідуальне суб'єктивне право кожної людини, яка перебуває в Україні на законних підставах; можливість його реалізації людиною, громадянином протягом усього життя; тісний взаємозв'язок з іншими конституційними правами, оскільки від його здійснення значною мірою залежить реалізація інших прав, зокрема доступу до трудової та наукової діяльності, державної служби тощо; постійне збагачення його змісту у міру створення та зміцнення економічних та інших гарантій; гарантується державою кожній особі і не допускає протиправних обмежень при його реалізації; забезпечується державою в особі державних органів та органів місцевого самоврядування, державними установами відповідної спрямованості, а також приватними закладами освіти; у разі його порушення створює можливості відшкодування збитків і відновлення порушеного права [34, с. 74].

Виходячи з вищенаведеного, спробуємо сформулювати власне бачення ознак права на освіту. На нашу думку, враховуючи багатогранність цього права, всі його ознаки можна поділити на дві групи: 1) загальні, які притаманні всім категоріям конституційних прав людини і громадянина; 2) спеціальні, які розкривають особливість права на освіту в системі конституційних прав людини і громадянина.

Вважаємо, що до загальних ознак права на освіту можна віднести: природний характер, який виражається в діалектичному поєднанні біологічного та соціокультурного в змісті права на освіту; є невід'ємним від людини і громадянина; загальним та рівним для кожного; необхідним для гармонійного розвитку людини і громадянина, а також суспільства загалом; забезпечується державою та соціальним середовищем у цілому. Наведені характеристики права на освіту показують, що воно є невід'ємною частиною єдиної системи конституційних прав людини і громадянина та, без сумніву, є основоположним правом.

Оскільки ці всі ознаки вказують на загальні риси, що можуть бути притаманними будь-якому конституційному праву людини і громадянина, тому визначимо у змісті права на освіту характеристики, які більшою мірою вирізняють його від інших прав. На нашу думку, ними можуть бути: а) спрямованість на задоволення культурних потреб та інтересів конкретної особи, суспільства і держави безпосередньо, а також соціально-економічних – опосередковано; б) суб'єкт права на освіту не завжди співпадає з носієм його обов'язку; в) двоїста природа об'єкта (нематеріальний його характер, який має свою майново-грошову цінність); г) реалізація права в межах освітніх правовідносин і тих, які тісно пов'язані з ними.

Вважаємо, що перша ознака дозволяє розкрити призначення права на освіту, вказує на ціннісний орієнтир цієї можливості, допомагає визначити його місце в системі конституційних прав людини і громадянина. Право на освіту спрямовується на інтелектуальний, духовний, моральний, фізичний і професійний розвиток конкретної людини та всіх членів суспільства. Воно синхронно задовольняє потреби та інтереси в отриманні систематизованих знань, формуванні вмінь, навичок, особистісних властивостей не лише окремої особи, але є корисним для суспільства та держави загалом. Не випадково в освітньому законодавстві України та більшості європейських країн освіта визнана пріоритетною сферою культурного, духовного та соціально-економічного розвитку суспільства. Вочевидь, право на освіту задовольняє культурні потреби та інтереси особи, держави і суспільства безпосередньо та соціальні, економічні опосередковано. У зв'язку з цим існує необхідність розкрити співвідношення виразу в праві на освіту законних інтересів означених суб'єктів.

Зазначимо, що категорія «інтерес» має неабияке теоретичне та практичне значення вже хоча б тому, що вважається загальнонауковою і фундаментальною. Вона використовується у філософії, соціології, психології, економіці, юриспруденції та є багатозначною. В силу об'єктивної соціальної реальності категорія «інтерес» у праві розуміється теж неоднозначно. Автор не поділяє точку зору вчених [76, с. 18; 483, с. 39] про те, що інтерес є явищем

виключно об'єктивним, тобто нічим іншим, як виявом суспільних та економічних відносин між людьми. На наш погляд, мають рацію ті дослідники, які стверджують, що категорія «інтерес» вживається для позначення двох різних, хоча й взаємозв'язаних явищ: інтересу як явища суспільного буття («об'єктивний інтерес») і інтересу як явища їх свідомості («суб'єктивний інтерес») [208, с. 53]. Адже інтерес, «спрямовуючи людину на той чи інший спосіб задоволення потреб, є проміжною ланкою між біологічними та соціальними факторами, що визначають суть потреби, та суспільними відносинами...» [260, с. 20-21].

На думку автора, в праві на освіту відображається баланс публічних і приватних інтересів, що є однією з умов реалізації даного права. З'ясовуючи сутність поняття «інтерес», можна дійти висновку про те, що публічним інтересом є суспільний інтерес, який забезпечується та охороняється державою [64]. При тому, держава здійснює заходи щодо реалізації публічного інтересу безпосередньо або шляхом встановлення нормативних приписів, обмежень, заборон, які регламентують діяльність суб'єктів права. Безумовно, що пріоритетним у питаннях захисту публічного інтересу є воля держави, але здійснюється вона не лише в її інтересах, а, передусім, скоординована на захист користі населення країни в цілому, а отже, опосередковано й окремої людини. Норми публічного права спрямовані на охорону загального блага, на виконання суспільних завдань, тому вони носять імперативний, категоричний характер.

Приватний інтерес можна визначити як інтерес конкретних осіб і соціальних груп, який охороняється державою. Пріоритет у питаннях реалізації приватного інтересу залежить від волі приватних осіб, їх об'єднань та організацій, які не є владними суб'єктами, не знаходяться у відносинах влади та підпорядкування одне до одного, рівноправно і вільно встановлюють права і обов'язки у відносинах, що виникають з їх ініціативи. Норми приватного права спрямовані на захист приватних інтересів від будь-якого свавільного втручання, зокрема й держави, вони носять диспозитивний характер, а правове регулювання здійснюється на засадах координації, юридичної рівності та

автономності. Приватний інтерес забезпечує самостійність та свободу діяльності окремих осіб, їх об'єднань і організацій, дає можливість їм бути ініціативними. В результаті відносини, які ґрунтуються на демократичних засадах, вигідні всьому суспільству, державі, оскільки гарантують їм розвиток у напрямку демократії.

Сполучення публічного та приватного інтересів в сутності права на освіту є явищем закономірним. Воно пояснюється цінністю самої освіти як для окремої людини, так і держави та суспільства загалом. Так конкретна людина зацікавлена в реалізації права на освіту, бо вона забезпечує формування її як культурної особистості. Здійснюючи право на освіту, особа залучається до освітнього процесу, оволодіває систематизованими знаннями, вміннями та навичками. Все це сприяє розвитку особистості загалом, оскільки в процесі освіти в неї розвивається мова, емоції, почуття, мислення, формується певний світогляд, культура поведінки, естетичні смаки тощо. Через освіту особа залучається до досягнень мистецтва, науки, техніки, засвоює правила поведінки в суспільстві, розвиває свої здібності і набуває здатність реалізувати їх у певній сфері суспільного життя.

За допомогою освіти відбувається процес становлення особистості як суспільної істоти, здійснюється її соціалізація, тобто проходить «процес і результат засвоєння й активного відтворення людиною соціально-культурного досвіду (знань, цінностей, норм, традицій) на основі її діяльності, спілкування і відносин» [29, с. 834]. Під час цього процесу людина збагачує свій соціальний досвід та реалізує соціальні зв'язки. Зрештою, все це сприяє задоволенню потреб особи у повноцінних, гідних умовах життя, оскільки здобуття освіти є підставою для отримання певної професії та матеріального благополуччя в майбутньому. Таким чином, кожен зацікавлений в здобутті певної освіти, бо це гарантує духовний, культурний розвиток, набуття професійних знань, умінь та навичок, можливість їх реалізації в майбутньому, зрештою, сприяє задоволенню потреб у повноцінних, гідних умовах життя.

У забезпеченні якісної освіти виражається інтерес всього суспільства, бо, як вказується вище, вона є способом соціалізації особистості, а цей процес двосторонній. Освіта виконує специфічну, тільки їй властиву функцію – передає культурні надбання людства, духовні цінності, норми, традиції від покоління до покоління, дає змогу виявити та розвинути здібності кожного з тим, щоб використати їх на користь людства загалом. Крім того, наявність права на безкоштовну освіту гарантує можливість здобути знання, уміння, навички навіть соціально незахищеним верствам населення та дозволяє здійснити виховний вплив на соціально неадаптовану молодь, забезпечити соціальну реабілітацію осіб, які потрапили в складні життєві ситуації, в чому й виражається суспільний інтерес у цілому.

З іншого боку, у гарантуванні права на освіту кожному зацікавлена й держава, оскільки саме освіта створює кваліфікований трудовий потенціал, забезпечує підготовку професійних спеціалістів, здатних ефективно здійснювати управління державними справами та виконувати її завдання. Своєю чергою, як правило, підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня особи є підставою для зростання зарплати, що впливає на збільшення відрахувань податків до державного бюджету, його наповнення, а значить, веде до економічного зростання держави та суспільства загалом. Ефективне функціонування системи освіти в державі сприяє зменшенню безробіття (учні, студенти відносяться до категорії зайнятого населення), забезпеченню життєдіяльності державних інституцій, національної безпеки, розбудові соціальної держави та утворенню стабільності в суспільстві.

Правомірність твердження про органічне сполучення інтересів у забезпеченні права на освіту доводить аналіз національного та європейського законодавства, а також міжнародних стандартів у сфері освіти, в яких виражається цінність, власне, самої освіти як соціокультурного явища та відображається усвідомлена потреба в її функціонуванні. Імпонує те, що сферу освіти проголошено пріоритетною на міжнародному та державному рівнях.

Вища цінність та призначення освіти змістовно виражені в ч. 2 ст. 26 Загальної декларації прав людини, прийнятої та проголошеної в резолюції 217 А (III) Генеральної Асамблеї 10 грудня 1948 року, в якій зазначено, що освіта повинна бути направлена до повного розвитку людської особистості і до збільшення поваги до прав людини і основних свобод, вона повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими і релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй у підтриманні миру [134].

У преамбулі Закону України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. №1060-ХІІ прямо вказано, що метою освіти є всебічний розвиток людини, як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями [413].

У Загальній частині Кодексу освіти Франції визнано, що «право на освіту гарантовано кожному з тим, щоб дозволити йому розвивати свою особистість, підвищувати рівень початкової та безперервної підготовки, долучатися до суспільного та професійного життя, виконувати своє громадянське призначення» [166].

У ст. 1 Кодексу Республіки Білорусь про освіту від 13 січня 2011 р. №243–З поняття освіти тлумачиться як «навчання і виховання в інтересах особистості, суспільства і держави, що спрямовані на засвоєння знань, умінь, навичок, формування гармонійної, різнобічно розвиненої особи, яка навчається» [167].

У ст. 2 Закону Російської Федерації «Про освіту в Російській Федерації» від 29 грудня 2012 р. прямо зазначається, що освіта є суспільно значущим благом, здійснюється в інтересах людини, сім'ї, суспільства і держави [315].

Отже, у забезпеченні права на освіту виражаються та поєднуються приватний та публічний інтереси, які дають змогу, з одного боку, визнавати і захищати право кожного на реалізацію такої можливості, а з іншого, гарантувати її належність всьому суспільству. Таке органічне сполучення публічного та приватного інтересів у даній сфері обумовлюється важливістю потреби у здобутті освіти з метою гармонійного розвитку конкретної людини, держави та суспільства загалом.

Друга ознака права на освіту зумовлюється тією обставиною, що носіями права на освіту найчастіше є неповнолітні діти, а обов'язок щодо його забезпечення покладається на батьків або осіб, які їх замінюють, а інколи – й саму державу. Відповідно до ст.18 Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 р. [181] батьки несуть основну відповідальність за виховання дитини. У ст. 59 Закону України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. [413] визначається відповідальність батьків за розвиток дитини, у ній встановлено їх обов'язок сприяти здобуттю дітьми освіти у освітніх закладах або забезпечувати повноцінну домашню освіту. Про те, що батьки зобов'язані забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя зазначається в ч. 3 ст. 150 Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 р. №2947-III [503]. Обов'язок батьків або осіб, які їх замінюють, сприяти здобуттю дітьми освіти в навчальних закладах або забезпечувати повноцінну домашню освіту відповідно до вимог щодо її змісту, рівня та обсягу передбачається також в освітньому законодавстві [413, ст. 5].

Прикметно, що суб'єктами такого обов'язку не завжди є батьки або особи, які їх замінюють, ними також інколи визнається держава. Скажімо, відповідно до Конституції Ірландії «держава як охоронець загального блага повинна вимагати, щоб діти отримали певний мінімум інтелектуального і соціального пізнання і моралі» [183, т. 1, с. 812]. Конституція Республіки Польща також покладає на публічну владу обов'язок забезпечення громадянам всезагального і рівного доступу до освіти [183, т. 2, с. 697].

Очевидно, що світове визнання освіти як суспільного блага достатньо високе, чим і пояснюється обов'язковий характер здобуття певного її рівня. Реалізація дитиною права на обов'язкову освіту є основою благополуччя всіх членів суспільства та держави. Разом з тим, факт неповної дієздатності дітей робить можливим віднесення здобуття ними необхідного рівня освіти до обов'язку батьків або осіб, які їх замінюють. Таким чином, з одного боку, право на освіту є можливістю людини, а коли мова ведеться про його обов'язковий рівень, то розцінюється як необхідність, яка, з огляду на неповну дієздатність дітей, забезпечується батьками або особами, які їх замінюють. У даному випадку суб'єкт права не співпадає з носієм його обов'язку, що є нетиповим для інших особистих немайнових прав, на відміну від права на обов'язкову освіту, що й дозволяє нам виокремити його дану рису.

Наступна ознака права на освіту криється в специфіці його об'єкта – знання, уміння, навички мають двоїсту природу. З одного боку, дані об'єкти виробляються в результаті діяльності людини і відносяться до економічної сфери, а з іншого – є нематеріальними. Необхідно погодитися з тим, що систематизовані знання, уміння, навички є головним джерелом і ключовим чинником розвитку матеріального і нематеріального виробництва, забезпечення стійкого економічного розвитку [201, с. 108-114]. На сьогоднішній день, в ринкових умовах, науковці слушно визнають знання «основним ресурсом сучасної економіки» [97, с. 16], «інтелектуальним продуктом суспільства» [496, с. 323], «сукупним людським капіталом» [346, с. 30]. Крім того, необхідно також взяти до уваги той факт, що реалізація права на освіту вимагає певних капіталовкладень чи то з державного бюджету, чи з сімейного, у зв'язку з чим освіта також набуває майново-грошової цінності. Отже, освіта, будучи нематеріальним благом, одночасно є товаром-послугою. Проте цей товар має свою специфіку. Вона полягає в тому, що даному об'єкту важко скласти цінову вартість через його незначну «відчутність», нематеріальний, невід'ємний від носія характер – як того, хто передає знання та формує вміння, навички, так і того, хто їх здобуває. Знання, вміння, навички безпосередньо пов'язані з

формуванням властивостей людини, вони продукують духовні цінності, перетворюють і розвивають особистість. Навіть більше, без активної участі особи, яка здобуває освіту, взагалі неможливе створення цих об'єктів.

З вищезазначеного логічно витікає наступна ознака права на освіту – можливість його реалізації в межах освітніх правовідносин та тих, що тісно пов'язані з освітніми (див. підрозділ 3.3. дисертації).

Сутність права на освіту розкривається не тільки за допомогою його ознак, але й структури. Зауважимо, що серед дослідників немає єдності поглядів на структуру суб'єктивного права. Свого часу М. Александров вказував, що кожне суб'єктивне право характеризується єдністю трьох можливостей: вид (і міра) можливої поведінки; можливість вимагати відповідної поведінки (здійснення певних дій чи, навпаки, утримання від них); можливість скористатися допомогою не лише громадськості, але й державного апарату [3, с. 225]. Така трьохчленна структура суб'єктивного права вважається традиційною, її підтримує більшість науковців. У цьому сенсі відрізняється позиція окремих російських вчених, які вважають, що суб'єктивне право структурно включає не три, а чотири можливості, а саме: можливість певної поведінки особи, можливість вимагати належної поведінки від інших осіб, можливість звертатись за захистом до держави, можливість користуватись визначеним соціальним благом. На думку науковців, суб'єктивне право – це право-поведінка, право-вимога, право-претензія і право-користування [543, с. 490-491]. Саме таку юридичну конструкцію і взяли за основу для дослідження суб'єктивного права на освіту В. Спаська [517] та В. Боняк [34, с. 78-79]. Вважаємо, що свого часу М. Вітруку вдалося спростувати твердження щодо доцільності виділення окремо четвертої правомочності, тобто право-користування. Зокрема дослідник зауважив, що «користування благом – це мета і разом з тим змістовний бік суб'єктивного права в цілому», тому виділення такого самостійного структурного елемента «робить беззмістовним за своєю соціальною якістю всі інші можливості, що складають зміст суб'єктивного права» [58, с.136].

Іноді в юридичній літературі структурні елементи права на освіту подаються розширено. Так С. Серьогіна [500, с. 37-38] до структури конституційного права на отримання вищої освіти відносить наступні можливості: вибір вищого навчального закладу, участь у конкурсі для вступу до вузу на рівних умовах з іншими абітурієнтами, вибір форми навчання, одночасне навчання в декількох вузах, навчання у вузі з набуттям статусу студента, здобуття знань відповідно до державних стандартів освіти, зміну форми навчання, припинення навчання у будь-який момент і поновлення у вузі, здобуття декількох вищих освіт, на оскарження в суді дій та рішень, які порушують право на вищу освіту.

На наш погляд, намагатися дати вичерпний перелік структурних елементів суб'єктивного права на освіту недоречно і неможливо. По-перше, із розвитком суспільних відносин будуть з'являтися нові «каталоги» освітніх прав людини, а по-друге, перераховані С. Серьогіною можливості є самостійними суб'єктивними правами на вищу освіту. Цей перелік швидше характеризує право на вищу освіту не як окреме право, а як сукупність прав, яка може бути доволі широкою.

Вітчизняна дослідниця В. Боняк, виходячи із комплексного характеру права на освіту, вважає, що воно складається з декількох рівнів та включає в себе такі можливості: право на дошкільну, загальну середню, позашкільну, професійно-технічну, вищу, післядипломну освіту, аспірантуру, докторантуру, самоосвіту [34, с. 78-79].

На нашу думку, при визначенні структури суб'єктивного права на освіту, слід взяти за основу такі можливості особи, які дадуть змогу найбільш повно охопити зміст будь-якого самостійного права на освіту. Юридичною конструкцією може слугувати класична структура можливостей суб'єктивного права: можливість бути носієм права на освіту та використовувати це право для задоволення власних потреб і інтересів; можливість носія права на освіту вимагати виконання обов'язків від інших суб'єктів; можливість звертатися за захистом до компетентних органів у разі порушення суб'єктивного права на

освіту.

Поділяємо точку зору більшості вчених про те, що провідна роль у структурі суб'єктивного права на освіту належить можливості бути носієм права на освіту та використовувати це право для задоволення власних потреб і інтересів, жодним чином при цьому не применшуючи значення інших, відсутність яких не дозволила б суб'єкту повноцінно реалізувати його право. Дана можливість означає, що в межах суб'єктивного права на освіту особа може за власним бажанням обирати законні засоби для досягнення мети, тобто вільно оволодівати знаннями, вміннями, навичками будь-яким незабороненим способом. Ця можливість не може бути вилучена в особи чи передана комусь іншому, вона може здійснюватися постійно впродовж всього життя. Особа визнається носієм даного права та може самостійно, наскільки їй дозволяє обсяг освітньої дієздатності, визначати свою поведінку щодо власної освіти.

Перелік активних можливостей особи широкий і, як зазначено вище, має тенденції до більшого розширення. Дана обставина зобов'язує нас звернутися до тлумачення змісту права на освіту Європейським Судом з прав людини, який інтерпретує його через три елементи: право на доступ до навчальних закладів; право на «ефективну освіту»; право на офіційне визнання освіти після закінчення навчальних закладів [263, с. 359]. Висловлена позиція авторитетного міжнародного судового органу має надзвичайно важливе значення. Проте, на наш погляд, навіть наявність офіційного роз'яснення не вичерпує проблеми змісту суб'єктивного права на освіту, а є лише своєрідним орієнтиром його розуміння.

Виходячи з зазначеного, вважаємо, що здобуття будь-якої освіти від її найнижчого рівня до найвищого може передбачати можливість здобувати освіту у будь-які спосіб і формі, що не заборонені законом; відмовитися від здобуття освіти, крім випадків передбачених законом. На базі запропонованих можливостей у особи може виникати багато інших суб'єктивних прав у сфері освіти. Наприклад, можливість здобуття освіти у будь-які спосіб і формі, що не заборонені законом, спричиняє виникнення права на вибір навчального

закладу, форми навчання, а в європейських державах, де повноцінно впроваджено Болонську систему навчання, – викладача та навчальні дисципліни тощо. Зміст такої можливості, як відмова від здобуття освіти, крім випадків, передбачених законом, полягає в тому, що особа має право не здобувати будь-якої (із можливих видів освіти), крім тієї, яка, відповідно до закону, є обов'язковою.

Вважаємо, що реалізація права на освіту певною мірою залежить від гарантування принципу свободи освіти, який особливо яскраво проявляється у сфері вищої освіти. Порівняльний аналіз законів України, Білорусі, Росії, Австрії, Іспанії, Німеччини, Франції, Великобританії та практики їх реалізації свідчить про те, що більш повно він забезпечується освітнім законодавством західноєвропейських країн, яке відрізняється реальністю впровадження академічних свобод, плюралізмом та демократизмом. Так реалізація права на вищу освіту в Німеччині відбувається на основі базових принципів: свободи досліджень, свободи викладання та свободи навчання. Свобода навчання означає, перш за все, можливість обирати спеціалізацію, предмети, теми наукових досліджень, вільне висловлювання думок з питань науки та мистецтва тощо [319, с. 396].

Не дивлячись на те, що законодавство Великої Британії не конкретизує прав учасників освітнього процесу, воно гарантує право на індивідуальний вибір предметів, які учні та студенти за своїм бажанням в процесі навчання мають право змінювати. На думку англійських дослідників, навчання у Великобританії враховує «індивідуальні потреби, інтереси та здібності з тим, щоб дозволити кожній молоді людині реалізувати свій потенціал» [667, с. 203]. Індивідуалізації навчання сприяють власне освітні умови, які створюють можливість для якісного здобуття знань, умінь, навичок та інших компетенцій. Так, на відміну від української системи освіти, класи у Великобританії невеликі, вони складаються з 7-10 учнів, що дає змогу забезпечити індивідуальний підхід, а відповідно – якість освіти.

Вбачається, що право на вищу освіту більшою мірою конкретизується в законодавстві та наділяється академічним змістом в Австрії та Іспанії, порівняно з Україною та іншими європейськими країнами. Наприклад, Федеральний Закон Австрії «Про організацію університетів і навчання в університетах» забезпечує студентам низку прав: навчатися одночасно в декількох університетах за різними напрямками підготовки; вибирати викладачів з усіх дисциплін, що пропонуються освітніми програмами; поряд з основними вивчати додаткові дисципліни; користуватися послугами навчальних, дослідницьких підрозділів і бібліотеки; обирати тему дипломної чи магістерської роботи; пропонувати тему дисертації або обирати із запропонованих університетом; виконувати наукові роботи іноземною мовою, якщо на це є згода керівника; складати екзамени та отримувати академічний ступінь; складати екзамени з використанням нетрадиційних методів, якщо студент тривалий час зазнавав труднощів, які не дозволяли йому складати екзамени звичайним способом, і якщо при використанні нетрадиційних методів не порушується зміст екзамену та вимоги до його проведення; подавати клопотання щодо особи екзаменатора, які, по можливості, повинні задовольнятися [632].

Відповідно до ст. 46 Єдиного (Органічного) Закону про університети Іспанії студенти мають право на: навчання в університеті за своїм вибором і відповідно до встановленого юридичного порядку; рівність можливостей і відсутність дискримінації незалежно від особистих і соціальних умов, включаючи інвалідність; доступ до університету і перебування в ньому; реалізацію своїх академічних прав; отримання інформації про діяльність університету; гласність університетських правил, які регулюють процес підтвердження знань студентів; підтримку і належну допомогу з боку викладачів і наукових керівників; участь в органах університетського управління; свободу слова, участі в зборах і університетських об'єднаннях; забезпечення гарантій своїх прав шляхом відповідних процедур; діяльність університетського захисника [659].

Аналіз Закону України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. доводить, що останнім часом спостерігається тенденція демократизації змісту права на вищу освіту в Україні. Вперше закріплюється право студентів навчатися одночасно за декількома освітніми програмами, а також у декількох вищих навчальних закладах; право вибирати навчальні дисципліни у межах, передбачених відповідною освітньою програмою та робочим навчальним планом, в обсязі, що становить не менш як 25 відсотків загальної кількості кредитів ЄКТС, передбачених для даного рівня вищої освіти [374]. Однак, порівняльний аналіз освітніх можливостей студентів України, Австрії, Іспанії свідчить про більш змістовне наповнення права на освіту в європейських країнах. За прикладом освітнього законодавства Австрії та Іспанії, вважаємо за необхідне глибше наповнити академічним змістом права осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах України, доповнивши ст. 62 Закону України «Про вищу освіту» такими правами: вибір викладачів з усіх дисциплін, що пропонуються освітніми програмами; подання клопотання щодо особистості екзаменатора; надання навчально-наукової підтримки, консультування з боку викладачів.

Можливість бути носієм права на освіту та використовувати це право для задоволення власних потреб і інтересів має принципові відмінності, які виражаються в тому, що досягнення запланованого результату і його якість, хоч і залежать від роботи педагогів, їх досвіду і кваліфікації, від ефективності застосовуваної методики викладання, навчальних посібників, організації навчального процесу, наявності матеріально-технічної бази, проте не можуть бути забезпечені тільки їх зусиллями [517]. Засвоєння знань, формування вмінь, навичок, розвиток особистісних властивостей – все це стає можливим лише за наявності волі та бажання особи, яка навчається.

Вочевидь позитивного результату не можна досягти, якщо ті, хто навчаються, не будуть добросовісно оволодівати знаннями, вміннями та навичками. Тому не випадково, відповідно до ч. 1 ст. 46 Єдиного (Органічного) Закону про університети Іспанії освіта одночасно проголошується як правом,

так і обов'язком студентів [659]. Частина 1 статті 53 Конституції України одночасно гарантує право на освіту не лише як право, але й як обов'язок. Цікавим є той факт, що, проголошуючи обов'язковість певного рівня освіти, держава покладає відповідальність за невиконання цього обов'язку не безпосередньо на учнів, а на батьків та осіб, які їх замінюють. Тобто у цьому випадку суб'єкти права на освіту не співпадають із суб'єктами, які несуть відповідальність за порушення цього права. Скажімо, у Франції обов'язковий характер освіти забезпечується встановленням в Кодексі освіти кримінальної відповідальності для батьків або осіб, які їх замінюють, та керівників навчальних закладів. Відповідно до статей 443-444 англійського Закону про освіту за регулярне невідвідування школи учнями без поважних причин до батьків застосовується кримінальна відповідальність у вигляді штрафу або позбавлення волі на певний строк [643, с. 2-9]. Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 164 Сімейного кодексу України батьки можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вони ухиляються від виконання обов'язків по вихованню дитини [469, с. 247]. Стаття 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачає адміністративну відповідальність у вигляді попередження або накладення штрафу за невиконання батьками або особами, які їх замінюють, обов'язків щодо навчання і виховання неповнолітніх дітей. Статтею 183 Кримінального кодексу України за порушення права на здобуття освіти встановлюється відповідальність лише для осіб, які уповноважені здійснювати прийом на навчання. Натомість освітнє законодавство України не містить конкретних норм, які встановлювали б юридичну відповідальність за порушення конституційного права на здобуття обов'язкової освіти. Вважаємо, за доцільне доповнити Закон України «Про освіту» нормою, яка б чітко визначала санкції за порушення конституційного права на здобуття обов'язкової освіти.

Зміст право-вимоги суб'єктивного права на освіту зводиться до того, що особа має право вимагати: надання якісної освіти або, навпаки, припинення надання неякісної освіти чи такої, якої особа не замовляла; забезпечення

освітнього процесу кваліфікованими викладачами; створення належної матеріально-технічної бази в навчальному закладі; видання документів, які підтверджують здобуття особою певної освіти. Так, якщо п. 1 ст. 58 Закону України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. зобов'язує науково-педагогічних, наукових і педагогічних працівників забезпечувати викладання навчальних дисциплін на високому науково-теоретичному і методичному рівні, то відповідно студенти мають право вимагати забезпечення права на здобуття якісної освіти.

Без такої можливості, як право на захист, немає взагалі будь-якого суб'єктивного права. Адже право на захист дає можливість звертатися по захист до компетентних органів у разі порушення суб'єктивного права (право-захист). Це право гарантує ст. 55 Конституції України, яка проголошує кожному будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань [187].

Аналіз вітчизняного законодавства свідчить, що в ньому поєднується врегульовано відносини захисту права на освіту. Зокрема право батьків захищати законні інтереси своїх дітей у відповідних державних органах і суді гарантується ст. 60 Закону України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. [413]. Проте законодавець надає можливість батькам захищати лише законні інтереси дітей, безпідставно не передбачивши право захисту їх прав. Крім того, слід було б узаконити можливість батьків звертатися за захистом права на освіту своїх дітей не лише до державних органів, але й до громадських організацій та гарантувати його здійснення самим особам, які навчаються. В абзаці 16 частини 1 статті 51 Закону України «Про освіту» законодавець проголошує право на захист осіб, які навчаються, від будь-яких форм експлуатації, фізичного та психічного насильства, від дій педагогічних, інших працівників, які порушують права або принижують їх честь і гідність [413]. До того ж, у цьому положенні право на захист викладено абстрактно, оскільки не називаються ні форми, ні правові засоби, ні способи захисту, не відомий механізм його реалізації.

Утім, іспанський Єдиний (Органічний) Закон про університети від 21 грудня 2001 р. гарантує «дотримання прав і свобод професорів, студентів, управлінського і допоміжного персоналу при здійсненні різного роду заходів і дій з боку університетських органів» [659] шляхом функціонування університетського захисника. Відповідно до § 43 Федерального Закону про організацію університетів і навчання Австрії в кожному університеті створюється арбітражна комісія з врегулювання спорів між учасниками освітніх відносин [632].

У ст. 45 Закону Російської Федерації «Про освіту в Російській Федерації» від 26 грудня 2012 р. гарантується захист прав осіб, які навчаються, а також батьків (законних представників) неповнолітніх дітей. Його зміст полягає у можливості звернення даних суб'єктів особисто або через представників із вимогою захисту означених прав до органів управління навчальними закладами, комісії з врегулювання спорів між учасниками освітніх відносин, а також використовувати всі не заборонені інші способи захисту прав і законних інтересів осіб, які навчаються, та батьків неповнолітніх дітей [315].

Досвід Іспанії, Австрії, Росії свідчить про необхідність існування у навчальних закладах спеціального органу з врегулювання спорів між учасниками освітніх відносин, який здійснював би захист прав учасників освітніх відносин на досудовому рівні. Уявляється, що даний досвід правового регулювання захисту прав осіб, які навчаються, та батьків (законних представників) неповнолітніх дітей є корисним для імплементації до освітнього законодавства України. Тому вважаємо за доцільне доповнити Закон України «Про освіту» відповідними статтями, в яких гарантувати захист прав осіб, які навчаються, батьків (законних представників) цих неповнолітніх дітей, окреслити можливі засоби, способи та форми такого захисту, зокрема передбачити створення та функціонування у навчальних закладах комісії з врегулювання спорів між учасниками освітніх відносин. Наразі пропонуємо доповнити Закон України «Про освіту» статтею такого змісту: «Стаття 60¹.

Захист прав і законних інтересів осіб, які навчаються, батьків (осіб, які їх замінюють) неповнолітніх дітей

1. З метою захисту своїх прав і законних інтересів особи, які навчаються, батьки (особи, які їх замінюють) неповнолітніх дітей самостійно або через представників мають право:

1) звертатися до органів управління освітою та до комісії з врегулювання спорів між учасниками освітніх відносин;

2) використовувати інші не заборонені законом засоби захисту прав і законних інтересів осіб, які навчаються, та батьків (осіб, які їх замінюють) неповнолітніх дітей».

Поняття «право на захист» розглядається в юридичній доктрині по-різному і, як наслідок, існує плюралізм думок учених. Науковці до цього часу не знайшли спільної думки стосовно того, чи слід вважати право на захист складовою частиною суб'єктивного права, чи варто розуміти його як самостійне явище, яке складається з певних можливостей.

О. Скакун вважає право на захист одним із елементів суб'єктивного права та визначає його як можливість звертатися за підтримкою і захистом держави у разі порушення суб'єктивного права з боку правозобов'язаної особи [505, с.353].

Сприймаючи загалом правомочність захисту як складову частину суб'єктивного права, на думку В. Грибанова, помилково зводити зміст права на захист лише до однієї можливості. Відстоюючи свою позицію, дослідник стверджує, що правомочність захисту включає: 1) можливість особи використовувати дозволені законом засоби власного примусового впливу на правопорушника, захищати надане йому право власними діями фактичного порядку (самозахист); 2) можливість самою особою застосовувати юридичні засоби оперативного впливу на правопорушника; 3) можливість особи звертатися до компетентних державних чи громадських органів з вимогою примусу зобов'язаної особи до певної поведінки [95, с. 211-212].

Вираз у праві на захист таких можливостей, як здійснення самозахисту та звернення за захистом не лише до компетентних державних органів, але й до громадських організацій заслуговує на увагу. За умов розвитку ідеї громадянського суспільства та втрати довіри українського суспільства до державних правоохоронних інституцій видається обґрунтованим відстоювання науковцями позиції функціонування різновекторної системи захисту прав людини. Адже існування альтернативного захисту прав створює можливість на власний розсуд обирати той правовий засіб, який суб'єкт вважає найбільш ефективним та доцільним.

На нашу думку, право на захист гарантується на конституційному рівні, низкою міжнародно-правових актів, тобто існує об'єктивно. У даному випадку автор розглядає право на захист як складову суб'єктивного права на освіту, а саме, як одну з його правомочностей, що дає можливість особі вибирати варіант правомірної поведінки.

На наш погляд, змістовно визначає поняття «право на захист» О. Стрємоухов, вважаючи, що ним є передбачена Конституцією РФ та іншими законами можливість людини використати для захисту свого права власні, дозволені законом примусові дії або звернутися до компетентних державних або міжнародних органів з вимогою примусити зобов'язану особу до правомірної обов'язкової поведінки [532, с. 275]. Дана дефініція дозволяє лаконічно та чітко розкрити сутність аналізованого явища. Проте її недоліком є те, що вона дещо звужує можливість здійснення встановленими Конституцією та іншими законами рамками захисних дій людиною. У правовій державі особа діє відповідно до принципу: «Дозволено все те, що прямо не заборонено законом», тому у визначенні необхідно було б зробити акцент на тому, що правом на захист є така можливість, яка не заборонена (а не передбачена) Конституцією та іншими законами.

Для формування дефініції «право на захист суб'єктивного права на освіту» необхідно відобразити у визначенні наступні можливості його змісту: а) самостійно застосовувати засоби протидії, які не заборонені законом; б)

звернутися до компетентних органів з вимогою примусового забезпечення виконання юридичного обов'язку або відновлення порушеного права, або припинення правопорушення.

У зв'язку з означеним, пропонуємо авторську дефініцію наступного змісту: право на захист суб'єктивного права на освіту – це можливість особи самостійно застосовувати засоби протидії, які не заборонені законом, а також звернутися до компетентних органів з метою забезпечення примусового здійснення юридичного обов'язку, необхідного для реалізації права на освіту, або відновлення порушеного права, чи припинення правопорушення.

Надзвичайно важливо з'ясувати особливості права на захист суб'єктивного права на освіту. Для цього наведемо характерні риси захисту суб'єктивних прав, інтересів суб'єктів сфери освіти, виділені С. Куровим [212, с. 13]. До них вчений відносить: 1) переважно відновлювальний характер захисту, що обумовлено вельми високою соціальною, економічною цінністю феномена освіти; 2) поєднання засобів захисту приватно-правового і публічно-правового характеру, що витікає з багатоаспектної, багаторівневої, багатогалузевої (в правовому значенні), системної сфери освіти; 3) переважно особистий характер захисту, що визначається, як правило, особистою взаємодією суб'єктів освітніх правовідносин; 4) спектр правозахисних заходів, зокрема способів, обумовлюється обсягом і ступенем наданої суб'єктам сфери освіти академічної свободи, що, передусім, залежить від вікового фактору та рівня освітніх програм, які реалізуються; 5) коло суб'єктів сфери освіти, що потребують захисту, виходить за межі передбачених законом учасників правовідносин, оскільки повинен забезпечуватися правовий захист групових інтересів; 6) визнання осіб, які навчаються та педагогів «слабкою» стороною в освітніх правовідносинах і в інших за їх участю.

Право на захист суб'єктивного права на освіту доцільно розкривати через призму правових форм, засобів і способів захисту означеного права.

Право на захист особа може реалізувати в різних формах. Для здійснення повноцінного захисту суб'єктивного права на освіту надзвичайно важливо

з'ясувати поняття та види останніх. В юридичній літературі з приводу форм захисту склалися різні думки. Серед учених, які досліджували теорію захисту прав людини [305, с. 10; 307, с. 879; 532, с. 279], домінує точка зору про те, що формою є регламентований правом комплекс особливих процедур (зауважимо, іноді ще і заходів (О. Стремоухов)), що здійснюються правозастосовними органами і самою уповноваженою особою в межах правозахисного процесу і спрямовуються на відновлення (підтвердження) порушеного (оскарженого) права. Цінність цієї дефініції полягає в тому, що у ній відображено такі важливі риси, як регламентованість форми захисту правом, суб'єкти, які мають право застосовувати захист. Проте її недолік полягає в тому, що дослідники вбачають спрямування правозахисної діяльності вузько. Судячи з аналізованого визначення, форма захисту забезпечує лише відновлення (підтвердження) порушеного (оскарженого) права. Натомість, способи захисту прав людини є й інші, а зокрема, превентивно-пресікальні та компенсаційні, які не виражені в даному понятті.

Іноді поняття форм захисту висвітлюється узагальнено як «комплекс внутрішньо узгоджених організаційних заходів щодо захисту суб'єктивних прав та інтересів, що охороняються законом» [42, с. 10].

Заслуговує на увагу визначення форм захисту трудових прав, яке пропонує І. Лагутіна. Дослідниця вважає ними порядок юридичної діяльності, а саме: «діяльність уповноважених органів, працівника або його представника (професійної спілки) із захисту трудових прав та законних інтересів, які виявляються в застосуванні передбачених законодавством способів і заходів, спрямованих на припинення і попередження порушень трудового законодавства, поновлення порушених трудових прав і відшкодування заподіяної шкоди» [217, с. 157].

Окремі вчені висвітлюють форми захисту через призму двох аспектів – процесуального та матеріального. Погляд науковців щодо процесуального аспекту якоюсь мірою збігається, бо загалом зводиться до порядку здійснення захисту. Стосовно ж матеріального значення, то серед представників цієї групи

немає однозначності. Так, Т. Підлубна вважає, що формою захисту є «комплекс внутрішньо узгоджених організаційних заходів стосовно відновлення порушеного, невизнаного чи оспорюваного права і/або інтересу, що здійснюється уповноваженими органами або безпосередньо уповноваженою особою» [362, с. 8]. Натомість Ю. Новгородова виділяє в матеріальному аспекті ще дві форми захисту: повне і часткове відновлення порушеного суб'єктивного права або законного інтересу (припинення загрози їх порушення) [314, с. 23]. На наш погляд, виділення матеріального та процесуального аспектів форм захисту прав людини повинно слугувати розмежуванню суб'єктів та порядку здійснення ними захисту, з чим, до речі, не справляється Ю.Новгородова, в останньому випадку.

Беручи до уваги вищезазначене, на нашу думку, форма захисту права на освіту – це встановлений нормами права порядок застосування компетентними органами і самим суб'єктом способів і заходів, спрямованих на припинення порушення права на освіту, його відновлення і відшкодування заподіяної шкоди.

Класифікація форм захисту тих чи інших прав здійснюється вченими за різними критеріями і, як правило, залежить від предмета їх дослідження. Наприклад, досліджуючи поняття і значення процесуальної форми, Г. Тимченко у механізмі реалізації цивільних прав та інтересів, що охороняються законом, вбачає наявність цивілістичних, кримінально-правових та адміністративно-правових форм захисту і процедур [548, с. 9]. А. Добровольський у своїй праці виділяє позовну та непозовну форми [107, с. 42]. О. Малько, В. Субочев, А. Шерієв стверджують про доцільність поділу форм захисту прав людини на матеріальну і процесуальну [261, с. 86].

Здійснюючи класифікацію форм захисту прав, ряд вчених бере за основу юрисдикційну діяльність органів. Наприклад, Д. Чечот за природою юрисдикційного органу, який здійснює захист, поділяє форми захисту на п'ять видів: судову, адміністративну, арбітражну, нотаріальну і громадську [603, с. 53]. О. Іоффе вирішення юридичної справи залежно від підвідомчості тому чи

іншому органу, пропонує розмежовувати форми захисту на загальні та особливі (спеціальні) [143, с. 245-248].

Досліджуючи теоретичні проблеми захисту права, Т. Шубіна класифікує форми на судову та несудову. Науковець під першою розуміє порядок розгляду спорів у будь-якому суді, що входить до судової системи. Натомість, несудовою формою вважає порядок розгляду скарг, заяв, звернень адміністративними органами, органами прокуратури, Уповноваженим із прав людини, громадськими об'єднаннями, а також нотаріальну форму [617, с. 14].

На нашу думку, вищезазначені підходи заслуговують на увагу, проте їх не можна взяти за основу, бо вони неповні. У них не передбачається така форма захисту прав людини, як самозахист.

Життєздатною нам видається концепція більшості вчених, які поділяють форми захисту на юрисдикційну та неюрисдикційну. Основна відмінність між означеними формами полягає в тому, що захист прав у юрисдикційній формі здійснюється компетентними органами із властивим кожному з них певним процесуальним порядком діяльності, у той час як захист цих прав у неюрисдикційній формі протікає в рамках матеріального правовідношення і здійснюються самими сторонами без звернень до компетентних органів [53, с.16].

У поглядах окремих науковців, які підтримують ці дві форми захисту, теж зустрічаються певні модифікації. Зокрема, деякі з них розмежовують форми захисту на три види – судову, адміністративну та самозахист [495, с.37]. Дехто відносить до юрисдикційної форми не лише судову і несудову (адміністративну та громадську), а ще й нотаріальну [306, с. 323]. Зустрічаються випадки, коли дослідники включають до неюрисдикційної форми не лише самозахист, а й заходи оперативного впливу [92, с. 563; 354, с. 49-50].

Вибір тієї чи іншої форми залежить від сукупності умов: а) характеру матеріально-правових вимог, які підлягають захисту; б) особливостей і компетенції органу, який уповноважений розглядати дану вимогу; в)

особливостей порядку розгляду звернень; г) конкретних юридичних і фактичних умов, в яких опиняється людина і її реальних можливостей самостійно захистити це право [532, с. 279]. Вважаємо, що для розробки конституційно-правових засад захисту права на освіту слід взяти за основу класифікацію форм на юрисдикційну та неюрисдикційну.

Сутність юрисдикційної форми захисту права на освіту полягає в тому, що особа, чие суб'єктивне право на освіту порушено, або її представник, має можливість звернутися за захистом до компетентного органу, який уповноважений вжити необхідних заходів для відновлення порушеного права, припинення правопорушення та відшкодування заподіяної шкоди.

Неюрисдикційна форма захисту суб'єктивного права на освіту передбачає вчинення особою дій щодо захисту права на освіту самостійно, без звернення до відповідних органів, тобто шляхом самозахисту.

С. Куров під самозахистом у сфері освіти вважає вчинення потерпілою особою фактичних дій, спрямованих на безпосередній захист благ, прав і законних інтересів до посягання на них і в їх процесі, як заходів оперативного впливу на порушників прав і законних інтересів [212, с. 15].

Самозахисту, як комплексному інституту права, притаманні певні ознаки. По-перше, самозахист може здійснюватися особою як безпосередньо шляхом вчинення активних дій (наприклад, залишення занять), так і в результаті бездіяльності (відмова внести плату за навчання, відмова виконувати злочинний наказ тощо). По-друге, людина може здійснювати самозахист від порушень і протиправних посягань не лише свого права, але й права іншої особи. По-третє, він не може перевищувати допустимої межі та повинен бути співрозмірний посяганню. По-четверте, самозахист є правомірною поведінкою; По-п'яте, в момент здійснення самозахисту не передбачається втручання компетентних органів, тобто він носить самостійний характер.

З огляду на той факт, що у національних (ст. 55 Конституції України) та міжнародних актах (ст. 13 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод) право на захист пов'язується з терміном «правовий

засіб», а також, враховуючи відсутність легального визначення поняття «правовий засіб захисту права на освіту», з'ясуємо сутність останнього.

Поняття «засіб» юриспруденція запозичила у філософії, в якій розуміють його як сукупність предметів, ідей, явищ та способів дій, які є неодмінною умовою реалізації цілі [573, с. 206].

У юридичній науці зустрічаються різні підходи щодо поняття «правовий засіб», які, на наш погляд, можна поділити на три групи. До першої з них слід віднести точки зору тих вчених, які вважають правові засоби інструментами. Так С. Алексеев під правовими засобами розуміє інституційні явища правової дійсності, що втілюють регулятивну силу права, його енергію, яким належить роль її активних центрів [6, с. 14]. Підтримує дану позицію й О. Малько [543, с. 621-622], який вважає правовими засобами всі ті юридичні інструменти, за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення поставлених цілей. Дослідник до правових засобів відносить норми права, правозастосовні акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, пільги, заохочення, покарання тощо. Р. Халфіна трактує правові засоби як особливий юридичний інструментарій, покликаний забезпечувати вирішення певних соціально-економічних завдань [581, с. 30]. Досліджуючи правові засоби саме в контексті захисту прав людини, окремі науковці вважають ними матеріально-правові та процесуально-процедурні норми [532, с. 295], або норми і процедури [305, с. 11], які використовуються юрисдикційними органами на вимогу людини для примусового відновлення її порушеного (оспорованого) права. Об'єднує погляди названих вчених те, що вони розуміють правові засоби вузько, виключно як субстанціональні явища, спрямовані на досягнення певної цілі.

Іншу точку зору висловлює Б. Пугінський, який вважає неприйнятним застосування терміну «правові засоби» для позначення таких традиційних, усталених понять, як норми права, правовідносини, нормативно-правові акти тощо [435, с. 84-85]. Дослідник застерігає, що це може призвести до множення юридичних понять, що зашкодить розумінню їх сутності. Тому визначає

правові засоби як сполучення (комбінації) юридично значущих дій, які здійснюються суб'єктами з дозволеним ступенем розсуду, слугують досягненню їх цілей (інтересів), що не суперечать законодавству та інтересам суспільства. У більш вузькому значенні вчений трактує їх як юридичні способи вирішення суб'єктами відповідних завдань, досягнення своїх цілей (інтересів). Притримуються діяльнісного підходу й окремі представники трудового права. Зокрема Н. Гетьманцева вважає, що «засіб захисту – це сукупність дій, спрямованих на відновлення, визнання і встановлення прав і законних інтересів особи» [73, с. 37].

Отже, склалися дві протилежні точки зору. Суть першої зводиться до того, що юридичні засоби – це субстанціональні явища, тоді як суть другої полягає в тому, що вони є діяльними процесами.

Компромісне вирішення проблеми запропонували російські вчені, які об'єднали обидві концепції в одну. Зокрема вони вважають, що правові засоби – це правові явища, що виражаються в інструментах (установленнях) і діяннях (технології), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей [433, с. 360]. Подібну думку висловлюють і вітчизняні теоретики права, які вважають правовими засобами «певні юридичні категорії та діяння суб'єктів з їх застосування з метою досягнення конкретного результату» [544, с. 300].

Підтримуючи загалом погляди дослідників щодо розподілу правових засобів на діяльнісні та інструментальні, Т. Пашук уточнює, що такий підхід стосується не лише матеріального буття, але й є доречним для використання також в інтелектуальній діяльності [354, с. 81]. До останніх він відносить юридичні поняття, певні елементи свідомості суб'єкта правотворчої діяльності, юридичну кваліфікацію фактів тощо. На думку дослідника, поняття «правовий засіб» може поширюватись на будь-яке юридичне явище у запропонованій свого часу С. Алексєєвим їх класифікації, а саме: а) явища-регулятори, які утворюють основу й механізм регулювання (норми, правоположення практики, індивідуальні приписи, права й обов'язки); б) явища правової форми –

нормативні та індивідуальні юридичні акти; в) явища правової діяльності – правотворчість, правозастосування, тлумачення; г) явища суб'єктивної сторони правової дійсності – правосвідомість, суб'єктивні елементи правової культури, правова наука. Надаючи перевагу широкому розумінню правових засобів, Т. Пашук вважає що «юридичними засобами захисту прав людини є ті юридичні явища, використання яких у державно-юридичній правозахисній діяльності (чи у самостійній захисній діяльності носія таких прав) має забезпечити задоволення потреби людини у захисті її прав» [354, с. 80]. Дана позиція заслуговує на увагу, оскільки дає можливість всебічно та змістовно розкрити сутність правових засобів захисту прав людини.

Таким чином, учені по-різному розуміють поняття та сутність правових засобів захисту суб'єктивних прав. Очевидно, що більш повно їх поняття можна розкрити через компромісне вирішення проблеми, шляхом поєднання в одному понятті засобів-інструментів та засобів-діянь. Застосовуючи дані теоретичні положення щодо формування поняття правових засобів захисту права на освіту, можна сказати, що ними є юридичні явища, використання яких задовольняє потреби суб'єкта у захисті його права на освіту.

Дати вичерпний перелік правових засобів захисту будь-якого права, зокрема й на освіту, не можна, але доречно здійснити їх класифікацію. Впорядкувати засоби захисту права на освіту можна за такими критеріями, як: а) сфера діяльності (засоби захисту самостійної правозахисної діяльності, засоби захисту державно-юридичної правозахисної діяльності, засоби захисту громадської правозахисної діяльності); б) онтологічний статус (засоби матеріального світу та засоби сфери правосвідомості); в) галузь права (засоби захисту у сфері цивільного, сімейного, кримінального права тощо); г) суб'єкти використання (засоби особи та засоби держави); д) кількість використання (одноразові та багаторазові) [354, с. 81-89].

З метою розвитку теоретичних засад правових засобів захисту права на освіту, запропонуємо й інші можливі критерії для здійснення їх класифікації. Зокрема, залежно від характеру, вони можуть бути: а) матеріальними

(наприклад, норма, яка гарантує батькам право захищати законні інтереси своїх дітей у відповідних державних органах і суді); б) процесуальними (наприклад, розгляд судами загальної юрисдикції спорів по суті щодо захисту права на освіту).

За таким критерієм, як форма захисту, можна виокремити: а) засоби юрисдикційної форми захисту (наприклад, рішення суду щодо поновлення особи у складі студентів); в) засоби неюрисдикційної форми захисту, тобто самозахисту (наприклад, відмова студента відвідувати науковий гурток, заняття в якому не задовольняють його потреби в знаннях, уміннях, навичках).

Поряд із поняттям правових засобів захисту прав доволі часто у юридичній літературі та у статті 16 Цивільного кодексу України використовується такий термін, як «способи» захисту [594]. Оскільки Закон України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. не містить окремої статті, яка б визначала способи захисту права на освіту, а також враховуючи придатність цивільно-правових способів для захисту означеного права, розкриємо поняття та сутність способів захисту права на освіту та з'ясуємо співвідношення з правовими засобами.

Зауважимо, що легального визначення поняття «спосіб захисту права» не існує. Тому звернемося до Великого тлумачного словника сучасної української мови, який інтерпретує дане поняття як певну дію, прийом або систему прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось; те, що служить знаряддям, засобом і т. ін. у якій-небудь справі, дії [50, с. 1179]. Саме з позиції правових прийомів [73, с. 7], або сукупності дій [362, с. 37; 217, с. 16] окремі вчені висвітлюють поняття способів захисту.

Ряд дослідників під способами захисту розуміють «передбачені законодавством засоби, за допомогою яких можуть досягатися прискання, попередження, усунення порушень права, його відновлення та (або) компенсація втрат, спричинених порушенням права» [36, с. 776], «засоби правового впливу, які застосовуються компетентними органами щодо зобов'язаних осіб або правопорушників з метою відновлення порушеного

(оспорованого) права людини» [532, с. 295]. Розглядаючи способи у контексті правового регулювання, вітчизняні теоретики [135, с. 214] теж розуміють їх, як первинні засоби правового впливу на поведінку людей.

Кожне із розглянутих вище визначень підтверджує те, що терміни «спосіб», «засіб» близькі за змістом і значною мірою збігаються [544, с. 300]. Але їх не слід ототожнювати, хоча б тому, що способи чітко встановлюються законом або договором, а правові засоби належать не лише до матеріального світу, але й до інтелектуальної сфери. Тому, якщо виходити із поняття засобів у сенсі всіх правових явищ, використання яких забезпечує захист прав людини (про що йшлося вище), то слід визнати, що О. Стульникова має рацію, розуміючи спосіб (захід) захисту прав одним із засобів. Зокрема, дослідниця вважає, що спосіб – це шлях юридичного впливу, виражений в юридичних нормах і спрямований на усунення перепон до реалізації права [534, с. 173].

Аналіз поглядів вчених схиляє нас до думки, що способами захисту права на освіту є сукупність дій, встановлених законом або договором, застосування яких забезпечує припинення порушення права на освіту, його відновлення та відшкодування завданої шкоди.

На наш погляд, можна виділити характерні ознаки способів захисту права на освіту: а) встановлюються законом або договором; б) мають примусовий характер; в) застосовуються компетентними органами або самою особою; г) забезпечують припинення порушення права на освіту, його відновлення, а також відшкодування особі заподіяної шкоди.

Грунтовно аналізує здійснену вченими-цивілістами класифікацію способів захисту цивільних прав та пропонує авторський її варіант Р. Стефанчук [528, с. 187-194]. Науковець ділить способи захисту особистих немайнових прав на: а) превентивно-пресікальні, б) відновлювальні; в) компенсаційні. Візьмемо за основу дану класифікацію для висвітлення можливих способів захисту суб'єктивного права на освіту.

Превентивно-пресікальні способи захисту спрямовані на попередження та припинення порушення права на освіту, вони забезпечують безперешкодну

його реалізацію. Одним із них є визнання права. Цей спосіб застосовується, коли суб'єктивне право на освіту не визнається, оспорується іншою особою. Він дає змогу встановити належність права на освіту певній особі, усунути невизначеність, створити сприятливі умови для здійснення права. Застосування цього способу відбувається в результаті юрисдикційної діяльності. У випадку захисту права на освіту до такого способу можна віднести визнання права навчатися у вищому навчальному закладі, здобувати безоплатну освіту, певний напрям або спеціальність, обирати викладача, навчальні дисципліни (за умовами Болонської системи) тощо.

Наступним способом, який відноситься до превентивно-пресікальних, є припинення дії, яка порушує право на освіту. Цей спосіб дає змогу припинити протиправні дії з боку іншої особи, яка порушує суб'єктивне право на освіту. Його застосування можливе як у юрисдикційній, так і неюрисдикційній формі. Наприклад, до означеного способу можна віднести позбавлення навчального закладу ліцензії на право здійснення освітньої діяльності у випадку порушення ним ліцензійних умов; вимогу пройти державну акредитацію навчальним закладом; забезпечити навчальний процес відповідним кадровим, навчально-методичним, інформаційним забезпеченням; надати достовірну інформацію абітурієнтові, у випадку її приховування, щодо ліцензованих спеціальностей, напрямів, кількості бюджетних місць, поданих заяв на той чи інший факультет тощо.

Якщо порушення права на освіту чи загроза йому є наслідком правочину, то суд застосовує один із способів – визнання правочину недійсним. Фактично договір про надання освітніх послуг визнається в судовому порядку таким, що не породжує правових наслідків, тому його дія припиняється. Останнє споріднює даний спосіб з попереднім та обумовлює приналежність до аналізованої нами класифікаційної групи. Оскільки стороною договору про надання освітніх послуг можуть бути й неповнолітні діти, тому з позовом до суду мають право звертатися їх представники.

До превентивно-пресікальних відносяться такі способи, як зміна правовідношення та припинення правовідношення. Вони пов'язані з необхідністю змінити або припинити існуюче правовідношення, якщо порушується суб'єктивне право на освіту. Особливістю даних способів є те, що їх застосування можливе як у юрисдикційній, так і неюрисдикційній формі, якщо це передбачено законом або договором. Наприклад, зміною правовідношення можна вважати переведення учня за власним бажанням до іншого класу або школи у разі, якщо йому надаються неякісні освітні послуги. Прикладом припинення правовідношення буде розірвання студентом договору про надання освітніх послуг у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням його вищим навчальним закладом.

Наступним способом, що належить до даної класифікаційної групи, є визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Цей спосіб має ряд особливостей: а) чітко визначені заподіювачі шкоди – відповідні державні органи, органи місцевого самоврядування, їхні посадові і службові особи; б) підставою його застосування є прийняття незаконних рішень, вчинення активних дій і бездіяльність означених суб'єктів, що призвело до порушення суб'єктивного права на освіту; в) застосування цього способу здійснюється в межах адміністративного процесу. Таким чином можна оскаржити незаконні правозастосовні та нормативно-правові акти, прийняті як індивідуально, так і колективно. Наприклад, накази директора, ректора, розпорядження декана, рішення Вченої ради вищого навчального закладу тощо, якщо вони незаконні та порушують суб'єктивне право на освіту. Наголосимо, що це стосується не лише незаконних рішень, але й дій або бездіяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Друга група представлена відновлювальними способами захисту права на освіту. Власне, сама їх назва вказує на те, що вони спрямовані на поновлення права на освіту. Основним із них є відновлення становища, яке існувало до

порушення суб'єктивного права на освіту. Завдяки цьому способу особа, яка навчається, може бути повернена у попередній стан та уникнути негативних наслідків порушення права на освіту. На думку О. Стульнікової, поновлення у вузі безпідставно відрахованого студента і є прикладом реалізації даного способу [534, с. 184].

Вважаємо, що примусове виконання обов'язку в натурі теж відноситься до відновлювальних способів, оскільки завдяки йому особа може бути повернена у попередній стан та не зазнавати негативних наслідків правопорушення. Цей спосіб застосовується у тих випадках, коли зобов'язана особа відмовляється або уникає можливості виконати свій обов'язок. Прикладами реалізації даного способу можуть бути: примусове виконання обов'язків навчальним закладом щодо організації навчального процесу відповідно до затвердженого графіка; примусове проведення учителем пропущених занять з учнями; виконання обов'язку вузом щодо видачі студентові диплому про вищу освіту, у випадку затримки або, взагалі, його не видачі; примусове виконання зобов'язань навчальним закладом виплатити стипендію особі, яка навчається за державним замовленням тощо.

Компенсаційні способи захисту забезпечують додаткову компенсацію збитків, які пов'язані з порушенням права на освіту. Вони застосовуються у випадках, коли поновлення права на освіту є не можливим у повному обсязі, а також, коли одночасно з порушення цього права особі була завдана інша шкода, яка пов'язана з цим порушенням. До цієї групи відносяться відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Підставою для застосування цих способів є наявність заподіяної майнової або відповідно моральної (немайнової) шкоди, наприклад, у зв'язку з ненаданням освітніх послуг навчальним закладом через позбавлення його ліцензії, або надання неякісних послуг тощо. Даний спосіб захисту права на освіту може застосовуватися за порушення як договірних, так і позадоговірних зобов'язань.

2.3 Місце права на освіту в системі конституційних прав та його співвідношення з іншими правами людини і громадянина

Визначення місця права на освіту в системі конституційних прав людини і громадянина має неабияке значення, оскільки сприяє розумінню його суті та особливостей, допомагає встановити зв'язки між групами прав та виявити спільне й відмінне в цих категоріях, забезпечує розширення пізнавальних можливостей тощо.

У сучасній юридичній літературі відсутні однозначні підходи до підстав класифікації конституційних прав та свобод людини і громадянина. За основу беруться різні критерії, проте найбільш поширеним є поділ прав за сферами суспільного життя. Автор поділяє точку зору щодо доцільності такої класифікації та пропонує виокремлювати в системі конституційних прав людини і громадянина громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні, що відповідає назві однойменних міжнародних пактів. Спостерігається, що вітчизняні вчені та науковці близького зарубіжжя переважно виділяють такі ж групи прав людини [Див.: 23, с. 68; 308, с. 33-34]. Однак П. Рабінович, висловлюючи власний погляд на дану проблему, класифікує основні права людини на фізичні, особистісні, культурні, економічні, політичні. Дослідник висловлює критичні зауваження щодо поняття «громадянські» права, мотивуючи свою точку зору тим, що цей термін асоціюється з правами не будь-яких людей, а лише громадян тієї чи іншої держави, а тому не є тотожним поняттю особистісних прав [446, с. 21]. Учений розмірковує й стосовно правомірності виділення такої групи прав, як соціальні, зауважуючи, що всі права у широкому сенсі є соціальними як за змістом, так і за засобами їх здійснення, бо вони зумовлені соціумом, але все-таки не заперечує проти виділення соціальних прав у вузькому значенні [447, с.105].

Незважаючи на різні підходи до класифікації конституційних прав людини і громадянина, найчастіше вчені бачать місце права на освіту серед групи культурних прав. Хіба що іншої думки дотримується О. Скакун, яка

вважає його не лише культурним, але й соціальним правом [505, с. 178-183]. Крім того, П. Рабінович та О. Панкевич, досліджуючи соціальні права, також відносять до цієї групи право на освіту [447, с. 104-107].

Аналіз російських та українських дисертаційних досліджень, присвячених даній тематиці, не вказує на таку однаковість поглядів науковців щодо визначення місця права на освіту в системі конституційних прав людини і громадянина. Систематизувавши погляди вчених на означену проблему, можна поділити їх на чотири групи. На думку окремих з них [34, с. 63; 452, с. 26-27], право на освіту належить до групи культурних прав. Інші [468, с. 31; 546, с. 29] відносять його одночасно як до культурних, так і до соціальних прав. Деякі науковці [147, с. 47; 534, с. 27] схиляються до думки, що аналізоване право належить до категорії соціально-економічних прав. Іноді дослідники [478, с. 50; 511, с. 30; 560, с. 8] стверджують, що право на освіту стосується соціальних, економічних і культурних прав.

Не всі вчені однакові в тому, що право на освіту слід відносити до групи культурних прав. Категоричність такого твердження спостерігається в працях російських дослідників О. Калпінської [147, с. 35] та О. Стульникової [534, с. 25]. Разом з тим вчені не висловлюють аргументів на користь своєї думки. Вітчизняний науковець О. Копієвська також вважає, що до культурних можна віднести тільки право на позашкільну освіту. Вона мотивує свою точку зору тим, що «позашкільна освіта передбачає виховання учнів у різних соціокультурних інститутах (шкільних гуртках, клубах, дитячих бібліотеках, будинках творчості і т.п.) шляхом культурно-просвітницької, комунікативної, розважальної та інших функцій культурно-дозвілєвої діяльності» [192, с. 108]. На наш погляд, дослідниця безпідставно звужує сферу культури, обмеживши її соціокультурними інститутами, що й зумовлює помилкове уявлення про природу права на освіту.

На користь віднесення права на освіту до культурних прав свідчить той факт, що енциклопедичні та тлумачні словники, підкреслюючи багатозначність поняття культури, виділяють таке його значення, як освіченість, вихованість

[50, с. 472]. С. Гончаренко зазначає, що «освіченим є не просто випускник школи, який вивчив науки, що там викладали, а людина, здатна до співпереживань, готова до вільного гуманістично орієнтованого вибору, індивідуально інтелектуального зусилля і самостійної, компетентної і відповідальної дії в політичному, економічному, професійному і культурному житті. Вона поважає себе й інших, терпима до представників інших культур і національностей, незалежна в судженнях і відкрита для іншого судження і несподіваної думки» [86, с. 615-616]. Своєю чергою, вихованість передбачає культуру почуттів, культуру мислення, естетичні смаки, відповідальність особи тощо.

Культурні права забезпечують «збереження й розвиток національно-культурної самобутності народу, доступу до матеріально-духовних надбань людства, їх засвоєння, використання та участі у подальшому їх розвитку» [505, с. 182] в інтересах особи, держави, суспільства. Вони гарантують духовний розвиток людини, допомагають кожному індивіду стати корисним учасником політичного, духовного, соціального і культурного прогресу.

Варто зазначити, що право на освіту займає чільне місце серед культурних прав, оскільки однією з його функцій є передача матеріальної та духовної культури наступним поколінням, її відтворення та розвиток. На наш погляд, споріднюють право на освіту з культурними правами такі його характеристики, як розвиток творчого потенціалу людини, пізнання й самопізнання суспільства, соціальних груп, окремої людини, передання соціальної інформації, досвіду, створення для людини ціннісних орієнтирів у суспільстві. Отже, «культурний» зміст права на освіту очевидний, тому вважаємо правомірним віднесення права на освіту до групи культурних прав людини.

Щодо належності права на освіту до групи соціальних прав, то, як зазначалося нами вище, лише незначна кількість вітчизняних учених відносить цю можливість до окресленої групи прав. Протилежна тенденція

спостерігається в російській літературі, тому такий дискурс зумовлює потребу з'ясування місця права на освіту серед категорії соціальних прав.

З метою визначення цього місця спочатку з'ясуємо поняття соціальних прав. Науковці визначають соціальні права такими, що «полягають у набутті соціальних благ, володінні, користуванні й розпорядженні ними та їхньому захисті або вчиненні певних дій у цій сфері» [437, с. 560], як «визнані конституціями права людини на матеріальну, а іноді і духовну підтримку з боку держави, рідше – інших осіб з метою забезпечення гідних умов її матеріального, фізіологічного і морального існування [1, с. 31]. Серед існуючих дефініцій нам найбільше імпонує наступне: «Соціальні права – це можливості людини забезпечити своє існування та розвиток із соціальних джерел завдяки соціальному утриманству, тобто на основі застосованого за певних умов (при настанні так званих соціальних ризиків) державними чи недержавними організаціями соціально-аліментарного методу регулювання» [447, с. 105]. На наш погляд, дане терміно-поняття дозволяє виокремити соціальні права від інших, оскільки вбирає певні ознаки цієї групи прав. Спостерігається, що відмежувати соціальні права можна за допомогою такої ознаки, як соціальне утриманство, яке передбачає соціальну підтримку особи за рахунок державного чи місцевого бюджетів. Соціальні права вимагають справедливого розподілу суспільного багатства для кожного. Особа не може вимагати для себе більше, ніж для інших, тобто такі права мають бути гарантовані однаковою мірою всім. Особливо це актуально щодо тих прав, які одночасно є й обов'язком, як, наприклад, право на повну загальну середню освіту. У цьому випадку держава бере на себе обов'язок забезпечити фінансування загальноосвітніх шкіл з тим, щоб гарантувати безоплатну реалізацію права на обов'язковий рівень освіти всім, незалежно від їх матеріального становища чи будь-яких інших ознак. З іншого боку, якщо право на вищу освіту не є обов'язковим, то держава лише встановлює умови, за яких вона бере на себе матеріальні затрати для забезпечення безоплатної реалізації цієї можливості особам. Вона визначає кількість місць державного замовлення на підготовку фахівців певного напрямку

і спеціальності, умови для отримання пільг при вступі до вищих навчальних закладів. Таким чином, у будь-якому випадку на державу покладений обов'язок гарантувати людині право на освіту.

З метою створення доступних умов для здобуття освіти відповідно до Закону України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. держава забезпечує громадянам право на безоплатну освіту в усіх державних навчальних закладах (ст. 3), організацію безоплатного медичного обслуговування в системі освіти (ст. 24), харчування в початкових закладах за рахунок бюджетних асигнувань (ст. 25), забезпечення безпечних і нешкідливих умов навчання, праці та виховання (ст. 26) тощо. Характерно, що подібні заходи соціального спрямування закріплені також в освітньому законодавстві Білорусі, Росії, Австрії, Німеччини, Франції та ін. Отже, у змісті права на освіту відображаються наведені вище характеристики, які відповідають групі соціальних прав, тому цілком правомірно вважати його соціальним правом.

Як зауважувалося, іноді право на освіту називають соціально-економічним або взагалі відносять до самостійної групи економічних прав. І це – не випадково, оскільки культура та економіка тісно взаємопов'язані. Заслуговує на увагу точка зору Н. Мяловицької, на думку якої, «серед усіх сфер сучасного життя саме економіка є тією базовою сферою людського спілкування, де вплив культури відбувається найпомітніше» [302, с. 30]. М. Смирнова цілком виправдано вважає освіту галуззю економіки [511, с. 32]. На думку В. Рибаківської, поєднує право на освіту з економічними правами така його властивість, як можливість людини оволодіти професією, що створює умови для матеріального забезпечення. З іншого боку, реалізація права на освіту вимагає матеріальних витрат держави або самої особи [478, с. 50].

Шукаючи істину в правомірності віднесення права на освіту до групи економічних прав, на нашу думку, доцільно відштовхнутися від розуміння сутності останніх. З цією метою скористаємося дослідженнями Ю. Фролова, який відмічає, що економічні права «це передбачені Конституцією та законами України можливості певної поведінки в економічній сфері» [577, с.169]. Із тверджень

вченого стає зрозумілим, що економічні права реалізуються у сфері економіки, яка, як відомо, складається з матеріального та нематеріального виробництва. Тому економічні права можна визначити як можливості людини володіти, користуватися, розпоряджатися основними економічними (матеріальними та нематеріальними) благами та здобувати засоби для існування і розвитку.

Тривалий час сфера нематеріального виробництва розглядалася як необхідна, але непродуктивна щодо створення в ній нової вартості, національного доходу. Однак у цій галузі виробляються послуги, які мають споживчу вартість, тобто є товарами [267, с. 511]. Якраз до сфери послуг і відносяться освітні.

Ряд об'єктивних передумов зумовили виникнення і розвиток науки про комплексну економічну роль освіти в процесі розширеного відтворення, зокрема відтворення економічних відносин, – економіки освіти. До них слід віднести: становлення системи освіти як самостійної та специфічної галузі економіки; розгортання НТР, що зумовила істотне розширення масштабів освіти, значне збільшення витрат на неї, посилення впливу освіти на темпи економічного зростання; сукупний внесок освіти у зростання майбутніх доходів суспільства в цілому та індивіда зокрема в обсязі 75-80 % , встановлення розміру зарплати та її диференціація залежно від складності робочої сили, її загальноосвітнього й кваліфікаційного рівнів [123, с. 185]. За даними Міжнародного статистичного інституту ЮНЕСКО кожен додатковий рік навчання збільшує середній дохід людини приблизно на 10%, а ВВП країни на 0,37% щороку [163]. Тобто освіта є тим ресурсом, що забезпечує економічний розвиток держави і окремих громадян.

Наведені факти свідчать про те, що право на освіту за таким критерієм, як сфера суспільних відносин, належить до групи економічних прав. Стосовно ж доцільності чи недоцільності застосування щодо права на освіту терміну «соціально-економічні права», слід сказати наступне. З одного боку, обидві категорії близькі за своїм характером, тісно взаємодіють між собою, що проявляється навіть у тому, що окремі права відносяться як до соціальних прав, так і до економічних, встановлена межа між ними є тонкою та умовною, таке об'єднання не змінює змісту даної категорії прав – вони спрямовані на

забезпечення певних соціальних та економічних потреб людини. З іншого боку, в базових міжнародних актах з прав людини таке словосполучення не застосовується. Візьмемо до прикладу основні міжнародно-правові акти, в назві яких відображаються категорії тих чи інших прав: Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Європейська соціальна хартія. У правовій доктрині при здійсненні видової класифікації прав людини і громадянина, в більшості випадків, теж не здійснюється таке їх об'єднання. Тому автор даного дослідження вважає за доцільне, не встановлюючи категоричної межі між групами прав людини, все-таки, ділити їх на окремі самостійні види.

Вивчення стану дослідження аналізованої проблеми свідчить, що в зарубіжній літературі право на освіту відносять не лише до блоку соціальних, економічних і культурних прав, але й до категорії громадянських, політичних прав і свобод [651, с. 540; 679, с. 32; 673, с. 7]. Іноземні науковці обґрунтовують свою думку тим, що дане право передбачає свободу, яка може виражатися багатоаспектно. Тобто це і право батьків вибирати для своїх дітей навчальні заклади та забезпечити їм релігійне і моральне виховання відповідно до своїх власних переконань, і панування академічної свободи в навчальних закладах, і утримування держави від подальшої дискримінації учнів за ознакою раси, статі, мови, релігії чи культури та від надмірного втручання в право на освіту [679, с. 32]

На наш погляд, такі міркування іноземних науковців можна пояснити високим рівнем розвитку принципу свободи освіти в зарубіжних країнах. Дослідження, проведені М. Смирною, підтверджують розвиток тенденції гарантування принципу свободи в зарубіжній системі освіти. Науковець вважає, що принцип свободи в освіті є спільним знаменником зарубіжних систем освіти, який нарівні з свободою віросповідання, свободою об'єднання і свободою слова є одним з чотирьох стовпів правової системи, політичного і соціального устрою [513, с. 245–264].

З розумінням ставимося до точки зору іноземних дослідників, тим більше, що право на освіту дійсно суттєво пов'язане зі свободою світогляду, духовністю, морально-психологічними властивостями людини, що певною мірою зближує його з громадянськими правами, які безпосередньо спрямовані на розвиток і збереження даних якостей. Вбачається також зв'язок права на освіту з політичними правами, в розумінні першого як певної основи, підґрунтя для можливої реалізації останнього. Однак, на наш погляд, необхідно визнати, що все ж таки міра обмеження державою свободи в аспекті права на освіту і рівень його державного забезпечення більш вагомі, порівняно з громадянськими та політичними правами, що унеможлиблює віднесення даного права до зазначених класифікаційних груп.

Межа, яка існує між групами прав, умовна, оскільки всі вони утворюють одну, цілісну систему, тому не дивно, що в науці практикується віднесення того чи іншого права одночасно до декількох груп прав.

Отже, з огляду на такий критерій, як сфера реалізації прав людини і громадянина у суспільному житті (сфера суспільних відносин), їх можна класифікувати на громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні тощо. Беручи до уваги постійний розвиток суспільних відносин, дану класифікацію не можна вважати закритою системою, а перелік прав вичерпним.

В юридичній науці відсутній єдиний підхід до визначення місця права на освіту в системі конституційних прав людини і громадянина. Систематизувавши погляди вчених, можна виокремити п'ять груп їх тверджень: 1) право на освіту відноситься лише до культурних прав; 2) належить одночасно як до культурних, так і до соціальних; 3) є соціально-економічним правом; 4) входить до системи соціальних, економічних і культурних прав; 5) належить до категорії громадянських, політичних, культурних, соціальних і економічних прав. На думку автора, право на освіту за сферою його реалізації відноситься до категорії культурних, однак, оскільки воно опосередковано задовольняє ще й соціальні та економічні потреби, то його можна віднести також до групи соціальних і економічних прав.

Право на освіту тісно взаємодіє з іншими правами, якими володіє людина, перебуваючи з ними в тісному діалектичному взаємозв'язку. Роль права на освіту в системі інших конституційних прав високо оцінюється науковцями. Зокрема, Т. Матюшева зазначає, що право на освіту – свого роду право-гарантія. Реальне втілення в життя даної юридичної можливості тісно пов'язано з суттєвими досягненнями в підвищенні правової захищеності особистості загалом. Тільки якісна освіта дозволить особі після її здобуття не залежати від інших обставин і поряд з економічною самостійністю створюватиме більш повні гарантії задоволення інтересів особистості [277, с. 45].

У зарубіжній літературі визнається, що право на освіту є ключовим інструментом, який допомагає реалізувати інші конституційні права, «ядром» прав людини [663, с. 5; 679, с. 17, 28]. Дане твердження обґрунтовується низкою причин. По-перше, право на освіту, озброюючи людину певним рівнем компетенції, забезпечує ефективну реалізацію виборчого права, участь у політичній діяльності, сприяє утвердженню та розвитку демократії в суспільстві, передачі знань, умінь, навичок до наступних поколінь з тим, щоб жити. По-друге, без освіти людина не розвивається як особистість і не може реалізувати свій потенціал. По-третє, право на освіту забезпечує людині добробут, задовольняє її потреби в продуктах харчування, здоров'ї, житлі, праці. Та найголовніше, що воно забезпечує розвиток людської гідності. Дві останні характеристики аналізованого права, на думку К. Дітера [679, с. 26-28], є вагомими доказами того, що право людини на освіту необхідно визнати основоположним правом.

Дійсно, між правом на освіту та іншими конституційними правами існує тісна взаємодія, яка виражається в їх взаємообумовленості, гарантуванні одним правом іншого. Зазвичай цей взаємозв'язок настільки сильний, що іноді не можна надати перевагу одному з прав, визначаючи рівень виконання гарантійної місії щодо іншого.

Вищесказане свідчить про необхідність розкриття співвідношення між правом на освіту та іншими правами (на життя; охорону здоров'я; повагу до гідності; свободу творчості; працю; вільний розвиток особистості; свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, інформацію; соціальний захист). На наш погляд, це допоможе краще з'ясувати сутність права на освіту, його гарантії реалізації і роль для конкретної людини та суспільства загалом.

З огляду на цінність для кожної людини права на життя, спрямованість освітнього законодавства на охорону життя учасників освітнього процесу, а також те, що серед останніх значну частину становлять діти, насамперед, розглянемо взаємозв'язок між правом на освіту та цим правом.

Природна можливість жити закріплена в ряді міжнародно-правових документів, якими є Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція про права дитини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Враховуючи вагомість даних документів, вважаємо за потрібне звернутися до їх положень, що адресовані праву на життя. Так ст. 3 Загальної декларації прав людини проголошує, що «кожна людина має право на життя, свободу і на особисту недоторканність» [134]. У змісті ч. 1 ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права зазначається: «Право на життя є невід'ємним правом кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя» [290]. Частина 1 ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначає, що «право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання» [126]. Стаття 6 Конвенції про права дитини проголошує, що кожна дитина має невід'ємне право на життя [181].

Право на життя закріплюється в конституціях таких держав, як ФРН (п. 2 ст. 2), Іспанія (ст. 15), Білорусь (ст. 24), Росія (ст. 20). Невід'ємне право на життя кожній людині гарантує ст. 27 Конституції України.

Визнання цінності права на життя як природної можливості відбулося не лише на рівні правових актів, але й у свідомості вчених. У юридичній науці аксіоматичними стали твердження про пріоритетність права на життя та його значення для реалізації інших прав людини. Унікальність даного права, його стрижневий характер засвідчують такі риси: а) природне право, тому що воно існувало в людини в її природному стані, ще до виникнення держави й позитивних законів та по своїй суті є її властивістю як живої істоти; б) природжене право, що виникає з моменту народження людини та виявляється в його невід'ємності й невідчужуваності від неї; в) загальне й універсальне, оскільки всі люди володіють цим правом без якої-небудь дискримінації; г) вічне, незмінне і таке, що всюди має однакову силу; д) таке, що реалізується безпосередньо, тобто без якого-небудь правозастосовного акта; е) таке, що здійснюється об'єктивно, а саме незалежно від волі людей [294, с.13].

Важливим в аспекті предмета нашого дослідження є виділення науковцями в житті людини, як об'єкті даного права, біосоціальних характеристик. Зокрема одні з вчених вбачають у ньому наявність двох аспектів: біологічне існування людини і соціальний розвиток її як розумної істоти [172, с. 169]. Інші – три: біологічне, соціальне та духовне існування людини, її розвиток та відтворення [466, с. 10]. Як бачимо, у науці склалася точка зору, відповідно до якої, дослідники не зводять життя, як об'єкта однойменного права, лише до біологічного, за висловом Ф. Енгельса, до способу існування білкових тіл [265, с. 82]. Життя характеризується трьома показниками єдиного цілого: біологічним існуванням, духовним розвитком та соціальним функціонуванням людини.

Виходячи з того, що життя людини «спрямоване на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних чи соціальних потреб» [528, с. 273], вбачається, що право на освіту виступає засобом виконання окремих із них. Адже не заперечиш, що останнє збагачує духовний світ людини, удосконалює її морально, культурно, фізично, формує риси характеру, волю, інші особистісні властивості, без розвитку яких життя не уявляється

повноцінним. Освіта покликана формувати гармонійно розвинену особистість, що означає «співрозмірний (збалансований) розвиток розумових, фізичних і духовних сил людини...» [434, с. 124].

Духовний вимір життя орієнтує людину на самопізнання і самовдосконалення та вимагає «певної системи знань, насамперед, про саму себе, свій мікрокосмос, а також потреб, навичок, умінь» [515, с. 34]. Тобто духовність, як невід'ємний компонент життя людини, формується завдяки об'єктам права на освіту – знанням, умінням, навичкам, особистісним властивостям. Усе це переконує в тому, що реалізація права на освіту є одним із засобів удосконалення духовного світу людини.

В умовах суцільної комп'ютеризації і тривалого перебування дітей в соціальних мережах, перевантаження їх уроками, несприятливого навколишнього середовища значення фізичної підготовки осіб, які навчаються, набуває особливої ваги. Адже умови навчання і спосіб життя школярів, студентів приводять до зниження рівня їх рухливості, зменшення перебування на свіжому повітрі, погіршення стану здоров'я та загалом якості життя. Якраз уроки фізичної культури в навчальних закладах покликані забезпечити фізичний розвиток учнів, студентів тощо. Проте останнім часом заняття з фізкультури почали асоціюватися в свідомості людей зі смертністю, випадки якої зафіксовані як в Україні, так і в сусідніх пострадянських державах [Див. : 480, с. 171]. Тому спостерігається деяка невідповідність між високим призначенням освіти, яка повинна спрямовуватися на всебічний розвиток особистості, що включає в себе й фізичний його бік, та життєвими обставинами. Це повинно спонукати до вдосконалення умов навчання в напрямку поліпшення змісту навчальних програм, зниження нормативів на уроках фізичної культури, покращення навчального обладнання, тобто запровадження технологій, що зберігають здоров'я і життя учасників освітнього процесу.

Вважаємо слушним виокремлення в праві на життя такої його соціальної характеристики, як гідного людського існування [273, с. 208; 624, с. 84-89].

Погоджуємося також із О. Толмач, що право на життя наповнюється соціальним змістом, трансформується в право на гідне життя, реалізація якого повинна здійснюватися державою [554, с. 68]. Дійсно, важко уявити можливість реалізувати право особи жити поза рамками системи соціально-економічних відносин, без здійснення права на працю, соціального забезпечення, охорони здоров'я тощо [501, с. 234]. Продовжуючи дану думку, зазначимо – й без реалізації права на освіту.

Вочевидь право на освіту поряд з окремими іншими можливостями людини забезпечує їй ефективну реалізацію права на життя, у значенні його якісного рівня. Відповідно до міжнародних стандартів право кожного на якісний рівень життя включає в себе наступні елементи: 1) право на здійснення необхідних для підтримання гідності і для вільного розвитку особи прав у економічній, соціальній та культурній сферах; 2) право на такий життєвий рівень, який необхідний для підтримання здоров'я та добробуту сім'ї, що включає право на достатнє харчування, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування; право на соціальне забезпечення на випадок безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, настання старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від особи обставини; 3) право на постійне покращення умов життя; 4) право на свободу від голоду, яке забезпечується прийнятими державою індивідуальними та колективними заходами щодо удосконалення виробництва, розподілу та споживання [501, с. 236].

У вітчизняній економічній літературі також застосовується поняття «якість життя», що визначає при цьому освіту одним із показників даної категорії [89, с. 222-226; 327, с. 83]. Аналіз зарубіжних праць [664, с. 261-267] свідчить, що при оцінюванні якості життя, поряд з іншими показниками, враховується і рівень освіти.

Отже, співвідношення права на освіту і права на життя виявляється в наступному. Право на життя є первинним щодо права на освіту, бо без задоволення потреби в житті не може існувати жодного права, зокрема й на

освіту. Життя обумовлює потребу людини в задоволенні фізичних, духовних, культурних, моральних, соціальних потреб. Духовний вимір права на життя формує потребу особи в самопізнанні та самовдосконаленні, біологічний – фізичному розвитку, а соціальний – якісному людському існуванні. Якраз право на освіту виступає засобом задоволення цих потреб, адже воно безпосередньо забезпечує розвиток і удосконалення фізичних та духовних можливостей людини, а також є складовою якісного рівня життя.

Серед благ, якими володіє людина, здоров'я займає одне з пріоритетних місць, тому не випадково воно отримало широке правове врегулювання на міжнародному рівні. Легальне визначення здоров'я міститься в Статуті Всесвітньої організації охорони здоров'я і визначається як «стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів» [Цит. за : 531, с. 14].

Дбаючи про необхідність підтримання здоров'я, ч. 1 ст. 25 Загальної декларації прав людини гарантує право на життєвий рівень, який включає їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування [134]. Частина 1 ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права закріплює право на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я [291]. В ч. 1 ст. 24 Конвенції про права дитини гарантується право на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я і засобами лікування хвороб та відновлення здоров'я [181].

Право на охорону здоров'я закріплюється в конституціях таких держав, як Іспанія (ст. 15), Білорусь (ст. 45), Росія (ст. 41). Відповідно до ст. 49 Конституції України кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування [187].

Дані правові документи не містять визначень ні права на здоров'я, ні права на охорону здоров'я. В юридичній літературі стосовно правомірності вживання того чи іншого поняття склалися різні погляди: одні вчені [75, с. 7-13; 326, с. 9-12; 528, с. 323-344] вживають поняття «право на здоров'я», інші [172, с. 199-200; 195, с. 29-32; 450, с. 129-132; 508, с. 3-9] – «право на охорону

здоров'я». У зв'язку з тим, що правові акти оперують останнім словосполученням позначимо дане право як право на охорону здоров'я.

І. Сенюта, з'ясовуючи співвідношення права на охорону здоров'я та права на освіту, доходить висновку, що останнє є правом-гарантією для першого [499, с. 110, с. 176-178]. Вважаємо, що точка зору дослідниці потребує пояснення і деякого уточнення.

Гарантійна роль права на освіту стосовно права на здоров'я пояснюється власне функціями, які виконує освіта як соціальний феномен. Маємо на увазі спрямованість освіти на оволодіння особою, яка навчається, знаннями про охорону здоров'я та формування навичок здорового способу життя. Освіта покликана забезпечувати здоровий розвиток учнів, вихованців, студентів тощо. Адже саме на навчальні заклади покладається обов'язок виховання культури поведінки особи стосовно збереження здоров'я. Працівники сфери освіти зобов'язані пропагувати серед населення гігієнічні навички, здоровий спосіб життя, провадити для гігієнічне навчання і виховання, пропаганду здорового та морального способу життя.

Звичайно, в разі незадовільного стану здоров'я людини від природи, його не може гарантувати ніхто – батьки, педагоги, медичні працівники. Однак освіченість кожного з них може бути умовою його збереження та зміцнення. Так освіченість батьків може впливати на рівень умов фізичного та психічного розвитку дитини, її догляду, санітарного стану, поінформованості з питань охорони здоров'я тощо. Тобто освіта розширює можливості людини в напрямку збереження і зміцнення свого здоров'я та інших. Вона озброює людину знаннями стосовно сприятливих, з точки зору медицини, умов для фізичного і психічного розвитку, режиму роботи, навчання, профілактики захворювань. Освіченість впливає на формування в людини гігієнічних навичок та умінь щодо ведення здорового способу життя, безпечної поведінки в суспільстві. Крім того, дана якість є умовою до участі людини в обговоренні законопроектів, пов'язаних із формуванням державної політики у сфері охорони здоров'я, забезпечення правового захисту свого здоров'я тощо.

Учені припускають, що рівень освіти впливає на здоров'я людини більше, ніж її рівень життя або становище в суспільстві. Це пояснюється схильністю освіченої людини приймати правильні рішення щодо своєї поведінки і стилю життя, краще справлятися зі стресом. Навіть більше, в ході дослідження науковцями доведено, що в малоосвічених людей старіння клітин відбувається швидше, ніж у тих, хто здобув вищу освіту [59].

Особливого значення набуває реалізація права на освіту для формування професіоналізму медичних працівників, що безпосередньо впливає на стан здоров'я інших. Адже важко заперечити зв'язок між якістю освіти медиків, рівнем їх професійності та шансом успішного лікування хвороби. Іноді вчасно надана кваліфікована невідкладна медична допомога, або проведений медичний огляд, чи здійснений контроль за якістю харчування в навчальному закладі можуть стати запорукою не лише збереження здоров'я, але й життя особи, яка навчається.

Без сумніву, право на освіту виступає засобом задоволення потреб права на охорону здоров'я. Однак такий зв'язок між даними правами не є однобоким. Адже наявність здоров'я в особі є однією з умов можливого задоволення її потреб у знаннях, уміннях, навичках, формуванні певних особистіх властивостей. Зрозуміло, що без здоров'я чимало інших людських цінностей втрачає сенс, зокрема й право на освіту. Здоров'я людини є однією з умов ефективної реалізації права на освіту, бо для засвоєння людиною певного рівня знань, формування умінь, навичок, особистісних властивостей необхідний задовільний стан психічного, фізичного і соціального благополуччя. Навчання і виховання невід'ємні від розумового процесу, емоційно-почуттєвої сфери, здібностей людини тощо. Очевидно, що психічно хвора людина не спроможна якісно реалізувати право на освіту. З цією метою для таких осіб створюються спеціальні навчально-виховні заклади та надається домашня освіта. Тобто незадовільний стан здоров'я хоч і погіршує умови навчання та виховання, але не є причиною для повного позбавлення права на освіту, оскільки освітньому праву не притаманний інститут недієздатності особи.

Такі міркування дають нам підстави стверджувати, що між аналізованими правами існує тісний зв'язок, який можна пояснити специфікою їх об'єктів. Для того, щоб володіти, використовувати, захищати здоров'я, людині потрібні знання, уміння, навички, особистісні властивості, які слугують засобом його забезпечення. Натомість, здобуття і формування означених об'єктів права на освіту значною мірою залежить від стану здоров'я, без якого неможливий повноцінний розвиток особистості. Тому співвідношення між аналізованими правами виражається у виконанні гарантійної ролі одного права щодо іншого.

Поряд із життям та здоров'ям міжнародно-правовими актами найвищою соціальною цінністю визнається гідність людини. Загальна декларація прав людини проголошує, що всі люди народжуються рівними та вільними у своїй гідності та правах [134, ст. 1]; ніхто не повинен піддаватися катуванню або жорстокому, нелюдському чи принижуваному його гідність поведженню і покаранню [134, ст. 5]. Останнє положення декларації закріплюється також у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [126, ст. 3] та знаходить своє продовження в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права [290, ст. 7].

У Преамбулі Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, Статуту ООН гідність, одночасно з невід'ємними правами, визнається основою свободи, справедливості і загального миру. Навіть більше, в означених правових актах вказується, що права людини впливають з властивої людській особі гідності. Таким чином, гідність людини висунена в ранг принципу права. За даними М.Братасюк, окрім зазначених документів, посилення до категорії людської гідності та до неї, як принципу містяться щонайменше в півсотні міжнародно-правових документах, прийнятих ООН [37, с. 94].

Зміст статей 3, 21, 28 Конституції України свідчить, що міжнародно-правові положення стосовно гідності особи імплементовані до Основного Закону держави. Повага до гідності гарантується конституціями таких держав, як Німеччина (ст.1), Іспанія (ч. 1 ст. 10), Білорусь (ст. 25), Росія (ст. 21).

Незважаючи на широке вживання в правових актах та науковій літературі категорії «гідність», поки що відсутнє її законодавче визначення. Прикметним є те, що в неюридичних джерелах енциклопедичного і довідкового характеру робиться акцент на моральному боці цього явища, а саме на: усвідомленні людиною свого суспільного значення [33, с. 345]; уявленні про самоцінність людської особистості, її моральну рівність з усіма іншими [563, с. 22]; сукупності рис, що характеризують моральні якості та усвідомлення людиною своєї громадської ваги, громадського обов'язку [50, с. 180].

Філософське, етичне та етимологічне значення гідності так чи інакше знаходять своє відображення в юридичній літературі. Найчастіше погляди науковців зводяться до розуміння гідності як суб'єктивного та об'єктивного явища. У цьому сенсі гідність розуміється як «найвища соціальна цінність, яка свідчить, з одного, об'єктивного боку, про значущість людини для суспільства з позиції її моральних, духовних, фізичних (природних) якостей, тобто значущість індивіда як людини, як представника людства незалежно від її належності до тієї чи іншої соціальної спільноти, групи та становища у суспільстві, а з іншого, суб'єктивного, боку – про особистісну значущість для особи її моральних, духовних, фізичних (природних) якостей незалежно від соціальної належності до тієї чи іншої спільноти людей і становища в суспільстві, про усвідомлення і почуття цієї значущості» [593, с. 10]. Дану точку зору поділяють такі вчені, як І. Задерій та Ю. Коломієць [173], Т. Костецька [196, с. 44], Д. Луспеник [242, с. 6], В. Підгородинський [361, с. 93] та ін. Кожен із дослідників висловлює власне бачення проблеми, але всі вони вважають, що гідність необхідно розуміти одночасно як власну, так і соціально-ціннісну значущість людини.

На думку автора, такий підхід є виправданим, бо обмеження якоюсь однією з сторін гідності збіднить її зміст, звужить функціональне призначення. Адже суб'єктивний аспект гідності виконує мотивувальну функцію в поведінці людини [196, с. 44], тоді як об'єктивна сторона гідності є важливою в аспекті

захисту права на гідність людини, гарантованого міжнародно-правовими актами.

Усвідомлення людиною того, що вона є найвищою цінністю, викликає повагу до самої себе та інших, до існуючих прав і свобод. Відповідно, гідність виконує мотивувальну місію в поведінці людини, спонукає її до розвитку, до поваги та захисту не лише своїх прав і свобод, але й інших. Діалектичне поєднання суб'єктивної та об'єктивної сторони гідності дозволяє на рівні індивідуальної та суспільної свідомості визнати унікальність, самоцінність людини. Тому цілком правомірно вважати, що гідність – це цінність людини як такої (самоцінність), незалежно від будь-яких біологічних чи соціальних властивостей [449, с. 21]. Іншими словами, «гідністю людини є сама людина як найвища цінність, як приклад для інших цінностей та їх кінцеве мірило» [598, с. 17].

Вважаємо, що без визнання права людини на гідність втрачається цінність права на освіту. Взаємозв'язок між правом на освіту та правом на гідність виражається в соціальному призначенні освіти, яка «повинна спрямовуватися на повний розвиток людської особи та усвідомлення її гідності і повинна зміцнювати повагу до прав людини і основних свобод» [291, ч. 1, ст. 13]. Право на освіту покликане забезпечувати формування і розвиток почуття гідності людини. Здійснення даної функції полягає в тому, що, здобуваючи нові знання, формуючи вміння, навички та певні властивості, особа підвищує рівень самопізнання та самооцінки, усвідомлює свою значущість. Завдяки освоєнню нових знань та формуванню особистісних властивостей людина «виростає» якісно, що дає їй змогу виробити певне ставлення до себе і до інших. Особисте почуття гідності мотивує її до удосконалення, зумовлює бажання бути кращою, формує прагнення виховувати в собі людські якості. Моральний розвиток людини прямо пропорційний формуванню власної гідності та сприйняттю кожної людини, незалежно від будь-яких ознак, як неповторної особистості.

Завдання освіти полягає в тому, щоб виховувати та розвивати почуття власної гідності в осіб, які навчаються, тобто даний соціальний феномен

покликаний формувати саму людину. Особливо гостро постає функціональне призначення освіти з огляду на те, що особистість, яку навчають і виховують, здебільшого має статус дитини. Вона відрізняється від дорослого «наївністю, довірливістю, залежністю від інших, піддатливістю до різних маніпуляцій та зловживань» [336, с. 11]. Зараховуючи дітей до дошкільного або загальноосвітнього навчального закладу, батьки довіряють педагогічним працівникам особистість дитини, яка є вразливою і потребує підтримки. Кожна дитина вимагає ставлення до себе як до найціннішої у світі істоти, тому важливо не принизити її гідність з тим, щоб не загальмувати процес розвитку.

Попри високе покликання освіти в напрямку її спрямування на виховання почуття власної гідності, повного розвитку людини, освітня сфера не стала винятково зразковою. Погоджуємося з Н. Карпачовою, що наразі школа не тільки відіграє важливу роль у житті дітей як середовище основної соціалізації, а й виступає місцем, де діти найчастіше у своєму житті стикаються з насильством, і ця проблема має системний характер. Серед форм насильства переважають побиття, образи, приниження, копняки, запотиличники, використання образливих прізвиськ, псування майна, позбавлення їжі та грошей, неприємні дотики до тіла, бойкот тощо [153, с. 51]. Факти насильства школярів над однолітками непоодинокі, вони супроводжуються записами на мобільні телефони з подальшим їх розміщенням для перегляду в Інтернеті. Такі злочини вчинялися учнями в ряді областей України та м. Києва. Тому виглядають доречними пропозиції Н. Карпачової щодо запозичення закордонного досвіду боротьби з цим брутальним явищем. Мається на увазі впровадження заборони зйомок та розповсюдження сцен насильства (за винятком спеціальних видань) за зразком Франції. У цій державі за такі дії передбачається покарання у виді позбавлення волі строком на 5 років, або штрафу 75 тис. євро [153, с. 52].

З прикрістю доводиться констатувати, що кривдниками школярів іноді виступають педагогічні працівники. Час від часу засоби масової інформації, новини Інтернету повідомляють про подібні факти. Для наочності наведемо

лише окремі з них. Так прокуратура Запорізького району Запорізької області порушила кримінальну справу за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 125 Кримінального кодексу України, за фактом заподіяння легких тілесних ушкоджень учителем фізкультури учневі дев'ятого класу [561].

Ще один, негідний звання вчителя, випадок трапився в загальноосвітній школі. Під час уроку в шостому класі за відмову учня принести відро води, аби вимити дошку, вчитель трудового навчання спочатку вдарив хлопця по обличчю, а коли дитина впала, наніс декілька ударів ногою у бік. За висновками лікарів, у дитини стався субкапсулярний розрив правої нирки [562].

Різні форми приниження цінності учнівської особистості, її честі та гідності часто стають причиною академічної неуспішності, відхилень у поведінці і навіть випадків суїциду [455, с. 44]. Такого роду знуцання над дітьми кваліфікуються Європейським Судом з прав людини як такі, що принижують гідність, тобто «мають на меті викликати у жертви почуття страху, страждання і почуття власної неповноцінності, а також принизити її гідність та зламати її фізичний і моральний опір» [Цит. за : 49, с. 66]. Тобто практика європейського судочинства свідчить про можливість судового захисту права на гідність.

Отже, право на гідність детермінує право на освіту, оскільки дає змогу усвідомити людину як найвищу соціальну цінність, що потребує свого розвитку. Якраз право на освіту виступає засобом, спрямованим на удосконалення і самореалізацію, на повний розвиток особистості, на зміцнення поваги до людини, її гідності, прав і основних свобод. Відтак, право на освіту формує та розвиває почуття гідності як в індивідуальній, так і в суспільній свідомості.

Зважаючи на те, що право на освіту в контексті культурних прав тісно пов'язане зі свободою творчості, існує необхідність з'ясувати співвідношення між ними.

Загальна декларація прав людини гарантує кожній людині: право вільно брати участь у культурному житті суспільства, насолоджуватися мистецтвом,

брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами; право на захист її моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких вона є [134, ст. 27]. Дані положення відображені в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права [291, ст. 15] та підсилені положенням про обов'язок держав, які беруть участь у пакті, поважати свободу, безумовно необхідну для наукових досліджень і творчої діяльності. Грунтуючись на цих документах, Конституція України в ст. 54 гарантує громадянам свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності; право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Порівняння положень Основного Закону та міжнародних стандартів у сфері прав людини вказує на невиправдане звуження Конституцією України суб'єктів означених прав, а також власне видів творчості. У зв'язку з цим, вважаємо слушними зауваження Т. Мілової [292, с. 20-23] щодо необхідності удосконалення конституційної норми в напрямку гарантування означених прав не лише громадянам, але й кожному, а також не тільки свободи літературної, художньої, наукової, технічної, а також інших видів творчості.

У конституціях Іспанії (ст. 20), Німеччини (ст. 5), Білорусі (ст. 51), Росії (ст. 44), а також у ст. 17 Основного закону про загальні права громадян Австрії [319, с. 19] гарантується не лише свобода наукової творчості, але й свобода викладання. Натомість Україна поступається означеним державам у конституційному регулюванні права на свободу викладання. Враховуючи практику конституціоналізму європейських держав, пропонуємо викласти ч. 1 ст. 54 Конституції України в такій редакції: «Кожному гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, викладання, захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності».

Прикметно, що аналізовані конституційні положення знайшли своє відображення в освітніх законах європейських держав. Зокрема у § 2 Федерального Закону Австрії «Про організацію університетів і навчання в університетах», у ч. 3 ст. 2 Єдиного (Органічного) Закону про університети Іспанії, у § 4 Рамкового Закону про вищу освіту Німеччини. Враховуючи практику європейського законодавства, пропонуємо закріпити у Законі України «Про освіту».

Наукове визначення свободи творчості співзвучне міжнародному її тлумаченню в значенні культурної можливості людини займатися літературною, художньою, науковою, технічною творчістю та володіти, розпоряджатися і користуватися результатами своєї творчої діяльності у вигляді літературно-художньої та промислової власності [325, с. 93].

Розкриваючи зміст свободи літературної, художньої, наукової та технічної творчості, С. Лисенков робить висновок, що вона має за мету створення умов для найповнішого вияву творчих здібностей і покликана забезпечити громадянам України: можливість проводити вільно, тобто неконтрольовано державою та іншими структурами, науково-технічні дослідження, заняття літературною, художньою та будь-якою іншою творчою діяльністю; можливість користуватися підтримкою держави у здійсненні творчої діяльності; недоторканість авторських прав, тобто неможливість використання або розповсюдження результатів творчої діяльності громадянина без його згоди, за винятком випадків, встановлених законом [231, с. 431-432].

Загальновідомо, що здобуття освіти передбачає творчу реалізацію особистості, її участь у науково-дослідній, дослідно-конструкторській та інших видах наукової діяльності, конференціях, олімпіадах, виставках, конкурсах тощо. Так, вступаючи до навчального закладу, людина переслідує мету здобути освіти, але, виконуючи завдання навчальної програми, вона одночасно може реалізуватися як митець, співак, науковець тощо. Для цього повинні бути створені умови, які б гарантували людині свободу творчої діяльності. Натомість, щоб написати художній твір або виконати іншу творчу роботу, особі

необхідно набути нових знань, сформувати певні уміння, навички, особистісні властивості. У такому випадку право на освіту слугує засобом забезпечення права на творчість.

Вітчизняні закони у сфері освіти спрямовані на створення умов для формування особистості дитини, розвиток її творчих здібностей [380, ст. 7]; формування особистості учня (вихованця), розвиток його здібностей і обдарувань, наукового світогляду [382, ст. 5]; забезпечення творчого, інтелектуального, духовного і фізичного розвитку вихованців, учнів і слухачів; задоволення потреб вихованців, учнів і слухачів у професійному самовизначенні і творчій самореалізації; пошук, розвиток та підтримка здібних, обдарованих і талановитих вихованців, учнів і слухачів [416, ст. 8]. Невід'ємною складовою освітньої діяльності вищих навчальних закладів є наукова, науково-технічна та інноваційна діяльність [374, ст. 65].

Літературна, художня, наукова та технічна творчість, що протікає в рамках освітніх правовідносин, відрізняється від тієї, що здійснюється поза ними. Насамперед, вона має навчальну мету: виявлення і розвиток творчих здібностей в особі, яка навчається, та вироблення вміння застосовувати набуті навички в подальшому житті. Дана діяльність проходить під керівництвом педагогічних або науково-педагогічних працівників, тобто відзначається меншим ступенем самостійності, порівняно з творчістю, що реалізується в інших сферах. Крім того, той чи інший освітній рівень визначає вимоги до формування творчих здібностей, умінь і навичок осіб, які навчаються, зокрема й до новизни у творчості. Тобто вони зростають пропорційно до збільшення освітнього рівня, а також можуть залежати від рівня навчального закладу. Так вищі навчальні заклади, передусім, забезпечують людині можливість реалізації права на свободу наукової творчості. Науковій і науково-технічній діяльності, що є невід'ємною складовою вищої освіти, відводиться значна роль у розвитку творчих здібностей особистості. Ю. Шемшученко і Т. Мілова вважають, що діяльність вищих навчальних закладів є однією з форм реалізації права на свободу наукової творчості [611, с. 39], з чим необхідно погодитися.

Вважаємо, що у вищих навчальних закладах створюються умови для здійснення права на свободу наукової творчості не лише особам, які навчаються, але й науково-педагогічним працівникам. Адже, відповідно, наукова і науково-технічна діяльність викладачів забезпечується шляхом поєднання змісту освіти і наукової діяльності, впровадження результатів наукових досліджень і розробок, безпосередньої участі в науково-дослідних і дослідно-конструкторських роботах, що провадяться у вищому навчальному закладі, організації наукових, науково-практичних, науково-методичних семінарів, конференцій, конкурсів тощо.

Особлива роль у створенні умов для розвитку свободи творчості особистості належить позашкільній освіті, серцевиною якої є розвиток інтелектуальних і творчих здібностей відповідно до задатків та запитів людини. Розмірковуючи про роль позашкільного педагогічного процесу, варто акцентувати увагу на його спроможності створювати необхідні умови для розвитку дитини, формування повноцінної особистості.

Дійсно, серед усіх видів освіти позашкільна, яка характеризується різноспрямованою та поліваріативною, найбільш зорієнтована на задоволення потреб особи в реалізації свободи творчості. Тип позашкільного навчального закладу може обумовлювати напрям творчої діяльності або зміщувати акценти на користь якогось із них. Відповідно до ст. 15 Закону України «Про позашкільну освіту» від 22 червня 2000 р. він може бути найрізноманітніший – художньо-естетичний, туристсько-краєзнавчий, еколого-натуралістичний, науково-технічний, дослідницько-експериментальний [416] тощо.

Отже, в ході дослідження нами встановлено, що свобода літературної, художньої, наукової та технічної творчості детермінує потребу в праві на освіту, яке сприяє реалізації людини як творчої особистості. Право на освіту покликане створити умови для виявлення, формування та розвитку творчих здібностей осіб, які навчаються, а також їх самореалізації. А втім, повноцінна реалізація права на освіту не можлива без гарантування свободи творчості.

Враховуючи те, що право на освіту і право на працю належать до однієї групи соціальних і економічних прав та тісно взаємодіють між собою існує потреба в з'ясуванні співвідношення між ними.

Право на працю отримало міжнародне визнання у ст. 23 Загальної декларації прав людини, яка вказує, що кожна людина має право на працю, на справедливі і сприятливі умови праці і на захист від безробіття [134]. Відповідно до ч. 1 ст. 6 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, дане право включає можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується [291]. Одночасно в ч. 2 ст. 6 вказуються заходи, яких необхідно вжити для повного здійснення права на працю – вони включають програми професійно-технічного навчання і підготовки, шляхи і методи досягнення продуктивної зайнятості.

Важливість здобуття освіти дітьми та її взаємозв'язок з працею, яка не повинна обмежувати права на освіту чи заважати його реалізації, відображається в ч. 1 ст. 32 Конвенції про права дитини [181]. Цей документ визнає право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може являти небезпеку для здоров'я, бути перешкодою в одержанні нею освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку.

Очевидно, виходячи з вищевказаного та існуючих вимог про обов'язковість здобуття певного рівня освіти, ст. 2 Конвенції МОП про мінімальний вік для прийому на роботу № 138 від 26 червня 1973 р. унормовує, що він не повинен бути нижчим, ніж вік закінчення обов'язкової шкільної освіти та, в будь-якому випадку, не може бути нижчим ніж 15 років [180]. Це дає підставу стверджувати, що міжнародні стандарти в галузі прав дитини визнають пріоритетним здобуття дитиною освіти та навіть пов'язують вік особи для прийому на роботу з віком закінчення обов'язкової шкільної освіти.

Право на працю гарантується конституціями Білорусі (ст. 42), Росії (ст. 37), Німеччини (ст. 12). У Конституції Іспанії (ст. 35) воно проголошується одночасно обов'язком і правом. Відповідно до ст. 43 Конституції України

кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб [187].

Необхідно визнати, що рівень освіти є одним із основних чинників конкурентоздатності працівника на ринку праці. Адже при прийнятті працівника на роботу роботодавці будуть надавати перевагу тому претендентові, рівень освіти якого буде вищим [303, с. 169]. Даний показник є суттєвим не тільки під час працевлаштування, але й при скороченні чисельності чи штату працівників у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці. За цих умов працівники з більш високою кваліфікацією і продуктивністю праці мають переважне право залишення на роботі. Крім того, професійно-ділові якості працівника, до яких слід віднести й рівень кваліфікації, є одним із чинників встановлення розміру оплати праці.

Реалізація права на освіту є необхідною умовою для здійснення права на працю, особливо, коли законодавство до зайняття тієї чи іншої посади вимагає наявності диплому про здобуття певного освітньо-кваліфікаційного рівня. Можна солідаруватися з думкою В. Кеворкової, яка вважає, що право на участь у виборі професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки є додатковою гарантією реалізації права на працю [157, с. 34]. Попри те, що здобуття освіти підвищує шанси людини на працевлаштування, на вибір професії та роду занять, на встановлення гідних умов праці та її оплати, все ж таки реалії життя доводять, що наявність освіти не завжди гарантує людині здійснення права на працю, свідченням чого є наявність серед безробітних людей з вищою освітою. Законодавство про освіту не ставить своїм завданням забезпечення працевлаштування випускників, а лише покликане здійснювати підготовку кваліфікованих фахівців.

Непрацевлаштованість випускників вузів, їх незатребуваність як фахівців підриває цінність права на освіту в суспільстві та одночасно засвідчує про те, що реалізація останнього без здійснення права на працю не є повноцінною. Адже рівень працевлаштованості може розцінюватися як своєрідний тест на затребуваність тих, хто реалізує своє право на освіту. Крім того, здійснення права на працю виступає додатковою гарантією втілення права на безперервну освіту шляхом постійного професійного самовдосконалення та періодичного проходження підвищення кваліфікації працівників. У зв'язку з цим, завдання держави полягає в тому, щоб удосконалити ринок праці шляхом збереження існуючих та створення нових робочих місць. Перспективними заходами вирішення даної проблеми вбачаємо врівноваження пропозиції робочої сили та попиту на неї через налагодження соціального партнерства між роботодавцями та навчальними закладами, запровадження дотацій роботодавцям при працевлаштуванні випускників.

Отже, з одного боку, забезпечуючи людину знаннями, уміннями, навичками, певною компетенцією, право на освіту слугує засобом задоволення права на працю. З іншого – спроможність реалізації останнього збільшує цінність освіти як соціального явища та загалом можливість здійснення права на освіту.

Право на освіту безпосередньо пов'язане ще з одним основоположним правом – на вільний розвиток особистості. Відповідно до ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права «освіта повинна спрямовуватись на повний розвиток людської особистості...» [291, ст.13]. Крім того, це право на міжнародному рівні проголошує Декларація про право на розвиток, затверджена Генеральною Асамблеєю ООН 4 грудня 1986 р. Цим міжнародним актом воно визнається невід'ємним правом, в силу якого кожна людина і всі народи мають право брати участь у такому економічному, соціальному, культурному та політичному розвитку, при якому можуть бути повністю здійснені всі права людини та основні свободи, а також сприяти розвитку і користуватися його благами [101, ст.1].

Поняття розвитку визначається у Преамбулі Декларації: «...розвиток є всебічним економічним, соціальним, культурним і політичним процесом, спрямованим на постійне підвищення добробуту всього населення і всіх осіб на основі їх активної, вільної і конструктивної участі в розвитку і в справедливому розподілі створюваних ним благ» [101]. Як зазначається в самому документі, всі аспекти даного права мають неподільний та взаємозалежний характер, і кожний з них слід розглядати в контексті цілого [101, ст. 9].

Важливо, що в Декларації власне людина визнається основним суб'єктом процесу розвитку та повинна бути активним учасником і бенефіціарієм даного права. Тому на всіх людей покладається відповідальність за розвиток в індивідуальному і колективному плані з урахуванням необхідності повної поваги прав людини та основних свобод, а також своїх обов'язків перед суспільством, тільки яке й може забезпечити вільний і повний розвиток людської особистості. Вони повинні заохочувати і захищати відповідний політичний, соціальний і економічний порядок, необхідний для розвитку. Разом з цим, безпосередньо держави мають як право, так і обов'язок визначати відповідну національну політику розвитку, спрямовану на постійне підвищення добробуту всього населення і всіх окремих осіб на основі їх активної, вільної і конструктивної участі в розвитку та в справедливому розподілі створюваних ним благ. Згідно з Декларацією держави повинні приймати на національному рівні всі необхідні заходи для здійснення права на розвиток і забезпечити, зокрема, рівність можливостей для всіх у тому, що стосується доступу до основних ресурсів, освіти, охорони здоров'я, харчування, житла, зайнятості та справедливого розподілу доходів [101, ст. 8].

Право на вільний розвиток особистості гарантується в конституціях таких європейських держав, як Іспанія (ст. 10) та Німеччина (ст. 2). Відповідно до ст. 23 Конституції України кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей [187].

Тісний взаємозв'язок права на освіту та права на вільний розвиток особистості знаходить відображення також у законодавстві окремих

європейських держав. Зокрема освітні закони німецьких земель гарантують «кожній молодій людині право на шкільну освіту та розвиток» [681]. Кодекс освіти Франції основним призначенням освіти вбачає можливість кожного «розвивати свою особистість, підвищувати рівень початкової і безперервної підготовки, включатися у суспільне та професійне життя, виконувати своє громадське призначення» [166].

За сучасною концепцією людський розвиток – це процес розширення вибору для людини. Насамперед, це вибір трьох важливих речей: вести здоровий спосіб життя і жити довго, набувати знань, мати ресурси, аби підтримувати належний життєвий рівень. Сюди ж належать політична, економічна і соціальна свободи, можливість займатися творчою та виробничою діяльністю, гарантії прав людини [448, с.111].

Науковці вважають, що право на розвиток включає: повний суверенітет і самостійність людини та соціальних груп у використанні природних ресурсів; самовизначення; участь індивідуумів у розвитку; рівність можливостей; утворення державою і міжнародною спільнотою сприятливих умов для використання громадянських, економічних, соціальних та культурних прав [262, с. 279].

Викладене дає змогу виділити найважливіші риси даного права, що полягають у наступному: 1) право на розвиток є невід’ємним правом кожної людини і всіх народів, тобто є індивідуальним та колективним одночасно; 2) дане право багатоаспектне і полягає в економічному, соціальному, культурному та політичному розвитку, при якому можуть бути повністю здійснені всі права людини та основні свободи; 3) передбачає рівність можливостей для доступу до основних ресурсів, освіти, охорони здоров’я, харчування, житла, зайнятості та справедливого розподілу доходів; 4) усі (кожна людина, суспільство і держава) повинні сприяти розвитку і користуватися його благами; 5) реалізація права на розвиток безпосередньо залежить від активності самої людини, всього суспільства та держави; 6) всі аспекти права на розвиток мають неподільний і взаємозалежний характер, і кожний з них слід розглядати в контексті цілого.

С. Максимов вважає, що в праві на вільний розвиток своєї особистості в узагальненому вигляді виражаються усі соціальні права [258, с. 406]. Право ж на освіту, будучи одним із них, логічно входить складовою частиною до права на розвиток.

Для забезпечення права на розвиток необхідне існування можливості рівного доступу до соціальних благ, зокрема й до освіти. З цього приводу С.Назарко вказує, що «освіта поглиблює у людей розуміння самих себе та навколишнього світу, збагачує розум, розширює досвід і удосконалює вибір, який вони роблять як споживачі, виробники та громадяни. Все це як прямо, так і опосередковано сприяє людському розвитку» [303, с. 169].

Реалізація права на освіту відкриває для людини і громадянина можливості, спрямовані на їх всебічний розвиток. Вступаючи в навчальний заклад, особа покращує своє соціальне середовище, яке дає їй змогу перебувати серед педагогів, які допомагають формувати власну точку зору на світ, творити себе. В учня, студента розширюються можливості спілкування з однолітками, появи друзів, що приносить неабияке духовне задоволення та зростання. Особлива роль для забезпечення духовного та соціального розвитку особистості відводиться вищій освіті. Реалізація права на вищу освіту створює особі «потенційну можливість потрапити у нове соціальне оточення, здобути новий статус і перейти із низькокваліфікованих до більш високих верств соціальної структури»; «у 2,3 рази знижує ризик бідності і в 1,6 рази підвищує ймовірність отримання середніх доходів, значною мірою впливає і на спосіб життя» [303, с. 167-168]. Загалом право на освіту, яке покликане задовольняти потреби людини і громадянина в здобутті знань, формуванні вмінь, навичок, певних психічних властивостей, інших компетентностей, забезпечує гармонійний розвиток особистості.

Отже, можна побачити, що право на освіту є складовою права на розвиток. Останнє виконує узагальнюючу місію щодо усіх соціальних прав, тобто за змістом ширше, ніж перше. Право на освіту забезпечує здійснення права на розвиток, тобто виконує роль права-гаранта.

Право на освіту тісно взаємодіє з правами, проголошеними ст. 34 Конституції України – на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, на інформацію. Ці права гарантуються також конституціями Білорусі (ст. 33, ст. 34), Росії (ст. 29), Іспанії (ст. 20), Німеччини (ст. 5). Зміст означених прав ґрунтується на положеннях міжнародних стандартів. Так Загальна декларація прав людини проголошує кожній людині право на свободу переконань і на вільне їх вираження, яке включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань і свободу шукати, отримувати і поширювати інформацію і ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів [134, ст. 19]. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод гарантує кожному право на свободу вираження поглядів [126, ст. 10]. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Конкретизує право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, вказуючи, що це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово, чи за допомогою друку або художніх форм вираження, чи іншими способами на свій вибір [290].

На наш погляд, також важливою є норма, закріплена в ч. 3 ст.19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [290], ч. 2 ст.10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка встановлює обмеження свободи думки і слова, вільного вираження поглядів і переконань, інформації «в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду» [126]. Важливо, що прецедентна практика Європейського Суду свідчить про застосування положень ч. 2 ст.10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод з метою

захисту від згубного впливу на моральність дітей і підлітків книжки «Маленький червоний підручник». У своєму рішенні Суд роз'яснює, що ця книжка включає речення і абзаци, які молоді люди у переломний період свого розвитку могли б витлумачити як заохочення до дій, що не відповідають їх віку і є шкідливими для них, або навіть до вчинення певних кримінальних правопорушень [103, с. 172-179].

Науковці вважають, що зміст свободи думки і слова полягає в тому, що ніхто не може заборонити людині дотримуватися своїх думок, певним чином відображати об'єктивну дійсність у своїх уявленнях та публічно висловлювати ці матеріалізовані у мові відображення, зокрема погляди і переконання. Останні можуть при цьому стосуватися будь-яких сфер: зовнішньої політики, державної влади, економічних процесів, освіти і культури, розвитку законодавства тощо [450, с. 158].

Висловлюючи свої міркування щодо гарантування права на свободу думки і слова, дослідники роблять слушні роз'яснення. По-перше, коментований припис стосується не будь-якої думки, а лише тієї, яку вже виражено назовні, об'єктивовано шляхом певної фізичної поведінки. Відтак, санкціонується право людини на вільний вияв своїх думок, зокрема тих, які є поглядами, переконаннями. По-друге, оскільки, крім поглядів та переконань, існують також й інші форми мислення, розглянута свобода стосується вираження й інших його «продуктів»: раціоналізованих почуттів, установок, орієнтацій, концепцій, теорій тощо. По-третє, розглянуте право охоплює можливість використання будь-яких засобів вираження думки – як традиційних (усних, письмових, образотворчих тощо), так і сучасно-технічних [450, с. 158-159].

Однією зі сфер, де відбувається реалізація таких прав, як на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, на інформацію, є освіта. З одного боку, здійснення права на освіту забезпечує людині отримання знань, на підставі яких формуються погляди, переконання, світогляд, набуваються комунікативні компетенції. З іншого – здобуття освіти не можливе

без вільного вираження людиною та громадянином своїх поглядів і переконань, ідей, концепцій, вільного одержання, використання, поширення інформації, необхідної для реалізації права на освіту. Право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, право на інформацію дозволяють реалізувати людині та громадянину право на освіту, бо саме вони забезпечують процес передачі знань, набуття вмінь, навичок, життєвого досвіду, впливають на культуру поведінки особистості. Не випадково окремі з цих прав знайшли відображення в освітньому законодавстві України та ряді європейських країн. Так ст. 51 Закону України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. гарантує особам, які навчаються, доступ до інформації в усіх галузях знань. Стаття 46 Єдиного (Органічного) Закону про університети Іспанії від 21 грудня 2001 р. проголошує право студентів «на інформацію про діяльність університету, на гласність університетських правил, які регулюють процес підтвердження знань студентів, на свободу слова» [659]. Згідно з ст. 3 Єдиного (Органічного) Закону про підвищення якості освіти Іспанії від 9 грудня 2013 р. батьки мають право на отримання інформації про навчальні успіхи їх дітей [660]. Рамковий Закон про вищу освіту ФРН від 19 січня 1999 р. зобов'язує вищі навчальні заклади інформувати громадськість про виконання покладених завдань [652].

Під правом на інформацію розуміємо можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів. Беручи до уваги думку А. Марущака [268, с. 23], вважаємо право доступу до інформації основоположною складовою права на інформацію, без якого не може бути реалізована жодна із правомочностей, що входять до даного права. Проте право доступу до інформації є лише однією з декількох можливостей права на інформацію. Екстраполюючи це в освітню сферу, можна сказати, що учасники навчального процесу мають такі можливості: ставити навчальні питання один одному та отримувати відповіді на них; вільно обговорювати теми та висловлювати власні погляди і переконання з питань, що передбачені

навчальними програмами; вільно одержувати, зберігати, використовувати, поширювати та захищати навчальну інформацію тощо.

Враховуючи, що доступ до інформації є лише однією з декількох можливостей права на інформацію пропонуємо викласти абз. 8 ч. 1 ст. 51 Закону України «Про освіту» в наступній редакції: «інформацію в усіх галузях знань та вільне вираження поглядів і переконань».

З огляду на двосторонній характер навчального процесу та специфіку педагогічної роботи, право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, на інформацію стосується не тільки осіб, які навчаються, але й педагогічних та науково-педагогічних працівників. Реалізація даних прав одним гарантує можливість вчити, іншим – вчитися. На думку автора, з метою забезпечення ефективності здійснення права на освіту необхідно гарантувати всім учасникам освітніх правовідносин право на інформацію та вільне вираження поглядів і переконань у всіх царинах знань. У зв'язку з цим ст. 55 Закону України «Про освіту», яка гарантує права педагогічних та науково-педагогічних працівників, необхідно також доповнити правом на інформацію в усіх галузях знань та вільне вираження поглядів і переконань.

Отже, між правами: на освіту, свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, на інформацію існує тісний взаємозв'язок. З одного боку, право на освіту формує в людини і громадянина погляди, переконання, а з іншого – вільне їх вираження, а також одержання, використання, поширення інформації забезпечують повноцінну реалізацію права на освіту. Тому вважаємо, що права: на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, інформацію виступають своєрідними гарантіями щодо права на освіту.

На нашу думку, потреба з'ясування співвідношення між правом на освіту та правом на соціальний захист обумовлюється, по-перше, їх соціальною сутністю, яка вимагає значних зусиль держави для їх забезпечення; по-друге, спільністю мети, що спрямована на формування і розвиток людини і громадянина; по-третє, думкою про «входження» права на доступну і

безоплатну освіту у державних та комунальних навчальних закладах складовою частиною до права соціального захисту [31, с. 99]. Це свідчить про тісний зв'язок між означеними правами та необхідність вивчення їх взаємодії.

Для розуміння сутності права на соціальний захист звернемося до Загальної декларації прав людини, яка проголошує право кожної людини на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності та для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави [134, ст. 22]. Конкретні зобов'язання держав-учасниць щодо соціального забезпечення вміщені в ст. 9 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права. Принагідно зауважимо, що в ст. 13 цього документа, адресованій праву на освіту, вказується, що для повного здійснення останнього повинна бути встановлена задовільна система стипендій і повинні постійно поліпшуватися матеріальні умови викладацького персоналу [291]. Право на соціальний захист гарантують конституції Білорусі (ст. 47), Росії (ст. 39), Німеччини (ст. 6), Іспанії (ст. 50). Право на соціальний захист на національному рівні проголошує ст. 46 Конституції України, що включає право на забезпечення громадян у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом [187].

Загальновизнане наукове поняття «право на соціальний захист» відсутнє. Навіть більше, існують розбіжності в розумінні співвідношення між самими категоріями «соціальний захист» і «соціальне забезпечення» [Див. : 88, с. 126-129; 564, с. 90-95]. Не вдаючись до дискусії з цього приводу, вважаємо правом на соціальний захист «передбачені законодавством, гарантовані державою певні можливості людини отримати від держави, а також інших суб'єктів, які діють за уповноваженням або дозволом держави, на умовах і в порядку, передбаченому законодавством, а також договором, матеріальне забезпечення,

матеріальну підтримку та соціальні послуги у разі настання соціальних ризиків» [31, с. 112-113].

З'ясування сутності права на соціальний захист приводить нас до висновку, що, попри взаємозв'язок між правами та їх належність до групи соціальних, між ними існує суттєва відмінність – якщо право на освіту має кожен, то підставою для реалізації права на соціальний захист є соціальні ризики. Ними є «такі події в житті людини, за яких виникає небезпека втрати матеріальних засобів для задоволення її першочергових (базових) потреб, необхідних для збереження і відтворення повноцінного життя як члена людського суспільства» [31, с. 77]. Соціальний захист може проявлятися в різних організаційно-правових формах, що передбачені законодавством тієї чи іншої країни.

Поза правом на соціальний захист ряд осіб взагалі не змогли б реалізувати своє право на освіту. Адже саме за участі держави та інших уповноважених нею осіб нівелюються несприятливі життєві обставини, в які потрапляє особа як та, що навчається, так і та, яка вчить.

Право соціального захисту фактично «супроводжує» право на освіту. Скажімо, для того, щоб здобути освіту, особа, яка навчається, щодня повинна доїжджати до навчального закладу. Щоденна реалізація права на освіту стає можливою завдяки встановленню соціальною державою для осіб, які навчаються, права на пільговий проїзд пасажирським транспортом. Особливого значення набуває розв'язання даної проблеми для учнів, які проживають у сільській місцевості, що знаходиться на значній відстані від школи. Тому в законодавстві України та європейських країн врегульовується питання забезпечення учням права на пільговий або безоплатний проїзд до школи. Скажімо, відповідно до ч. 3 ст. 53 Закону України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. передбачаються видатки з місцевих бюджетів для забезпечення пільгового проїзду осіб, які навчаються [413, ст. 53]. Пільговий або безоплатний проїзд учнів до школи гарантує ст. 47 Кодексу Республіки Білорусь про освіту від 22 грудня 2010 р. [167], ст. 40 Закону Російської

Федерації «Про освіту Російської Федерації» від 29 грудня 2012 р. [315], ряд статей (з 213-11 по 213-16) Кодексу освіти Франції [166].

Наразі, незважаючи на постіндустріальний розвиток суспільства, не кожна сім'я спроможна забезпечити дитині достатній рівень харчування. За умов недоїдання не можна не те що здійснювати право на освіту, але й навіть думати про задоволення інших важливих потреб, окрім в їжі. Тому з позиції права на соціальний захист держава повинна брати на себе мінімізацію подібних ризиків шляхом організації харчування в навчальних закладах на пільгових умовах.

В будь-якому разі, коли трапляються соціальні ризики, перелік яких не можна передбачити в силу об'єктивних обставин, свою місію має виконувати право на соціальний захист. Дане право гарантує учасникам освітніх правовідносин можливість отримати від держави, а також інших, уповноважених нею суб'єктів, матеріальне забезпечення, матеріальну підтримку та соціальні послуги у разі настання соціальних ризиків. Такі заходи забезпечують змогу людині реалізувати своє право на освіту. Тобто без існування права на соціальний захист в ряді випадків неможливе втілення права на освіту. Отже, між аналізованими правами існує тісний взаємозв'язок, який виражається в тому, що право на соціальний захист виступає своєю гарантією для реалізації права на освіту.

Висновки до розділу 2.

Методологія дослідження конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду – це система теоретичних принципів, філософсько-світоглядних підходів, методів, які дозволяють всебічно та об'єктивно розкрити цілісну концепцію конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні з врахуванням досвіду європейських країн. Вона утворює цілісну систему: методологічні принципи (науковості, об'єктивності, всебічності, комплексності, історизму, конкретності), методологічні підходи (діалектичний, антропологічний, феноменологічний, герменевтичний, ціннісний, цивілізаційний), загальнонаукові методи

(притаманні всім наукам), власні методи правознавства (розроблені в межах правознавства) та спеціальні (у межах окремих наук) дослідження.

Суб'єктивне право на освіту – це юридично забезпечена можливість кожного здобувати знання, формувати вміння, навички, особистісні властивості, інші компетентності з метою власного гармонійного розвитку та суспільства у цілому. Ознаки права на освіту можна класифікувати на дві групи: 1) загальні, які притаманні всім категоріям конституційних прав людини і громадянина; 2) спеціальні, які розкривають особливість права на освіту в системі конституційних прав людини і громадянина. До загальних ознак віднесемо природний характер права на освіту; невід'ємність від людини і громадянина; воно є загальним та рівним для кожного; спрямованість на розвиток особи, суспільства, держави; забезпечується державою та соціальним середовищем в цілому. До спеціальних ознак права на освіту належать: а) спрямованість на задоволення культурних потреб та інтересів конкретної особи, суспільства і держави безпосередньо, а також соціально-економічних – опосередковано; б) суб'єкт права на освіту не завжди співпадає з носієм його обов'язку; в) двоїста природа об'єкта (нематеріальний його характер, який має свою майново-грошову цінність); г) реалізація права на освіту в межах освітніх правовідносин і тих, які тісно пов'язані з освітніми.

Зміст суб'єктивного права на освіту складають можливості, які забезпечують його реалізацію. Зокрема: бути носієм права на освіту та використовувати його для задоволення власних потреб і інтересів; вимагати від інших суб'єктів виконання покладених на них обов'язків; звертатися за захистом до компетентних органів або здійснювати самозахист у разі порушення права на освіту. Аналіз можливостей, які закріплені суб'єктивним правом на освіту в європейських державах, вказує, що права осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах України, необхідно глибше наповнити академічним змістом. Тому пропонуємо доповнити ст. 62 Закону України «Про вищу освіту» правом на: вибір викладачів з усіх дисциплін, що вивчаються; подання клопотання щодо особи екзаменатора; консультування

викладачами; реалізацію та захист права на освіту.

Право на захист суб'єктивного права на освіту – це можливість особи самостійно застосовувати засоби протидії, які не заборонені законом, а також звернутися до компетентних органів з метою забезпечення примусового здійснення юридичного обов'язку, необхідного для реалізації права на освіту, або відновлення порушеного права, чи припинення правопорушення.

Захист права на освіту здійснюється у юрисдикційній та неюрисдикційній формах, забезпечується правовими засобами та способами, поняття яких близькі за змістом, але не тотожні. Спосіб захисту є лише одним із правових засобів, а саме сукупністю дій, встановлених законом або договором, які забезпечують захист права на освіту. Встановити вичерпний перелік правових засобів не можна, оскільки ними є всі правові явища, які забезпечують захист права на освіту. Водночас існує потреба нормативного визначення та конкретизації у Законі України «Про освіту» способів захисту права на освіту.

З метою посилення можливості захисту права на освіту, враховуючи досвід Іспанії, Австрії, Росії, необхідно передбачити створення та функціонування у навчальних закладах органу з врегулювання спорів між учасниками освітніх відносин та доповнити Закон України «Про освіту» статтею щодо захисту прав і законних інтересів осіб, які навчаються, батьків (осіб, які їх замінюють) неповнолітніх дітей.

Право на освіту за таким критерієм, як сфера суспільних відносин, належить до категорії культурних прав, однак, оскільки воно опосередковано задовольняє ще й соціальні та економічні потреби, то його можна віднести також до групи соціальних і економічних прав. У системі конституційних прав воно займає одне з провідних місць, будучи основою для розвитку інших прав людини і громадянина. Співвідношення між правом на освіту та іншими правами виражається в тісному зв'язку між ними та взаємообумовленістю одного права іншим. Реалізація права на освіту була б взагалі неможливою без існування права на життя та повноцінною без задоволення права на здоров'я, гідність, свободу творчості, думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань,

права на інформацію, працю, вільний розвиток особистості, соціальний захист. Своєю чергою, здійснення означених прав також було б неефективним без реалізації права на освіту, яке виступає засобом забезпечення більшості з них. Зокрема, це стосується права на: а) життя людини (здобуття освіти спрямоване безпосередньо на розвиток і вдосконалення духовних можливостей людини та опосередковано на створення якісних умов життя); б) гідність (здобуття освіти спрямовується на усвідомлення гідності людини, її самоцінності як такої, зміцнення поваги до прав людини і основних свобод); в) свободу творчості (право на освіту створює умови для виявлення, формування та розвитку творчих здібностей осіб, які навчаються, а також їх самореалізації); г) працю (наявність освіти підвищує можливості людини і громадянина працевлаштуватися, здійснити вибір професії та роду занять, мати гідні умови праці та її оплату); д) вільний розвиток особистості (здійснення права на освіту створює можливості для людини і громадянина, спрямовані на їх всебічний, гармонійний розвиток).

Розкриття співвідношення права на освіту та інших конституційних прав дало можливість виявити недоліки конституційно-правового регулювання окремих прав людини і громадянина в Україні та сформулювати пропозиції до його удосконалення. Зокрема: 1) з огляду на практику конституціоналізму Білорусі, Росії, Іспанії, Німеччини, пропонуємо викласти ч. 1 ст. 54 Конституції України в такій редакції: «Кожному гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, викладання, захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності»; 2) з метою забезпечення права на освіту пропонуємо доповнити ст. 55 Закону України «Про освіту» правом на інформацію в усіх галузях знань та вільне вираження поглядів і переконань педагогічних, наукових і науково-педагогічних працівників.

РОЗДІЛ 3

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ МЕХАНІЗМУ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ОСВІТУ В УКРАЇНІ

3.1 Поняття та структура механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту

Для ефективного конституційно-правового забезпечення права на освіту необхідне належне функціонування його механізму, який спрямовується на задоволення потреб людини і громадянина в здобутті систематизованих знань, формуванні вмінь, навичок, особистісних властивостей, інших компетентностей. У сучасній правовій доктрині сформувалася думка про те, що найбільш вдало охарактеризувати комплексну та цілеспрямовану діяльність щодо надання правам і свободам реального змісту можна за допомогою терміну «забезпечення прав і свобод особи», який передбачає їх повагу, дотримання, визнання і гарантування [61, с. 5]. На наш погляд, потреба дослідження конституційно-правового механізму забезпечення права на освіту зумовлюється власне інструментальною цінністю даного феномена. Крім того, значимість з'ясування поняття, ознак, структури, стадій конституційно-правового забезпечення права на освіту набуває особливої гостроти в зв'язку з неоднозначністю теоретико-методологічних підходів учених до їх трактування, що призводить до різного розуміння суті цих явищ. Особливо це відчутно у зв'язку з трансформацією свідомості вчених, які все більше вдаються до розгляду останніх у тісному зв'язку з соціальними умовами, відходячи від «чистого» сприйняття права. Все це зумовлює потребу уточнення категоріального апарату аналізованої проблеми та розробки конституційно-правових засад права на освіту.

Термін «забезпечення прав» набув юридичного змісту завдяки його використанню в таких міжнародно-правових актах, як Міжнародний пакт про

громадянські і політичні права [290, ст. 2], Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [291, ст. 2], Загальна декларація прав людини (преамбула) [134]. Відбулася його імплементація до Конституції України, ч. 2 ст. 3 якої проголошує головним обов'язком держави утвердження і забезпечення прав і свобод людини [187]. Відтак, означений термін не тільки набув легалізації, а й отримав значення та статус загального правового принципу, що має міжнародно-правовий і внутрішньодержавний зміст [63, с. 116].

Не дивлячись на використання терміну «забезпечення прав і свобод» у нормативно-правових актах і визнання його цінності в юридичній доктрині, він досі не має офіційного визначення. Етимологія ж терміну «забезпечення» означає створення надійних умов для здійснення чого-небудь, гарантування, захист, охорону від небезпеки [50, с. 281]. Тому не випадково найчастіше науковці розуміють під забезпеченням прав і свобод створення сприятливих умов для здійснення прав і свобод, їх охорони та захисту від правопорушення, відновлення порушених прав компетентними державними органами чи органами місцевого самоврядування, їх посадовими або службовими особами та громадськими об'єднаннями шляхом здійснення матеріальних і процесуальних юридичних засобів [325, с. 153].

Цілком виправдано поняття забезпечення прав і свобод в конституційно-правовій доктрині розглядається через призму його механізму, який упорядковує статичні елементи та приводить їх у дію. У цьому механізмі вчені зазвичай виділяють декілька підсистем – реалізації, охорони та захисту [505, с. 190] або додають ще й правове регулювання [239, с. 54].

На нашу думку, хоча й категорії «правове регулювання» та «правове забезпечення» взаємозв'язані та взаємодіють між собою, проте нетотожні, кожен з них виконує своє функціональне призначення. Правове регулювання забезпечує, головним чином, владно-управлінську функцію. Результатом його діяльності є встановлення правопорядку в суспільстві, воно акцентує увагу на конституційно-правовій нормі та здійснює юридизацію принципів права на освіту. Завдяки правому регулюванню відбувається закріплення правового

статусу особи, встановлення моделі її поведінки. Тобто механізм правового регулювання створює юридичні передумови для забезпечення права на освіту. Тому під поняттям механізму правового регулювання права на освіту пропонуємо розуміти систему правових засобів, за допомогою яких здійснюється упорядкування відносин у сфері освіти з метою забезпечення права на освіту.

Утім, правове забезпечення передбачає такі напрями діяльності, як реалізація, охорона та захист прав і свобод людини і громадянина.

Узаконене право на освіту набуває реального змісту завдяки механізму реалізації даного права. Сутність реалізації суб'єктивних прав В. Копейчиков розумів як сукупність різних дій, певний процес, у результаті якого особи отримують реальні, бажані результати (блага, соціальні цінності, задоволення різноманітних інтересів), які передбачаються суб'єктивним правом [190, с.13-16]. Відтак, науковець акцентував увагу на діяльнісному боці даного правового явища. З таких позицій виходять й інші дослідники, які вбачають у реалізації прав і свобод не лише «певний процес, регламентований нормами права, демократичний за своїм змістом і формами здійснення, що забезпечує кожному громадянину ті матеріальні та духовні блага, які містяться в основі належних йому суб'єктивних прав», але й «захист цих прав від будь-яких посягань» [453, с. 50]. Подібна сутність реалізації простежується у визначенні, запропонованому О. Орловою, яка вважає, що нею є «переведення можливостей індивіда, які передбачені в його правах і обов'язках, в реальну поведінку» [340, с. 71]. Як бачимо, правники розуміють під реалізацією прав і свобод дії, які дають змогу перевести соціальні блага у стан їх можливого і реального використання з метою задоволення певної потреби людини і громадянина. Реалізація права на освіту характеризується як інтелектуально-вольовий процес, який забезпечує задоволення певної потреби, тобто він зосереджується на діях суб'єктів права.

Враховуючи існуючі наукові підходи, вважаємо, що реалізація права на освіту – це сукупність дій, передбачених суб'єктивним правом на освіту, які

задовольняють потреби особи в здобутті знань, умінь, навичок, формуванні особистісних властивостей та інших компетентностей.

На думку автора, в рамках даного дослідження, потребує з'ясування співвідношення таких категорій, як «реалізація права» та «здійснення права», «реалізація права» та «реалізація норм права».

Більшість учених вважає поняття «реалізація права» та «здійснення права» близькими за значеннями, тобто словами-синонімами. Саме з таких позицій виходять П. Рабінович та І. Панкевич, визначаючи сутність здійснення (реалізації) прав людини як практичне використання нею тих можливостей, які відображені її відповідними правами [441, с. 340]. Синонімічними ці терміни вважає й російський учений Є. Вавілін [43, с. 31].

Різне значення в зміст цих категорій вкладає фахівець у сфері цивільного права Р. Стефанчук [528, с. 144-145]. Він пропонує розмежовувати їх, мотивуючи тим, що поняття «здійснення» стосується суб'єктивних прав, тоді як термін «реалізація» – можливостей як складових частин суб'єктивного права. Науковець до категорії «здійснення суб'єктивного цивільного права» включає всі можливі види поведінки носія відповідного суб'єктивного права, які спрямовані як на реалізацію окремих повноважень, що складають зміст даного права, так і на здійснення його в цілому. На нашу думку, повноцінна реалізація права на освіту в сенсі здобуття знань, умінь, навичок, формування особистісних властивостей та інших компетентностей передбачає втілення в життя трьох традиційних можливостей змісту (можливість активно діяти, вимагати активних дій від зобов'язаної особи, право на захист). Лише у випадку реалізації права на самоосвіту проявляються не всі правомочності його змісту, бо така поведінка не потребує вчинення дій зобов'язаної особи. Навіть, якщо порівняти поняття реалізації та здійснення права на освіту з позиції досягнення конкретного результату, то в обох випадках він завжди спрямований на задоволення потреб носія суб'єктивного права у здобутті освіти. У зв'язку з цим, ми розцінюємо аналізовані явища як слова-синоніми.

Інколи вчені, замість розкриття поняття «реалізація суб'єктивного права», висвітлюють реалізацію норм права, розуміючи під нею втілення приписів правової норми у практичній діяльності суб'єктів права. Реалізація розглядається ними через призму традиційних форм – дотримання, виконання, використання та застосування [253, с. 127; 572, с. 14]. На нашу думку, категорії «реалізація норм права» і «реалізація суб'єктивного права» мають різне змістовне наповнення. Вживання словосполучення «реалізація норм права» є дещо умовним, оскільки норма статична, натомість термін «реалізація» вказує на динаміку, дію. Власне, норма права сама не діє, її приводять у рух юридичні факти. Особа реалізує не норму права, яка вміщує загальне правило поведінки, а втілює у своїй правомірній поведінці зміст суб'єктивного права.

Безумовно, реалізація права – це складний процес, який включає як форми, так і механізм його реалізації [432, с.158], тому розкриємо сутність механізму реалізації права на освіту. З цією метою проаналізуємо визначення, запропоноване О. Калпінською, на думку якої, даний механізм – це «сукупність взаємозв'язаних і взаємодіючих нормативних, організаційних та інструментальних інститутів, за допомогою яких встановлюються правила, що регламентують поведінку суб'єктів освітньої діяльності, визначаються шляхи подолання конфліктних ситуацій, які виникають у навчальному процесі, закріплюються заходи і процедури юридичної відповідальності за невиконання і порушення приписів освітнього законодавства» [147, с. 49]. Дану дефініцію відтворює І. Тяпкіна, застосовуючи її до поняття «механізм реалізації конституційного права на середню і вищу професійну освіту» [558, с. 62]. На нашу думку, в означених визначеннях науковці неправомірно ототожнюють правове регулювання та реалізацію права на освіту, об'єднавши їх в одне ціле – «механізм правового регулювання реалізації права на освіту».

Вважаємо, що механізм реалізації права на освіту – це система загальносоціальних умов, правових засобів, спрямованих на здійснення права на освіту.

Гарантією реалізації права на освіту є його захист. Щоб з'ясувати сутність механізму захисту суб'єктивного права на освіту, розкриємо доктринальні підходи вчених стосовно такого поняття, як «захист права».

Зауважимо, що у поглядах науковців щодо власне поняття «захист права» немає однастайності. Не вдаючись до аналізу різних точок зору, наведемо їх узагальнення, які здійснили вчені. Зокрема, Д. Муратова виділяє декілька підходів, відповідно до яких захист суб'єктивного права розглядається як: а) система заходів; б) діяльність державних органів або дії суб'єкта захисту; в) система юридичних норм; г) реалізація права на захист, яке є самостійною суб'єктивною правомочністю [300, с. 18].

Систематизувавши погляди науковців з даного питання, А. Павлов зводить їх до таких основних теорій: «функції» (тлумачить захист як загальну функцію, що здійснюється компетентними органами); «засобу» (захист розуміється як система засобів для боротьби з правопорушеннями); «діяльності» (захист є діяльністю уповноваженого чи компетентного органу щодо усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав) [345, с.11-12].

Аналіз загальнотеоретичних та галузевих праць з питання захисту права, дає можливість стверджувати, що серед названих теорій, у сучасній доктрині переважає концепція «діяльності». Популярність останньої вимагає більш детального розкриття її суті. У зв'язку з цим, необхідно проаналізувати окремі дефініції, в яких виражається означена теорія.

Так С. Куров, присвятивши своє дослідження розкриттю захисту прав суб'єктів у сфері освіти, стверджує, що ним є «забезпечення реального здійснення цього права в умовах замаху, посягання на нього, створення перешкод у реалізації, а також у разі його оскарження [213, с. 180-192]. У даному визначенні досліднику вдалося відобразити функції юридичного захисту права на освіту. Як зауважує вчений, по-перше, це припинення негативної трансформації права, обумовленої посяганням на нього; по-друге, відновлення права, тобто приведення його до попереднього стану; по-третє, за

певних умов, компенсацію негативних наслідків [214, с. 14]. Загалом позитивно оцінюючи аналізоване поняття, вважаємо, що для повноти викладу, даній дефініції бракує вказівки на суб'єктний склад забезпечення захисту права на освіту.

С. Алексєєв вважає, що захист права – це державно-примусова діяльність, спрямована на відновлення порушеного права, забезпечення виконання юридичного обов'язку [5, с. 280]. На наш погляд, не втрачаючи свого значення, дане визначення в умовах розвитку демократичного суспільства є вузьким, оскільки зводить захист лише до державно-примусової діяльності, обходить інституції громадського суспільства та самозахист.

Критично оцінюючи запропоновану С. Алексєєвим дефініцію, Т. Пашук зазначає, що аналізоване визначення має хиби, навіть якщо його розглядати суто в контексті державно-юридичного захисту прав людини [354, с. 40-52]. Учений вбачає в даній дефініції наступні недоліки: а) поняття захисту зводиться до відновлення порушеного права і не включає, у необхідних випадках, заходи юридичної відповідальності; б) окрім юридичної відповідальності, правовий захист виключає зі свого поняття й інші види державного примусу. Якраз у контексті дослідження права людини на державний захист Т. Пашук пропонує розуміти під державно-юридичним захистом правозастосовну юрисдикційну діяльність національних компетентних органів, спрямовану на примусове здійснення юридичного обов'язку, необхідного для реалізації права людини, або на відновлення такого права, або ж на попередження чи припинення його порушення.

Як бачимо, у даному визначенні дослідник відображає декілька аспектів державно-юридичного захисту: а) пов'язує його з правозастосовною юрисдикційною діяльністю; б) визначає його спрямованість на примусове здійснення юридичного обов'язку, завдяки чому не залишає за межами захисту юридичну відповідальність; в) розкриває його сутність не лише через відновлення вже порушеного права, але й через попередження чи припинення його порушення, чим збагачує зміст даного правового явища.

Таким чином, пропонуємо розуміти під механізмом захисту права на освіту систему правових засобів, зокрема, не заборонену законодавством примусову діяльність компетентних органів або власне суб'єкта права на освіту, спрямовану на забезпечення виконання юридичного обов'язку, необхідного для реалізації права на освіту, або відновлення порушеного права, чи припинення правопорушення.

У механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту невід'ємним його елементом є механізм охорони. З метою висвітлення поняття «механізм охорони права на освіту» покажемо співвідношення між категоріями «охорона права» і «захист права». Узагальнення поглядів вчених на означену проблему, дозволяє нам звести їх до декількох основних концептуальних позицій. Одна з них ґрунтується на ототожненні цих понять, на тлумаченні їх як слів-синонімів (Л. Воєводін, М. Вітрук, В. Темченко та ін.). Зокрема, В. Темченко зазначає, що поняття захисту та охорони чітко не розмежовані в міжнародних та національних нормативно-правових актах, у нормативному контексті вживаються як синоніми, можуть використовуватися у практиці як ідентичні поняття [542, с. 64].

Інша позиція полягає в тому, що категорії «охорона права» та «захист права» мають дещо різний зміст та співвідносяться як ціле та частина. Цей погляд підтримує ряд вчених, серед яких Є. Гіда, М. Курко, Б. Тихонова та інші. Зокрема, розмежовуючи означені категорії, Б. Тихонова зазначає, що охорона прав – це сукупність різних, пов'язаних між собою заходів, які здійснюють органи державної влади і громадські об'єднання і які направлені на попередження порушень прав людини або усунення перешкод, що не є порушеннями, на шляху здійснення прав і свобод [549, с. 11-15]. Під захистом прав дослідниця розуміє примусовий щодо зобов'язаної особи законний спосіб відновлення порушеного права людини або самою уповноваженою особою, або компетентними органами. Цю позицію підтримує Є. Гіда, на думку якого «охорона включає заходи, що застосовуються до моменту правопорушення прав людини, а захист – після скоєння правопорушення і, насамперед, для

поновлення порушеного права людини або ж у тому разі, коли при їх здійсненні створюються певні перешкоди, виникає суперечка тощо» [74, с.759]. Аналогічної думки дотримується й М. Курко, який вказує, що до порушення права діють заходи охорони, а після – захисту. Вчений розуміє під поняттям охорони права на освіту діяльність щодо усунення потенційної загрози посягання на регулятивні правовідносини, через які людиною і громадянином реалізується конституційне право на освіту [210, с. 145-146]. Отже, здебільшого науковці схиляються до думки, що основною ознакою, за якою можна розмежувати захист та охорону прав людини, є ступінь їх зв'язку з правопорушенням.

Крім такої ознаки, як зв'язок означених категорій з правопорушенням, О. Стремоухов вказує й на інші відмінності між ними: а) якщо захист прав реалізується лише через правові форми діяльності компетентних органів або уповноважених осіб, то охорона прав людини здійснюється шляхом як правових, так і неправових форм діяльності (економічних, політичних та ін.) органів державної влади і місцевого самоврядування, громадських об'єднань; б) якщо захист основних прав передбачає наявність і дію конкретних юридичних гарантій, які встановлюються Конституцією та іншими законами і закріплюються виключно в правових нормах, то заходи охорони прав можуть бути зосереджені в різних соціальних, зокрема й правових нормах [532, с. 225-226].

На відміну від інших учених, Т. Пашук, з'ясовуючи сутність державно-правового захисту прав людини у вузькому значенні, обирає критерієм для відмежування захисту від охорони не факт порушення чи непорушення суб'єктивного права, а застосування будь-якого виду державного примусу (включаючи попередження і припинення порушення) в процесі юрисдикційної діяльності (вирішення правового спору) [354, с. 43-47]. На нашу думку, дослідник небезпідставно вказує на необхідність включення до змісту захисту прав не лише діяльність із відновлення порушеного права чи притягнення до юридичної відповідальності, але й із попередження чи припинення

правопорушення. Необхідно взяти до уваги аргументи науковця з приводу того, що Цивільний кодекс України [594], визначаючи у ст. 16 способи захисту цивільних прав, називає такі, які належать до способів, що дозволяють попередити чи припинити порушення права (наприклад, визнання права, припинення дії, яка порушує право, визнання незаконним рішенням дій чи бездіяльності органу державної влади, його посадових чи службових осіб). Крім того, варто погодитися з думкою, що оперативні санкції та самозахист мають попереджувальний, припиняючий характер щодо порушення. Слід врахувати й існування превентивних позовів, суть яких полягає у відверненні можливого порушення права. Вважаємо, що підтверджують достовірність позиції вченого й такі факти, як тлумачення поняття «захист» в англійській зарубіжній літературі та практика діяльності Європейського суду з прав людини, які не зводять розуміння його змісту лише до ситуацій, коли право вже порушене.

На нашу думку, не зовсім доцільно розмежовувати захист та охорону прав за юрисдикційною діяльністю (у значенні вирішення компетентними органами правового спору), оскільки це звужує можливий захист. У цьому разі за межами залишається правозахисна діяльність окремих державних органів (наприклад, Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, Президента України), громадських організацій, самозахист. Натомість, законодавство гарантує право кожному звертатися за захистом до цих органів та будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. До того ж захист права людини не завжди супроводжується розглядом правового спору. Юрисдикційна діяльність необхідна лише тоді, коли без неї відновити порушене право або запобігти правопорушенню не можна.

Отже, аналіз праць учених дає підстави стверджувати, що категорії «захист права» та «охорона права» близькі за змістом, оскільки вони є складовою частиною забезпечення конституційних прав. Проте, якщо говорити

більш конкретно, то ці поняття можна розмежувати за: 1) засобами; 2) метою; 3) зв'язком із правопорушенням.

Зокрема, якщо охорона прав здійснюється шляхом як правових, так і неправових засобів (правові, соціально-економічні, організаційно-технічні, виховні тощо), то захист передбачає використання лише правових засобів. Якщо мета охорони полягає в створенні умов, які б попереджали і забезпечували профілактику правопорушень, то захист спрямований на відновлення вже порушеного права або на припинення правопорушення чи його попередження у разі існування реальної загрози вчинення.

З огляду на зазначене пропонуємо розуміти під механізмом охорони права на освіту систему соціально-економічних, організаційних, виховних, правових заходів, спрямованих на попередження порушення права на освіту, що здійснюються органами державної влади, органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства.

Дослідження сутності підсистем механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту дає нам можливість сформулювати його визначення. За основу візьмемо запропоноване Н. Оніщенко поняття механізму забезпечення прав і свобод особи як комплексу взаємопов'язаних, взаємодіючих юридичних передумов, нормативних засобів та загальносоціальних умов, що створюють належні юридичні і фактичні можливості для повноцінного здійснення прав і свобод людиною [331, с. 487-488]. З даного визначення можна зробити наступні теоретико-методологічні висновки: 1) даний механізм розуміється як комплекс взаємопов'язаних, взаємодіючих юридичних передумов, нормативних засобів та загальносоціальних умов; 2) його мета полягає у створенні належних юридичних і реальних умов для повноцінного здійснення прав та свобод людини і громадянина. Беручи їх до уваги, при визначенні поняття механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту, покажемо його в динаміці.

Отже, механізм конституційно-правового забезпечення права на освіту – це цілісна динамічна система організаційно-правових засобів, спрямованих на реалізацію, захист та охорону права на освіту.

Структура механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту – це його внутрішня будова, що складається з упорядкованих елементів, які, взаємодіючи між собою, забезпечують потребу особи в здобутті освіти. Питання структури юридичного механізму забезпечення прав людини і громадянина наразі недостатньо вивчене та є дискусійним. Наприклад, О. Турута вважає, що його структуру утворюють нормативний, інституційний, процесуальний, результативний елементи, які функціонують у разі створення необхідних матеріальних та ідеологічних передумов [557, с. 519-523]. На нашу думку, ця наукова ідея заслуговує на підтримку. Імпонує автору й точка зору А. Олійника, який досліджуючи механізм забезпечення конституційної свободи людини і громадянина, більш детально вказує складові його структури: а) гарантії здійснення конституційних свобод; б) систему міжнародних форумів, органів держави і місцевого самоврядування, їх службових та посадових осіб, об'єднань громадян, що гарантують конституційні свободи, охороняють, захищають і відновлюють їх у разі порушення; в) юридичні елементи механізму їх реалізації (правові норми та нормативно-правові акти; юридичні факти; правові відносини; права, свободи, обов'язки; індивідуально-правові акти та документи; форми, методи організації здійснення прав і свобод); г) процес практичного втілення можливості та необхідності у дійсність; д) умови і фактори такого процесу [325, с. 161, с. 384-385].

З огляду на вищевикладене, елементами механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту вважаємо: принципи права; норми права; правовідносини (суб'єкти, об'єкти, юридичні права та обов'язки); юридичні факти; юридичну діяльність; систему органів державної влади і органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства; правосвідомість суб'єктів права; стадії забезпечення права на освіту; гарантії

права на освіту. В означеному механізмі ці компоненти виконують певні функції та тісно взаємодіють між собою.

Важливе значення для ефективного функціонування механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту має наявність організаційних і правових засобів. Адже лише в сукупності вони спроможні створити належні умови для здійснення права на освіту. Ці засоби синхронно впливають на поведінку людини, стимулюють її, гарантують досягнення певного результату, тобто здобуття повноцінної освіти. Тому, на наш погляд, до структурних елементів механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту необхідно віднести сукупність нормативних і інституційних засобів, які тісно взаємодіють, переплітаються між собою. Так Л. Завадська слушно зауважує, що в побудові цього повинен враховуватися не вплив різноманітних нормативних систем на правову, а сукупна нерозривна їх взаємодія, яка об'єднує їх і призводить до появи нових інтегрованих закономірностей, не притаманних окремій нормативній системі або їх сукупності. Ця властивість інтегрованості визначає загальну стратегію побудови механізму і дозволяє зробити реальний прогноз його дії [130, с. 169].

Центральною фігурою процесу забезпечення права є суб'єкт зі своїми певними якостями та здібностями. Останні репрезентують психо-морально-інтелектуально-освітній рівень людини, завдяки якому вона спроможна визнати або не визнати норму права [194, с. 87-88].

Заслуговує на увагу думка М. Братасюк, яка висвітлює процес забезпечення права з точки зору людини, зокрема її духовно-культурної характеристики. Вона вважає, що процес забезпечення ґрунтується на багатовимірності людини як такої, яка «переносить» на нього свої характеристики. Погоджуємося, що на забезпечення права впливають як суто природні якості людини (психіка, воля, агресія, позитивні емоції, природні розумові здібності тощо), так і загалом рівень розвитку суспільства [38, с. 40-41].

Правові засоби в даному механізмі забезпечують управління процесом здійснення права на освіту та гарантують людині та громадянину правовий захист. Безперечно, що серед цих засобів провідну роль відіграє врегульована конституційно-правовими нормами діяльність учасників освітніх правовідносин. Адже, зазвичай, безпосередня реалізація суб'єктивного права на освіту проходить у рамках правовідносин. Але механізм конституційно-правового забезпечення не можна зводити лише до правовідносин. Його утворюють й інші елементи, які органічно взаємозв'язані та взаємодіють між собою. Тобто за своєю суттю та складом механізм конституційно-правового забезпечення права на освіту ширше поняття, ніж власне правовідносини та процес безпосереднього втілення даного права в життя.

Аналізований механізм спрямований на досягнення єдиної мети – гарантувати особі повноцінну реалізацію її суб'єктивного права на освіту. Таким чином, правові засоби, які утворюють цей механізм, діяльність усіх суб'єктів забезпечують фактичне задоволення потреби людини і громадянина у здобутті певних знань, умінь, навичок, формуванні особистісних властивостей та інших компетентностей. Отже, для механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту властива така ознака, як спрямованість на задоволення потреби особи в реалізації права на освіту.

Склад елементів механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту обумовлюється законним інтересом людини і громадянина, який спонукає до певної поведінки. Наприклад, або здобувати освіту в навчальному закладі, або задовольнити потребу в знаннях, уміннях, навичках шляхом самоосвіти. У разі вступу особи до навчального закладу вона стає учасником освітніх правовідносин, набуває сукупності прав та обов'язків, правового статусу особи, що навчається, процедура здійснення її прав та обов'язків врегульовується нормою права, після завершення навчання їй видається правозастосовний документ (атестат, диплом тощо), який підтверджує певний освітньо-кваліфікаційний рівень тощо. Зовсім інший «набір» елементів спостерігається тоді, коли особа реалізує право на самоосвіту. У цьому

випадку для здійснення права не потрібно наявності правозастосовного акту. Навчаючись самостійно, особа автономно буде визначати власну поведінку та засоби задоволення своєї потреби в освіті. Як бачимо, для механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту характерна ще одна ознака – склад його елементів залежить від законного інтересу особи, який знаходиться в центрі даної правової конструкції.

Означеному механізму притаманна така властивість, як динамічний характер. Він пов'язаний з рухливістю суб'єктивного права та наявністю юридичних процедур [43, с. 90]. Останні визначають порядок функціонування суб'єктивного права на освіту від часу його виникнення до фактичного втілення в життя. Багатостадійний процес механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту забезпечує зміну стану його елементів.

На думку автора, стадії механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту – це взаємозв'язані етапи діяльності, кожен із яких має власні завдання, правові засоби, коло учасників, що спрямовані на здобуття знань, формування умінь, навичок, властивостей та інших компетентностей особи.

У механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту пропонується виділити декілька стадій, які тісно переплітаються між собою, взаємопроникаючи одна в одну. Зокрема, такими стадіями виступають: усвідомлення суспільством, власне особою потреби в праві на освіту; створення соціально-правових умов для ефективної реалізації цього права; виникнення конкретного юридичного зв'язку між носієм права на освіту та іншими учасниками правовідносин у сфері освіти; фактичне здобуття права на освіту та офіційне його визнання.

У правовій доктрині спостерігається відсутність однозначних точок зору вчених щодо визначення стадій механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту. А. Олійник до стадій забезпечення органами держави і структурами громадянського суспільства реалізації свобод і недоторканості людини та громадянина відносить: створення сприятливих

умов щодо реалізації суб'єктивної свободи; охорону матеріальних і духовних благ, закріплених суб'єктивною свободою; захист суб'єктивної свободи від порушення з боку будь-яких суб'єктів; реалізацію усіх необхідних дій стосовно відтворення порушеної свободи та відшкодування збитків [325, с. 166].

Хоча стадії механізму конституційно-правового забезпечення не можна ототожнювати з стадіями його здійснення, однак візьмемо до уваги погляди вчених на означену проблему. Комплексно її вирішує Є. Вавілін, який пропонує розглядати механізм здійснення прав у широкому та вузькому аспектах. У першому випадку структура механізму здійснення прав складається з таких послідовних стадій: підготовчої (передреалізаційної); формування суб'єктивного права; з'ясування суб'єктивного права; процедурна стадія реалізації даного права; захист порушеного права; фактичного та юридичного здійснення права. Висвітлюючи стадії механізму реалізації прав у вузькому значенні, дослідник називає наступні його компоненти: з'ясування суб'єктивного права, процедурна реалізація права, захист порушеного права, стадія фактичного та юридичного здійснення права [43, с. 153].

Вузький аспект співпадає з процесом безпосередньої реалізації суб'єктивного права в межах правовідносин. Саме з таких позицій М. Смирнова [511, с. 49], О. Стульникова [534, с. 91], І. Тяпкіна [559, с. 67] розкривають стадії реалізації суб'єктивного права на освіту. Вони вважають, що цей процес складається з трьох етапів: з'ясування права, формування волі суб'єкта, яка пов'язана з бажанням використати надане йому суб'єктивне право, вступ в конкретні правовідносини.

Уявляється, що характеризуючи початкову стадію, вчені випускають з поля зору той факт, що для реалізації права на освіту необхідна наявність не лише об'єктивних, але й суб'єктивних чинників. Важко уявити можливість здійснення права на освіту без суспільного усвідомлення його як цінності, визнання потреби в створенні соціально-правових умов для втілення і захисту. Вважаємо, що на початковій стадії відбувається суспільне усвідомлення

потреби в праві на освіту та створення соціально-правових умов для його здійснення.

Однак наявність соціально-правових умов ще не свідчить про забезпечення права на освіту. Дія аналізованого механізму розпочинається на наступній із стадій – виникнення конкретного юридичного зв'язку між носієм даного права та іншими учасниками правовідносин, які наділені відповідними обов'язками. Вважаємо, що з моменту народження людини її право на освіту зобов'язана гарантувати держава шляхом створення необхідних умов для його реалізації. Підставою для виникнення освітніх правовідносин є наявність конкретних життєвих обставин, що мають юридичне значення. Ними можуть бути окремі юридичні факти та їх склади (досягнення особою «шкільного» віку, успішне проходження зовнішнього незалежного оцінювання, видання наказу про зарахування до навчального закладу тощо).

Вважаємо, що у механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту обов'язковим є застосування норм права, яке практично «супроводжує» освітні правовідносини від їх початку до завершення (видання наказів про зарахування до навчального закладу, переведення з курсу на курс, відрахування, видання документа про освіту). Застосування норм права особливо важлива у випадку порушення права на освіту та потреби його носія звернутися до компетентних органів з метою його захисту.

Завершальною стадією в означеному механізмі є фактична реалізація права на освіту. Цей етап полягає в реальному отриманні знань, формуванні умінь, навичок, особистісних властивостей, інших компетентностей та підтвердженні їх, у більшості випадків, відповідним документом.

3.2 Принципи та норми права як складова ефективності механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні та європейських країнах

Повноцінне забезпечення права на освіту залежить від багатьох чинників, зокрема й від змісту принципів та норм права, від досконалості освітнього законодавства як домінуючої форми зовнішнього виразу норм права романо-германської правової системи.

Принципи права, утворюючи цілісну узгоджену систему, визначають функціонування будь-якого правового феномена, зокрема й процесу забезпечення права на освіту. Цим обумовлюється інтерес науковців до з'ясування принципів освіти [452, с. 69-71] або освітнього права [539, с. 216-229]. Однак доводиться констатувати відсутність теоретичного обґрунтування поняття, класифікації власне принципів права на освіту.

На думку автора, для гарантування повноцінного здобуття освіти важлива вся система принципів: загальнолюдських (цивілізаційних), загальноправових (конституційних), освітнього права, однак особливе місце відводиться принципам права на освіту. Вважаємо, що ними є основоположні засади, ідеї, що визначають сутність права на освіту та загальну спрямованість його розвитку.

Принципи права на освіту, на відміну від принципів освіти (освітньої державної політики), не визначені законодавчо ні на міжнародному, ні на національному рівні, що дещо ускладнює їх формування. З тим, щоб відійти від суб'єктивізму у вирішенні даної проблеми, будуватимемо свої висновки на основі юридичних понять, що вироблені доктриною права та застосовуються для конституційно-правового регулювання відносин у сфері освіти. Крім того, братимемо до уваги спроможність тих чи інших вихідних ідей виконувати своє функціональне призначення в процесі забезпечення права на освіту. Спостерігається, що одні принципи права на освіту можна вивести з міжнародно-правових актів і національного законодавства у сфері освіти, а інші

– одночасно як з міжнародно-правових актів і національного законодавства, так і принципів педагогіки. Тому за основу класифікації взято такий критерій, як ступінь детермінованості принципів міжнародним і національним законодавством у сфері освіти та принципами педагогіки. Виходячи з цих позицій, автор вважає за необхідне виділити дві групи принципів, відносячи до першої такі: загальнодоступності освіти та забезпечення права кожного на освіту; свободи вибору видів освіти та пріоритетного права батьків на вибір освіти малолітніх дітей. До другої групи пропонуємо включити такі принципи: гуманістичного та демократичного характеру права на освіту; гарантованості використання права на освіту упродовж всього життя.

Принцип загальнодоступності освіти та забезпечення права кожного на освіту обумовлений пріоритетністю для кожного, держави та суспільства освіти як соціального явища. У міжнародній інтерпретації даний принцип передбачає три взаємозв'язаних аспекти: 1) заборону дискримінації у сфері освіти за будь-якими ознаками; 2) фізичну доступність освіти, що означає її фізичну досяжність (зручне географічне розміщення навчальних закладів або наявність сучасних технологій для впровадження в освітній процес); 3) економічну доступність [679, с. 661].

Вважаємо, що принцип загальнодоступності освіти та забезпечення права кожного на освіту є основним, тому він знайшов своє закріплення у низці міжнародно-правових актів. За даними А. Козиріна, на сьогоднішній день міжнародне освітнє право об'єднує понад 150 різного роду міжнародно-правових актів, прийнятих ООН, ЮНЕСКО, МОП, Радою Європи та іншими міжнародними організаціями [169, с. 16].

Першим міжнародним документом, який проголосив право на освіту, є Загальна декларація прав людини. Хоча даний документ і приймався Генеральною Асамблеєю ООН як рекомендаційний, проте його значення для забезпечення права на освіту й нині надзвичайно велике. Загальна декларація прав людини юридизувала природні права людини, зокрема й право на освіту, ставши своєрідним орієнтиром для прийняття подальших актів ООН у галузі

прав людини. Вбачається, що даний міжнародний документ проголошує низку норм, які є визначальними для розуміння сутності забезпечення права на освіту в міжнародному вимірі. Так, це: 1) право на освіту кожної людини; 2) безоплатність початкової та загальної освіти; 3) обов'язковість початкової освіти; 4) загальнодоступність технічної і професійної освіти; 5) доступність для всіх вищої освіти на основі здібностей кожного; 6) право пріоритету батьків у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей. Концептуальний характер мають положення, які визначають мету та призначення освіти в суспільстві. Зокрема, вказується, що мета освіти повинна спрямовуватися на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод, а освіта сприяти взаєморозумінню, терпимості, дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами та діяльності ООН з підтримання миру.

Логічним продовженням юридизації аналізованого права стало його закріплення в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права. Даний міжнародний документ конкретизує зміст права кожного на освіту та пропонує заходи для повного його здійснення. Пакт зобов'язав держав-учасниць вжити такі необхідні дії: 1) поступового запровадження безплатної загальної та вищої освіти; 2) заохочення здобуття елементарної освіти тими особами, які не здобули початкової освіти; 3) розвитку мережі шкіл усіх ступенів, встановлення задовільної системи стипендій і постійного поліпшення матеріальних умов викладацького персоналу. Така конкретизація на рівні міжнародного акту обов'язкових до впровадження заходів має позитивне значення для гарантування кожною країною-учасницею доступності освіти.

Питання включення права кожного на освіту стало «наріжним каменем» у прийнятті Радою Європи Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Все ж таки дане право було закріплене в Протоколі до Конвенції, однак форма його викладу відрізняється від застосованої в міжнародних документах ООН. Право на освіту проголошується шляхом його негативного формулювання: «Нікому не може бути відмовлено у праві на освіту» [126].

Звертає на себе увагу те, що Протокол не покладає на державу обов'язку забезпечення права кожного на освіту, не гарантує його безоплатного характеру. Натомість, проголошується, що держава при виконанні будь-яких функцій, взятих на себе у сфері освіти і навчання, повинна поважати право батьків забезпечувати таку освіту, яка б відповідала їхнім релігійним і світоглядним переконанням. Вважаємо, що використання негативного формулювання права на освіту лише підкреслює в його змісті аспект свободи – держава не може перешкоджати здійсненню даного права та повинна створити умови для можливості альтернативного задоволення потреби людини і громадянина в здобутті освіти.

Погоджуємося з науковцями, які відмічають особливе значення в забезпеченні доступності права кожного на освіту Конвенції про боротьбу з дискримінацією у сфері освіти, прийнятої 14 грудня 1960 р. Генеральною конференцією ООН із питань освіти, науки та культури. З огляду на різноманіття систем освіти, що застосовуються в окремих країнах, ООН повинна не тільки усувати будь-яку дискримінацію в галузі освіти, а й заохочувати загальну рівність можливостей та рівне до всіх ставлення в цій галузі [104, с. 30]. Важливо, що означена Конвенція ООН гарантує рівні можливості для здобуття освіти кожному без жодної різниці, винятку, обмеження або переваги за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, економічного становища чи народження. Для забезпечення рівних можливостей у галузі освіти вона зобов'язує держав застосовувати методи, які відповідають національним умовам і звичаям. Зокрема: зробити початкову освіту обов'язковою і безоплатною, середню освіту – загальним надбанням та загальнодоступною, вищу освіту – доступною для усіх на основі повної рівності і залежно від здібностей кожного; забезпечити дотримання передбаченої законом обов'язковості навчання та однаковий рівень освіти і рівні умови щодо якості навчання; заохочувати і розвивати здобуття освіти особами, які не здобули початкової освіти або не закінчили її, продовження їх освіти

відповідно до здібностей кожного; забезпечити без дискримінації підготовку до викладацької професії.

Принцип загальнодоступності освіти та забезпечення права кожного на освіту продукують також акти ООН, які визначають правовий статус окремих категорій населення. Насамперед, це Конвенція про права інвалідів [182, ст. 24], Конвенція про права дитини [181, ст. 28, 29], Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [179, ст. 10, 14] тощо.

Уявляється, що таким чином ООН посилює гарантування прав більш «вразливих» груп населення, збільшуючи при цьому систему державних заходів, спрямованих на їх захист. Враховуючи психофізичні особливості організму інвалідів, дітей, жінок та, крім того, участь останніх у вихованні дітей і веденні домашнього господарства, дані міжнародні конвенції передбачають додаткові механізми захисту їхніх прав, зокрема й права на освіту.

З огляду на те, що інваліди частіше від інших людей натрапляють на перешкоди в здійсненні свого права на освіту, на міжнародному рівні акцентується увага на тому, що інвалідність не може бути підставою для позбавлення права на освіту. Навпаки, з огляду на обмежені можливості фізичного і психічного здоров'я, таким людям повинна створюватися підтримка для полегшення їхнього навчання, зокрема через організацію інклюзивної освіти на всіх рівнях. Щоб забезпечити повноцінну участь інвалідів у здобутті освіти, держави-учасниці повинні створити умови для залучення до роботи педагогів, які володіють жестовою мовою та абеткою Брайля, а також для застосування в навчальних закладах альтернативних навчальних методик і матеріалів з метою підтримки інвалідів.

Враховуючи факт фізичної та розумової незрілості неповнолітніх осіб, а також визначальне значення освіти для соціалізації дитини, підготовки її до самостійного життя, формування як гармонійної особистості, закономірним і доцільним виглядає закріплення права на освіту в Конвенції про права дитини. Міжнародно-правове регулювання права дітей на освіту не втрачає своєї

актуальності навіть в ХХІ ст., оскільки його реалізація в ряді країн є невітнішою. Так, за даними Міжнародного статистичного інституту ЮНЕСКО, станом на 2010 р. 61 млн. дітей молодшого шкільного віку у світі не відвідували школу, а в 47% з них взагалі не буде можливості вчитися [163].

Додаткових заходів захисту права на освіту потребують жінки з метою забезпечення їм рівних можливостей з чоловіками в освітній царині. Тому Конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації щодо жінок визнається обов'язок держав-учасниць створити рівні умови для: вибору професії і спеціальності; доступу до освіти і одержання дипломів, програм навчання, іспитів, викладацького складу, шкільних приміщень і обладнання, одержання стипендій тощо. Це вкотре підкреслює важливість існування системи міжнародного захисту права на освіту.

Таким чином, можна погодитися, що результатом діяльності міжнародного співтовариства стало створення системи міжнародно-правових актів як обов'язкового, так і програмного та рекомендаційного характеру, що закріплюють і забезпечують право на освіту [104, с. 30].

Доводиться констатувати, що всупереч міжнародно-правовим актам і ст. 53 Конституції України, яка гарантує право кожного на освіту, в ст. 6 Закону України «Про освіту» принцип доступності звужується. Оскільки проголошується доступність не освіти, а усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою та й то не всім, а лише кожному громадянину, що не одне й те ж. На нашу думку, ситуацію виправляє наявне офіційне роз'яснення поняття доступності освіти, здійснене Конституційним Судом України від 4 березня 2004 року №-рп/2004 (справа про доступність і безоплатність освіти). Його аналіз дає підстави вважати, що принцип загальнодоступності права на освіту в Україні передбачає такі постулати: а) нікому не може бути відмовлено у праві на освіту; б) держава зобов'язана створити можливості для реалізації та захисту права на освіту; в) держава зобов'язана забезпечити людині здобуття обов'язкового рівня освіти. Тобто в узагальненому вигляді це означає, що

нікому не може бути відмовлено у праві на освіту і держава має створити можливості реалізувати дане право.

Імпонує те, що в ст. 3 Закону Російської Федерації «Про освіту в Російській Федерації» та ст. 2 Кодексу Республіки Білорусь про освіту, на відміну від Закону України «Про освіту», безпосередньо проголошується принцип забезпечення (гарантії) права кожного на освіту. На нашу думку, цей принцип необхідно закріпити також у Законі України «Про освіту». Тому, за прикладом Росії та Білорусі, необхідно ст. 6 цього закону викласти в такій редакції: «Стаття 6. Основні принципи державної політики і правового регулювання відносин у сфері освіти

Державна політика і правове регулювання відносин у сфері освіти ґрунтується на основних принципах:

- 1) пріоритетності освіти;
- 2) доступності освіти;
- 3) гарантованості права кожного на освіту;
- 4) гуманістичного характеру освіти;
- 5) свободи вибору видів освіти та пріоритетного права батьків на вибір освіти малолітніх дітей;
- 6) світського характеру освіти у державних і комунальних навчальних закладах;
- 7) демократичного характеру управління освітою;
- 8) автономії навчальних закладів;
- 9) гарантованості використання права на освіту упродовж всього життя;
- 10) інтеграції системи освіти України у світовий освітній простір за умови узбережжя і розвитку досягнень та прогресивних традицій національної школи».

Юридизація пропонованих принципів дасть можливість посилити обов'язок держави створити гарантійні умови для того, щоб кожен, незалежно від будь-яких ознак (раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, економічного

становища чи народження) мав рівні можливості реалізації права на освіту. У сучасній інтерпретації це означає заборону необґрунтованого різного (іншого) ставлення до осіб, які знаходяться в однаковій ситуації, або єдиного (однакового) підходу до осіб, які знаходяться в різних ситуаціях [367, с. 87].

Формальна рівність повинна забезпечуватися створенням умов фактичної рівності. Адже процес забезпечення права на освіту залежить від низки умов, які у всіх неоднакові, тому життя вимагає їх «вирівнювання» шляхом запровадження спеціальних заходів державної підтримки. Вона виражається в існуванні пільг для вступу окремих громадян до вищих навчальних закладів. Встановлення цих пільг обумовлено об'єктивними потребами, оскільки такі особи не можуть на рівних умовах конкурувати з іншими. Таке явище в праві називається позитивною дискримінацією. Отже, держава повинна забезпечити всім рівні можливості для здобуття освіти, зокрема й «вирівнювання» об'єктивно існуючих відмінностей між людьми, які створюють перешкоди для рівної конкуренції з іншими. Скажімо, в Австрії відповідно до § 59 Федерального Закону «Про організацію університетів і навчання в університетах» для забезпечення права на освіту студентам, які працюють або мають дітей надається можливість шляхом подання клопотання визначити зручну частину дня для складання екзаменів. Для студентів-інвалідів або тих, які мають віддалене місце проживання від навчального закладу практикується дистанційне навчання [632].

Доводиться констатувати, що принцип загальнодоступності освіти та забезпечення права кожного на освіту неповною мірою втілюється в Україні та в європейських країнах. Зокрема в українському суспільстві це пов'язано з необґрунтованим закриттям дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів, високою вартістю освітніх послуг у сфері вищої освіти, яка навіть перевищує європейську, перманентні реформи, які не забезпечують стабільності відносин у сфері освіти, збройним конфліктом на Сході України тощо. Практика показує, що в європейських країнах неспроможні ефективно реалізувати своє право на освіту діти іммігрантів і біженців, ромської

національності, малозабезпечених верств населення. Мова йде не лише про вищу освіту, але й про здобуття дошкільної та повної загальної середньої освіти. Скажімо, за оцінками експертів, у ФРН не відвідують школу від трьох до шести тисяч дітей-біженців [644, с. 2]; 52 % дітей іммігрантів здобувають лише початкову освіту, 22 % не мають вищої освіти. Причиною цього, найчастіше, є незнання німецької мови дітьми, а також малограмотність їх батьків [646, 32-33]. Погоджуємося з німецькими дослідниками, які вважають, що діти іммігрантів і діти з малозабезпечених сімей повинні зазнавати особливої опіки держави та мати доступ до освіти [662, с. 11].

Принцип свободи вибору виду освіти та пріоритетного права батьків (осіб, які їх замінюють) малолітніх дітей є значимим для можливості вільного вибору реалізації права на освіту: в навчальних закладах або в домашніх умовах; у приватних, державних або комунальних навчальних закладах; очно, заочно (дистанційно), екстерном. Крім того, він вказує на домінуюче право батьків (осіб, які їх замінюють) при виборі освіти їхніми малолітніми дітьми, підкреслюючи цим роль і відповідальність сім'ї за забезпечення навчання і виховання останніх. Адже насправді першими вихователями дитини стають її батьки (особи, які їх замінюють), і саме на них покладається обов'язок забезпечення обов'язкової освіти дітям. Важливо, що даний принцип зобов'язує державу не тільки поважати свободу вибору батьками (особами, які їх замінюють) освіти для своїх малолітніх дітей, але й надає законним представникам перевагу обрання таких способів, які відповідають їхньому світогляду та релігійним переконанням.

Узагальнення міркувань приводить до висновку, що змістом аналізованого принципу є: 1) можливість вибору існуючих альтернативних форм освіти; 2) домінуюча роль батьків (осіб, які їх замінюють) у виборі освіти малолітніми дітьми; 3) повага держави до світоглядних і релігійних переконань законних представників малолітніх дітей в процесі реалізації останніми права на освіту.

Міжнародні норми гарантують можливість батькам обирати навчальні заклади для своєї дитини, відповідно до власних релігійних та світоглядних переконань, при дотриманні цими навчальними закладами мінімуму вимог, які визначає держава. Зокрема стаття 2 Першого протоколу Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод проголошує, що держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати освіту і навчання відповідно до їхніх релігійних та світоглядних переконань [126]. Стаття 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права зобов'язує держави поважати свободу батьків обирати для своїх дітей не лише запроваджені державними властями школи, а й інші, що відповідають тому мінімуму вимог щодо освіти, який може бути встановлено чи затверджено державою, і забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань [291]. У статті 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права передбачено обов'язок держав поважати свободу батьків щодо забезпечення релігійного і морального виховання своїх дітей відповідно до своїх власних переконань [290].

У європейських країнах по-різному ставляться до релігійної освіти, виходячи з власних традицій. Так у Великій Британії, Швеції, Данії, Ірландії держава не відокремлює державну школу від релігії. Натомість, у Франції, Бельгії, Швейцарії – навпаки [592, с. 10]. Франція декларує принцип свободи освіти, який забезпечується шляхом надання можливості дітям здобувати освіту в навчальних закладах будь-якої форми власності, або в сім'ї, або індивідуально за вибором батьків. Одним з базових принципів публічної освіти у Франції є її світський характер, що передбачає: незалежність від будь-якого політичного, економічного, релігійного чи ідеологічного впливу, плюралізм думок, здобуття об'єктивних знань; можливість вільного наукового, творчого і незалежного розвитку. Водночас з метою гарантування реалізації права на здобуття релігійної освіти школярам відповідно до статті L. 141-3 Кодексу освіти надається додатково, крім неділі, один вільний день в тиждень для можливості занять поза межами публічних початкових шкіл [166].

На думку автора, втілення принципу свободи вибору видів освіти з наданням пріоритетного права батькам (особам, які їх замінюють) неповнолітніх дітей на терені постсоціалістичних країн відбувається лише останнім часом, відходячи від тотального здобуття освіти в державних навчальних закладах. Проте, якщо наразі в законодавстві та в суспільній свідомості вже певне місце займає ідея можливості обрання різних форм навчання, то ситуація зі здійсненням права на релігійну освіту в Україні значно складніша. Чинне конституційне визначення принципу незалежності освіти від релігійних організацій (ч. 3 ст. 35 Конституції України) є недостатньо повним. Вітчизняне законодавство має гарантувати право на релігійну освіту, адже міжнародні акти покладають на держави обов'язок забезпечити функціонування навчальних закладів, альтернативних державним (при дотриманні ними мінімуму вимог, встановлених державою), в яких за бажанням батьків діти могли б вивчати певну релігію. Вважаємо, що релігійні організації повинні мати право бути засновниками навчальних закладів. Зауважимо, що у ст. 3 Закону Російської Федерації «Про освіту в Російській Федерації» від 26 грудня 2012 р. це питання вирішується толерантно, оскільки світська освіта декларується обов'язковою лише в державних та муніципальних навчальних закладах, тому створюється можливість вибору. У зв'язку з цим пропонуємо доповнити ст. 6 Закону України «Про освіту» реченням такого змісту: «Світський характер освіти в навчальних закладах державної і комунальної форм власності».

Як зауважувалося вище, друга група принципів права на освіту має певну особливість, яка полягає в тому, що їх застосування обумовлюється не тільки законодавством, але й принципами педагогіки. Доцільність висунення педагогічних принципів у ранг правових має своє пояснення. За допомогою даних вихідних положень вдається підкреслити специфіку забезпечення права на освіту. Адже не випадково засадничі ідеї всіх галузей права або їх інститутів мають своє «забарвлення» чи то «господарське», чи то «земельне» тощо. Даний факт лише підтверджує те, що принципи права відображають у найбільш

загальному вигляді соціальну дійсність. Якраз педагогічні за своїм характером принципи права спрямовані на належну організацію та забезпечення якості освіти, а отже, й на повноцінну реалізацію права на освіту.

Першим із них є принцип гуманістичного характеру права на освіту. Він витікає з вихідного в педагогіці та основоположного в праві принципу гуманізму. Принцип гуманізму в освіті розуміється як «система поглядів, яка визначає цінність людини як особистості, її право на свободу, щастя, розвиток і прояв своїх здібностей...» [82, с. 157]. У доктрині права принцип гуманізму пов'язується з «визнанням ідеї гідності людини, що легітимізує такі стандарти, як свобода, рівність, справедливість, основоположні права людини й визначає їхній зміст» [366, с. 35]. Даний принцип «прописався» в Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, інших міжнародних і національних нормативно-правових актах ряду держав.

З огляду на зазначене, принцип гуманістичного характеру права на освіту полягає в спрямованості процесу задоволення потреб в освіті на повний розвиток особистості, усвідомлення гідності людини, зміцнення поваги до її прав та основних свобод. Даний принцип гарантує здійснення права на освіту в умовах людяності, чуйного та позитивного ставлення до неї, поваги до її прав і свобод. Він вимагає від учасників освітнього процесу любові до дитини, віри в її здібності, терпимості до недоліків. Культивування гідності людини, як центральної ідеї гуманізму, формує в особи усвідомлення її ваги в суспільстві, що, передусім, сприяє задоволенню її потреб у здобутті освіти.

Реальне втілення аналізованого принципу тісно пов'язане з процесом демократизації сфери освіти. Тому вважаємо, що одним із принципів права на освіту є його демократичний характер.

Принцип демократичного характеру права на освіту виражається в активній та широкій участі суб'єктів права на освіту, батьків неповнолітніх дітей, педагогів в управлінні навчальним закладом; рівноправності між педагогами та носіями права на освіту; залученні до освітнього процесу таких

соціальних інститутів, як сім'я, громадські організації, церква тощо. Тобто даний принцип спрямовується на реалізацію демократичних основ в управлінні освітою, збалансування державного і громадського впливу на стан і розвиток системи освіти. Він виражає сутність державної політики в сфері освіти, підкреслює громадський характер управління нею, конкретизує зміст такого вихідного положення, як демократизація освіти. На думку Н. Ракші, демократизація освіти передбачає децентралізацію і регіоналізацію управління системою освіти; надання автономії навчальним закладам у розв'язанні основних питань їх діяльності; подолання монополії держави на освіту; створення системи партнерства учнів, студентів і педагогів [452, с. 70]. Таким чином, принцип демократичного характеру права на освіту полягає в забезпеченні активної та широкої участі громадськості в управлінні навчальним закладом, побудові стилю взаємовідносин між учасниками освітніх правовідносин на паритетних засадах. Це забезпечує формування в особи, яка реалізує право на освіту, активної життєвої позиції, критичного мислення, почуття відповідальності, можливості прийняття конструктивних рішень та вироблення навичок самостійного управління своєю діяльністю тощо.

Принцип демократичного характеру права на освіту має важливе значення, але не завжди виконується на практиці. Спостерігається, що його втілення в освітньому середовищі України є проблемним у випадках надання широкої автономії навчальним закладам, дієвого контролю громадськості за діяльністю державних органів управління освітою, повноцінної участі в діяльності навчального закладу органів студентського самоврядування та ін.

Логічним продовженням двох попередніх принципів виступає принцип користування правом на освіту протягом всього життя, який забезпечує спроможність особи постійно, на всіх вікових етапах, задовольняти потребу в знаннях, уміннях, навичках, удосконалювати свої особистісні властивості відповідно до вимог, які постійно змінюються. Даний принцип обумовлюється необхідністю постійного розвитку як самої особи, так і суспільства. Тому

здобуття людиною певного рівня освіти слід сприймати як початкову точку для подальшої реалізації нею права на освіту.

Процес його здійснення передбачає здобуття поряд з формальною освітою, неформальної та інформальної [155, с. 49]. Іншими словами, поряд із можливістю реалізації права на освіту в навчальних закладах, запровадження професійно-спрямованого і загальнокультурного навчання для дорослих та здійснення індивідуальної пізнавальної діяльності поза межами стандартизованої освіти.

У ст. 6 Закону України «Про освіту» декларується принцип безперервності освіти, хоча його реалізація далека від досконалості. Відсутні офіційні статистичні дані з означеного питання. Натомість, серед країн світу найбільша частка задіяних у різних формах навчання протягом життя: в Швеції, Данії, Великій Британії та Фінляндії – від 23 % до 32 %. Найнижчі показники в Болгарії та Румунії – менше 2 % [155, с. 49-50]. Імпонує те, що в статті L. 122-5 Кодексу освіти Франції безперервність освіти проголошена національним обов'язком. Сутність принципу безперервності освіти законодавець вбачає у можливості кожного протягом всього життя «підвищувати свій рівень підготовки і адаптуватися до економічних і соціальних змін, і підтвердити отримані знання» [166]. Все більше набуває ключового значення безперервна освіта в Німеччині. Вона включає як формальну, так і неформальну освіту, тобто забезпечується як навчальними закладами, так і церковними установами, профспілками, політичними партіями та громадськими об'єднаннями, сім'єю, радіо і телевізійними компаніями тощо [677, с. 28].

Здійснює курс на забезпечення безперервної освіти також Австрійська Республіка, забезпечуючи при цьому можливість реалізації права на освіту протягом життя. Ядром освітньої парадигми є принцип здобуття освітньої кваліфікації незалежно від віку особи. Відповідно до Закону «Про організацію університетів і навчання в університетах» здобуття вищої освіти громадянами Австрії не обмежується строком. Для продовження навчання студентам достатньо кожного семестру подавати заяву. Щоправда, позбавлені такої

можливості іноземці та особи без громадянства, які навчаються в Австрії, зокрема й ті, що беруть участь у міжнародних програмах мобільності та студенти, які навчаються за заочною формою.

За іспанським законодавством безперервна освіта покликана надавати всім громадянам можливість навчатися протягом життя, набувати, поновлювати і розширювати знання і навички для особистих чи професійних цілей [660]. Вона забезпечує дорослим право на освіту та може здійснюватися в різних формах – очній, заочній, дистанційній. Для реалізації безперервності освіти в Іспанії органи управління у сфері освіти взаємодіють з іншими державними органами, передусім, у сфері праці. Особливу увагу вони приділяють молоді, віком 16 років, яка через певні обставини не відвідувала школу; особам, які перебувають у місцях позбавлені волі та лікарнях.

Як бачимо, досвід правового регулювання безперервної освіти свідчить про сформованість даного інституту в праві європейських країн та визначає його вектор розвитку в Україні. З метою забезпечення громадянам реалізації права на освіту як у навчальних закладах, так і поза межами стандартизованої освіти протягом всього життя пропонується унормувати в Законі України «Про освіту» такі види освіти: формальна (інституціолізована, передбачає отримання кваліфікацій за рівнями освіти), неформальна (інституціолізована, не передбачає отримання кваліфікацій за рівнями освіти), інформальна (не інституціолізована, здійснюється шляхом самоосвіти, в сім'ї тощо). Вважаємо, що в контексті дослідження принципу гарантованості використання права на освіту упродовж всього життя та для належної реалізації права на вищу освіту, необхідно внести зміни до Конституції України (ч. 4 ст. 53) та до Закону України «Про вищу освіту» (абз. 2 ч. 1 ст. 4) такого змісту: «Кожен має право безоплатно здобувати вищу освіту в навчальних закладах державної і комунальної форм власності на конкурсній основі». У цьому контексті доцільно усунути прогалину ст. 44 Закону України «Про вищу освіту» шляхом доповнення її новою частиною, яка гарантувала б право осіб, які вдруге здобувають вищу освіту за іншою спеціальністю, вступати до вищого

навчального закладу за результатами вступних випробувань. Потрібно забезпечити право усіх осіб, які проводять наукове дослідження (а не лише тих, які професійно здійснюють наукову, науково-технічну або науково-педагогічну діяльність, як це зроблено в чинному законі), на здобуття ступеня доктора філософії під час навчання в аспірантурі або поза нею, тому рекомендується внести зміни до абз. 2 ч. 6 ст. 5 Закону України «Про вищу освіту». Крім того, необхідно унормувати в ч. 7 ст. 5 Закону України «Про вищу освіту» право особи, яка має ступінь доктора філософії, на здобуття ступеня доктора наук в докторантурі або поза нею.

Поряд із принципами чільне місце в структурі механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту займають норми права. По-перше, це пояснюється ознаками, якими вони володіють. По-друге, їх функціональною роллю в означеному механізмі. С. Алексєєв визначає значення норм права в механізмі правового регулювання тим, що вони регламентують: коло суспільних відносин, на які поширюється дія юридичних норм; суб'єктів цих відносин; зміст поведінки людей, на яких поширюється дія юридичних норм; обставини, з настанням або ненастанням яких пов'язується виникнення, зміна, а також припинення можливої та необхідної поведінки; юридичні засоби, за допомогою яких забезпечується можлива або необхідна поведінка, зокрема характер суб'єктивних прав та юридичних обов'язків [4, с. 108].

Значення норм права в механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту полягає в моделюванні варіантів поведінки учасників освітніх правовідносин, у визначенні суб'єктів, на яких норма поширює свою дію, їх прав і обов'язків, обставин, за яких вони стають носіями цих прав і обов'язків, встановленні юридичної відповідальності у сфері освіти, в гарантуванні захисту порушеного суб'єктивного права тощо. В узагальненому вигляді можна сказати, що роль норми в механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту полягає в тому, що вона: 1) орієнтує особу щодо її легальної можливості, якою вона може скористатися для задоволення своєї потреби у здобутті освіти; 2) встановлює рамки реалізації такої можливості; 3) визначає

межі необхідної поведінки особи; 4) гарантує особі здійснення можливої та необхідної поведінки для задоволення її потреби у здобутті освіти.

Така відповідальна місія норми права вимагає від неї закріплення ідеальної моделі механізму конституційно-правового забезпечення на освіту. З огляду на це, актуальною видається думка М. Козюбри щодо потреби подальшої юридизації соціально-економічних прав, до яких відноситься й право на освіту. Вчений вважає, що одним із напрямів такої юридизації є «переведення» загальних конституційних положень у реальну юридичну площину, тобто на рівень конкретних юридичних прав і кореспондуючих їм обов'язків, які можуть бути реалізовані за допомогою юридичних засобів і забезпечені відповідними державно-правовими інститутами, передусім, інститутами правосуддя [170, с. 33-34].

Особливістю є те, що в цьому механізмі гарантійну роль виконують як норми конституційного, так і освітнього права. Свого часу Г. Дорохова зазначала, що правові норми, фіксуючи цілісність системи суспільних відносин у сфері освіти, утворюють власну систему з характерною для неї ієрархією, структурою, яку дослідниця назвала освітнім правом [113, с. 16-17]. На її думку, норми освітнього права – це норми, які регулюють педагогічний процес як щодо його змісту та організації, так і щодо статусу його учасників [113, с. 23]. Пропонуємо розуміти під освітньо-правовою нормою різновид соціальної норми, що визначає правило поведінки учасників у сфері освіти, яке забезпечується державною владою.

Освітньо-правовій нормі притаманні всі ознаки правових норм, як різновиду останніх. Але від норм інших галузей права вона відрізняється своїм змістом, характер якого визначається сферою освіти. Для освіти властиве виконання людинотворчої функції, яка органічно поєднується з освітньою, розвивальною і виховною [86, с. 614-615]. Тому у змісті норм освітнього права особливо сильно спостерігається «педагогічне забарвлення», яке є наслідком тісної взаємодії цих норм з мораллю, культурою, педагогікою тощо. Якщо ж взяти до уваги той факт, що головним учасником освітніх правовідносин є

переважно діти або молодь, то стає зрозумілим «педагогічний» зміст норм освітнього права. Він знаходить своє віддзеркалення у ряді норм освітнього права (наприклад, які закріплюють окремі принципи освіти, вимоги до освітнього процесу, правовий статус педагога тощо). Продемонструємо «педагогічний» характер змісту освітньої норми на прикладі обов'язків педагогічних і науково-педагогічних працівників. Так вони зобов'язані: настановленням та особистим прикладом утверджувати повагу до принципів загальнолюдської моралі – правди, справедливості, відданості, патріотизму, гуманізму, доброти, стриманості, працелюбства, поміркованості, інших добродійностей; виховувати у дітей та молоді повагу до батьків, жінки, старших за віком, народних традицій та звичаїв, національних, історичних, культурних цінностей України, її державного і соціального устрою, дбайливе ставлення до історико-культурного та природного середовища; готувати учнів та студентів до свідомого життя в дусі взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами; додержувати педагогічної етики, моралі, поважати гідність дитини, учня, студента; захищати дітей, молодь від будь-яких форм фізичного або психічного насильства, запобігати вживанню ними алкоголю, наркотиків, іншим шкідливим звичкам.

З огляду на призначення освіти у суспільстві, не випадково законодавець визначає серед вимог кадрового забезпечення високі моральні якості осіб, які можуть займатися педагогічною діяльністю. Вчинення ж працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, несумісного з продовженням даної роботи, є підставою для розірвання трудового договору з керівними, педагогічними, науковими, науково-педагогічними працівниками системи освіти [470, с. 252]. Як бачимо, «педагогічне» наповнення освітньої норми зумовлює специфіку її реалізації. На прикладі норми, яка встановлює підвищені вимоги до моральних якостей педагогічного працівника, можна побачити, що не будь-яка людина здатна втілити її в життя.

Вбачається, що «педагогічний» характер притаманний тим нормам, які регулюють власне освітні відносини. Вони є витвором освітнього права та

становлять його ядро. Так В. Сирих виділяє сімнадцять правових інститутів із загальних питань нормативно-правового регулювання власне освітніх правовідносин: об'єкти освітніх відносин; систему освіти; державні стандарти освітніх відносин; документи про освіту; загальний правовий статус учасників освітніх правовідносин; підстави для виникнення, зміни та припинення освітніх правовідносин; загальні вимоги щодо порядку прийому осіб до навчальних закладів тощо.

Однак дещо інший зміст мають ті норми, які регулюють відносини, тісно пов'язані з освітніми (останні покликані створювати умови для реалізації права на освіту). Незважаючи на те, що обидва види норм функціонують в одній царині, все-таки за своєю природою вони різні. Оскільки «запозичені» норми з інших галузей, хоча й модифікуються в системі освітнього права та діють у такому вигляді «лише в даній галузі і не мають всезагального характеру» [539, с. 113], все-таки «переносять» до освітнього права ті властивості, які притаманні «материнській» галузі.

В освітньому праві є чимало норм, запозичених з інших галузей права. На нашу думку, до освітнього права «перекочували» норми: конституційного права (проголошують право кожного на освіту, регулюють використання мови в сфері освіти, відносини навчальних закладів та релігійних організацій); адміністративного права (визначають державну політику, контроль, систему та повноваження органів управління в сфері освіти); фінансового права (регулюють фінансові відносини в освітній сфері), цивільного та господарського (регламентують порядок створення навчальних закладів, укладання цивільно-правових та господарських договорів, визначають матеріально-технічну базу юридичних осіб і право власності в системі освіти); земельного права (регулюють земельні відносини в системі освіти); трудового права (визначають трудові відносини педагогічних, науково-педагогічних та інших працівників у сфері освіти); права соціального забезпечення (встановлюють види, порядок соціального та матеріального забезпечення учасників освітніх правовідносин).

Регулюючи відносини, що тісно пов'язані з освітніми, «модифіковані» норми утворюють у системі освітнього права комплексні інститути. Характеризуючи комплексні утворення в праві, В. Сиріх називає наступні їх ознаки: 1) норми однієї галузі права застосовуються в іншій; 2) норми закріплюються в джерелах галузі, яка їх запозичує; 3) норми зазнають суттєвої переробки, модифікації відповідно до специфіки предмета і/або метода галузі, яка їх запозичує; 4) норми застосовуються лише в межах однієї галузі права, яка їх запозичує [539, с. 114].

Така своєрідна природа освітньої норми зумовлює відповідний характер правового регулювання (поєднання диспозитивного та імперативного методів) та залежність її якості від норм інших галузей права. Будучи складовою освітнього права як галузі, норми інших галузей беруть безпосередню участь у врегулюванні освітніх відносин, а отже, визначають специфіку реалізації права на освіту.

Оскільки домінуючою формою зовнішнього виразу норм права романо-германської правової системи є нормативно-правові акти, тому необхідно розкрити систему законодавства європейських країн та України, яке регулює право на освіту. Доводиться констатувати, що означена система європейських країн дуже розгалужена. Так підґрунтям права на освіту в Франції є преамбула її Конституції 1958 р., в якій вказується відданість французького народу правам, проголошеним Декларацією 1789 р. та преамбулою Конституції 1946 р. Якраз в преамбулі Конституції Франції 1946 р. гарантується рівний доступ дітям і дорослим до освіти, набуття професії та культури, покладається на державу обов'язок забезпечення безоплатної і світської освіти всіх ступенів [185].

Крім того, правове регулювання права на освіту у Франції здійснюють такі нормативно-правові акти: Кодекс освіти від 15 червня 2000 р., Кодекс про наукові дослідження від 10 серпня 2007 р.; Закони Франції: «Про вищу освіту» від 26 січня 1984 р., «Про приватну вищу освіту» від 12 липня 1987 р., «Про обов'язкову освіту» від 11 лютого 2005 р., «Про майбутнє шкільної освіти» від

23 квітня 2005 р., «Про свободу й відповідальність університетів» від 10 серпня 2007 р., інші нормативно-правові акти у сфері освіти.

Конституція Німеччини від 23 травня 1949 р. не містить окремої статі, яка проголошувала б право на освіту. Однак стаття 7 її Основного Закону все ж зобов'язує державу здійснювати контроль за всіма навчальними закладами, незалежно від форм власності, а також проголошує право батьків приймати рішення щодо доцільності вивчення дітьми релігії в загальноосвітній школі. Вважаємо, що для повноцінної реалізації права на освіту ключовою є ст. 5 Конституції Німеччини, яка гарантує свободу дослідження та навчання. Крім того, право на освіту підпадає під дію п. 2 ст. 1 Основного Закону Німеччини, яким всі права проголошуються недоторканими та невід'ємними [183].

Особливість конституційно-правового регулювання права на освіту в Німеччині зумовлюється її федеральним устроєм і широкою автономією навчальних закладів. Юридизація цього права здійснюється на загальнофедеральному рівні, передусім, шляхом прийняття рамкових законів, на рівні суб'єктів федерації та локальному – власне навчальними закладами – в їх статутах, порядках і положеннях тощо. Тому освітнє законодавство Німеччини надзвичайно розгалужене. Пошук автентичних його текстів на офіційному сайті Конференції міністрів освіти ФРН дозволив автору виокремити деякі з них. Зокрема підґрунтям федерального освітнього законодавства є: Угода між землями Федеративної Республіки Німеччина з гармонізації в галузі освіти (Рішення Постійної Конференції міністрів освіти ФРН від 28 жовтня 1964 р.), Конвенція для уніфікації в галузі освіти від 28 жовтня 1964 р., Угода про типи шкіл і навчання в молодших класах середньої школи (Постанова Постійної Конференції міністрів освіти ФРН від 3 грудня 1993 р.), Угода про співпрацю між батьками і школою (Постанова Постійної Конференції міністрів освіти ФРН від 4 грудня 2003 р.), Угода про дошкільну освіту (Постанова Постійної Конференції міністрів освіти ФРН від 3 квітня 2004 р.), Загальні принципи задоволення попиту на вчителів (Рішення Постійної Конференції міністрів освіти ФРН від 18 червня 2009 р.), Директива з

безпеки в класі (Рішення Постійної Конференції міністрів освіти ФРН від 9 вересня 1994 р., із змінами від 27 лютого 2013 р.), Інклюзивна освіта дітей та молоді з обмеженими можливостями в школах (Рішення Постійної Конференції міністрів освіти ФРН від 20 жовтня 2011 р.), Закон про розвиток дітей та молоді (про подальший розвиток дитини) від 8 вересня 2005 р., Рамковий закон про вищу освіту від 19 січня 1999 р., Федеральний Закон про індивідуальну допомогу в отриманні освіти (про сприяння освіті) від 1 квітня 2001 р., Закон про професійне навчання від 23 березня 2005 р., Закон про підтримку дітей від 10 грудня 2008 р., Закон про еквівалентність професійних кваліфікацій, здобутих за кордоном від 12 грудня 2011 р. та інші.

Законодавство федеральних земель вносить окремі особливості в регулювання права на освіту. Передусім, це здійснюється на конституційному рівні федеральних земель, а також їх окремими освітніми законами. До прикладу назвемо такі: «Про приватну освіту Баден-Вюртемберга» від 28 лютого 1990 р., «Про школи Берліна» від 26 січня 2004 р., «Про освіту Бремена» від 28 червня 2005 р., «Про шкільну адміністрацію Бремена» від 28 червня 2005 р., «Про школи Гамбурга» від 16 квітня 1997 р., «Про освіту Мекленбурга-Передньої Померанії» від 10 вересня 2010 р. тощо.

Конституція Австрійської Республіки (Федеральний конституційний закон від 10 листопада 1920 р.) не містить окремої статті, яка б проголошувала право на освіту. Натомість, у цьому законі закріплюється і водночас розмежовується компетенція федерації та федеральних земель щодо законодавчої та виконавчої діяльності у сфері освіти. Федеральна влада несе відповідальність за прийняття законів і їх застосування в сфері освіти, крім дошкільної, яка відноситься до виключної компетенції місцевої влади, тобто земель. Разом з тим Основний закон про загальні права громадян королівств та земель, представлених в рейхсраті від 12 грудня 1867 р., який є конституційним, також містить положення, що мають відношення до сфери освіти. Заслуговує на увагу те, що в ст. 17 цього закону проголошується свобода науки та викладання, право кожного громадянина засновувати

навчальні та виховні заклади та право федеральної влади здійснювати керівництво та контроль за діяльністю публічних навчальних закладів. Федеральна влада несе відповідальність за прийняття законів і їх застосування в сфері освіти, крім дошкільної, яка відноситься до виключної компетенції місцевої влади, тобто земель [628, с. 46]. Отже, хоча федеральне конституційне законодавство Австрії безпосередньо не проголошує право на освіту, воно закріплюється в освітніх законах держави.

Засади права на освіту визначаються у федеральних законах, до яких відносяться наступні: «Про організацію шкільної адміністрації та нагляд за школою (Федеральний закон про шкільні інспекції)» від 25 липня 1962 р. [636]; «Про приватні школи» від 25 липня 1962 р. [635]; «Про організацію шкіл» від 25 липня 1962 р. [637]; «Про професійну освіту» від 26 березня 1969 р. [638]; «Про обов'язкову освіту» від 8 лютого 1985 р. [633].; «Про організацію навчання та виховання в школах (Закон про шкільну освіту 1986)» від 25 серпня 1986 р. [631]; «Про організацію університетів і навчання в університетах» 2002 р. [632]; «Про зовнішнє забезпечення якості вищої освіти та Агентство з гарантії якості та акредитації Австрії (Закон про контроль за якістю освіти)» від 29 липня 2011 р. [634] та інші.

В Австрії немає рамкового федерального закону про дошкільну освіту та відсутні державні стандарти у цій царині. Частково питання догляду за дітьми дошкільного віку врегульовується Федеральним Законом «Про принципи допомоги сім'ям та педагогічної допомоги дітям і підліткам» від 17 квітня 2013 р. [630], який загалом спрямовується на розвиток дітей і молоді. Регулювання права на дошкільну освіту здійснюється законодавством суб'єктів федерації. Назвемо окремі базові закони земель у сфері дошкільної освіти: Закон Нижньої Австрії «Про догляд за дітьми» від 28 серпня 1996 р.; Закон Нижньої Австрії «Про дитячий сад» від 30 червня 2006 р.; Закон Верхньої Австрії «Про догляд за дітьми» від 1 вересня 2007 р.; Закон Карінтії «Про догляд за дітьми в Карінтії» від 16 грудня 2010 р.; Закон Тіролю «Про освіту дітей та догляд за

дітьми» від 1 вересня 2010 р.; Закон Вінеру «Про дитячий сад» від 7 березня 2003 р.; Закон Вінеру «Про дітей і молодь» від 16 грудня 2013 р. та ряд інших.

У ст. 27 Конституції Королівства Іспанія від 27 грудня 1978 р. право на освіту врегульовується дуже ґрунтовно: «Стаття 27. 1. Кожен має право на навчання. Визнається свобода освіти. 2. Освіта має на меті всебічний розвиток людської особистості на основі поваги демократичних принципів співіснування та основних прав і свобод. 3. Публічна влада гарантує батькам право допомоги в обранні ними для своїх дітей релігійного і морального виховання відповідно до їх власних переконань. 4. Початкова освіта є обов'язковою і безкоштовною. 5. Публічна влада гарантує всім право на навчання шляхом загального планування освіти за дієвої участі всіх зацікавлених секторів і створення освітніх центрів. 6. За фізичними та юридичними особами визнається свобода створення освітніх центрів за дотримання конституційних принципів. 7. Викладачі, батьки, за потреби, учні здійснюють контроль та беруть участь в управлінні всіма освітніми центрами, що фінансуються адміністрацією за рахунок особистих фондів, у порядку, встановленому законом. 8. Публічна влада затверджує та контролює систему освіти з метою забезпечення дотримання законів. 9. Публічна влада надає допомогу освітнім центрам, діяльність яких відповідає вимогам закону. 10. Визнається автономія університетів в рамках закону» [144].

Іспанське освітнє законодавство відрізняється комплексним характером і ґрунтовністю регулювання питань у сфері освіти. Для розкриття сутності та вивчення досвіду забезпечення права на освіту в цій державі автор проаналізувала наступні Закони Іспанії: Єдиний (Органічний) Закон про університети» від 21 грудня 2001 р. [659], «Єдиний (Органічний) Закон про кваліфікації і професійну підготовку» від 19 червня 2002 р. [658], «Єдиний (Органічний) Закон про освіту» від 3 травня 2006 р. [661], «Єдиний (Органічний) Закон про підвищення якості освіти» від 9 грудня 2013 р. [660].

Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії, яке утворюють Англія, Уельс, Північна Ірландія та Шотландія, не має писаної

конституції, однак майже всі основні права та свободи людини і громадянина, які проголошуються в Конвенції про захист прав і основоположних свобод, знайшли закріплення в Законі про права людини 1998 року, який набув чинності в жовтні 2000 року. У цьому законі вказується, що діти мають право на ефективну освіту, їм не може бути відмовлено в доступі до системи освіти. При цьому батькам гарантується право на повагу їх релігійних або філософських переконань при виборі навчального закладу для дитини. В Законі про права людини зазначається, що освіта, яка забезпечується державою, повинна бути доступною. Ця концепція знаходить своє відображення в чинному законодавстві Великобританії про освіту [667, с. 32].

Наразі у Великобританії прийнято низку важливих законів у сфері освіти, серед яких необхідно назвати такі: про шкільні стандарти та їхню структуру (1998 р.), про викладання та вищу освіту (1998 р.), про навчання та навички (2000 р.), про інвалідність та особливі освітні потреби (2001 р.), про вищу освіту (2004 р.), про дітей (2004 р.), про освіту та інспекції (2006 р.), про охорону дітей (2006 р.), про подальшу освіту та навчання (2007 р.), про освіту та навички (2008 р.), про дітей та молодь (2008 р.), про професійне навчання, підвищення кваліфікації (2009 р.), про освіту (2011 р.) тощо [667, с.18-19].

Разом з тим під впливом політичних, соціально-економічних, культурних умов у Великобританії склалися три системи освіти – Англії та Уельсу, Північної Ірландії та Шотландії, які, на нашу думку, не мають суттєвих відмінностей законодавчого регулювання права на освіту. Відносини у сфері освіти Англії та Уельсу регулює Закон про освіту 1996 р. [641], до якого неодноразово вносилися зміни та доповнення, в 2002, 2005 та 2011 роках. У 1996 році було прийнято Закон про освіту Шотландії, який заклав основи освітньої автономії цієї країни. Для реформування освіти в Північній Ірландії важливим стало прийняття Департаментом освіти в 2006 році Стратегічного плану освіти, який окреслив чотири напрямки її розвитку: 1) підвищення цінності освіти в суспільстві; 2) створення гнучких можливостей в освіті; 3) забезпечення рівного доступу до освіти; 4) удосконалення освіти [667, с. 30].

Російську Федерацію та Республіку Білорусь споріднює те, що в цих державах право на освіту проголошується на конституційному рівні, а також регулюється кодифікованими комплексними актами, які з набранням чинності припинили дію інших законів про освіту. Базовими освітніми актами в Росії та Білорусі є відповідно Федеральний Закон Російської Федерації «Про освіту Російської Федерації» від 29 грудня 2012 р. та Кодекс Республіки Білорусь про освіту від 13 січня 2011 р. Окремі питання у сфері освіти унормовуються підзаконними актами.

В Україні ст. 53 Конституції України гарантує право кожного на освіту. Важливо й те, що відповідно до п. 1 ст. 92 Конституції України засади освіти, виховання визначаються виключно законами [187]. В Україні в основному сформована освітня законодавча база, яка представлена широким колом законів і підзаконних нормативних актів. Базовим нормативно-правовим актом у сфері освіти є Закон України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. №1060-XII [413]. Прийнято ряд законів, спрямованих на спеціальне регулювання відносин в означеній сфері: «Про професійно-технічну освіту» від 10 лютого 1998 р. №103/98-ВР [423], «Про загальну середню освіту» від 13 травня 1999 р. №651-XIV [382], «Про позашкільну освіту» від 22 червня 2000 р. №1841-III [416], «Про дошкільну освіту» від 11 липня 2001 р. №2628-III [380], «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. №1556-VII [374]. Крім того, можна назвати й інші закони, які поширюють свою дію на сферу освіти: «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13 грудня 1991 р. №1977-XII [410], «Про фізичну культуру і спорт» від 24 грудня 1993 р. №3808-XII [431], «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. №402-III [414], «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» від 21 червня 2001 р. №2558-III [427], «Про інноваційну діяльність» від 4 липня 2002 р. №40-IV [404], «Про соціальні послуги» від 19 червня 2003 р. №966-IV [426], «Про реабілітацію інвалідів в Україні» від 6 жовтня 2005 р. №2961-IV [425] тощо.

Відносини у сфері освіти регулюються й рядом підзаконних нормативних актів Президента України, Кабінету Міністрів України, Міністерства освіти і

науки України та інших органів влади та управління. Проаналізувавши окремі з них, не важко помітити, що іноді права та обов'язки визначаються не законами, як того вимагає п. 1 ст. 92 Конституції України, а підзаконними нормативними актами. Наприклад, маємо на увазі правовий статус учнів загальноосвітніх навчальних шкіл, екстернів, права і обов'язки яких визначаються не на рівні відповідних законів, а підзаконними нормативними актами. Отже, законодавство у сфері освіти потребує вдосконалення – його необхідно привести у відповідність до вимог п. 1 ст. 92 Конституції України. Визначення прав та обов'язків людини і громадянина у сфері освіти виключно законами буде додатковою гарантією їх здійснення.

Проте цього недостатньо – неякісний закон не може гарантувати ефективної реалізації права на освіту. Освітнє законодавство потребує поліпшення змісту в напрямку усунення декларативності його окремих норм, їх неузгодженості, існування прогалин або, навпаки, дублювання. Зазначені недоліки породжують неповагу як до освіти, так і до законодавства про освіту і, в ряді випадків, погіршують проведення реформ у цій сфері та, як наслідок, не сприяють повноцінній реалізації права на освіту. Так декларативність освітньої норми можна проілюструвати на прикладі ч. 2 ст. 61 Закону України «Про освіту» від 23 травня 1991 р., яка «гарантує» бюджетні асигнування в розмірі не менше десяти відсотків національного доходу, проте жодного разу не виконувалася. На думку М. Курка, яскравим прикладом невиконання законодавства щодо фінансування освіти є ст. 57 цього ж закону, яка передбачає відповідні виплати педагогічним і науково-педагогічним працівникам, але які з року в рік не реалізуються і не фінансуються в повному обсязі [211, с. 141-142]. Важливо, щоб норма права, яка проголошує можливість людини здобувати освіту, не залишалася голою декларацією, не заперечувалася в реальному житті. Характерно, що за результатами опитування студентів і викладачів Вінницького національного аграрного університету (далі ВНАУ), студентів Вінницького державного педагогічного університету (далі ВДПУ), вчителів загальноосвітніх шкіл м. Вінниці, проведеного автором щодо

ефективності діючого законодавства про освіту, 54 % респондентів вважає, що в Україні відсутній належний механізм реалізації даних актів (див. Додаток Д).

Так само не сприяє ефективній реалізації права на освіту й існування суперечностей у нормативно-правових актах. Неузгодженості між нормами, які регулюють відносини у сфері освіти, виражаються дуже різнопланово – як всередині освітнього законодавства, так і зовні – між освітніми нормами та нормами інших галузей права. Крім того, ще однією вадою є наявність прогалин в освітньому законодавстві, адже недостатньо врегульовані відносини у сфері дистанційної освіти, захисту права на освіту, потребує реформування законодавство про освіту. Заслужують на увагу пропозиції Л. Козарезенко [168, с. 69-73] щодо вдосконалення базового закону про освіту шляхом доповнення визначення системи освіти, більш чіткого врегулювання інвестиційних відносин у сфері освіти, відповідальності учасників освітніх правовідносин, усунення дублювання окремих норм. Деякі з них, зокрема ті, що спрямовані на збільшення розміру надбавок для науково-педагогічних працівників та підвищення вікового бар'єру для отримання кредиту на навчання, є привабливими, але нереальними в сучасних умовах і тому виглядають дещо декларативними.

Причина недосконалості освітнього законодавства криється в тому, що нормативно-правові акти у сфері освіти приймалися в різні роки, до них постійно вносилися зміни і доповнення, які не завжди узгоджувалися між собою, що зумовило виникнення суттєвих вад. Крім того, в умовах євроінтеграції стрімко змінюються і розвиваються суспільні відносини у сфері освіти, що вимагає внесення змін і доповнень до їх правового регулювання.

З огляду на такий стан, не випадково 63 % студентів ВНАУ, 51 % студентів ВДПУ, 57 % викладачів ВНАУ та 59 % учителів м. Вінниці притримуються думки про необхідність внесення окремих змін до діючого законодавства, що регулює відносини у сфері освіти (див. Додаток Е).

На нашу думку, для удосконалення механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні необхідно реформувати законодавство

всіх рівнів – від дошкільного до вищого. Тактичним завданням правотворчої роботи вважаємо прийняття комплексного Закону України «Про освіту», який би врегулював відносини у сфері дошкільної, середньої та позашкільної освіти, а також підготовку нового Закону України «Про професійну освіту». Стратегічним – проведення подальшої кодифікації освітнього законодавства та прийняття Освітнього кодексу України.

Спільними рисами освітнього законодавства більшості європейських держав є його значна розгалуженість та, здебільшого, відсутність єдиного кодифікованого акту у формі кодексу. Загалом освітньому законодавству бракує цілісності правового регулювання, збалансованості, консолідованості, тобто всього того, що може забезпечити йому прийняття Закону України «Про освіту» у новій редакції, а згодом – Освітнього кодексу України. Доцільність існування єдиного освітнього кодифікаційного акту визнала Франція [311, с. 89], яка затвердила Загальну частину кодексу освіти, Республіка Білорусь, яка прийняла кодекс про освіту.

Слід віддати належне розробникам проекту кодексу Російської Федерації про освіту під керівництвом В. Сирих, які провели значну роботу з кодифікації, хоча доля проекту поки що невизначена. На користь проведення кодифікації російського освітнього законодавства А. Козирін наводить наступні аргументи [169, с. 32-33]. По-перше, прийняття кодексу обмежить нормотворчість міністерства у сфері освіти, тобто найбільш важливі питання стануть виключною компетенцією законодавчої влади. По-друге, значне збільшення кількості правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері освіти, їх ускладнення, часті зміни призводять до складностей застосування законодавства про освіту. Норми освітнього права стають нечіткими і незрозумілими, їх пошук ускладненим. У такій ситуації прийняття кодексу є ефективним засобом, що покращує правове регулювання відносин у сфері освіти та забезпечує доступність власне освітнього права. По-третє, прийняття кодексу дозволяє вирішити ряд проблем юридико-технічного характеру: ліквідує різного роду розбіжності, забезпечує уніфікацію понятійного

апарату, сприяє відміні неефективних і застарілих норм тощо. По-четверте, беручи до уваги комплексний характер законодавства про освіту, кодекс буде сприяти усуненню колізій між нормами освітнього законодавства і нормами суміжних галузей законодавства. По-п'яте, кодекс дозволив би об'єднати в єдину систему правового регулювання освітню діяльність.

Роль кодексу доведена вітчизняними вченими, які стверджують, що на відміну від результатів інших видів систематизації, кодифікаційний акт не тільки впорядковує чинне законодавство, а й якісно його вдосконалює, методологічно «ушляхетнює». Він є свідченням високого рівня юридичної науки та нормотворчості та водночас потужним поштовхом до подальших наукових досліджень, розроблення та видання нових нормативно-правових актів на виконання його приписів [135, с. 321].

Мабуть, саме роль кодексу в українському суспільстві, сприйняття його як найбільш авторитетного закону, обумовили останнім часом «бум» пропозицій науковців щодо необхідності проведення кодифікаційних робіт у тому чи іншому напрямку дослідження [16, с. 19; 479, с. 25–28; 322, с. 94; 328, с. 15].

На думку автора, не даниною моді, а потребою часу обґрунтовується необхідність прийняття Освітнього кодексу України. Він дав би можливість вирішити ряд проблем: 1) провести ревізію чинних нормативно-правових актів в царині освіти на предмет ліквідації прогалин, неузгодженості, декларативності норм та гармонізації з міжнародними стандартами; 2) збалансовано та уніфіковано врегулювати широке коло освітніх відносин на рівні закону; 3) забезпечити подальший розвиток освітніх норм; 4) сприяти вільному та оперативному доступу кожного до освітнього законодавства; 5) удосконалити навчальну, виховну та наукову роботу в даному напрямку; 6) гарантувати пріоритетність освіти в суспільстві; 7) створити умови для ефективної реалізації прав і обов'язків людини у сфері освіти, зокрема й права на освіту.

Беручи до уваги роль освітнього кодексу для врегулювання суспільних відносин, автор вважає за необхідне запропонувати власну його структуру, яка могла б слугувати предметом для подальшого обговорення проекту. Віддаючи данину традиціям застосування законодавчої техніки в країнах континентальної системи права, вважаємо, що кодекс має складатися із двох частин – Загальної та Особливої, які можуть мати наступну структуру:

Загальна частина:

Розділ 1. Правове регулювання освітньої діяльності. Глава 1. Загальні положення. Глава 2. Система освіти.

Розділ 2. Суб'єкти освітніх відносин. Глава 3. Особи, які здійснюють освітню діяльність. Глава 4. Особи, які навчаються, їх батьки (законні представники). Глава 5. Педагогічні, науково-педагогічні, наукові та інші працівники навчальних закладів.

Розділ 3. Підстави виникнення, зміни та припинення освітніх відносин. Глава 6. Виникнення освітніх відносин. Глава 7. Зміна освітніх відносин. Глава 8. Припинення освітніх відносин. Глава 9. Поновлення на навчання.

Розділ 4. Управління, контроль і нагляд у сфері освіти. Глава 10. Управління системою освіти. Глава 11. Контроль і нагляд у сфері освіти.

Розділ 5. Економічна, фінансова та міжнародна діяльність у сфері освіти. Глава 12. Економічна діяльність і фінансування у сфері освіти. Глава 13. Міжнародне співробітництво у сфері освіти.

Особлива частина:

Розділ 6. Дошкільна освіта. Глава 14. Система дошкільної освіти. Глава 15. Дошкільні навчальні заклади. Глава 16. Організація освітнього процесу в дошкільному навчальному закладі.

Розділ 7. Середня освіта. Глава 17. Система середньої освіти. Глава 18. Середні навчальні заклади. Глава 19. Організація освітнього процесу в середньому навчальному закладі. Глава 20. Атестація учнів в середньому навчальному закладі.

Розділ 8. Позашкільна освіта. Глава 21. Система позашкільної освіти. Глава 22. Організація освітнього процесу в позашкільному навчальному закладі.

Розділ 9. Професійна освіта. Глава 23. Система професійної освіти. Глава 24. Професійні навчальні заклади. Глава 25. Організація освітнього процесу в професійному навчальному закладі. Глава 26. Атестація учнів в професійному навчальному закладі.

Розділ 10. Вища освіта. Глава 27. Система вищої освіти. Глава 28. Вищі навчальні заклади. Глава 29. Організація освітнього процесу та наукової діяльності у вищому навчальному закладі. Глава 30. Атестація осіб, які навчаються, у вищому навчальному закладі. Глава 31. Аспірантура, докторантура.

Розділ 11. Післядипломна освіта. Глава 32. Особи, які реалізують післядипломну освіту. Глава 33. Організація післядипломної освіти. Глава 34. Атестація слухачів (стажерів), які здобувають післядипломну освіту.

Розділ 12. Особливості реалізації права на освіту. Глава 35. Особи, які мають видатні здібності. Глава 36. Особи з особливими освітніми потребами. Глава 37. Іноземці, особи без громадянства, біженці. Глава 38. Особливості реалізації освіти в окремих галузях економіки. Глава 39. Особливості реалізації релігійної освіти.

Розділ 13. Заключні положення.

Зрозуміло, що кодифікація освітнього законодавства не є одномоментною справою, це трудомістка робота, яка повинна ґрунтуватися на чітко визначених стратегічних цілях і тактичних завданнях. З метою розробки ефективного освітнього кодексу важливо витримати всі етапи його підготовки до внесення на розгляд законодавчого органу.

По-перше, необхідно провести своєрідну «ревізію» та впорядкування діючого освітнього законодавства, визначити його переваги і недоліки, врегулювати ті відносини, що залишилися поза межами дії норм права або які внормовані поверхово. Наприклад, чинне освітнє законодавство взагалі не

врегулює додаткову освіту дорослих, недостатньо регламентує відносини у сфері теологічної та релігійної освіти тощо.

По-друге, надзвичайно важливо розробити концепцію проведення кодифікаційних робіт, сформувавши їх мету, завдання, предмет правового регулювання, визначити місце кодексу в системі освітнього законодавства, спрогнозувати соціально-економічні, юридичні, політичні наслідки кодифікації.

По-третє, розробити структуру та текст освітнього кодексу, узгодивши його з чинними національними та міжнародними нормами, врахувавши досвід кодифікації в інших державах.

По-четверте, провести державну та громадську експертизу даного проекту, забезпечивши широке його обговорення в суспільстві та в середовищі освітян, зокрема на з'їзді працівників освіти.

По-п'яте, допрацювати проект кодексу з врахуванням конструктивних зауважень та пропозицій, підготовлених у ході державно-громадської експертизи.

Уявляється, що проектування освітнього кодексу буде складним процесом, який, зрештою, увінчається позитивним результатом для конкретної людини та загалом для всього українського суспільства.

Таким чином, освітньо-правовою нормою є різновид соціальної норми, що визначає правило поведінки учасників у сфері освіти, яке забезпечується державною владою. Норма освітнього права відрізняється від інших правових норм специфічним змістом, який обумовлюється сферою їх реалізації. З одного боку, ті функції, які виконує освіта в суспільстві, спричиняють прояв у змісті норм освітнього права «педагогічного» характеру. З іншого – багатогранність суспільних відносин, притаманних освітній сфері, зумовлює наявність у ньому «запозичених» норм з інших галузей права та модифікованих до потреб освітнього права. Обидві властивості змісту норм освітнього права впливають на специфіку реалізації права людини на освіту.

Норма освітнього права виконує особливу роль у механізмі реалізації права на освіту, тому вона повинна містити ідеальну модель поведінки

учасників освітніх правовідносин у вигляді чіткого визначення прав і обов'язків та механізму їх реалізації. Ефективність реалізації права на освіту безпосередньо залежить від удосконалення освітнього законодавства, як основної форми зовнішнього виразу норм права, яке повинно проводитися як щодо його змісту, так і форми. Вважаємо, що у нормах освітнього права необхідно чітко передбачити права і обов'язки учасників освітніх правовідносин, а також увесь механізм гарантованої їх реалізації. Вони повинні прогнозувати фактичний результат, який може досягнути та особа, яка реалізує дану норму. Все це вимагає вдосконалення нормотворчості. Важливо, щоб норми освітнього права не створювали правового вакууму, не допускали декларативності законодавства як основної форми зовнішнього виразу. Тому вважаємо, що питання вдосконалення норми освітнього права безпосередньо пов'язане з забезпеченням повноцінної реалізації права на освіту.

3.3 Правові відносини в механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду

З методологічної точки зору розкриття сутності та змісту правовідносин, які виникають у сфері освіти, дозволяє висвітлити процес реалізації права на освіту та відобразити динаміку механізму конституційно-правового забезпечення загалом. Важливо й те, що дослідження проблеми правовідносин в означеному механізмі дозволяє акцентувати увагу на головному його елементі – суб'єкті права на освіту, для реалізації якого й слугує механізм конституційно-правового забезпечення. Правовідносини, будучи елементом цього механізму, виконують забезпечувальну роль у ньому, оскільки виступають правовим засобом здійснення права на освіту, тобто є своєрідною моделлю для гарантованого досягнення результату.

Носій конституційного права на освіту реалізує його у межах правовідносин. Ці правовідносини надзвичайно складні, оскільки, по-перше, саме поняття освіти багатоаспектне і розглядається як процес (цілісна єдність

навчання, виховання, розвитку, саморозвитку особи), як соціокультурний інститут, який сприяє економічному, соціальному, культурному функціонуванню і вдосконаленню суспільства, як результат (рівень загальної культури і освіченості підростаючого покоління), як єдність соціального явища та педагогічного процесу [86, с. 614-615]. По-друге, існують різні рівні освіти, форми навчання, форми власності навчальних закладів, які тією чи іншою мірою визначають специфіку правовідносин (обсяг прав та обов'язків учасників навчального процесу неоднаковий, залежно від названих критеріїв). По-третє, відносини у сфері освіти регулюються комплексним законодавством про освіту, що, своєю чергою, ускладнює характер цих відносин. По-четверте, утвердження ринкових відносин в українському суспільстві, перегляд концепції розвитку вітчизняної освіти зумовили демократизацію способів і форм правового регулювання відносин у сфері освіти. Вказане зумовлює відхід вчених від однобокого сприйняття цих правовідносин виключно як адміністративних, наразі вони вивчаються представниками науки конституційного, цивільного, господарського права, з'явилася концепція освітніх правовідносин як самостійного виду.

Свого часу ще Г. Дорохова висловила точку зору про специфічність відносин у сфері «народної освіти». У структурі цих відносин вона виділила «відносини щодо навчання і виховання або педагогічні» та «організаційні», які спрямовані на забезпечення педагогічного процесу. Крім них, дослідниця виокремила трудові, сімейні, фінансові та інші відносини [113, с. 4-5]. Науковець вважала, що у сфері освіти структурними елементами є адміністративно-правові та педагогічно-правові правовідносини, які знаходяться між собою у тісному зв'язку, «переплітаються» та утворюють нове начало. Охарактеризувавши педагогічні відносини як такі, що виключають застосування адміністративно-правового методу, дослідниця обґрунтувала концепцію «горизонтальних відносин» у сфері освіти [113, с. 15].

Російські вчені В. Шкатулла та В. Сирих досліджують поняття освітніх правовідносини в контексті обґрунтування самостійності освітнього права як

галузі. Так В. Шкатулла розглядає освітні відносини у широкому та вузькому значенні. Він вважає, що цим терміном в першому значенні слід охопити всі відносини, які виникають у сфері освіти (педагогічні, трудові, управлінські, майнові, соціальні, земельні, фінансові ін.) [615, с. 22]. На думку вченого, вони носять комплексний характер, проте поняття комплексності дослідник розуміє дещо спрощено, як механічне поєднання педагогічних, адміністративних, цивільних та інших відносин. Освітні відносини у вузькому значенні В.Шкатулла визначає як педагогічні відносини щодо навчання і виховання, яким відводиться центральна, системоутворююча роль. Не погоджуючись із терміном «педагогічні», В. Сирих слушно зауважує, що назву слід обирати не за суб'єктом, а за об'єктом, і тому пропонує називати ці відносини освітніми [539, с. 43]. Аналіз наукових поглядів зазначених дослідників дає підставу стверджувати, що В. Сирих вкладає у поняття «освітні відносини» той же зміст, що й В. Шкатулла у «педагогічні».

Слід віддати належне В. Сирих, який розвинув ідею В. Шкатулли про виокремлення окремого виду правовідносин у сфері освіти та запропонував розмежовувати поняття «правовідносини у сфері освіти» та «освітні правовідносини» [539, с. 9-10]. Учений вважає, що перші є комплексними, вони виникають у сфері освіти на основі взаємодії норм освітнього та інших галузей права, тоді як освітні правовідносини є самостійними утвореннями на зразок адміністративних, сімейних тощо. На думку В. Сирих, освітні відносини – це відносини, які виникають між особою, яка навчається, та навчальними закладами, педагогічними працівниками, іншими особами в процесі здобуття загальної чи професійної освіти, що підтверджується спеціальним документом про відповідну освіту і/або кваліфікацію [539, с. 54]. Дослідник зазначає, що термін «освітні відносини» опосередковує безпосередній предмет освітнього права, його ядро як самостійної галузі російської системи права. Він не відносить до освітніх правовідносини, які виникають у дошкільних і позашкільних навчальних закладах, через те, що вони не завершуються отриманням правопідтверджувального документа про відповідну освіту чи

кваліфікацію. Проте, на нашу думку, це не означає, що особа, яка навчається у цих навчальних закладах, не перебуває в освітніх правовідносинах. Відтак визначальним буде не стільки спеціальний документ про відповідну освіту і/або кваліфікацію, як наявність складу (суб'єкта, об'єкта, змісту) правовідносин, який характеризуватиме їх як освітні. Наприклад, суб'єктами правовідносин, які виникають у сфері дошкільної освіти, є діти дошкільного віку, батьки або особи, які їх замінюють, дошкільний навчальний заклад, інші учасники навчально-виховного процесу. Вказані суб'єкти вступають у освітні правовідносини у зв'язку з оволодінням особою дошкільного віку знань, умінь, навичок, визначених державними стандартами дошкільної освіти. Змістом цих освітніх правовідносин є сукупність суб'єктивних юридичних прав та обов'язків учасників правовідносин у сфері дошкільної освіти.

Теорію освітніх правовідносин, запропоновану В. Сирих, наразі підтримують й інші дослідники. Наприклад, Т. Трошкіна стверджує, що «освітні правовідносини являють собою врегульовані законодавством про освіту відносини, в які вступають у процесі навчання і виховання особи, що навчаються (вихованці), з одного боку, і освітні установи, педагоги – з іншого боку» [555, с. 58]. На думку дослідниці, освітні правовідносини становлять предмет освітнього права, вони виникають з метою виховання особистості і формування в неї необхідних знань, навичок, умінь. Натомість, правовідносини у сфері освіти носять комплексний характер. Їх утворюють усі види правовідносин, що існують в освітній сфері: конституційні, адміністративні, фінансові, цивільні, трудові тощо.

С. Куров також визнає, що освітні правовідносини становлять ядро всіх правовідносин у сфері освіти та є самостійними, автономними. Вони являють собою, «врегульовані педагогічні відносини, тобто, які виникають у зв'язку з здійсненням педагогічного (освітнього) процесу – його організацією, управлінням, проведенням забезпеченням» [214, с. 14].

На наш погляд, заслуговує на підтримку концепція освітніх правовідносин як цілісної динамічної системи, запропонована В. Спаською.

Дослідниця зробила висновок, що у сфері освіти існують дві групи правовідносин – освітні та суміжні з ними. Перші утворюють самостійний вид суспільних відносин, а суміжні, на думку вченої, це зв'язки, які виникають у процесі регулювання об'єктів у сфері освіти різними галузями законодавства (адміністративні, цивільні, фінансові, трудові) [518, с. 14]. Саме ідея поділу суспільних відносин у сфері освіти на освітні та пов'язані з освітніми лягла в основу Кодексу Республіки Білорусь про освіту.

До даної концепції освітніх правовідносин наближається погляд Д. Ягофарова, який виділяє у сфері освіти два види правовідносин: «преципійонні» (основні відносини, що пов'язані із забезпеченням позитивної соціалізації шляхом навчання і виховання) і «коміторні» (допоміжні, що супроводжують преципійонні) [622, с. 15-16]. З таким підходом цілком погоджується та поділяє його В. Астахов [342, с. 23-24].

Своєрідно розуміє «правовідносини з приводу освіти» Р. Валеев, який виокремлює в їх структурі «чотири сегменти», позначаючи їх наступним чином: «педагогічні, освітні, у системі освіти, у сфері освіти» [44, с. 40]. Вважаємо, що запропонована точка зору має окремі недоліки. По-перше, підтримуємо В. Сирих, який спростовує можливість вживання поняття «педагогічні правовідносини» [539, с. 92-93]. По-друге, не погоджуємося із запропонованою Р. Валеевим дефініцією власне освітніх правовідносин: «Освітні правовідносини – врегульовані переважно джерелами освітнього законодавства багатосторонні (з обов'язковою участю навчального закладу) відносини щодо реалізації /засвоєння/ здобуття змісту загальної чи професійної освіти, яка отримує державне визнання та підтверджується спеціальним документом» [44, с. 42]. На наш погляд, освітні правовідносини виникають між двома сторонами, які наділені сукупністю як прав, так і обов'язків. З однієї сторони – це особа, яка навчається, з іншої – навчальний заклад. Інша справа, що в освітніх правовідносинах бере участь багато суб'єктів (батьки, опікуни, педагогічні працівники тощо), проте цей факт не дає підстави вважати дані правовідносини багатосторонніми. Беручи участь в освітніх правовідносинах,

означені суб'єкти представляють або одну, або іншу сторону. Тому освітні правовідносини радше є багатосуб'єктними, а не багатосторонніми, що не одне й теж. Ще одним недоліком запропонованої дефініції є обмеження сфери освіти тільки двома видами – загальною і професійною та ігнорування при цьому інших (дошкільної, позашкільної, професійно-технічної освіти), в яких також існують освітні правовідносини. Означені хиби зумовлюють несприйняття автором погляду Р. Валєєва щодо тлумачення ним освітніх правовідносин.

Як бачимо, серед учених існують різні погляди щодо розуміння освітніх правовідносин, проте принциповим є те, що переважна більшість дослідників виділяє дві групи відносин у сфері освіти, одні з яких вважають основними, а інші вторинними. Крім того, погляди науковців різняться щодо визнання меж комплексності освітніх правовідносин, одні вчені вбачають їх комплексними, а інші стверджують, що освітні відносини є самостійними утвореннями, а суміжні з ними – комплексними. Висловимо власне бачення означених проблемних питань.

По-перше, не можна ототожнювати поняття «освітні правовідносини» і «правовідносин у сфері освіти». Друге включає в себе перше, тобто є ширшим за значенням. По-друге, серед правовідносин у сфері освіти можна виокремити дві групи: освітні та тісно пов'язані з освітніми, тобто суміжні з ними.

Вважаємо, що освітні правовідносини – це суспільні відносини, що виникають між особою, яка навчається, та навчальним закладом, іншими учасниками освітнього процесу у зв'язку з оволодінням цією особою знаннями, вміннями, навичками, особистісними властивостями, ключовими компетентностями.

Правовідносини, що тісно пов'язані з освітніми, є субсидіарними, вони забезпечують умови для функціонування освітніх правовідносин.

На думку Н. Путило, зараз відносини у сфері освіти значно ускладнилися. З'явився нетиповий для адміністративних елемент рівності у відносинах між учителем та учнем, між установою і особою, що оплачує послуги. Поява приватних і муніципальних установ освіти, введення режиму ліцензування,

перехід до європейської системи багаторівневої освіти та багато чого іншого призвело до того, що правове регулювання вже не відрізняється однорідністю і використовує способи правового впливу декількох галузей права [438, с. 13].

Суспільні відносини у сфері освіти дійсно регулюються нормами різних галузей права, проте така сукупність норм адміністративного, цивільного, трудового чи інших галузей права не є простим їх дублюванням чи механічним поєднанням. У процесі правового регулювання простежується тісний взаємозв'язок і взаємовплив цих норм, які завдяки спільній меті, завданням та об'єкту правового регулювання набувають «освітньої» специфіки.

Норми, які регулюють освітні відносини, спрямовані на організацію та здійснення освіти, формування гармонійної, всебічно розвиненої особистості, тобто мають за мету забезпечити реалізацію права кожного на освіту. Характерна особливість цих відносин полягає в неможливості їх виникнення із приводу інших об'єктів, не пов'язаних із оволодінням знаннями, уміннями і навичками, особистісними властивостями, іншими компетентностями. Ці відносини, об'єднані однією метою та завданнями, створюють єдину систему, комплекс відносин, наділених певними специфічними рисами.

З метою виокремлення особливостей освітніх правовідносин візьмемо до уваги їх характеристику запропоновану В. Сирих. Учений вважає, що спільними рисами освітніх відносин є те, що вони: 1) тривалі, тобто такі, що, як правило, існують протягом декількох років та поділяються на ряд ієрархічно взаємопов'язаних стадій; 2) багатосуб'єктні, тобто до числа основних суб'єктів відносяться навчальні заклади, особи, які навчаються, педагогічні працівники, батьки (інші законні представники осіб, які навчаються), навчальні колективи тощо; 3) багатоаспектні, тобто вони охоплюють навчальні, виховні, атестаційні, охоронні та організаційні відносини; 4) безпосередньо-представницькі, тобто такі, що вимагають особистої участі осіб, які навчаються, і педагогів у навчальному процесі; 5) духовні, а не матеріальні, оскільки об'єктом освітніх відносин є духовні блага. На думку В. Сирих, специфіка змісту кожного виду

соціальних відносин повністю переходить і в їх форму – систему правовідносин [539, с. 87].

Для з'ясування особливостей освітніх правовідносин візьмемо до уваги такі критерії, як сфера освіти, об'єкти, з приводу яких вони виникають, суб'єктний склад, правове становище учасників цих відносин, специфіку правового регулювання. У зв'язку з цим, можна виокремити особливості освітніх правовідносин, які відрізнятимуть їх від інших видів: 1) для освітніх правовідносин характерна «власна» сфера виникнення, функціонування, розвитку – освіта (дошкільна, загальна середня, позашкільна, професійно-технічна, вища, післядипломна, аспірантура, докторантура); 2) правове регулювання даних відносин здійснюється за допомогою норм освітнього законодавства, яке має комплексний характер [206, с.130-135], що значною мірою визначає правову природу освітніх відносин; 3) об'єктом цих правовідносин є особисті немайнові блага у вигляді знань, умінь, навичок, особистісних властивостей, інших компетентностей. Освітні правовідносини не можуть виникнути з приводу інших об'єктів; 4) особливий суб'єктний склад правовідносин, де їх учасниками є діти дошкільного віку, вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі, стажисти, клінічні ординатори, аспіранти, докторанти; керівні, педагогічні, наукові, науково-педагогічні працівники, спеціалісти; батьки або особи, які їх замінюють, батьки-вихователі дитячих будинків сімейного типу; представники підприємств, установ, кооперативних, громадських організацій, які беруть участь в галузі освіти; 5) особливе правове становище учасників освітніх правовідносин, яке полягає як у рівності суб'єктів, так і в їх підпорядкованості. Освітнім правовідносинам властиве поєднання принципів рівності та підпорядкування суб'єктів відносин, їх взаємна зацікавленість у кінцевих результатах. З одного боку, учасники освітніх правовідносин виступають як рівноправні суб'єкти, а з іншого, – потреба організації та контролю якості освітнього процесу зумовлює підпорядкованість одного суб'єкта іншому.

Відтак, погляди науковців різняться щодо правової природи освітніх правовідносин, одні вчені вважають їх комплексними, а інші стверджують, що комплексний характер носять лише правовідносини, суміжні з освітніми. На наш погляд, освітнім правовідносинам притаманні спільні специфічні риси, які проявляються практично у всіх елементах, що свідчить про існування їх як самостійного, відносно однорідного виду правовідносин. Суміжні з освітніми правовідносини мають комплексний характер з огляду на неоднорідність суспільних відносин у сфері освіти.

Освітні правовідносини за своєю юридичною природою є самостійним видом, однак в межах цієї цілісності виявляються видові відмінності, що дають змогу виділити деякі різновиди правовідносин і здійснити їх класифікацію. Поділ освітніх правовідносин на окремі види не означає їх протиставлення. Завдяки упорядкуванню правовідносин досягається глибше пізнання їх суті, виявляються особливості, притаманні тому чи іншому виду суспільних відносин. Зараз існує потреба в поглибленні класифікації освітніх правовідносин, розкритті поняття та особливостей окремих їх видів.

Для поділу освітніх правовідносин на види В. Спаська використовує сукупність таких критеріїв, як вид освіти, що здобувається (обов'язкова або необов'язкова); тип навчальної програми (основна, додаткова; стандартизована, нестандартизована); форма здобуття освіти (очна, очно-заочна, заочна, екстернат, сімейна освіта), тип навчального закладу (школа, вищий навчальний заклад тощо). На думку вченої, дана класифікація є підґрунтям для розробки механізму правового регулювання освітніх правовідносин із урахуванням специфіки їх видів [518, с. 19].

Здійснюючи впорядкування освітніх правовідносин, доречно згадати В.Сирих, який вважає, що «класифікація набуває наукової цінності лише тоді, коли вона сприяє виявленню специфічної сутності окремих видів всередині одного й того роду, а також розкриттю стійких, сутнісних зв'язків між окремими видами» [539, с. 94]. Власне сам дослідник за основу поділу освітніх правовідносин на види бере рівень освіти. Отже, освітні правовідносини

виникають у сфері дошкільної, загальної середньої, професійної та вищої освіти. В сукупності вони утворюють єдину систему освітніх правовідносин, однак поряд із спільністю ознак кожен вид має свої характерні риси, які виражаються через їх суб'єктний склад, об'єкт, зміст правовідносин. Тому з'ясуємо сутність та особливості означених правових категорій.

Одним із елементів складу освітніх правовідносин є об'єкти. Чітке їх визначення має неабияке значення, оскільки дає змогу глибше зрозуміти сутність, зміст і специфіку правовідносин. Адже суб'єктивні права та обов'язки учасників правовідносин якраз і спрямовуються на їх об'єкти, що дозволяє суб'єктам задовольнити свої потреби. Тому надзвичайно важливо з'ясувати поняття та види об'єктів освітніх правовідносин, що сприятиме реалізації та захисту права на освіту.

В юридичній доктрині існують різні теоретичні моделі визначення об'єкта правовідносин. Усі їх можна об'єднати в два основні напрями: плюралістичний, що визнає множинність об'єктів правовідносин, та моністичний, представники якого відстоюють думку єдиного об'єкта правовідносин. Найбільш розвиненими концепціями моністичного напрямку є теорії «об'єкта-поведінки» та «об'єкта-речі». Першу з них представляють такі вчені, як О. Іоффе, Я. Магазинер, Д. Генкін та ін. До другої концепції моністичного напрямку «об'єкту-речі» належать такі дослідники, як С. Братусь, Р. Халфіна та ін. [Див. : 586, с. 52-53]. Заперечуючи теорію «об'єкта-поведінки», Р. Халфіна обґрунтовувала свою позицію тим, що реальна поведінка суб'єктів є елементом структури правовідносин, а не об'єктом. Дослідниця стверджувала, що «під об'єктом розуміються реальні речі матеріального світу, продукти духовної творчості в об'єктивованій формі» [580, с. 213-214].

Серед існуючих плюралістичних концепцій заслуговує на увагу теорія «об'єкта-блага», яку продукує більшість науковців, вважаючи об'єктами матеріальні і нематеріальні, духовні та інші соціальні блага, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини. Вчені відносять до об'єктів

правовідносин: предмети матеріального світу; речі і цінності; особисті немайнові блага; послуги як результат певної поведінки, внаслідок якої виникають права і обов'язки суб'єктів правовідносин; продукти духовної творчості [135, с. 343-344]. У представленій системі об'єкти освітніх правовідносин знаходяться серед особистих немайнових благ. На думку О. Скакун, об'єктом правовідносин, які виникають між учнем і керівництвом школи, є не атестат, а освіта [505, с. 366].

Російський учений В. Сирих один із перших окреслив об'єкти освітніх правовідносин (знання, навички, вміння і вихованість) та назвав їх характерні риси. На його думку, такими особливостями є: участь в освітніх правовідносинах спеціаліста-педагога; системність знань, вивчення навчальних предметів, що орієнтуються як на засвоєння певної сукупності знань, так і на формування навичок, умінь; політематичність знань навчання; наявність в осіб, які навчаються, знань, навичок, умінь, які б відповідали вимогам, що закріплені у державному освітньому стандарті; наявність диплома або іншого документа про відповідну освіту і (або) кваліфікацію [539, с. 25-26].

В. Спаська доповнила характеристики об'єкта освітніх правовідносин новим змістом. Вона підкреслила, що об'єкт освітніх правовідносин невіддільний і невідчужуваний від особистості педагога, він не вичерпується після завершення освітніх правовідносин, а також невіддільний від людини, яка здобула освіту, і виявляється як сукупність її особистих властивостей і якостей. Об'єкт освітніх правовідносин здатний трансформуватися (фактично створюватися в новій якості) в процесі активної взаємодії всіх учасників правовідносин. У міру розвитку освітніх правовідносин даний об'єкт набуває характеристик, що вказують на його приналежність управленій особі, при цьому не перетворюючись на її інтелектуальну власність [518, с. 39].

Дослідниця не повністю підтримує теорію об'єкта освітніх правовідносин, запропоновану В. Сирих. В. Спаська у загальному вигляді вважає об'єктом освітніх правовідносин освіту, а її зовнішнім виразом навчальну програму, тобто документ, на основі якого в ході навчального

процесу відбувається передача і отримання зафіксованих у ній знань, формування вмінь і навичок, а також інших компетенцій [518, с. 38]. На думку дослідниці, зміна педагогічних парадигм і самих уявлень про зміст освіти свідчить про недоцільність визнання об'єктами освітніх правовідносин лише традиційних знань, умінь, навичок, оскільки з'являються нові об'єкти, підтвердженням чого є поява такого компонента освіти, як компетенції. Крім того, відсутність законодавчого закріплення даних дефініцій теж не сприяє їх сприйняттю як об'єктів правовідносин [517].

На наш погляд, такий підхід може становити загрозу ототожнення навчальної програми з об'єктом освітніх правовідносин, що недопустимо. Адже людина вступає в освітні правовідносини не з приводу змісту конкретної навчальної програми, а з метою отримання системи знань, умінь, навичок, формування певних властивостей особистості, які б забезпечили їй гармонійний розвиток. Тобто особа, яка навчається, засвоює не навчальну програму, а знання, оволодіває вміннями та навичками, формується як особистість. Дана програма є лише зовнішньою формою викладу вимог до знань, умінь, навичок. Навчальна програма може вважатися своєрідним еталоном для співставлення стану засвоєння знань, умінь, навичок, формування компетентностей у процесі здобуття освіти, але не здатна замінити, власне, сам об'єкт, з приводу якого виникають освітні правовідносини.

Потребує висловлення окремих суджень зауваження вченої щодо мінливості компонентів змісту освіти і, зокрема, появи такого з них, як «компетенція». Компетентнісний підхід визнаний у Європі як найбільш доцільний. Він не є абсолютно новим і для української педагогічної школи, оскільки проблема засвоєння знань, умінь, навичок та узагальнюючих способів діяльності розроблялася такими вченими, як В. Давидов, І. Лернер, Г. Щедровицький та цілою плеядою їх послідовників [Див. : 145]. Наразі як у вітчизняній, так і в європейській літературі відсутнє однозначне трактування вченими поняття компетенції. Шляхом аналізу праць учених доходимо висновку, що під компетенцією необхідно розуміти загальну здатність

особистості, що базується на знаннях, досвіді, здібностях, цінностях, які здобуті завдяки навчанню [220, с. 200]. Отже, компетенція формується на основі знань, умінь, навичок, психічних властивостей особистості. Вони є підґрунтям, базою компетенції. Тому впровадження компетентнісного підходу жодним чином не становить загрози такому традиційному об'єкту освітніх правовідносин, як знання, вміння, навички та властивості особистості.

Критикуючи «знаннєві» компоненти як об'єкти освітніх правовідносин за їх стандартизованість, В. Спаська не враховує те, що пропоновані нею навчальні програми теж ґрунтуються на державних стандартах освіти. Останні встановлюють державні вимоги до змісту, обсягу і рівня освітньої та фахової підготовки, виконання цих вимог є обов'язковим для усіх навчальних закладів, незалежно від підпорядкування та форм власності. Існування державного стандарту є виправданим, бо він забезпечує існування єдиного освітнього простору в межах держави, визначає обов'язкові вимоги до змісту навчальних програм, обсягу навчального навантаження, рівня підготовки фахівців. І. Венедиктова вважає, що стандарти освіти – це мінімальний набір дисциплін, а також знань, умінь і навичок з них, які навчальний заклад повинен надати, а особа, яка навчається, підтвердити на підсумковому контролі [51, с. 42]. Державні стандарти освіти забезпечують виконання важливих, лише властивих їм функцій в освітній сфері, тому доцільність їх існування очевидна. Однак в Австрії, де традиційно цінується свобода неоднозначно ставляться до стандартизації освіти. Нами досліджено, що австрійський уряд в 1999 році ініціював запровадження освітніх стандартів до системи шкільної освіти. Він вбачав їх роль в забезпеченні управління якістю освіти, автономії шкіл, професійного розвитку вчителів, ресурсів для здійснення освітньої діяльності. Однак стандартизація освіти не отримала однозначної оцінки в Австрії та не дала відповіді на запитання про її доцільність. Введення стандартів похитнуло існуючі традиції в австрійській освіті та викликало в педагогів скептичне ставлення до зв'язку між стандартизацією і покращенням якості освіти [Див. : 628, с. 53-54]. Тому й дотепер в Австрії вивчається питання доцільності

стандартизації освіти. Досвід показує, що австрійське суспільство шанобливо ставиться до існуючих педагогічних традицій та з обережністю до реформування системи шкільної освіти. Фактично, Австрія в сфері шкільної освіти послуговується законодавчими актами 60-80-х років минулого століття, до яких вносяться зміни та доповнення. Проведення освітніх реформ відбувається поступово, після їх випробовування та вивчення громадської думки.

На нашу думку, провідне місце серед об'єктів займають знання, на основі яких формуються вміння, навички, здібності та ряд інших властивостей особистості. Знання – явище багатоаспектне та перебуває в полі наукових інтересів дослідників різних галузей науки. З огляду на предмет дослідження, нам не обійтися без теоретичних напрацювань у царині педагогіки. На думку С. Гончаренка, «знання – особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання, процесу відображення дійсності, яка характеризується усвідомленням їх істинності. Виражаються знання в поняттях, судженнях, умовиводах, концепціях, теоріях» [83, с. 137]. Повніший перелік структури знань пропонує Н. Волкова, вважаючи ними факти, відомості, наукові теорії, закони, поняття, системно закріплені в свідомості людини [62, с. 238]. Таким чином, в якості об'єкта освітніх правовідносин знання можна розуміти як систему понять, суджень, теорій тощо, засвоєних особою, яка навчається.

Погляди вчених щодо поняття вмінь та навичок характеризуються деякою дискусійністю. Наприклад, С. Гончаренко вважає, що вміння, поряд з іншими компонентами, включають у себе й навички [87, с. 338]. Таку думку не поділяють Н. Волкова [62, с. 239], П. Гальперін і Н. Тализіна [66, с. 283], які підпорядковують уміння навичці. Так Н. Волкова стверджує, що навички – це автоматизовні, звичні, безпомилково виконувані дії (доведені до автоматизму уміння), тоді як уміння – здатність діяти на основі засвоєних знань [62, с. 239]. Загалом між цими двома явищами існує тісний взаємозв'язок, який проявляється в тому, що «елементи вмінь часто переходять у навички» [84, с. 221]. Сутність навичок, які здобуває особа, що навчається, не повинна

зводиться лише до оволодіння навчальним матеріалом або фізичними вправами, вони мають спрямування на вирішення життєвих ситуацій. Наприклад, виробити в собі здатність приймати обґрунтовані рішення, підтримувати доброзичливі стосунки, відповідально ставитися до своїх зобов'язань, вести здоровий спосіб життя, розвивати критичне мислення, творчі здібності тощо. Характерно, що в іноземній літературі поняття «навичка» також розглядається у значенні рівня уміння, «відшліфованого, сформованого у численних вправах» [668, с. 156]. Тому автор поділяє точку зору вчених, які виражають взаємозв'язок між аналізованими поняттями за допомогою схеми: знання – уміння – навички. Отже, на нашу думку, уміння (як об'єкт освітніх правовідносин) – це здатність особи, яка навчається, належно виконувати дії на основі засвоєних знань і практичного досвіду. Навички – це здатність особи, яка навчається, автоматизовано виконувати навчальні дії.

У руслі нашого дослідження, корисним буде вивчення досвіду сусідньої держави – Республіки Білорусь, в ч. 2 ст. 5 Кодексу про освіту якої визнаються об'єктами освітніх правовідносин знання, уміння, навички, властивості і якості того, хто навчається [167]. Вважаємо за потрібне висловити деякі міркування з приводу прийнятності словосполучення «властивості і якості особи». Вивчення літератури психологічного [32, с. 410; 310, с. 168] та педагогічного [255, с. 1019-1020] характеру вказує, що дані слова належать до одного синонімічного ряду. Проте в літературі з психології частіше оперують категорією «властивості особи» або іноді використовують їх як слова-синоніми. Очевидно, в кодексі законодавець вживає дані терміни з метою підсилення один одного. На наш погляд, існуюча конструкція «властивості і якості особи» не сприяє чіткості розуміння об'єкта освітніх правовідносин. Цілком достатньо, поряд із знаннями, уміннями, навичками визнати об'єктом властивості особи, яка навчається. Ними є найбільш суттєві і стійкі індивідуально-психічні особливості людини, які характеризують її як особистість чи індивідуальність і виявляються в поведінці [526, с. 491]. Найчастіше психологи виділяють такі властивості особи, як темперамент, характер, здібності, спрямованість. З одного

боку, вони можуть бути визначальними в процесі навчання і виховання особи та обумовлювати його результат, а з іншого – самі піддаються формуванню та вдосконаленню, забезпечуючи духовний, фізичний та інтелектуальний розвиток особистості.

Помітно, що в концепціях особи, які пропонують вітчизняні та зарубіжні дослідники, чітко виражається поєднання біологічної та соціальної підструктур, які знаходяться в діалектичній взаємодії між собою [Див. : 313, с. 20-27]. Як бачимо, формування особистості відбувається за допомогою впливу як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Провідними явищами в цьому процесі є цілеспрямоване навчання і виховання, але вони безсилі без врахування індивідуальних психічних властивостей особи, яка навчається.

На наш погляд, виділення особистісних властивостей того, хто навчається, як об'єкта освітніх правовідносин є більш правильним, ніж розуміти під ним вихованість. У даному разі вихованість слід розглядати лише як одну з можливих якостей особи, яка формується в процесі освіти. Такий підхід видається надто вузьким, він не враховує ряду інших властивостей, рис, якостей, що розвиваються в особі, яка навчається. Підтримуємо точку зору Н.Волкової, яка вважає, що виховання і навчання сприяють розвитку успадкованих фізичних особливостей і природних здібностей, набуттю нових рис і якостей, що формуються впродовж життя людини; умінь переборення внутрішніх суперечностей; здатності спілкування з оточуючими; потреб людини; забезпечують психічний, інтелектуальний, творчий розвиток та загалом розвиток особистості, яка постійно вдосконалюється [62, с. 44-46].

Отже, об'єктами освітніх правовідносин є знання, уміння, навички та особистісні властивості, компетентність, що здобуває, формує і розвиває особа, яка навчається. Зважаючи на відсутність їх легального визначення, пропонуємо наступні дефініції окреслених об'єктів освітніх правовідносин. Знання – це система понять, суджень, теорій тощо, засвоєних особою, яка навчається. Уміння – це здатність особи, яка навчається, належно виконувати дії на основі засвоєння знань і практичного досвіду. Навички – це здатність особи, яка

навчається, автоматизовано виконувати навчальні дії. Властивості особистості – це стійкі індивідуально-психічні особливості особи, яка навчається, що виявляються в її поведінці. Компетентність – здатність особи застосовувати знання, уміння, навички, реалізувати особистісні властивості при виконанні певних завдань.

Вказані об'єкти на кожному рівні освіти мають свої особливості, які полягають у їх змістовному наповненні. Скажімо, знання, уміння, навички дитини дошкільного віку, на відміну від об'єктів вищих рівнів освіти, не підлягають атестації та оцінюванню та не підтверджуються документом державного зразка. Особливість освітніх об'єктів відображається навіть у завданнях того чи іншого рівня освіти. Так у законодавстві Німеччини зазначається, що основним завданням дошкільної освіти є забезпечення соціалізації дитини, її «пізнавального, емоційного, фізичного розвитку» [647, с. 2-3]. Натомість, завдання вищої освіти багатогранні та комплексні. Наприклад, за законодавством Франції – це забезпечення безперервної освіти, проведення фундаментальних наукових досліджень і впровадження результатів у практику, поширення культурних досягнень і науково-технічної інформації, міжнародне співробітництво [319, с. 367]. Відтак, реалізація права на вищу освіту в Франції передбачає синхронне здобуття наукових, культурних і професійних знань, умінь та навичок. У § 7 Рамкового Закону про вищу освіту зазначається, що метою освіти є сприяння студентам в оволодінні спеціальними знаннями, розвиткові здібностей для підготовки їх до «наукової роботи або діяльності у сфері мистецтва та до відповідальних дій у вільній, демократичній і соціально-правовій державі» [319, с. 396]. Тобто закон акцентує увагу на об'єктах освітніх відносин, якими є спеціальні знання, уміння, навички, компетентність, що забезпечують підготовку студентів до діяльності в професійній царині та формують властивості особистості, гідні відповідального громадянина вільної, демократичної, соціально-правової держави.

Вивчення європейського законодавства у сфері освіти показує, що змістовне наповнення знань, умінь, навичок у країнах Європи відрізняється від

України, Білорусі та Росії. Першочергово, практичною спрямованістю освіти, яка забезпечується різними шляхами – залученням професіоналів-практиків до розробки навчальних програм, організацією стажування та виробничої практики в організаціях різних форм власності, проведенням прикладних і фундаментальних наукових досліджень, включенням представників певної професії до складу державних екзаменаційних комісій тощо. Освіта європейських країн зорієнтована на професійну підготовку учнів і студентів, забезпечення їх робочими місцями та задоволення потреб ринку праці. Аналіз Закону Австрії «Про професійну освіту» від 26 березня 1969 р. свідчить, що тут існує дуальна система здобуття професійної освіти, яка забезпечується шляхом навчання як у професійному закладі, так і безпосередньо на підприємстві або в установі на підставі укладеного між учнем і роботодавцем учнівського договору [638].

У Німеччині також добре розвинена та має високу репутацію дуальна професійна освіта. Статистичні дані цієї держави показують, що в 2007 році 43 % учнів продовжували навчання за шкільною програмою, тоді як 57 % вступили до професійних навчальних закладів. Популярність професійної освіти в Німеччині пояснюється тісним зв'язком теоретичних знань з практичними вміннями, навичками, та налагодженою співпрацею навчальних закладів з виробництвом. На думку німецьких вчених, найбільшою перевагою професійної освіти є «високий ступінь активної участі в ній роботодавців та інших соціальних партнерів» [653, с. 9-13]. Підтримуємо точку зору дослідників [646, 45-46], що до позитивів професійної освіти необхідно віднести тісний зв'язок з системою зайнятості, завдяки чому в студентів збільшується спроможність працевлаштування та з'являється мотивація до навчання. Своєю чергою, завдяки професійній освіті зростає інноваційна спроможність підприємств. Всі ці чинники загалом формують конкурентоспроможність німецької професійної освіти та водночас створюють умови для ефективної реалізації права на освіту.

У Великобританії існує так звана подальша освіта, яка еквівалентна професійній освіті. За законодавством вона покликана забезпечувати молодь робочим місцем, гідною заробітною платою, розвивати перспективи здобуття вищої освіти. Не випадково, в останні роки спостерігається суттєве зростання кількості студентів у Великобританії, що проходять професійну підготовку [685, с. 47]. Однак, англійська дослідниця А. Вольф вважає, що система професійної освіти у Великобританії потребує реформування. Назвемо окремі пропозиції із вказаних вченою, які, на наш погляд, варто було б запровадити й до системи професійної освіти України. Так для набуття студентами практичних компетенцій доцільно залучати до викладання фахівців з досвідом роботи в промисловості, збільшити строки стажування студентів на підприємствах та відшкодовувати роботодавцям витрати на їх підготовку, поглибити зміст освітніх програм та забезпечити конкурентоспроможність випускників професійних навчальних закладів на ринку праці [685, с. 107-127].

Професійна освіта популяризується й у Франції. Кодекс освіти Франції проголошує професійну підготовку національним обов'язком і частиною безперервної освіти молоді та дорослих, а «учнівство альтернативною формою освіти, яка сприяє освітнім цілям нації» [166].

Отже, з огляду на європейський досвід, вітчизняній системі освіти бракує практичної спрямованості, тому, на нашу думку, до національного законодавства про освіту необхідно внести норми, які б посилили співпрацю освіти з виробництвом, зокрема навчальних закладів з підприємствами, установами, загалом з організаціями роботодавців, залучали представників останніх до розробки освітніх програм і до участі в роботі державних екзаменаційних комісій. Потрібно зобов'язати вищі навчальні заклади забезпечувати студентам проходження виробничої практики та стажування в реальних умовах на виробництві, в установах за профілем навчання шляхом укладання відповідних договорів з цими організаціями, створити умови для запровадження дуальної професійної освіти.

Вивчення досвіду забезпечення права на освіту в Україні та Європі показує, що вітчизняній освіті бракує тісного зв'язку з наукою. Позитивно оцінюємо те, що Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. відніс до завдань вищого навчального закладу забезпечення органічного поєднання в освітньому процесі освітньої, наукової та інвестиційної діяльності, а також вивчення попиту на окремі спеціальності на ринку праці [374, ст. 26], що цілком відповідає практиці європейських держав. Скажімо, в Німеччині завданням вищих навчальних закладів є постійне удосконалення змісту і форм навчання з урахуванням розвитку науки та мистецтва, потреб професійної практики і необхідних змін у професійному середовищі [319, с. 397]. Інтеграції освітньої діяльності та наукової роботи забезпечує конкурентоспроможність німецьких фахівців.

Освітньо-наукова інтеграція у Франції стимулюється шляхом встановлення залежності державного фінансування навчальних закладів від рівня виконання викладачами та студентами наукових досліджень, що вважаємо корисним для запозичення.

За сприяння Міністерства науки та технологій аспіранти в Франції здійснюють наукові дослідження на замовлення організацій. За умови працевлаштування організаціями аспірантів, замовникам наукових досліджень надається фінансова підтримка [678]. Дане співробітництво поглиблює зв'язок між освітою, наукою та виробництвом, сприяє набуттю аспірантами не лише якісних теоретичних знань, умінь, навичок, але й професійних компетенцій, сприяє розвитку наукових досліджень та впровадженню їх результатів у виробництво, подальшому працевлаштуванню кваліфікованого фахівця. Тому існує необхідність розробки механізму, який забезпечував би розвиток наукової співпраці між Міністерством освіти і науки України, навчальними закладами (науково-дослідними установами) і роботодавцями.

Одним із елементів складу правовідносин є їх суб'єкти. Юридична енциклопедія визначає поняття «суб'єкт права» як фізичну або юридичну

особу, яка є учасником національних чи міжнародних правовідносин [137, с.680].

Зазвичай науковці розрізняють поняття «суб'єкти права» та «суб'єкти правовідносин», вважаючи перше більш широким за змістом, ніж друге. На думку Р. Халфіної, поняття «суб'єкти права» охоплює як потенційні можливості, так і їх реалізацію [580, с.115-116]. Вбачається, що дослідниця вважає суб'єктом права особу, яка може бути учасником правовідносин або вже є ним. Російські теоретики вказують, що ці два поняття в цілому рівнозначні, проте слід враховувати наступні відмінності: конкретний громадянин, як постійний суб'єкт права, не може бути одночасно учасником усіх правовідносин; новонароджені, малолітні, душевнохворі особи, будучи суб'єктами права, не є суб'єктами більшості правовідносин; правовідносини – не єдина форма реалізації права [543, с.482]. Таким чином, означені поняття співвідносяться як загальне і особливе, будь-який суб'єкт правовідносин є одночасно суб'єктом права, але останній не завжди є суб'єктом правовідносин.

Вказане вище дає можливість визначити, що суб'єкт освітніх правовідносин – учасник освітніх правовідносин.

Оскільки розмежування понять «правовідносини у сфері освіти» та «освітні правовідносини» є обґрунтованим, тому логічним виглядає неототожнення їх суб'єктів. Перелік суб'єктів сфери освіти ширший, ніж освітніх правовідносин. До перших можна віднести безпосередніх учасників освітнього процесу, тобто осіб, які навчаються, їх законних представників, педагогічних та науково-педагогічних, навчальні заклади, інших працівників, а також органи управління освітою всіх рівнів. Суб'єктами освітніх правовідносин визнаємо безпосередніх учасників освітнього процесу, насамперед, навчальний заклад та особу, яка навчається в ньому, а також інших учасників освітнього процесу.

Для аналізу суб'єктного складу освітніх правовідносин необхідно здійснити загальну класифікацію їх суб'єктів, розкрити їх сутність, що

дозволить більш глибоко та всебічно висвітлити проблему забезпечення права на освіту та відобразити напрямки її вдосконалення.

Заслуговує на увагу класифікація суб'єктів сфери освіти, проведена Т. Матюшевою, проте окремі її підходи підлягають критичній оцінці. Як відомо, підставою для будь-якої класифікації є певний критерій, проте дослідниця не визначає його при поділі означених суб'єктів на первинні і вторинні, що, безумовно, є недоліком. Так до первинних дослідниця відносить осіб, які навчаються, батьків, педагогічних працівників, керівників навчальних закладів, органи управління освітою, а до вторинних – органи опіки і піклування, комісії у справах неповнолітніх, органи у справах молоді, органи управління соціальним захистом населення, управління охороною здоров'я, служби зайнятості, органи внутрішніх справ [275, с. 7].

На наш погляд, суб'єктів власне освітніх правовідносин за таким критерієм, як ступінь їх участі в цих правовідносинах, можна поділити на дві групи: суб'єкти основного та додаткового складу. Суб'єктами основного складу слід вважати особу, яка навчається, та навчальний заклад, а також педагогічних і науково-педагогічних працівників. Ці суб'єкти беруть участь у всіх видах освітніх правовідносин, відіграють у них провідну роль і забезпечують їх існування. До суб'єктів додаткового складу пропонуємо віднести батьків або осіб, які їх замінюють, оскільки вони відповідно до вітчизняного та європейського освітнього законодавства уповноважені діяти від імені особи, яка навчається. Крім того, до цієї групи належать представники підприємств, установ, організацій, які беруть участь в освітньому процесі.

Під поняттям «особа, яка навчається» розуміємо особу, яка реалізує конституційне право на освіту. Своєю чергою, можна здійснити класифікацію цього суб'єкта освітніх правовідносин. Так, обравши такий критерій, як взаємозв'язок із державою, під поняттям «особа, яка навчається», слід розуміти громадян, іноземних громадян та осіб без громадянства.

За взаємозв'язком із навчальним закладом можна класифікувати «особу, яка навчається», на таких учасників, як діти дошкільного віку, вихованці, учні,

студенти, курсанти, слухачі, аспіранти, докторанти тощо. Оскільки Закон України «Про освіту» та європейське освітнє законодавство не оперує даними поняттями пропонуємо з'ясувати їх сутність.

Уявляється, що розкривати дані поняття доречно через призму засвоєння змісту того чи іншого виду освіти, який вбирає в себе систему знань, умінь, навичок, особистісних властивостей, ключових компетентностей, які формуються в особі залежно від рівня освіти. У зв'язку з цим дитиною дошкільного віку в значенні суб'єкта освітніх правовідносин слід вважати особу, яка засвоює зміст освіти в дошкільному навчальному закладі. Термін «учень» найчастіше пов'язується з тими, хто навчається у загальноосвітніх навчальних закладах. На нашу думку, учень – це особа, яка засвоює зміст освіти в загальноосвітньому, професійному та позашкільному навчальних закладах.

Порівняння визначень терміна «студент», що містяться у Великому тлумачному словнику української сучасної мови, Енциклопедії освіти та Юридичній енциклопедії, свідчить про неоднакові підходи до його розуміння. Так упорядники словника під поняттям «студент» розуміють того, хто навчається у вищому або середньому навчальному закладі [50, с. 1209], тоді як Енциклопедія освіти визначає його «учнем освітньої установи вищої професійної освіти» [355, с. 879]. В Юридичній енциклопедії під цим терміном розуміється особа, яка навчається у вищих навчальних закладах [19, с. 676]. У Законі України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. під студентом розуміється особа, зарахована до вищого навчального закладу з метою здобуття вищої освіти ступеня молодшого бакалавра, бакалавра чи магістра [374, ст. 61]. Беручи до уваги висловлені нами вище міркування, вважаємо, що студент – це особа, яка засвоює зміст освіти у вищому навчальному закладі.

Поняття «курсант» має два значення. З одного боку, це слухач курсів, а з іншого – вихованець військового училища [50, с. 475]. На наш погляд, курсантом слід вважати особу, яка засвоює зміст вищої освіти у військових навчальних закладах.

Слухач – це особа, яка засвоює зміст програм довузівської (курсової) підготовки, перепідготовки чи підвищення кваліфікації в позашкільному, професійному, вищому навчальному закладі.

Під поняттям «аспірант» пропонуємо розуміти особу, яка у вищому навчальному закладі або науковій установі засвоює зміст програми на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Докторант – це особа, яка у вищому навчальному закладі або науковій установі засвоює зміст програми на здобуття наукового ступеня доктора наук.

Освітні правовідносини, як і всі інші, виникають за наявності зобов'язаної сторони, якою є навчальний заклад. В Енциклопедії освіти навчальний заклад визначається як заклад, який надає освітні (освітньо-виховні) послуги [599, с. 538]. Вважаємо, що таке визначення не дає можливості змістовно розкрити сутність навчального закладу. Адже поняття освітніх послуг наразі є дискусійним та нормативно невизначеним, а тим більше воно ускладнюється ще й таким терміном, як «освітньо-виховні». Якщо навіть узяти до уваги доктринальні визначення освітньої послуги, то, на нашу думку, їх не зовсім доречно застосовувати до поняття навчального закладу, оскільки завдання останнього не можна звести лише до надання освітніх послуг окремій особі – вони значно глибші та глобальніші за своєю суттю. Навчальний заклад не лише надає освітні послуги особі, яка в ньому навчається, він, здійснюючи освітню діяльність, створює неоціненну послугу всьому суспільству, державі. На нашу думку, заслуговує на увагу визначення навчального закладу, дане у Юридичній енциклопедії, під яким розуміється «установа, що безпосередньо реалізує державну політику в галузі освіти, професійної, наукової, загальнокультурної підготовки та виховання громадян, створює умови та задовольняє потреби особи у здобутті освіти» [18, с. 8].

Пропонуючи дефініцію навчального закладу, виходимо з наступних його характеристик: а) наявність статусу установи; б) основною функцією є освітня діяльність. Тому можна сказати, що навчальний заклад – це установа, основною функцією якої є здійснення освітньої діяльності.

Навчальні заклади є різноманітні, тому доречно здійснити їх наукову класифікацію, яка дасть змогу глибше розкрити суть цих установ. Вважаємо, що доцільно взяти для класифікації навчальних закладів такі критерії, як структура освіти, тип навчального закладу, форма власності, суб'єкти утворення.

Аналіз вітчизняного освітнього законодавства показує, що за структурою освіти розрізняють наступні навчальні заклади: дошкільні, середні загальноосвітні, позашкільні, професійні, вищі, заклади післядипломної освіти.

За типом навчальні заклади в Україні можна поділити на ясла, ясла-садки, дитячі садки, будинки дитини, середні загальноосвітні школи, спеціалізовані школи, гімназії, ліцеї, палаци, будинки, центри, професійні училища, професійно-художні училища, училища-агрофірми, училища-заводи, вищі професійні училища, університети, інститути, академії, консерваторії, коледжі, технікуми, центри підвищення кваліфікації, перепідготовки, навчально-курсів комбінати тощо.

У кожній з європейських країн вони також мають різну назву. Наприклад, у Франції дошкільна освіта здобувається у так званих «материнських» школах, середня – у коледжах і ліцеях, вища реалізується в університетах, інститутах, вищих школах та освітніх комплексах, однак найбільш затребуваними є університети та вищі школи.

В Австрії типи дошкільних навчальних закладів регламентуються законодавством земель, тому різняться між собою. Наприклад, у Нижній Австрії крім державних, громадських, приватних дошкільних навчальних закладів функціонують дошкільні групи (різновікові, багатомовні, інтегративного типу та для дітей з особливими освітніми потребами) [665]. Відповідно до п. 1 § 5 Закону «Про освіту дітей та догляд за дітьми» від 1 вересня 2010 р. у Тіролі створюються для дітей дошкільного віку ясла, дитячі садки та дошкільні групи [682]. Згідно з § 2 Закону «Про організацію шкіл» від 25 липня 1962 р. [637] загальноосвітні навчальні заклади поділяються на декілька видів. Зокрема залежно від освітнього контексту вони є

загальноосвітніми та професійними. За ступенем освіти школи поділяються на початкові, середні та академічні. Початкові школи забезпечують здобуття початкової освіти протягом чотирьох років навчання. Своєю чергою, середні школи можуть бути декількох видів: старша початкова школа, основна школа, нова середня школа, спецшкола, політехнічна школа, професійно-технічна школа, вища професійна школа. В старшій початковій, основній, новій середній школі відбувається навчання учнів з 5-го по 8-й клас відповідно до їх інтересів, здібностей, нахилів та підготовки до подальшого навчання чи працевлаштування. Урядом планується, що основні школи остаточно припинять своє функціонування в 2018-2019 навчальному році, їх поступово замінять нові середні школи [629, с. 8].

У Німеччині функціонують різні типи дошкільних навчальних закладів: дитячі садки з повним і неповним днем, садки-групи одного віку, пришкільні групи, підготовчі класи початкової школи та інтернати. Дошкільну освіту забезпечують також початкові школи, частка дітей в яких поступово зростає. Так з 2006 по 2010 рік вона зросла вдвічі [656, с. 17]. Школи поділяються на: основні, реальні, гімназії, загальноосвітні, інтегровані, спеціальні. Вибір типу школи значною мірою залежить від думки класного керівника, шкільного консультанта і директора школи, які з цією метою надають поради та консультації батькам і учням. Так, станом на 2010 рік, розподіл учнів за типами шкіл відбувався наступним чином: 16,6 % дітей навчалася в основних школах, 25 % – у реальних, 36,3 % – у гімназіях, 9,2 % – у загальноосвітніх школах, 7,8 % – в інтегрованих школах, 4,2 % – у спеціальних школах [677, с. 31]. Ці навчальні заклади відрізняються між собою не лише назвами, але й рівнем викладання, репутацією та перспективою для учнів. Так рівень викладання, успішність учнів в основній школі нижчі, ніж в реальній школі. Закінчення навчання в ній збільшує шанси на працевлаштування учнів або на продовження здобуття освіти в старших класах гімназії. Найбільш престижною вважається гімназія, яка забезпечує учням можливість вступу до університету. Існуюча система навчальних закладів сприяє профільності навчання.

Відповідно до § 27 Рамкового Закону про вищу освіту кожний громадянин Німеччини після завершення шкільної освіти або початкової професійної освіти має право на вибір вищого навчального закладу [652]. Вибір вищого навчального закладу забезпечує їх розгалужена система, основу якої складають: університети, вищі професійні школи, вищі навчальні заклади у сфері мистецтв.

Взявши за основу класифікації такий критерій, як форма власності, можна виокремити навчальні заклади державної, комунальної та приватної форм власності.

За суб'єктами утворення навчальні заклади можна поділити на ті, що утворюються: а) органами державної влади; б) органами місцевого самоврядування; в) юридичними особами незалежно від форм власності; г) фізичними особами. Спостерігається, що даний критерій впроваджено в конституційно-правову практику не лише України, але й Англії. Наприклад, нормативно-правова база цієї держави ділить школи на три категорії: 1) «громадські» (Community schools), які створені та фінансуються виключно органами місцевої влади; 2) «благодійні» (Voluntary schools), засновані за рахунок благодійних чи релігійних організацій (в основному церкви). Дані громадські організації зберігають деякий контроль над благодійними школами, хоча останні фінансуються в основному органами місцевої влади; 3) «грантові школи» (Foundation schools), створені місцевою владою та підпорядковані органам у сфері освіти або благодійним фондам. Поза основною системою шкіл функціонують також приватні (незалежні) школи. Крім того, існує низка інших типів шкіл, які в англійському Законі про освіту класифікуються залежно від віку дітей [671, с. 3].

Обов'язковими учасниками освітніх правовідносин є педагоги, які наділені сукупністю прав та обов'язків у сфері освіти та виступають на стороні навчального закладу. Порівняльний аналіз вітчизняного та європейського законодавства свідчить про існування високих моральних і професійних вимог до педагогів у всіх країнах. Наприклад, німецьке законодавство вимагає, щоб

поведінка педагогів дошкільних установ у ставленні до дітей характеризувалася «емоційною теплотою, співчуттям, ясністю, достовірністю, надійністю, задовольняла бажання дитини та зміцнювала її автономію» [647, с. 6].

Порівняно з Україною, законодавство Франції містить більш високі вимоги до викладачів, з огляду на те, що вони мають статус державних службовців. Відповідно до Закону Франції «Про вищу освіту» від 26 січня 1984 р. інформація щодо їх рейтингу, оцінки здібностей, рівня виконання функцій, а також особиста думка керівника вищого навчального закладу про викладача подається міністерству національної освіти. Водночас викладачам гарантується «повна незалежність і право вільного висловлювання своєї думки під час виконання функцій» [319, с. 386-387]. Вони повинні підтверджувати свій рівень знань шляхом проведення індивідуальної атестації під час прийняття на роботу, а також у процесі подальшого кар'єрного просування. На нашу думку, норму щодо проведення індивідуальної атестації науково-педагогічних працівників під час прийому на роботу варто імплементувати до освітнього законодавства України, оскільки вона є своєрідною гарантією якісної освіти.

Вбачається, що у механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту, особливо дошкільну та середню, законодавство всіх країн значну роль відводить батькам або особам, які їх замінюють. Згідно з німецьким законодавством вони визнаються партнерами, що беруть активну участь у житті дітей, вирішують важливі питання, пов'язані з освітою. Зокрема батьки мають право вибирати дошкільний навчальний заклад і форму здобуття дитиною дошкільної освіти, обирати та бути обраними до органів громадського самоврядування дошкільного навчального закладу, зобов'язані створювати належні умови для розвитку природних задатків, нахилів та здібностей дітей. Загалом діяти так, щоб «сприймати і поважати дитину беззастережно» [647, с. 4-6].

Відносно широкий перелік освітніх прав і обов'язків батьків закріплює Єдиний (Органічний) Закон про підвищення якості освіти від 9 грудня 2013 р. Відповідно до цього закону батьки учнів визнаються їх першими вихователями. Вони мають право на: здобуття їх дітьми максимально якісної освіти та релігійного виховання відповідно до їх переконань; отримання інформації про навчальні успіхи їх дітей; вільне обрання до представницьких і контролюючих органів за діяльністю навчальних закладів; участь в освітній і професійній орієнтації своїх дітей. Водночас на батьків покладається низка обов'язків: застосовувати необхідні заходи для того, щоб діти регулярно відвідували школу; сприяти виконанню дітьми навчальних завдань; знати про систему оцінювання успішності учнів і допомагати їм в досягненні успіхів; поважати навчальну дисципліну [660].

Імпонує те, що ст. 44 Закону Російської Федерації «Про освіту в Російській Федерації» від 26 грудня 2012 р. закріплює за батьками (законними представниками) неповнолітніх учнів переважне право на освіту та виховання їх дітей. Батьки (законні представники) повинні закласти основи фізичного, морального та інтелектуального розвитку особистості [315]. Зауважимо, що у Сімейному кодексі України (ч. 1 ст. 151) також вказується про переважене право батьків перед іншими особами на особисте виховання дитини [503]. Враховуючи це, а також досвід правового регулювання прав батьків (законних представників) у Російській Федерації вважаємо, що ст. 60 Закону України «Про освіту», потрібно доповнити таким змістом: «Батьки (особи, які їх замінюють) мають переважне право на освіту та виховання своїх дітей».

Продовжити класифікацію суб'єктів освітніх правовідносин можна й за іншими критеріями, які не є вичерпними. Наприклад, за функціональною (ролевою) ознакою [275, с. 9] означених суб'єктів поділимо на тих, які: а) реалізують своє право на освіту (учні, студенти, курсанти, аспіранти тощо); б) виконують функцію передачі знань та здійснюють виховання (педагогічні, науково-педагогічні працівники, вихователі, батьки тощо); в) виконують функцію загальної організації освітнього процесу, керівництва ним (керівник

навчального закладу, педагогічні ради, загальні збори батьків, органи студентського самоврядування тощо).

За кількісною ознакою всіх суб'єктів освітніх правовідносин пропонуємо класифікувати на індивідуальні (учень, студент, аспірант, вихователь, науково-педагогічний працівник тощо) та колективні (педагогічна рада, вчена рада, студентський парламент, батьківські збори тощо).

Загально визнаним фактом є те, що однією з передумов вступу в правовідносини є наявність в учасників правосуб'єктності. Під правосуб'єктністю розуміють можливість і здатність особи бути суб'єктом правовідносин з усіма правовими наслідками [135, с. 340; 544, с. 445].

Погляди вчених відрізняються не тільки щодо поняття правосуб'єктності, а й щодо її складу. Деякі дослідники вважають, що до правосуб'єктності входять два компоненти: правоздатність і дієздатність [136, с. 192; 544, с. 444], інші виділяють третій – деліктоздатність [505, с. 356; 135, с. 340]. Окремі вчені вказують на чотири елементи: правоздатність, дієздатність, деліктоздатність, осудність [Див. : 543, с. 489]. Не відрізняються однозначністю розуміння елементів правосуб'єктності представники галузевих наук. Наприклад, у науці трудового права існує думка, що правосуб'єктність передбачає наявність трьох елементів: правоздатності, дієздатності та сукупності конкретних прав і обов'язків на підставі дії закону [22, с. 64]. Наближена до цієї позиції точка зору В. Костюка, який основними елементами структури правосуб'єктності вважає правоздатність, дієздатність, права та обов'язки (повноваження), деліктоздатність [197, с. 100]. Отже, аналіз юридичної літератури свідчить про дискусійний характер такого явища, як правосуб'єктність, та все ж науковці однозначні в тому, що ця властивість невід'ємна від поняття «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин». Очевидним є той факт, що в конструкції правосуб'єктності основне місце посідають правоздатність та дієздатність, без яких не може бути суб'єкта права і суб'єкта правовідносин і не обходиться жодне визначення правосуб'єктності.

Врахувавши вищевикладене, пропонуємо визначити освітню правосуб'єктність як здатність особи мати, здійснювати освітні права і обов'язки та нести відповідальність у разі невиконання цих обов'язків.

За загальним правилом, правоздатність виникає з моменту народження, проте, як вбачається, у випадках, встановлених законом, здатність мати окремі права та обов'язки може пов'язуватися з досягненням особою відповідного віку. Цілком погоджуємося із думкою В. Спаської, яка вважає, що особливість правоздатності та дієздатності фізичних осіб у сфері освіти обумовлена специфікою права на освіту і можливими способами його набуття і використання [517]. З одного боку, право на освіту є невід'ємним, природним правом, у зв'язку з чим кожна особа з моменту народження має освітню правоздатність. З іншого боку, освітнє законодавство в ряді випадків встановлює певні умови, за яких особа може мати освітні права і обов'язки.

Особливість освітньої правоздатності громадян полягає в тому, що у визначених законом випадках вона може залежити від вікового або освітнього цензу. Відповідно до ст. 12 Закону України «Про дошкільну освіту» від 11 липня 2001 р. вітчизняні дошкільні навчальні заклади повинні забезпечувати догляд, розвиток, виховання і навчання дітей, як правило, з 2-місячного віку. За українським законодавством з моменту народження носієм права на дошкільну освіту можуть бути лише діти-сироти або ті, які мають розумові чи фізичні вади, або батьки яких позбавлені батьківських прав.

Це питання по-різному вирішується у європейських країнах. Так у Франції відвідування дошкільних навчальних закладів дітьми можливе у віці від трьох до шести років. Якщо дитячий садочок розташований у несприятливому соціальному середовищі, то, як виняток, зараховують і двохрічних дітей [166]. Згідно з Законом Нижньої Австрії «Про дитячий сад» від 30 червня 2006 р. діти мають право відвідувати дошкільний навчальний заклад з 3-х років. Це право реалізується дітьми безоплатно лише у визначені години – з 7.00 до 13.00, а за перебування дитини з 13.00 до 17.00 батьки щомісяця сплачують внесок у розмірі 80 євро [665]. Не дивлячись на це,

відвідуваність австрійськими дітьми дошкільних установ висока, зокрема станом на 2013 рік вона становила 90,6 % [676, с. 7]. Німецьке законодавство проголошує, що «освіта починається з народження дитини», вона «закладає основу для майбутніх освітніх можливостей» [640, с.4], вважається «промоутером прав людини» [662, с. 16]. Можливо, тому в Німеччині багато уваги приділяється дошкільній освіті. Відповідно до § 12 Закону про дитячі садки Нижньої Саксонії від 7 лютого 2002 р. кожна дитина має право на відвідування дитячого садка [648].

Тенденції до ефективного забезпечення права на дошкільну освіту від народження дитини спостерігаються у Великобританії. Скажімо, до 2006 р. це право гарантувалося дітям віком від трьох до п'яти років, однак Закон про охорону дітей (2006 р.) забезпечив його реалізацію від народження до п'ятирічного віку. Даний акт поліпшив умови доступності дітей до дошкільної освіти, залучив батьків до виховного процесу та надав право батькам, які мають дітей у віці до 16 років, працювати за гнучким графіком роботи [667, с. 22]. Аналізований закон зобов'язав місцеву державну владу забезпечувати належний догляд за дітьми дошкільного віку, підвищувати якість послуг для тих, які мають особливі освітні потреби, інтегрувати дошкільну освіту з початковою, розширити мережу кваліфікованих викладачів, гарантувати безоплатність дошкільної освіти тощо [672, с. 8].

Враховуючи законодавче регулювання права на дошкільну освіту у Німеччині та Великобританії, вважаємо, що в Україні та в інших європейських країнах важливо забезпечити право на здобуття дошкільної освіти дітям, починаючи від їх народження. Тому Закон України «Про дошкільну освіту» необхідно доповнити статтею наступного змісту: «Дитина має право на здобуття дошкільної освіти від її народження».

Відповідно до абз. 3 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про дошкільну освіту» для дітей старшого дошкільного віку дошкільна освіта є обов'язковою. Проте дане положення закону не узгоджується з Конституцією України, в якій подібна норма відсутня. Для правильного прийняття рішення в означеному напрямку

доречно врахувати досвід Німеччини, яка через відсутність подібної норми та домінування у змісті дошкільної освіти виховної складової перед навчальною має проблему адаптації дітей дошкільного віку до навчання в загальноосвітніх школах [646, с. 36]. Тому уряд у федеральній угоді про дошкільну освіту [647, с. 8] акцентував увагу на посиленні співпраці між дитячими садками, початковими школами та батьками для того, щоб полегшити адаптацію дітей дошкільного віку до умов навчання в школі. Для цього в Німеччині було прийнято положення про оптимізацію взаємодії дитячих садків і початкових шкіл [640]. Враховуючи досвід цієї країни щодо необхідності вирішення проблеми адаптації дітей дошкільного віку до умов навчання в школі, а також, розуміючи цінність вітчизняної норми про обов'язку освіти дітей старшого дошкільного віку, та з метою усунення законодавчих протиріч рекомендуємо внести доповнення до ст. 53 Конституції України такого змісту: «Дошкільна освіта дітей старшого дошкільного віку є обов'язковою».

Порівняльний аналіз вітчизняного та європейського законодавства свідчить про те, що в дітей, як правило, з 6 років виникає можливість мати права і обов'язки у сфері загальної середньої освіти, оскільки переважно з цього віку вони мають змогу вступати до загальноосвітніх навчальних закладів. Зрозуміло, що обдарованим дітям не заборонено бути учасниками загальноосвітніх правовідносин й у більш ранньому віці, ніж його визначає законодавець. Якщо вони мають природні здібності, талант оволодівати знаннями, вміннями, навичками раніше за своїх однолітків, то за заявою батьків або осіб, які їх замінюють, їх зараховують до загальноосвітнього навчального закладу.

Відповідно до ч. 1 ст. 53 Конституції України повна загальна середня освіта є обов'язковою. Про той чи інший рівень обов'язковості освіти йдеться у конституціях ряду Європейських країн (наприклад, Албанії, Бельгії, Болгарії, Ірландії, Іспанії, Італії, Польщі, Фінляндії) [Див. : 183-185]. Крім того, в освітньому законодавстві Австрії, Іспанії, Німеччини, Франції, Великої Британії також встановлено вік для здобуття обов'язкової освіти. Відповідно до

§ 2 Федерального Закону Австрії «Про обов'язкову освіту» від 8 лютого 1985 р. реалізація права на освіту є обов'язковою для дітей, які досягли 6 років. З цього віку учні протягом 9 років здобувають обов'язкову освіту [633]. Відповідно до «Єдиного (Органічного) закону про освіту» від 3 травня 2006 р. в Іспанії обов'язкова освіта триває 10 років, починаючи з 6-річного віку. У Німеччині обов'язкова освіта встановлюється з 6 років і обмежується, як правило, 9 роками навчання. Натомість, в окремих землях, зокрема в Берліні, Бранденбурзі, Бремені, Тюрінгії, Північній Вестфалії, тривалість обов'язкової освіти становить 10 років [677, с. 27]. У Франції освіта обов'язкова для дітей віком від 6 до 16 років. У країнах Великої Британії правове регулювання обов'язкової освіти має деякі відмінності. Зокрема стаття 7 Закону про освіту Англії та Уельсу покладає на батьків обов'язок забезпечити здобуття обов'язкової освіти дітьми з 5 до 16 років [641]. У Північній Ірландії дане право реалізується у віці від 4 до 16 років, а відтак, обов'язкова освіта здобувається протягом 12 років. За законодавством Шотландії до школи зараховують дітей, яким виповнилося 5 років, однак на практиці частина з них вступає на навчання навіть раніше [671, с. 13]. Відповідно до законодавства Великої Британії реалізація права на обов'язкову освіту можлива не лише в навчальних закладах, але й вдома, якщо це погоджено з компетентними органами у сфері освіти. Загалом у Великій Британії, як і в інших західноєвропейських країнах, спостерігається тенденція до зниження вікового цензу для реалізації права на обов'язкову освіту.

Проблемою більшості країн є те, що не всі діти можуть ефективно реалізувати своє право навіть на обов'язкову освіту. Такий стан негативно позначається на «розвитку їх потенціалу та благополуччя, призводить до безпорадності, нездатності ефективно брати участь в житті суспільства, вкорінення убогості та загострення нерівності в суспільстві» [680, с. 11]. За даними англійських дослідників, передусім, це стосується дітей, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, дітей з обмеженими освітніми можливостями, з малозабезпечених сімей, біженців, неповнолітніх матерів.

Загалом 20 % учнів потребують спеціальної освіти. На думку вчених, на забезпечення права на освіту негативно впливає відсутність спеціальних нормативно-правових актів, які б чітко регулювали порядок його реалізації [680, с. 3-19]. Тому на їх думку, яку ми підтримуємо, альтернативною формою підготовки дітей, які через певні труднощі не мають можливості реалізувати право на обов'язкову освіту, могла б бути неформальна освіта, тобто дистанційна (онлайн-навчання). Однак, за оцінками експертів, дана форма освіти є дороговартісною навіть для Великобританії [654, с. 19].

Законодавець не пов'язує можливість навчання у вищому навчальному закладі, в аспірантурі та докторантурі з настанням певного віку, проте інколи вимагає наявності певного освітнього рівня (наприклад, повної загальної середньої освіти, повної вищої освіти, наукового ступеня). Наприклад, у Франції вища освіта організована за циклами, кожен з яких виконує визначені завдання та завершується отриманням певної кваліфікації. За результатами навчання першого циклу присвоюється ступень «ліцензіат». Доступ до першого циклу відкритий для всіх, навчальні заклади не мають права відбору вступників. Це означає, що за своїм вільним вибором кожен, хто має звання бакалавра або практичний досвід чи певну пільгу, зараховується до навчального закладу. Відповідно до освітнього законодавства та Закону «Про соціальну модернізацію» від 12 січня 2002 р. вступати до навчальних закладів першого циклу мають навіть ті особи, котрі не є бакалаврами, але мають не менш як трирічний досвід професійної діяльності, підтверджений відповідним документом. Другий цикл навчання передбачає здобуття диплома «майстра». Особливість цього циклу полягає в тому, що навчання в ньому поділяється на фундаментальне та професійне, студент самостійно обирає те чи інше. Третій цикл забезпечує здобуття професійної освіти вищого рівня, яка відповідає новітнім науковим і технічним досягненням і завершується присвоєнням наукового ступеня доктора після захисту дисертаційного дослідження або за сукупністю оригінальних індивідуальних чи колективних праць [319, с. 370-371].

Таким чином, абстрактну можливість мати права і обов'язки у сфері освіти визначає не тільки факт народження особи, але й у випадках, визначених законом, вік та освітній рівень.

Щоб бути не тільки пасивним, а й активним учасником освітніх правовідносин, особа повинна володіти освітньою дієздатністю. Саме ця властивість дає змогу реалізувати освітню правоздатність. Основна відмінність дієздатності від правоздатності полягає у здатності особи самостійно брати участь у правовідносинах, тобто набувати прав і створювати для себе своїми діями обов'язки. Відтак, освітньою дієздатністю є здатність особи, яка навчається, здійснювати освітні права та обов'язки, а також нести відповідальність у разі невиконання цих обов'язків.

Віковий критерій освітньої дієздатності, на відміну від інших галузевих, має особливість, яка полягає у тому, що законодавець або не встановлює вік, з настанням якого особа може своїми діями здійснювати освітні права та обов'язки, або встановлює його некатегорично (приблизно). За таких умов визначальними для настання освітньої дієздатності особи, яка навчається, є інтелектуальний критерій (рівень її розумового розвитку) або освітній ценз (обов'язкова наявність певного освітнього рівня).

На нашу думку, освітня дієздатність особи, яка навчається, поділяється на декілька видів: часткову (характерна для дітей дошкільного віку), неповну (мають учні, які здобувають загальну середню освіту), повну (мають особи, які здобули повну загальну середню освіту).

В. Шкатулла зазначає, що неповнолітні особи як учасники освітніх правовідносин мають обмежену дієздатність [614, с. 70]. Вважаємо, що дане положення потребує деяких уточнень. На наш погляд, визначаючи освітню дієздатність неповнолітніх осіб, слід розмежовувати її обсяг у осіб дошкільного віку та осіб загальноосвітнього віку, оскільки він неоднаковий. Так спостерігається, що діти дошкільного віку можуть реально набувати лише освітні права, а не обов'язки. Як слушно зазначає В. Спаська, дитина дошкільного віку здатна реалізувати фактично лише одну із правомочностей

суб'єктивного права – право вчитися. Сукупність інших прав і обов'язків суб'єкта освітнього правовідношення покладається на батьків або осіб, які їх замінюють [517].

Обсяг освітньої дієздатності зростає у дітей, як правило, з 6 років, коли вони вступають до школи. Зміст освітньої дієздатності учнів відрізняється від тієї, що мають особи дошкільного віку. Вони як учасники загальноосвітніх правовідносин, реалізуючи право на одержання певного освітнього рівня — початкової, базової, повної середньої освіти, вже можуть одночасно із батьками або особами, які їх замінюють, вибирати навчальний заклад, форми навчання, позакласні заняття, самостійно користуватися навчальною, культурною, спортивною, побутовою, оздоровчою базою навчального закладу, брати участь в олімпіадах, конкурсах, виставках, бути учасниками учнівського самоврядування тощо. Тобто особи «шкільного» віку здатні набувати та здійснювати самостійно значно ширше коло освітніх прав, ніж діти дошкільного віку.

Крім того, учні своїми діями реалізують обов'язки. Наприклад, вони зобов'язані систематично та глибоко оволодівати знаннями, практичними навичками, додержуватися законодавства, статуту, правил внутрішнього розпорядку навчального закладу тощо. Проте наявність комплексу прав і обов'язків у осіб, які навчаються у загальноосвітніх навчальних закладах, не дає підстави вважати їх повністю дієздатними в освітній сфері. Враховуючи вік учнів, законодавець визначив сукупність прав та обов'язків батьків або осіб, які їх замінюють, реалізація яких компенсує неповну дієздатність дітей у сфері загальної середньої освіти. Звичайно, що не батьки або особи, які їх замінюють, оволодівають знаннями, уміннями, навичками, а їх діти як учасники освітніх правовідносин. Проте реалізація прав та обов'язків особою, яка навчається у загальноосвітньому навчальному закладі, знаходиться під контролем батьків або осіб, які їх замінюють, або окремі з них делегуються останнім. Як бачимо, учні загальноосвітніх навчальних закладів мають неповну освітню дієздатність, яка компенсується діями їх батьків або осіб, які їх замінюють.

Таким чином, обсяг освітньої дієздатності дітей дошкільного віку вужчий за її обсяг в учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Слід звернути увагу й на те, що у законодавстві не встановлено мінімального віку настання освітньої дієздатності, а вік, з яким пов'язується початок неповної освітньої дієздатності, визначено некатегорично. Це має своє пояснення, оскільки освітня дієздатність індивідуалізується щодо конкретної дитини і залежить від рівня її розумового розвитку.

Законодавство про освіту, на відміну від цивільного, не передбачає позбавлення освітньої дієздатності і не містить такого інституту, як недієздатність особи, яка навчається. Слушною є думка дослідників щодо неможливості, на відміну від цивільного права, повного позбавлення освітньої дієздатності психічно хворих осіб [517; 539, с. 74]. Для осіб, які мають вади у фізичному чи розумовому розвитку і не можуть навчатися в масових навчальних закладах, створюються спеціальні загальноосвітні школи-інтернати, школи, дитячі будинки, дошкільні та інші навчальні заклади з утриманням за рахунок держави. Не позбавляються права на освіту також діти, які потребують особливих умов виховання, для них створюються загальноосвітні школи і професійно-технічні училища соціальної реабілітації. Засудженим до позбавлення волі гарантується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти. Таким чином, психічно-хворих осіб та засуджених не можна повністю позбавити освітньої дієздатності.

Реалізація права на освіту не можлива без виконання іншими суб'єктами юридичного обов'язку, який кореспондує даному праву. Юридичний обов'язок – це «встановлена законодавством та забезпечена державою міра необхідної поведінки зобов'язаного суб'єкта» [28, с. 226]. Вважаємо, що між правом на освіту та обов'язком, який кореспондує даному праву, існує тісний діалектичний зв'язок: 1) вони мають одну й ту ж форму реалізації – правовідносини; 2) обумовлюють один одного (виникнення або зміна права спричиняє появу або зміну обов'язку, і навпаки); 3) лише в сукупності становлять зміст правовідносин.

Наприклад, ст. 63 Закону України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. вимагає від осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, дотримуватися вимог законодавства, статуту та правил внутрішнього розпорядку, виконувати вимоги з охорони праці, техніки безпеки, виробничої санітарії, протипожежної безпеки, освітньої (наукової) програми.

Аналіз європейського освітнього законодавства дає можливість дійти висновку, що в ньому, як правило, також чітко регламентуються обов'язки осіб, які навчаються. Значною мірою природа цих обов'язків обумовлюється свободою навчання студентів, яка притаманна західноєвропейській моделі освіти. Наприклад, дещо незвично для українських громадян виглядають такі визначені у ч. 2 § 59 Федерального Закону Австрії «Про організацію університетів і навчання в університетах» обов'язки австрійського студента, як: в установлені строки записуватися на екзамен і забирати заяву про його складання; під час присудження наукового ступеня передавати один екземпляр роботи до бібліотеки університету і Національної бібліотеки [319, с. 54]. Фактично український студент теж вчиняє дії щодо передачі дипломної або магістерської роботи після її захисту на кафедрі, яка повинна передати її до архіву вузу. Звідси виникає щонайменше два запитання: 1) чому даний обов'язок не закріплений у законі про вищу освіту?; 2) чому дипломні та магістерські роботи, в яких містяться пропозиції студентів та магістрантів щодо удосконалення об'єкта дослідження, передаються не до бібліотеки, а до архіву? Змальована ситуація та подібні їй, що можливі у сфері освіти, вказують на недосконалість змісту та законодавчу невизначеність ряду обов'язків осіб, які навчаються. Відтак, очевидна необхідність конкретизації обов'язків осіб, які навчаються, на рівні закону, а також проведення їх «ревізії» на предмет наповнення більш демократичним змістом з метою удосконалення статусу осіб, які навчаються, та навчального процесу в цілому.

Поділяємо точку зору О. Скаун, яка вважає, що структура суб'єктивного юридичного обов'язку є зворотним боком суб'єктивного юридичного права і складається із трьох елементів: 1) необхідності зобов'язаного суб'єкта

здійснювати певні дії (активні обов'язки) або утриматися від них (пасивні обов'язки); 2) необхідності зобов'язаного суб'єкта реагувати на законні вимоги правомочної сторони; 3) необхідності нести юридичну відповідальність (зазнавати позбавлення прав особистого, майнового чи організаційного характеру) у разі відмови від виконання юридичних обов'язків або несумлінного їх виконання, якщо суперечить вимогам правової норми [505, с. 354].

У структурі суб'єктивного освітнього обов'язку провідним елементом є необхідність навчального закладу та педагогічних і науково-педагогічних працівників, які знаходяться на стороні останнього, здійснювати активні дії на користь носія права на освіту. В узагальненому вигляді можна сказати, що з метою задоволення потреби суб'єкта в здобутті освіти навчальний заклад зобов'язаний створити науково-методичну і матеріально-технічну базу для організації та здійснення навчального процесу.

Навчальний заклад навіть за належного виконання своїх обов'язків не спроможний повною мірою задовольнити потребу в освіті без виконання необхідних дій педагогічними або науково-педагогічними працівниками. Позитивно оцінюємо детальне закріплення у ст. 58 Закону України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. обов'язків викладачів. Убачається, що це зроблено в дусі європейського законодавства. Так відповідно до ст. 55 Закону Франції «Про вищу освіту» викладачі-дослідники займаються: викладанням, тьюторством, професійною орієнтацією, консультуванням і контролем знань студентів; науковими дослідженнями; поширенням знань, установленням зв'язків з економічними структурами, соціальним і культурним середовищем; міжнародним співробітництвом; адмініструванням і управлінням навчальними закладами [319, с. 386].

Параграф 43 Рамкового Закону про вищу освіту Німеччини покладає на викладачів участь в управлінні вищим навчальним закладом, проведення занять зі своїх дисциплін, надання консультацій, прийняття екзаменів. Крім власне науково-педагогічної та самоврядної діяльності викладачі повинні виконувати

нетиповий для вітчизняного законодавства обов'язок – брати участь в освітній реформі. Загалом конкретизація обов'язків викладачів Німеччини здійснюється освітніми законами федеральних земель [652]. Наприклад, відповідно до Закону «Про освіту» федеральній землі Тюрінгія вчителі повинні навчати та виховувати учнів у межах освітнього законодавства, під власну педагогічну відповідальність, без нав'язування учням власної думки, об'єктивно та якісно викладати навчальні предмети, дбати про підвищення своєї кваліфікації. Тобто норми спрямовуються на забезпечення надання якісних освітніх послуг, розвитку учня, його свободи та формування мислячої особистості [681].

Єдиний (Органічний) Закон Іспанії про підвищення якості освіти від 9 грудня 2013 р. до функцій викладачів відносить: навчання дисциплінам і предметам; участь у додатковій діяльності для загального розвитку освіти; підтримка в навчальному закладі клімату взаємної поваги, терпимості та взаємодопомоги; налагодження зв'язків з батьками для подолання труднощів, які виникають у студентів в процесі освіти; взаємовідносини з структурами, які спеціалізуються на освітній і професійній орієнтації студентів; проведення науково-педагогічних розробок і експериментів з метою постійного покращення навчального процесу, який входить до їх обов'язку [660].

Структурно суб'єктивний юридичний обов'язок включає необхідність нести юридичну відповідальність. Погоджуємося з думкою С. Братуся, що обов'язок без відповідальності – ніщо, лише благо, побажання законодавства [40, с. 75].

В освітніх правовідносинах можна виокремити юридичну відповідальність двох видів – перспективну (позитивну) та ретроспективну (негативну). Проблема перспективної юридичної відповідальності є однією з дискусійних в юриспруденції та завдячує своєю появою П. Недбайлу. Вчений запропонував розуміти її як відповідальність за здійснення позитивних дій, як самостійну та ініціативну діяльність у межах норм права [309, с. 50-54]. Більшість учених поділяє думку про необхідність виокремлення перспективної

юридичної відповідальності. Дослідники визначають її як реальну правомірну поведінку суб'єкта права [17, с. 26].

Якраз з позиції позитивної відповідальності Г. Дорохова запропонувала розглядати відповідальність учнів за невиконання обов'язку здобути загальну середню освіту. Дослідниця вважала, що її сутність полягає в активізації учнів, яка повинна ґрунтуватися на інтересі, «тобто на добровільному, усвідомленому використанні права на освіту і розумінні значення освіти не тільки для себе, але й для суспільства [113, с. 79-80].

Однак не всі вчені підтримали точку зору щодо правомірності виділення перспективної відповідальності в праві. Зокрема, І. Самошенко і М. Фарукшин [491, с. 43-44], О. Юффе [142, с. 37], О. Лейст [222, с. 42-48, 85], Р. Халфіна [580, с. 316] піддали критиці двоаспектний підхід до трактування юридичної відповідальності, стверджуючи, що вона може бути тільки ретроспективною. Окремі науковці не сприйняли перспективну відповідальність як явище юридичне, вважаючи її моральною категорією [259, с. 134].

На наш погляд, будь-які сумніви щодо визнання або невизнання перспективної відповідальності спростовуються на користь її сприйняття. Суттєвим аргументом на її підтримку є домінування в конституційному та освітньому праві заохочувальних, а не каральних санкцій. Така ситуація є закономірною, оскільки здобуття якісної освіти можливе лише за активної поведінки особи, яка навчається. Усвідомлення суб'єктом значимості здобуття освіти є важливим стимулом для вчинення ним активних дій у навчанні і вихованні. Своєрідним каталізатором активності особи є запровадження кредитно-трансферної системи навчання і оцінювання, стипендіального заохочення тощо. Таким чином, інститут заохочення в освітньому праві спонукає суб'єктів до відповідального і добровільного виконання своїх навчальних обов'язків. Тому можна сказати, що добровільна, відповідальна поведінка суб'єктів освітніх правовідносин і є об'єктивною формою виразу перспективної юридичної відповідальності.

Перспективна юридична відповідальність в освітніх правовідносинах стосується не тільки осіб, які навчаються. Вона покладена й на інших учасників: керівника навчального закладу, педагогічних і науково-педагогічних працівників, батьків або осіб, які їх замінюють. Так керівник навчального закладу, як зобов'язаний суб'єкт освітніх правовідносин, несе персональну відповідальність за дотримання вимог освіти, якість і ефективність роботи педагогічного колективу, результати діяльності навчального закладу загалом.

Педагогічні і науково-педагогічні працівники також несуть перспективну відповідальність. Форма об'єктивізації даної відповідальності полягає в добровільному, сумлінному виконанні педагогами своїх освітніх обов'язків, підвищення своєї кваліфікації тощо.

Зовнішній прояв перспективної юридичної відповідальності законних представників неповнолітніх полягає в усвідомленні потреби в здобутті освіти їхніми дітьми та створенні належних умов для цього; прояві турботи про фізичне здоров'я, психічний стан дітей, розвиток їх природних здібностей; сприянні здобуттю дітьми освіти у навчальних закладах або забезпеченні повноцінної домашньої освіти відповідно до вимог щодо її змісту, рівня та обсягу.

Відтак, перспективна юридична відповідальність в освітньому праві – це відповідальне виконання суб'єктом освітніх правовідносин своїх обов'язків. Вона характеризується такими ознаками: а) є свідомо-вольовим діянням; б) об'єктивується в правомірній поведінці; в) заохочується державою чи її уповноваженими органами; г) врегульовується нормою права; д) передбачає позитивні наслідки для суб'єкта.

Перспективна юридична відповідальність діалектично поєднується з ретроспективною. Адже чим сумлінніше ставлення суб'єкта до виконання своїх обов'язків, тим більше ймовірності ненастання ретроспективної відповідальності.

Оскільки в юридичній доктрині не визначено поняття ретроспективної юридичної відповідальності суб'єктів освітніх правовідносин, тому вважаємо за необхідне запропонувати означену дефініцію. На думку автора, ретроспективна юридична відповідальність суб'єктів освітніх правовідносин – це застосування до суб'єкта освітніх правовідносин в установленому порядку заходів державного примусу за вчинене правопорушення в освітній сфері, що передбачає для нього обов'язок зазнати несприятливих наслідків особистого, майнового або організаційного характеру.

Ретроспективну юридичну відповідальність у освітніх правовідносинах несуть особи, винні в порушенні законодавства про освіту. Відмічається слабке врегулювання питань, пов'язаних із дисциплінарною відповідальністю осіб, які навчаються, на рівні закону. Переважно підстави та порядок накладення дисциплінарного стягнення встановлюються локальними актами – статутом та правилами внутрішнього розпорядку. Вважаємо, що все ж таки дані відносини повинні врегулюватися нормами законів у сфері освіти. Автором обґрунтовується необхідність удосконалення інституту юридичної відповідальності учасників освітнього процесу шляхом конкретизації норм у Законі України «Про освіту». Зокрема пропонується визначити підстави та порядок застосування дисциплінарної відповідальності до осіб, які навчаються, встановити вік, з якого може наступати така відповідальність, а також категорії осіб, до яких не можна застосовувати дисциплінарне стягнення у виді відрахування з навчального закладу.

З цією метою необхідно врахувати досвід правового регулювання даного питання в Кодексі Республіки Білорусь про освіту, ст. 128 якого встановлює можливість застосування дисциплінарного стягнення до учнів, які досягли на момент вчинення дисциплінарного проступку чотирнадцяти років, а які мають особливості психофізичного розвитку – з сімнадцяти років [167]. У даному кодексі спостерігається толерантне та гуманне ставлення законодавця до дітей, яким не виповнилося чотирнадцяти років, або тих, які мають тяжкі фізичні або психічні відхилення – до них, у випадку вчинення дисциплінарного проступку,

застосовуються заходи педагогічного впливу (бесіда, тощо), які не суперечать чинному законодавству.

Питання дисциплінарної відповідальності німецьких учнів врегульовують освітні закони федеральних земель. Наприклад, Закон Тюрінгії про освіту від 30 квітня 2003 р. виокремлює такі виховні заходи, як бесіди з учнями, їх повчання, обговорення поведінки спільно з батьками, письмове повідомлення батькам про негативну поведінку дітей. У разі потреби «забезпечення освіти та збереження майна» [681], застосовуються дисциплінарні заходи впливу: письмовий осуд класним керівником; направлення учня до директора школи; виключення зі школи на строк до шести днів (за рішенням зборів класу), або ж – до чотирьох тижнів (за рішенням зборів трудового колективу та згодою компетентного органу в сфері освіти); переведення в іншу школу (за рішенням конференції вчителів та згодою компетентного органу в сфері освіти). Вважаємо, що врегулювання дисциплінарної відповідальності учнів у законах Білорусі, Німеччини свідчить про необхідність розвитку даного інституту у вітчизняному освітньому законодавстві.

На нашу думку, недостатньо врегульована юридична відповідальність батьків (осіб, які їх замінюють) неповнолітніх дітей. Щоправда, в законодавстві закріплюється відповідальність батьків за злісне ухилення від виконання обов'язків щодо здобуття неповнолітніми дітьми повної загальної освіти у виді позбавлення батьківських прав. Не вирішує ефективно проблему й адміністративне законодавство, яке за ухилення батьків або осіб, які їх замінюють, від виконання обов'язку щодо забезпечення необхідними умовами навчання та виховання неповнолітніх дітей передбачає попередження або накладення штрафу в незначному розмірі. У зв'язку з цим, підтримуємо точку зору Н. Ракші щодо необхідності збільшення штрафної санкції та встановлення нових складів адміністративних деліктів за порушення права на освіту [452, с. 154-155].

Отже, потребує вдосконалення інститут юридичної відповідальності суб'єктів освітніх правовідносин шляхом його унормування в Законі України «Про освіту».

Одним із елементів механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту є юридичні факти. Хоча в юридичній доктрині відсутній єдиний концептуальний підхід щодо юридичних фактів, проте можна сказати, що з приводу цього поняття сформувалася відносна однозначність. Якщо не враховувати незначні відмінності у пропонованих науковцями дефініціях, то можна сказати, що в цілому дослідники вважають юридичними фактами життєві обставини, з якими норми права пов'язують настання певних правових наслідків – виникнення, зміну та припинення правовідносин. На думку більшості вчених, ними є не будь-які обставини, а лише ті, що визначені нормами права. У зв'язку з цим, М. Матузов зауважує, що надання правового характеру тим або іншим обставинам цілком залежить від волі законодавця, офіційної влади, а не від самих учасників життєвого процесу, хоча без них ці обставини могли б і не настати [543, с. 496]. Як тільки у суспільних відносинах з'являються юридичні факти, зазначені в гіпотезах норм, остання починає діяти, внаслідок чого її адресати в одних випадках мають можливість реалізувати свої права та обов'язки, в інших – набувають суб'єктивних прав та обов'язків, передбачених диспозицією норми [90, с. 692].

Протилежну точку зору висловлює Ю. Гревцов, за якою юридичний факт не виникає з норми права, а навпаки, норма права обумовлюється юридичним фактом, тобто є його наслідком. Проте вчений вказує, що дане твердження дійсне, якщо аналізувати ці явища не в генетичному плані, а в функціональному. За останньої ж умови основною ланкою стає нормативно-правовий акт, саме в ньому зазначаються ті чи інші події, дії у значенні юридичних фактів, саме на його основі виникають правові суспільні відносини [93, с. 155]. Як бачимо, дискусії дослідників в означеному напрямку переважно зумовлюються різними підходами щодо праворозуміння.

Автор даного дослідження вважає юридичними фактами в механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну та припинення освітніх правовідносин.

Юридичним фактам притаманні певні ознаки, які цілком можна використати для розкриття їх сутності в механізмі забезпечення права на освіту. До них відносяться наступні: індивідуальність, соціальна змістовність, об'єктивоване вираження, зв'язок із правом, причинний зв'язок з правовими наслідками [90, с. 694]. Крім того, юридичним фактам у даному механізмі властиві певні особливості: а) обов'язкова наявність правозастосовних актів для існування динаміки освітніх правовідносин; б) домінування юридичних (фактичних) складів.

На наш погляд, дані особливості юридичних фактів цілком розкриваються в процесі здійснення їх видової класифікації, для якої оберемо такі критерії, як вольова ознака, правові наслідки, склад.

Важливе теоретичне та практичне значення має поділ юридичних фактів за вольовою ознакою на юридичні дії та юридичні події. Серед юридичних дій вирізняються правомірні, які, своєю чергою, поділяються на юридичні акти та юридичні вчинки. Юридичними актами є правомірні дії суб'єктів освітніх правовідносин, що здійснюються з наміром створити юридичні наслідки. Чільне місце в їх групі займають правозастосовні акти, наявність яких під час реалізації права на освіту є обставиною, яка підтверджує, конкретизує права та обов'язки. Вчені відносять правозастосовні акти до юридичних фактів та вважають, що з ними «держава пов'язує реалізацію прав і свобод особистості, їх втілення в життя. Вони, як і інші юридичні факти, створюють юридичну основу для реалізації прав і свобод, забезпечують переведення абстрактної соціальної можливості в реальну дійсність» [453, с. 87].

На наш погляд, у механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту правозастосовні акти слід вважати безперечним юридичним фактом, бо жодні освітні правовідносини не можуть виникнути, змінитися та

припинитися без видання такого акта. Правозастосовний акт входить як елемент до юридичного складу, який зумовлює рух освітніх правовідносин. Зауважимо, що найбільш практичне значення для динаміки освітніх правовідносин мають такі правозастосовні акти, як наказ та договір. Наказ керівника навчального закладу про прийом (зарахування), переведення, відрахування особи видається завжди, незалежно від наявності договору про надання освітніх послуг. Укладання договору передбачається у випадках, визначених освітнім законодавством. Доречно зазначити, що в Кодексі Республіки Білорусь про освіту урегульовано 18 видів договорів, які є підставою для динаміки того чи іншого виду освітніх правовідносин [167]. Серед них – договори про підготовку наукового працівника вищої кваліфікації як на платній основі, так і за рахунок бюджету, про підготовку спеціаліста, про перепідготовку робітника (службовця), про стажування, про надання платних послуг у сфері освіти тощо.

Окрім наказу та договору, не можна не згадати й інших правозастосовних актів, які виконують важливі функції в механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту. Маємо на увазі документи, які офіційно підтверджують дані про освітній рівень особи, тобто володіння нею знаннями, вміннями, навичками, компетентностями, які відповідають державним стандартам – свідоцтво, атестат, диплом тощо. Документи про освіту мають неабияке значення, оскільки забезпечують офіційне підтвердження, визнання права на освіту та, в ряді випадків, дають змогу реалізувати право на працю. Спостерігається деяка наступність використання цих документів у реалізації права на освіту. Здобути вищу освіту без наявності атестата про повну загальну освіту не можна за жодних обставин. Необхідно враховувати, що іноді саме від того чи іншого документа залежить певний результат. Так атестат з відзнакою про повну загальну освіту надасть переважне право зарахування абітурієнта до вузу за умови рівної кількості конкурсних балів порівняно з іншими абітурієнтами.

Юридичні вчинки також є правомірними діями та виконують роль юридичних фактів. З ними юридичні норми пов'язують юридичні наслідки в силу самого факту вольової дії. Так, якщо особа, навчаючись у художній школі та виконуючи домашнє завдання, напише картину, то правові наслідки настануть незалежно від її бажання – буде здійснюватися правова охорона даного твору.

Підставою виникнення правових наслідків у сфері освіти можуть бути й неправомірні дії суб'єкта, тобто правопорушення (злочини та проступки). Вчинення правопорушення передбачає настання юридичної відповідальності певного виду. Відтак спричиняє виникнення правовідносин іншої галузі права. Характерно, що неправомірні дії можуть зумовити й припинення освітніх правовідносин. Неправомірні дії, що порушують навчальну дисципліну (незадовільна успішність або поведінка; невиконання вимог навчального плану та навчальних програм тощо), вчинені суб'єктом, який реалізує право на освіту, є підставою для видання наказу про відрахування з навчального закладу. В цих випадках неправомірні дії спричиняють шкоду суспільству, державі або іншим учасникам освітніх правовідносин та водночас негативно позначаються на задоволенні потреб самої особи. Точніше, вона самостійно обмежує можливість реалізації суб'єктивного права на освіту у певному навчальному закладі.

Під час реалізації права на освіту мають місце й юридичні події. Вони не залежать від волі суб'єктів освітніх правовідносин, але зумовлюють їх виникнення, зміну або припинення. Непереборна сила, стихійне лихо, смерть, досягнення певного віку слугують підставами для динаміки освітніх правовідносин.

З метою глибшого розуміння сутності обставин, що спричиняють динаміку освітніх правовідносин, застосуємо такий критерій, як правові наслідки. Відповідно, юридичні факти поділяються на правовстановлюючі (зумовлюють настання освітніх правовідносин), правозмінюючі (спрямовані на зміну освітніх правовідносин), правоприпиняючі (спричиняють припинення освітніх правовідносин). Даний підхід до класифікації юридичних фактів має не

лише теоретичне значення, але й практичне застосування. Обставинами, які спричиняють дані правові наслідки, є наказ керівника навчального закладу та укладений договір. Прикладом правовстановлюючого юридичного факту може бути видання наказу про зарахування суб'єкта, який реалізує право на освіту, до навчального закладу; правозмінюючого – переведення з денної форми навчання на заочну, з контрактної форми навчання на бюджетну, з однієї спеціальності на іншу; правоприпиняючого – відрахування особи, яка навчається.

Динаміку освітніх правовідносин найчастіше забезпечує не простий факт, а так званий юридичний (фактичний) склад. Його утворюють самостійні юридичні факти, які знаходяться у взаємоз'язку і взаємозалежності. Взяті окремо, ці елементи самостійно не виконують роль юридичного факту, бо не спричиняють рух правовідносин. Їх функція проявляється лише у взаємодії та взаємозв'язку з іншими, які разом утворюють юридичний (фактичний) склад. Якраз він і забезпечує певний результат: зумовлює припинення, зміну, призупинення, поновлення або виникнення правовідносин.

Виникнення освітніх правовідносин саме і пов'язане з юридичним складом, до якого входить ряд фактів, об'єднаних у взаємоузгоджену систему. Доречно згадати М. Матузова, який, ілюструючи життєвими ситуаціями теорію юридичних складів, наводить до прикладу «правовідносини типу «студент-вуз»», виникнення яких потребує наступних умов: а) атестата про завершення загальної середньої школи; б) складання вступних екзаменів; в) прохідний конкурсний бал; г) наказ ректора про зарахування на перший курс відповідного навчального закладу» [543, с. 497]. Звісно, що в умовах розвитку суспільних відносин порядок вступу до вищого навчального закладу змінився, тому юридичний склад, який є підставою для виникнення цього виду освітніх правовідносин, набув іншого вигляду. Виникнення цих правовідносин зумовлює сукупність різних елементів юридичного складу. Такими фактами можуть бути: стан здоров'я; стан сирітства; стан дитини, позбавленої батьківського піклування; відношення до військової служби; наявність

цільового направлення для здобуття освіти за квотою; статус громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; статус ветеранів війни тощо.

Для утворення юридичного складу, який є підставою для виникнення правовідносин у сфері середньої освіти, також характерна наявність неоднакових елементів. Підставою виникнення цих правовідносин є наказ директора про зарахування учня до навчального закладу. Проте для видання наказу необхідне подання ряду документів: заяви, медичної довідки про стан здоров'я, відповідного документа про освіту (крім учнів першого класу). У ряді випадків перелік документів буде визначати правовий статус навчального закладу. Зокрема, мають значення форма власності навчального закладу (у комунальних школах конкурси не проводяться, отже, не вимагаються їх результати), його тип (наприклад, для виникнення правовідносин між учнем та школою-інтернатом необхідний висновок відповідних психолого-медико-педагогічних консультацій; для шкіл соціальної реабілітації – рішення суду тощо).

Один і той же юридичний факт може спричинити декілька правових наслідків. З одного боку, призвести до виникнення, зміни чи припинення освітніх правовідносин, а з іншого, – набуття певних прав і обов'язків. Так атестат учня про повну загальну середню освіту є фактом юридичного складу, який припиняє правовідносини у сфері середньої освіти, а також наділяє особу можливістю реалізувати право на вищу освіту. Візьмемо інший приклад. Наказ керівника навчального закладу про зарахування особи на заочну форму навчання, з одного боку, є необхідним елементом юридичного складу, який забезпечує виникнення освітніх правовідносин у сфері вищої освіти, а з іншого – буде фактом, який надасть переважне право цій особі як працівнику залишитися на роботі у випадку скорочення штату або дозволить реалізувати право на додаткову відпустку у зв'язку з навчанням. На основі наведених прикладів можна зробити наступні узагальнення: 1) юридичні факти не лише забезпечують рух правовідносин, але й набуття суб'єктами прав та обов'язків;

2) до юридичного складу, наслідком якого є припинення одного виду освітніх правовідносин, можуть входити елементи юридичного складу, який зумовлює виникнення іншого виду освітніх правовідносин; 3) юридичний склад можуть утворювати факти, які належать до тієї ж самої галузі законодавства або до різних.

Висновки до розділу 3.

Механізм конституційно-правового забезпечення права на освіту – це цілісна динамічна система організаційно-правових засобів, спрямованих на реалізацію, захист та охорону права на освіту. У цьому механізмі умовно можна виділити такі його підсистеми: механізм реалізації права на освіту (система умов та правових засобів, спрямованих на здійснення права на освіту); механізм захисту права на освіту (система конституційно-правових засобів, зокрема, не заборонена законодавством примусова діяльність компетентних органів або власне суб'єкта права на освіту, спрямована на забезпечення виконання юридичного обов'язку, необхідного для реалізації права на освіту, або відновлення порушеного права, чи припинення правопорушення); механізм охорони права на освіту (система соціально-економічних, організаційних, виховних, правових заходів, спрямованих на попередження порушення права на освіту, що здійснюються органами державної влади і органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства).

Елементами механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту є: принципи права; норми права; правовідносини (суб'єкти, об'єкти, юридичні права та обов'язки); юридичні факти; юридична діяльність; система органів державної влади і органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства; правосвідомість суб'єктів права; стадії забезпечення права на освіту; гарантії реалізації права на освіту.

Динамізм механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту надає його багатостадійність. Пропонується виділити чотири стадії, які тісно переплітаються між собою: 1) усвідомлення суспільством і кожним

потреби в праві на освіту та створення соціально-правових умов для його здійснення; 2) виникнення конкретного юридичного зв'язку між носієм даного права та зобов'язаною особою; 3) застосування конституційно-правових норм; 4) фактичне здобуття права на освіту та офіційне його визнання.

Базовими структурними елементами механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту є принципи та норми права. Принципами права на освіту є основоположні засади, ідеї, що визначають його сутність і загальну спрямованість розвитку. За ступенем детермінованості міжнародним і внутрінаціональним законодавством у сфері освіти та принципами педагогіки вони поділяються на дві групи. До першої з них відносяться такі: 1) загальнодоступності освіти та забезпечення права кожного на освіту (нікому не може бути відмовлено у праві на освіту, держава зобов'язана створити умови для реалізації кожним, не залежно від будь-яких ознак, права на освіту та забезпечити людині і громадянину здобуття обов'язкового рівня освіти); 2) свободи вибору виду освіти та пріоритетного права батьків на вибір освіти малолітніх дітей (можливість вибору існуючих альтернативних форм освіти при забезпеченні домінуючої ролі батьків малолітніх дітей, відповідно до світоглядних і релігійних переконань законних представників). До другої групи належать принципи: 1) гуманістичного характеру права на освіту (спрямованість процесу задоволення потреб в освіті на повний розвиток особистості, усвідомлення гідності людини, зміцнення поваги до її прав та основних свобод); 2) демократичного характеру права на освіту (активної та широкої участі громадськості в управлінні навчальним закладом, побудові стилю взаємовідносин між учасниками освітніх правовідносин на паритетних засадах); 3) гарантованості використання права на освіту упродовж всього життя (забезпечення права особи постійно, на всіх вікових етапах, задовольняти потреби в знаннях, уміннях, навичках, удосконалювати свої особистісні властивості відповідно до вимог, які постійно змінюються).

Враховуючи досвід Російської Федерації та Республіки Білорусь, пропонується закріпити в Законі України «Про освіту» принципи державної

політики і правового регулювання відносин у сфері освіти загалом, а також принцип забезпечення права кожного на освіту зокрема. Крім того, необхідно привести законодавчо визначений принцип незалежності освіти від релігійних організацій у відповідність до змісту частини 3 статті 35 Конституції України та забезпечити можливість свободи вибору навчальних закладів, альтернативних державним, в яких за бажанням батьків діти могли б вивчати певну релігію. Тому рекомендується статтю 6 Закону України «Про освіту» викласти у новій редакції.

В контексті дослідження принципу гарантованості використання права на освіту упродовж всього життя пропонується унормувати в Законі України «Про освіту» такі види освіти: формальна (інституціолізована, передбачає отримання кваліфікацій за рівнями освіти), неформальна (інституціолізована, не передбачає отримання кваліфікацій за рівнями освіти), інформальна (не інституціолізована, здійснюється шляхом самоосвіти, в сім'ї тощо). Необхідно внести зміни до Конституції України (ч. 4 ст. 53) та до Закону України «Про вищу освіту» (абз. 2 ч. 1 ст. 4) такого змісту: «Кожен має право безоплатно здобувати вищу освіту в навчальних закладах державної і комунальної форми власності на конкурсній основі». Для забезпечення права усіх осіб, які проводять наукові дослідження, на здобуття ступеня доктора філософії як під час навчання в аспірантурі, так і поза нею рекомендується внести зміни до абз. 2 ч. 6 ст. 5 Закону України «Про вищу освіту». Крім того, потрібно унормувати в ч. 7 ст. 5 Закону України «Про вищу освіту» право особи, яка має ступінь доктора філософії, на здобуття ступеня доктора наук в докторантурі та поза нею.

У механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту вагоме місце відводиться нормам права. Освітньо-правовою нормою є різновид соціальної норми, що визначає правило поведінки учасників у сфері освіти, яке забезпечується державною владою. Головною формою виразу норм права є законодавство. Спільними рисами законодавства про освіту України та більшості європейських держав є його значна розгалуженість, здебільшого,

відсутність єдиного кодифікованого акту в формі кодексу. В Україні, за зразком Франції, Білорусі, необхідно провести кодифікацію у формі освітнього кодексу, структуру якого пропонує автор у дисертаційному дослідженні.

Складовою частиною механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту є правовідносини, з-поміж яких виділяються освітні та тісно пов'язані з освітніми. Освітні правовідносини – це суспільні відносини, що виникають між особою, яка навчається, та навчальним закладом, іншими учасниками освітнього процесу у зв'язку з оволодінням цією особою знаннями, вміннями, навичками, особистісними властивостями, компетентністю. Освітні правовідносини є самостійним видом та за певними ознаками відрізняються від інших. Їх особливості зумовлені сферою освіти, об'єктами, з приводу яких вони виникають, суб'єктним складом, правовим становищем учасників цих відносин, комплексним характером норм, які їх регулюють, поєднанням імперативного та диспозитивного методів правового регулювання, публічного та приватного інтересу. Правовідносини, що тісно пов'язані з освітніми, є субсидіарними, вони забезпечують умови для функціонування освітніх правовідносин.

Об'єктами освітніх правовідносин є знання (система понять, суджень, теорій тощо, засвоєних особою, яка навчається), уміння (здатність особи, яка навчається, належно виконувати дії на основі засвоєння знань і практичного досвіду), навички (здатність особи, яка навчається, автоматизовано виконувати навчальні дії) та особистісні властивості (стійкі індивідуально-психічні особливості особи, яка навчається, що виявляються в її поведінці), компетентність (здатність особи застосовувати знання, уміння, навички, реалізувати особистісні властивості при виконанні певних завдань). Змістовне наповнення знань, умінь, навичок в країнах Європи відрізняється від України своєю практичною спрямованістю. Тому пропонуємо внести до Закону України «Про вищу освіту», податкового законодавства заохочувальні для роботодавців норми щодо участі їх представників у розробці освітніх програм, роботі державних екзаменаційних комісій, забезпечення студентам практичної

підготовки як у навчальних закладах, так і безпосередньо в організаціях за профілем навчання шляхом укладання договорів.

Суб'єкт освітніх правовідносин – це особа, яка реалізує конституційне право на освіту. В основу класифікації суб'єктів освітніх правовідносин можна покласти такі критерії, як ступінь участі суб'єктів у освітніх правовідносинах; функціональна роль; кількісна ознака тощо. З метою удосконалення конституційно-правового статусу дітей дошкільного віку, беручи до уваги досвід законодавчого регулювання права на дошкільну освіту у Німеччині та Великобританії, рекомендується доповнити Закон України «Про дошкільну освіту» статтею наступного змісту: «Дитина має право на здобуття дошкільної освіти від її народження». Для усунення розбіжностей у конституційно-правовому регулюванні обов'язковості освіти для дітей старшого дошкільного віку, пропонується внести доповнення до ст. 53 Конституції України такого змісту: «Дошкільна освіта дітей старшого дошкільного віку є обов'язковою». Для посилення конституційно-правового статусу батьків (осіб, які їх замінюють) рекомендується ст. 60 Закону України «Про освіту» доповнити таким змістом: «Батьки (особи, які їх замінюють) мають переважне право на освіту та виховання своїх дітей».

Між правом на освіту та обов'язком, який кореспондує йому, існує тісний діалектичний зв'язок: 1) вони мають одну й ту ж форму реалізації – правовідносини; 2) обумовлюють один одного (виникнення або зміна права спричиняє появу або зміну обов'язку і навпаки); 3) лише в сукупності становлять зміст правовідносин. У вітчизняному законодавстві недостатньо врегульований інститут юридичної відповідальності учасників освітнього процесу, тому необхідно унормувати його в законодавстві про освіту.

Юридичними фактами в механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту є конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну та припинення освітніх правовідносин. Їм властиві певні особливості: а) обов'язкова наявність правозастосовних актів; б) домінування юридичних (фактичних) складів.

РОЗДІЛ 4

ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ ГАРАНТІЙ ПРАВА НА ОСВІТУ В УКРАЇНІ З УРАХУВАННЯМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

4.1 Гарантії права на освіту: поняття, види та шляхи розвитку

Досліджувати юридичну природу будь-яких прав і свобод людини і громадянина без аналізу умов і засобів, що їх гарантують, видається недоцільним і необґрунтованим. Адже загальноновизнаною є думка про те, що реальність прав і свобод забезпечують саме гарантії, без яких можливості людини залишаються пустими деклараціями. Виконуючи забезпечувальну функцію щодо реалізації прав і свобод людини і громадянина, гарантії перетворюють їх у цінність для кожного та суспільства загалом.

Потреба з'ясування природи гарантій у механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту зумовлюється, з одного боку, їх значимістю, а з іншого – таким об'єктивним чинником, як розвиток суспільних відносин. Якраз остання обставина спричинює зміну характеру середовища, власне самих засобів, які виконують забезпечувальну функцію. В умовах демократизації освіти гідне місце в їх системі займають академічні свободи та інші стимулюючі засоби, що слугують гарантіями права на освіту. Зростання впливу міжнародних норм та євроінтеграційних процесів у сфері освіти також вимагає проведення досліджень в означеному напрямку. Необхідність студіювання гарантій права на освіту підсилює також дискусійний і недостатньо досліджений характер окремих їх питань, які стосуються поняття, сутності, видової класифікації, ролі державних і громадських інституцій у механізмі забезпечення даного права.

Усвідомлення теоретичної та практичної значимості гарантій прав і свобод людини і громадянина завжди зумовлювало і нині спричиняє підвищений науковий інтерес учених до їх вивчення. Не можна залишити поза увагою праці таких радянських науковців, як М. Вітрук [58, с. 192-228],

Л. Воєводін, Ю. Козлов, О. Зайкін [619], О. Міцкевич [287, с. 24-33; 288, с.81-94] та ін.

У наш час правові засади гарантій прав і свобод людини і громадянина вивчає у своїх дослідженнях низка українських та російських учених, серед яких назвемо праці Є. Білозьорова [25-26], М. Гуренко [99], Т. Заворотченко [131-133], І. Магновського [248-250], Н. Пархоменко [347; 350], П. Рабіновича [445], О. Скрипнюка [510], І. Смольянова [514] та ін. Вбачається, що питанню гарантування того чи іншого права присвячена також низка галузевих досліджень.

Не залишилася поза межами наукового вивчення й проблема гарантій права на освіту. Вчені з тією чи іншою мірою глибини, в межах предмета свого дослідження, зосередили увагу на висвітленні їх поняття та видів. Наприклад, Т. Рум'янцева [474, с. 60], вивчаючи право громадян на освіту в соціалістичних країнах, запропонувала виділяти загальні (властиві всім правам) і спеціальні (притаманні праву на освіту) гарантії. Дослідниця до спеціальних гарантій права на освіту віднесла та охарактеризувала основні засади освіти в соціалістичних країнах. Проте відмітимо, що з розвитком суспільних відносин такий підхід втрачає свою наукову цінність.

Активність дослідження гарантій того чи іншого виду права на освіту спостерігається серед російських вчених. Зокрема В. Рибакіна висвітлила сутність державних гарантій права на загальну освіту російських громадян [478, с. 131-166]. М. Смирнова [511, с. 62-72] зосередила увагу на з'ясуванні організаційно-правових гарантій, що реалізуються в недержавних загальноосвітніх закладах. С. Серьогіна [500, с. 102-105] розкрила гарантії конституційного права на вищу освіту в Російській Федерації. О. Стульникова [534, с. 172-194] дослідила сутність судового захисту як важливої гарантії реалізації конституційного права на освіту російських громадян. Т. Матюшева [274, с. 21-28; 276, с. 22-23] розкрила особливості гарантій конституційного права на освіту дітей зі спеціальним соціальним статусом у Російській Федерації.

Вітчизняні вчені В. Боняк [34, с. 124-127], М. Курко [210, с. 145-152], К. Романенко [468, с. 160-186] також присвятили свій науковий доробок проблемі гарантування конституційного права людини і громадянина на освіту в Україні.

Складний комплексний характер інституту гарантій зумовлює існування різних точок зору вчених на дану проблему. Беручи цей факт до уваги, з метою встановлення істини необхідно вдатися до з'ясування етимології терміна «гарантії», який походить від французького «garantie» і означає «захищати, забезпечувати, бути запорукою» [67, с. 383].

В енциклопедичній літературі гарантії прав та свобод людини і громадянина визначаються як «умови, засоби, способи, які забезпечують здійснення у повному обсязі і всебічну охорону прав та свобод особи. Поняття «гарантії» охоплює всю сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав та свобод, на усунення можливих перешкод їх повного або належного здійснення» [229, с. 555].

У монографічних і дисертаційних дослідженнях, предметом яких є гарантії прав та свобод людини і громадянина, останні визначаються як «умови і засоби, які забезпечують їх фактичну реалізацію і надійну охорону (захист) для всіх трудящих, кожної людини» [58, с. 194]; «умови, засоби і способи суспільства та держави і похідних від неї інститутів влади, які забезпечують фактичну реалізацію, охорону та захист прав і свобод» [250, с. 69]; «сукупність соціально-економічних, політичних, юридичних, моральних, організаційних передумов, умов, засобів і способів, що створюють рівні можливості особи для здійснення своїх прав, свобод та інтересів» [579, с. 17].

На окрему увагу заслуговує точка зору В. Сіренка, який влучно вказує не тільки на об'єктивний, але й на суб'єктивний бік гарантій, що спрямовані «на забезпечення реалізації прав, свобод і обов'язків громадян, на усунення можливих причин і перешкод їх неповного або належного здійснення, захист прав від усяких порушень» [502, с. 52]. Однак учений, уточнюючи склад спеціальних (юридичних) гарантій, випустив з поля зору суб'єктивні фактори.

Він відносить до них лише засоби, що закріплені в правових нормах: а) конституційний контроль і нагляд; б) засоби охорони і захисту; в) відповідальність осіб, що винні у вчиненні порушень прав і свобод; г) процесуальні форми їх охорони; д) попередження і профілактику порушень прав і свобод [502, с. 58].

Серед дослідників, що з'ясовують правову природу гарантій права на освіту, не існує істотних розбіжностей стосовно їх розуміння. Так, на думку В. Боняк, гарантіями досліджуваного права є чітка система соціально-економічних, політичних, юридичних та ідеологічних умов, засобів і способів, які забезпечують фактичну реалізацію, охорону та захист конституційного права людини і громадянина на освіту, за яких особистість (людина і громадянин) може реально захистити і відстоювати на законних підставах передбачену Конституцією України, законодавчими актами можливість [34, с. 124]. Подібну дефініцію пропонують також К. Романенко [468, с. 159] та М. Курко [210, с. 145].

Аналіз існуючих дефініцій свідчить, що науковці, розкриваючи правову природу гарантій прав і свобод людини і громадянина, тією чи іншою мірою акцентують увагу на наступних їх властивостях: 1) інструментальному (умови, засоби, способи, фактори, чинники) і діяльнісному (забезпечують повну і всебічну реалізацію, захист та охорону прав, свобод і обов'язків) змісті; 2) системності; 3) загальності використання кожним; 4) об'єктивному (умови і засоби, які створюються суспільством і державою) і суб'єктивному характері (залежать від активної позиції самої особи); 5) взаємозв'язку і взаємодії соціальних і правових умов, засобів і способів гарантування прав, свобод, обов'язків людини і громадянина; 6) багатоманітності виразу.

На думку автора, гарантії права на освіту – це сукупність об'єктивних і суб'єктивних загальносоціальних умов і правових засобів, що забезпечують реалізацію, захист та охорону права на освіту.

Неабияке значення для з'ясування сутності гарантій має їх класифікація. Загалом необхідно віддати належне ґрунтовному підходу до

загальнотеоретичної систематизації гарантій, що застосовує С. Бобровник. Дослідниця за основу поділу бере наступні підстави: а) практичне спрямування (загальні; спеціальні); б) характер (норми та принципи; судовий захист; контроль за дотриманням законодавчими, виконавчими та судовими органами положень Конституції про права та свободи людини і громадянина; відповідальність за порушення прав та свобод людини); в) ступінь поширеності (національні; міжнародні); г) суб'єкти, що реалізують гарантії (Верховна Рада України; Президент України; суд; омбудсман; прокуратура; адвокатура; політичні партії та громадські організації; місцеві адміністрації; органи місцевого самоврядування; міжнародні органи та організації, членом яких є Україна); д) особливості правового статусу, що гарантується (загальні; родові; галузеві; індивідуальні); ж) зміст (контрольні; процедурні; організаційно-технічні) [544, с. 106-109].

У більшості випадків учені підтримують класифікацію гарантій прав і свобод людини і громадянина на загальні (загальносоціальні) та спеціальні (юридичні, правові), відносячи до першої групи політичні, економічні, соціальні, ідеологічні (духовні) чинники, а до другої – юридичні. Зважаючи на загально визнаність такого поділу, спроектуємо характеристики загальних і спеціальних гарантій на право на освіту.

М. Смирнова, виділяючи в системі гарантій права на загальну освіту загальні і спеціальні, на нашу думку, вузько тлумачить загальні гарантії, вважаючи ними лише «систему освіти, що склалася, обов'язок держави щодо її фінансування і розвитку, підтримки всіх видів освіти і самоосвіти» [511, с. 165]. Такий підхід неповно відображує можливі об'єктивні і суб'єктивні умови гарантування права на освіту. За межами даного визначення залишається спектр політичних, соціально-економічних, духовних умов, які забезпечують повноцінну реалізацію права на освіту. Тому нам більше до вподоби широкое розуміння загальних гарантій, якого притримується ряд інших вчених.

Вважаємо, що загальними гарантіями є сукупність політичних, економічних, соціальних, ідеологічних (духовних) умов, що забезпечують реалізацію, захист та охорону права на освіту.

Політичними гарантіями прав і свобод людини і громадянина є сукупність політичних чинників суспільного і державного життя (повновладдя народу, запровадження в організації і діяльності державного апарату демократичних засад, багатопартійна система, рівень плюралізму і гласності в суспільстві тощо) [229, с. 555]. Загальне поняття політичних гарантій прав і свобод людини і громадянина приводить до думки, що ними є політична система загалом, тобто елементи як суб'єктивного, так і об'єктивного змісту. Таким чином, політичними гарантіями є сукупність політичних умов суспільного і державного життя, що забезпечують реалізацію, захист та охорону права на освіту. Тому до політичних гарантій права на освіту віднесемо ефективну та стабільну діяльність органів держави та органів місцевого самоврядування, недержавних інституцій у цілому та в освітній сфері зокрема. Політичною гарантією означеного права необхідно визнати освітню політику держави, тобто «цілеспрямовану діяльність держави щодо розвитку освіти, насамперед, через нормативно-правове регулювання» [323, с. 20]. Адже саме вона гарантує відповідність системи освіти сучасним вимогам, відображає напрямки еволюції освіти, її реформування. Фактично освітня політика створює стратегію розвитку системи освіти і одночасно освітньої нормативно-правової бази. Саме тому необхідно дійсно зробити освіту пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства. Запорукою результативності розвитку державної політики в галузі освіти є закріплення її вищим законодавчим органом, здійснення органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на основі обговорених громадськістю стратегічних документів розвитку освіти, тобто концепцій, доктрин, програм. Саме одним із головних документів стратегічного характеру є Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, затверджена Указом Президента України від 25 червня 2013 р. №344/2013

[411]. У даному документі визначається система концептуальних ідей та поглядів на стратегію і основні напрями розвитку освіти. Надзвичайно важливо, щоб її положення були втілені в життя, а для цього необхідно, щоб у суб'єктів політики були високорозвинені політична правосвідомість і культура, а політична система вирізнялася дієвістю принципів. Крім того, вважаємо, що нагальною в українському суспільстві є розробка національних стратегій розвитку вищої та професійної освіти.

Учені все частіше пов'язують політичні гарантії з подальшим розвитком демократії, формуванням громадянського суспільства та розширенням можливостей кожного як споживача освітніх послуг впливати на управлінські рішення у цій сфері та забезпечувати формування відповідної нормативно-правової бази тощо [468, с. 162]. Неабияке значення для гарантування права на освіту є розвиток автономії навчальних закладів, сутність якої полягає в самостійному, незалежному, відповідальному здійсненні навчальними закладами управлінської, освітньо-наукової, фінансової діяльності. Необхідно активніше долучати до освітнього процесу та науково-методичної, економічної діяльності навчальних закладів батьків, наглядових рад, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, засобів масової інформації. В умовах розвитку демократичної політичної системи слід забезпечити навчальним закладам академічну автономію як основу для інтеграції освіти в європейський освітній простір. Академічна автономія передбачає свободу, сутність якої полягає в самостійному та незалежному здійсненні учасниками освітніх правовідносин навчальної та наукової діяльності.

Академічна автономія широко розвинена у Великобританії, де кожен вищий навчальний заклад має право самостійно вирішувати питання щодо впровадження кредитно-трансферної системи навчання, розробки навчальних програм, проходження стажування, правил вступу, присудження кваліфікацій тощо. Освітні закони інших європейських країн також проголошують автономію навчальних закладів. Заслугує на увагу практика вирішення цього питання в іспанському Єдиному (Органічному) Законі про підвищення якості

освіти від 9 грудня 2013 р., який закріплює право навчальних закладів «мати необхідну педагогічну, організаційну, управлінську та економічну автономію» [660], та Єдиному (Органічному) Законі про університети, ст. 2 якого узаконює її заходи. Наприклад, ВНЗ мають такі автономні права: самостійно розробляти статут; вибирати, призначати, припиняти діяльність представницьких і виконавчих органів; розробляти та затверджувати навчальні плани і програми наукових робіт, програми безперевного навчання; вибирати або формувати професорсько-викладацький склад; встановлювати правила прийому студентів, режим навчання та оцінювання знань; присвоювати професійні звання та видавати дипломи офіційного та власного зразка; розробляти, затверджувати та реалізувати свій бюджет; складати та змінювати свій штатний розклад; налагоджувати співробітництво з іншими організаціями, тощо [659].

З огляду на зазначене, позитивно оцінюємо проголошення в ч. 1 ст. 32 Закону України «Про вищу освіту» автономію основним принципом діяльності вишів та розкриття її змісту шляхом закріплення у 25-ти пунктах цієї статті автономних прав вищих навчальних закладів [374]. Юридизація права на автономію вищих навчальних закладів є своєрідним вектором розвитку та практичного втілення цих заходів у сфері української освіти.

З метою забезпечення прозорості в освіті потрібно, щоб участь у моніторингу якості освіти брали не тільки державні інституції, але й представники громадськості. Виправданим є здійснення громадського контролю під час проведення незалежного зовнішнього оцінювання якості освіти, експертизи освітніх нормативно-правових актів та концептуальних документів у сфері освіти. Громадський контроль необхідно зробити більш дієвим у процесі фінансової діяльності навчальних закладів. Маємо на увазі його здійснення за формуванням і виконанням кошторису навчальних закладів.

Освітня політика європейських країн здійснюється у напрямку гарантування якості освіти шляхом створення національних і незалежних агенцій її оцінки. У Великобританії з 1997 р. функціонує Агенція із забезпечення якості освіти, яка накопичила позитивний досвід діяльності. На

нашу думку, робота цієї незалежної структури потребує вивчення, оскільки відзначається об'єктивністю, неупередженістю, демократичністю та результативністю. Так про перевірку якості надання освітніх послуг і відповідності їх стандартам вищий навчальний заклад попереджається заздалегідь, з ним узгоджуються питання, які виносяться на аудит. Зовнішня перевірка якості надання освітніх послуг здійснюється на підставі самоаналізу, підготовленого ВНЗ, а також шляхом опитування студентів, які беруть активну участь у цьому процесі. Результати перевірки доводяться до відома вищого навчального закладу для оперативного усунення недоліків. Лише після цього доповідь для загального ознайомлення друкується та оприлюднюється в системі Інтернет [645, с. 302-303]. Вважаємо, що публічність і прозорість діяльності Агенції із забезпечення якості освіти є суттєвим стимулом для ефективної реалізації конституційного права на освіту у Великобританії.

З метою забезпечення якості освіти в Австрії навесні 2004 року розпочало свою роботу Агенство із забезпечення якості освіти, яке є автономною структурою та відповідає за розробку освітніх стандартів і процедуру забезпечення якості освіти. Дана організація є повноправним членом Міжнародної мережі агентств гарантії якості вищої освіти. Закон Австрії «Про організацію університетів і навчання в університетах» зобов'язує вищі навчальні заклади сформувавши внутрішню систему управління якістю, яка повинна здійснюватися відповідно до міжнародних стандартів оцінки. При проведенні внутрішньої експертизи якості освіти оцінюються всі сфери діяльності університету. Зовнішня оцінка якості може стосуватися окремого університету або декількох. У першому випадку вона здійснюється за ініціативою ради університету, ректорату або федерального міністра, в іншому разі – за ініціативою рад університетів, ректоратів або федерального міністра [632]. Процедуру зовнішньої оцінки регулює Федеральний Закон «Про зовнішнє забезпечення якості вищої освіти та Агенство з гарантії якості та акредитації Австрії (Закон про контроль за якістю освіти)» від 29 липня 2011 р. Ця процедура проходить три етапи: проведення самооцінки та підготовки звіту;

здійснення зовнішньої експертизи трьома членами комісії; опублікування звіту [645, с. 80].

З метою гарантування якості освіти французьким законодавством також передбачається функціонування Агенції з оцінювання досліджень і вищої освіти (AERES) [645, с. 162]. Зовнішнє оцінювання здійснюється на підставі внутрішньої самооцінки, проведеної навчальним закладом. До проведення зовнішнього оцінювання навчальних закладів залучаються французькі академічні та неакадемічні експерти, іноземні вчені, а також обрані представники студентів, що, на наш погляд, сприяє об'єктивності та неупередженості результатів. Результати зовнішнього оцінювання є гласними та розміщуються до загального відома в системі Інтернет. Додамо, що відповідно до законодавства Іспанії та Німеччини в цих державах є нормою функціонування органів з оцінки якості освіти.

Новий Закон України «Про вищу освіту» здійснив прорив в аналізованому питанні – унормував створення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, визначив його компетенцію та склад. Заслуговує на схвалення залучення до участі в діяльності Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти міжнародних експертів – професорів провідних іноземних вищих навчальних закладів та експертів інституцій, які забезпечують якість вищої освіти в інших країнах. Крім того, у цьому законі унормовуються відносини щодо проведення зовнішнього незалежного оцінювання, яке доводить свою корисність і ефективність [Див.: 374]. На нашу думку, для удосконалення порядку формування Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти пропонується доповнити ч. 2 ст. 19 Закону України «Про вищу освіту» таким реченням: «Особи, які обираються з'їздами з числа представників вищих навчальних закладів України, повинні мати науковий ступінь доктора наук, а ті, які обираються спільним представницьким органом всеукраїнських об'єднань організацій роботодавців – стаж роботи за фахом не менше десяти років».

Гарантуванням права на освіту в Європі та відносно новим напрямком української освітньої політики вважаємо академічну мобільність студентів і викладачів, яка забезпечує учасникам освітнього процесу можливість змінювати вищі навчальні заклади для навчання, стажування, проведення наукових досліджень як на території певної держави, так і поза її межами. Визначною подією для розвитку академічної мобільності стало підписання 25 травня 1998 р. Францією, Італією, Великобританією, Німеччиною Спільної декларації про гармонізацію архітектури системи вищої освіти, тобто Сорбонської декларації. На шляху формування європейського простору у сфері вищої освіти вагоме місце займає також Болонська конвенція, підписана 18-19 червня 1999 р., яка акцентувала увагу на розвитку академічної мобільності студентів. Проаналізуємо практику її реалізації на прикладі Великобританії, де студенти мають право вільно обирати освітні програми, змінювати їх залежно від свого уподобання, засвоювати зміст цих програм шляхом навчання в декількох вищих навчальних закладах. Студенти можуть вступити до одного навчального закладу, а продовжити навчання в іншому. При цьому їм зараховуються навчальні кредити незалежно від того, в якому з ВНЗ вони опановані. Погоджуємося з британськими дослідниками, що академічна мобільність студентів сприяє «комунікаційній революції» та «створенню глобальної економіки знань» [655, с. 22]. Відтак, на відміну від України, в якій академічна мобільність студентів перебуває в зародковому стані, у Великобританії вона широко практикується. Сполучене королівство займає друге місце в світі після США за кількістю іноземних студентів, які приїжджають на навчання, адже близько 370 тис. іноземних студентів навчається в університетах Великої Британії. Безумовно, навчання студентів за кордоном – це набуття досвіду та мовних навичок, перспектива працевлаштування, формування самостійності [655, с. 4-24]. Тому європейський досвід академічної мобільності студентів необхідно практикувати в Україні. Для забезпечення реалізації права на академічну мобільність пропонується доповнити Закон України «Про вищу освіту» розділом

«Академічна мобільність учасників освітнього процесу», в якому унормувати її види (внутрішня, міжнародна; індивідуальна, групова), форми (навчання, стажування, проведення наукових досліджень, викладання тощо) та правовий статус учасників.

Вирішальною передумовою реальності права на освіту є наявність «матеріальних благ, які не тільки забезпечують фізичне існування та розвиток людини, але й можливість вибору нею, у тих чи інших межах, певного варіанта поведінки» [250, с. 95]. Тому не випадково велику увагу в своїх наукових доробках учені приділяють розкриттю сутності економічних гарантій. За основу візьмемо енциклопедичне тлумачення економічних гарантій прав і свобод, запропоноване С. Лисенковим та А. Тарановим [229, с. 555]. Науковці визначають його в широкому і вузькому значеннях. У першому – це сукупність економічних факторів життя суспільства (рівень досконалості економічних відносин, раціональна система господарства, матеріальні та фінансові ресурси тощо). У вузькому – економічними (матеріальними) гарантіями є речові засоби забезпечення ефективності прав і свобод.

Економічні гарантії права на освіту – це економічні умови життя суспільства, які забезпечують реалізацію, захист та охорону права на освіту. Тобто ними є стан розвитку економічних відносин у суспільстві, матеріальні і фінансові ресурси, що використовуються для забезпечення освітньої сфери, здійснення навчальними закладами господарської діяльності тощо.

В. Сіренко справедливо відмічає, що реальність права громадян на освіту забезпечується солідною матеріальною базою [502, с. 92]. На нашу думку, вона повинна передбачати: широку сучасну мережу навчальних закладів різних видів та типів; наявність сучасних засобів та технологій навчання; безоплатне забезпечення навчальними посібниками і підручниками; можливість користування бібліотечним і інформаційним фондами; навчальну, наукову, виробничу, культурну, спортивну, побутову, оздоровчу бази; фінансове забезпечення сфери освіти тощо.

Проте зараз в Україні спостерігається тенденція до зменшення кількості навчальних закладів. Так за період з 1991 р. по 2013 р. кількість дошкільних навчальних закладів зменшилася з 24,5 тис. до 16,7 тис.; загальноосвітні скоротилися з 21,8 тис. до 19,3 тис., професійно-технічні – з 1251 до 968 [188].

Скорочення мережі навчальних закладів супроводжується негативними тенденціями: погіршенням їх матеріально-технічного та фінансового забезпечення; переповненням дошкільних навчальних закладів у містах та їх повною відсутністю в сільській місцевості. Особливо сильно негативні тенденції спостерігаються в професійній освіті: звужується їх мережа, погіршується матеріально-технічна база, скорочується попит на професійно-технічну освіту, тому зменшується навантаження на їх систему. Стан вищих навчальних закладів в Україні не такий кричущий порівняно з вищеназваними. З 1991 р. по 2013 р. відбулося зростання ВНЗ III-IV рівнів акредитації з 149 до 325 [188]. Кидається у вічі тенденція до зменшення кількості установ I-II рівнів акредитації. Для вищої освіти характерним є скорочення обсягів державного фінансування, розширення оплатної основи для здобуття вищої освіти, створення приватних навчальних закладів і як наслідок – погіршення якості освітніх послуг. Навчальні заклади всіх видів і типів недостатньо забезпечені підручниками, посібниками, комп'ютерами, іншими навчальними технічними засобами. На забезпеченні права на освіту негативно позначається зменшення в державі видання науково-популярних журналів, книг, скорочення навчальних телепрограм, зникнення більшості побудованих ще у радянські часи дитячих палаців, центрів, клубів, гуртків тощо.

Необхідно визнати, що функціонування широкої та якісної мережі навчальних закладів і установ у сфері культури є фундаментальною гарантією права на освіту. Тому науковці визнають формування мережі навчальних закладів одним із пріоритетних напрямків оптимізації системи освіти [369, с. 47]. Адже реалізація права на освіту у всіх її формах (формальна, неформальна чи інформальна) можлива лише за наявності десятків тисяч дитсадків, шкіл,

вищих навчальних закладів, а також позашкільних закладів й інституцій для дітей, молоді й дорослих, бібліотек, музеїв, Інтернету тощо [12].

На нашу думку, неналежний стан матеріально-технічної бази навчальних закладів призводить до ускладнення реалізації права на освіту. Тому вважаємо, що до Закону України «Про освіту», Закону України «Про дошкільну освіту» необхідно внести зміни, які б забезпечували розвиток мережі дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладів, особливо заснованих на державній та комунальній формі власності.

На шляху удосконалення економічних гарантій права на освіту прогресивною вважаємо норму Закону України «Про вищу освіту», якою запроваджується можливість державних і комунальних вищих навчальних закладів, наукових установ розміщувати власні надходження від діяльності на поточних або депозитних рахунках установ державних банків. На нашу думку, це дасть змогу державним і комунальним вищим навчальним закладам, науковим установам поліпшити матеріально-технічну базу та навчально-методичне забезпечення освітнього процесу.

З метою забезпечення якісної матеріально-технічної бази як гарантії права на освіту необхідно: здійснити реконструкцію, будівництво і модернізацію всіх навчальних закладів, і особливо дошкільних, професійних і позашкільних установ; ввести заборону на закриття та перепрофілювання діючих навчальних закладів; впроваджувати в навчальний процес нову техніку, обладнання, інструменти, матеріали; забезпечити видання навчально-методичної літератури за державний кошт; створити для дітей, особливо в сільській місцевості, дошкільні групи в загальноосвітніх школах; стимулювати відкриття приватних і відомчих дошкільних закладів; створити умови для здобуття дошкільної освіти всім дітям з моменту народження; розвивати установи, які б гарантували здобуття неформальної та позашкільної освіти.

На наш погляд, стан фінансування освіти є визначальним як для забезпечення її якості і подальшого розвитку, так і для ефективної дії будь-якого виду гарантій. Небезпідставними є нарікання вчених на незадовільний

стан фінансування сфери освіти в порівнянні із задекларованим у Законі України «Про освіту», який закріплює бюджетні асигнування в розмірі не меншому 10 % національного доходу [41, с. 411-416]. Наприклад, на освіту в Держбюджеті України на 2010 р. передбачалося 7,4% загальних витрат, в 2014 р. – 6,4%. [343]. У порівнянні з іноземними державами – немало. За станом на 2010 р. в Австрії розмір видатків державного бюджету становив – 5,9%; у Великобританії – 6,2%; в Іспанії – 5,0%; у Німеччині – 5,1%; у Франції – 5,9% [22]. Характерно, що Франція у 2005 р. на освіту виділяла 25,1% національного доходу [578, с. 94]. В європейських країнах розподіл видатків державного бюджету між професійними та вищими навчальними закладами здійснюється залежно від присвоєних освітніх або наукових кваліфікацій за рік. В Україні між навчальними закладами державною він проводиться довільно, про що свідчить науковий аналіз. Так усі 66,9 млн. грн., передбачених на дошкільну освіту, адресувалися на утримання закладів дошкільної освіти СБУ та органів внутрішніх справ. Із 262,2 млн. грн. видатків на позашкільну освіту 161,6 млн. грн. становлять витрати на відпочинок дітей в оздоровчих таборах МДЦ «Артек» і ДЦ «Молода гвардія», ще 8,7 млн. – в оздоровчих таборах Державного управління справами. Шкодить справі також неефективне управління державними коштами в Україні, що спрямовуються в соціальну та економічну сфери [578, с. 90-95]. Відтак, фінансування сфери освіти є непрозорим і недостатньо обґрунтованим. У зв'язку з цим, нагальним є забезпечення державою фінансування освіти в державних і комунальних закладах у задекларованому обсязі та справедливий його розподіл і ефективне використання.

В Європі практикується багатоканальна система фінансового забезпечення навчальних закладів шляхом залучення коштів через гранти, надання додаткових освітніх послуг, отримання благодійних внесків і пожертвувань тощо. Наприклад, відповідно до Закону про освіту, Закону про подальшу та вищу освіту питаннями фінансування освіти у Великобританії на всіх її рівнях опікується спеціально створений самоврядний корпоративний

орган, яким є агенція чи рада. Цей орган надає фінансову допомогу будь-якій юридичній чи фізичній особі, яка причетна до здійснення освітньої чи наукової, або іншої діяльності в сфері освіти. Фінансова підтримка може бути у вигляді грантів, внесків, субсидій, позик тощо. Цей орган здійснює контроль за фінансуванням освіти в певному регіоні, надає державному секретарю на його вимогу або за власною ініціативою інформацію та рекомендації щодо стану і перспектив розвитку фінансування освіти, а також створює комітет з оцінки якості освіти. Як бачимо, фінансування освіти у Великобританії на всіх її рівнях забезпечується не тільки державою, але й спеціально створеним корпоративним органом у сфері освіти. Натомість Україні бракує подібного досвіду фінансування освіти.

Отже, в ринкових умовах важливо розвинути багатоканальну систему фінансового забезпечення освіти в Україні шляхом залучення коштів через гранти, надання додаткових освітніх послуг, отримання благодійних внесків і пожертвувань тощо. При цьому альтернативне інвестування освітніх закладів жодним чином не повинно підміняти собою бюджетне або призводити до скорочення державних видатків. Доцільно підтримати точку зору Б. Деревянка [102, с. 110], О. Куцурубову-Шевченко [215, с. 247], А. Монаєнка [296, с. 75], Є. Огаренка [321, с. 28], Р. Шаповала [609, с. 216-217], Р. Якубовського [623, с. 414-415] про необхідність розвитку змішаної системи фінансування освіти. До речі, експерти з ЮНЕСКО також вважають, що змішане фінансування освіти є більш ефективним, ніж суто державне або винятково приватне [105, с. 38].

Можна погодитися з пропозицією В. Боняк щодо необхідності налагодження механізму індивідуального кредитування осіб, які здобувають вищу освіту, на пільгових умовах. Вона пропонує до надання кредитів для здобуття вищої освіти залучити комерційні банки з наступним погашенням відсотків за рахунок цільових коштів з державного бюджету, передбачених на освіту. Крім того, заслуговує на увагу й думка про відновлення практики підготовки фахівців з вищою освітою за рахунок використання цільових коштів підприємств та установ [34, с. 98].

Для повноцінної реалізації права на освіту важливе значення має сприятливе соціальне середовище. На нашу думку, існуючі в суспільстві соціальні умови, що забезпечують право на освіту, якраз і є соціальними гарантіями. До них необхідно віднести соціальну справедливість, тобто усвідомлення суспільством необхідності надання адресної допомоги, академічних і соціальних стипендій, запровадження пільгового проїзду учнів і студентів, регулярного безоплатного підвезення учнів у сільській місцевості, підтримання потреби в існуванні пільг окремим абітурієнтам для вступу у вищі навчальні заклади та соціального захисту для дітей, які його потребують, надання першого робочого місця випускникам, обов'язкове їх працевлаштування у разі навчання за державним замовленням. Соціальною гарантією є проведення державою, органами місцевого самоврядування, роботодавцями активної соціальної політики, яка виражається в соціальному забезпеченні осіб, що навчаються.

Характерно, що 38 % студентів ВНАУ та 44 % студентів ВДПУ, опитаних автором, вважає, що незадовільний матеріальний стан населення негативно позначається на повноцінній реалізації права на освіту (див. Додаток Ж). Утім, німецькі науковці стверджують, що саме ступінь відносної бідності скорочує можливість здобуття освіти. Наприклад, у Німеччині 1,5 млн. дітей у віці до 18 років проживають в умовах бідності [663, с. 23]. Особливо вразливі діти з сімей іммігрантів, що проживають у соціально несприятливих умовах і мають значно менше шансів на отримання вищої освіти [679, с. 26]. Тому велике значення для гарантування права на освіту в ФРН має система державних заходів для допомоги учням, студентам, які не мають засобів для проживання і навчання. Саме на це спрямовується Федеральний Закон про індивідуальну допомогу в отриманні освіти (про сприяння освіті) від 1 квітня 2001 р. Він поширюється на німецьких громадян, іноземців, осіб без громадянства, які здобувають освіту в загальноосвітніх школах, професійних та вищих навчальних закладах державної форми власності. Сприяння державою у реалізації конституційного права на освіту здійснюється у таких формах:

дотації, державної безвідсоткової позики, банківської позики. Виплата і розмір щомісячної допомоги, її строки залежать від виду і змісту навчання, а також від доходів і майна особи, яка навчається. Наприклад, для учнів старших класів загальноосвітніх шкіл і професійних училищ денної форми навчання щомісячна сума виплат становить 348 євро, вечірньої – 417 євро; для студентів вищих навчальних закладів – 330 євро. Виплати збільшуються у випадку проживання учнів і студентів в орендованому житлі. Крім того, особам, які навчаються, надається надбавка для оплати страхування на випадок хвороби. Терміни виплат коливаються від двох до дев'яти семестрів. Скажімо, тривалість державної підтримки для здобуття університетської освіти становить дев'ять семестрів, післядипломної – два [319, с. 434-436]. У 2011 році розмір державної допомоги на навчання становив 910 млн. євро, яку отримали 319 тис. учнів Німеччини [677, с. 84]. На наш погляд, ці державні заходи є суттєвою гарантією реалізації права на освіту в Німеччині, тому даний досвід законодавчого врегулювання умов та порядку виплати допомог на здобуття освіти є корисним та заслуговує на запозичення.

Порівняльний аналіз законодавства про освіту ряду країн показує, що питання законодавчого регулювання соціального захисту осіб, які навчаються, комплексно вирішується в Кодексі Республіки Білорусь про освіту. По-перше, у цьому правовому акті чітко визначається поняття соціального захисту осіб, які навчаються, «комплекс заходів установлених державою з метою забезпечення отримання освіти особами, які навчаються, спрямованих на їх матеріальне забезпечення, надання їм державних соціальних пільг, прав і гарантій, передбачених цим кодексом та іншими законодавчими актами» [167]. По-друге, в кодексі окреслюються принципи соціального захисту осіб, які навчаються (гарантування державою отримання освіти, матеріального забезпечення, державних соціальних пільг і прав; адресність). По-третє, в ст. 38 цього кодексу закріплюється система заходів соціального захисту осіб, які навчаються. По-четверте, в окремих статтях Кодексу Республіки Білорусь про освіту розкривається зміст цих заходів. Вважаємо, що досвід законодавчого

врегулювання соціального захисту осіб, які навчаються, Білорусі доцільно запозичити Україні.

У зв'язку з цим пропонуємо в Законі України «Про освіту» закріпити поняття, принципи соціального захисту осіб, які навчаються, визначити систему цих заходів (безоплатне користування підручниками, навчальними посібниками, забезпечення харчуванням, стипендіями та іншими грошовими виплатами, одягом і взуттям, місцем проживання в гуртожитку, гарантування охорони здоров'я, організація транспортного сполучення, надання кредиту на пільгових умовах для здобуття вищої освіти, відпусток тощо) та розкрити їх зміст і механізм реалізації.

Неабияке значення має гарантування права на освіту особам з особливими освітніми потребами, які через інвалідність потребують додаткової підтримки для забезпечення права на освіту та не спроможні на рівних умовах конкурувати з іншими. Система інклюзивної освіти добре розвинена у більшості європейських країн. В Австрії ці особи реалізують право на освіту в спеціальних навчальних закладах або інтегруються до загальної системи освіти. Це безпосередньо закріплюється в п.1 § 8а Закону «Про обов'язкову освіту» [633]. Пункт 1(а) § 13 Закону «Про шкільну освіту» вимагає від адміністрації організувати шкільні заходи таким чином, щоб учні з особливими освітніми потребами могли максимально брати в них участь [631]. В Австрії існує тенденція до удосконалення законодавства, яке регулює систему спеціальної підготовки дітей з особливими освітніми потребами. Наприклад, у 2012 році була внесена поправка до Закону «Про шкільну освіту», якою запровадилася інтеграція осіб з особливими освітніми потребами до політехнічних шкіл [629, с. 16]. Відтак, освітнє законодавство Австрії забезпечує соціалізацію вразливої категорії осіб суспільства та набуття ними професійного досвіду, що збільшує їх шанси на працевлаштування та покращення якості життя.

Законодавство Німеччини на всіх його рівнях приділяє належну увагу інклюзивній освіті та надає підтримку особам з особливими освітніми потребами. Сприяння соціальній підтримці інвалідів є одним із завдань

навчальних закладів, які турбуються про те, щоб ці особи жодним чином не зазнавали утисків у сфері освіти. Однак, на думку німецьких дослідників, особи з особливими освітніми потребами ще неповністю інтегровані до системи загальних навчальних закладів, 80 відсотків з них відвідують спеціальні школи. Для порівняння зауважимо, що у скандинавських країнах, понад 90 відсотків всіх дітей з особливими потребами навчаються у загальних школах [627, с. 4].

Спостерігається, що в Франції відбувся розвиток права на інклюзивну освіту. Спочатку Кодекс освіти Франції проголосив, що «шкільна інтеграція осіб з фізичними та розумовими відхиленнями заохочується» [166] та визначив навчальні заклади для забезпечення освіти цих осіб. Розвиток інклюзивної освіти забезпечив Закон «Про обов'язкову освіту» від 11 лютого 2005 р. [626]. Він гарантував належні умови навчання інвалідам, їх інтеграцію до загальної системи освіти за місцем проживання, залучив батьків до навчального процесу, поклав на державу обов'язок забезпечення особам з особливими освітніми потребами здобуття шкільної, вищої або професійної освіти.

У Великобританії право на інклюзивну освіту регулюється Законом «Про інвалідність та особливі освітні потреби» 2001 р. [675] та «Про освіту» 1996 р. [641]. Дані правові акти гарантують дітям з особливими освітніми потребами право здобувати освіту у загальних школах та зобов'язують місцеву владу здійснювати матеріально-технічне оснащення навчальних закладів для забезпечення доступності освіти, надавати консультації батькам з освітніх питань, оскаржувати дискримінаційні дії щодо дітей з обмеженими можливостями. Так незарахування дитини з особливими освітніми потребами до загальної школи або висунення додаткових умов для цього, чи надання освітніх послуг в меншому обсязі, ніж іншим вважається дискримінацією. Відтак, освітнє законодавство Великобританії достатньо повно регулює право на інклюзивну освіту.

Окремий розділ Єдиного (Органічного) Закону про підвищення якості освіти від 9 грудня 2013 р. [660] гарантує право на інклюзивну освіту в Іспанії. Цей закон передбачає гарантії реалізації права на інклюзивну освіту, ресурси

для його забезпечення, порядок визначення потреб для таких осіб, періоди їх навчання, а також соціальну та трудову інтеграцію.

Наразі доводиться констатувати, що в Україні поки що не створені умови для належної реалізації інвалідами права на освіту, які б відповідали міжнародним і європейським стандартам. Закони України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про позашкільну освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», «Про охорону дитинства», «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» неповно врегульовують питання реалізації права на освіту особами з особливими потребами. Зокрема у вказаних законах не узгоджено термінологію у визначенні поняття «особа з особливими освітніми потребами», не забезпечено цим особам рівний доступ до навчальних закладів та не створено відповідних умов для реалізації права на освіту. На нашу думку, проблема конституційно-правового забезпечення права на освіту осіб з особливими освітніми потребами в Україні вимагає законодавчого розв'язання у напрямі відповідності міжнародним актам про права інвалідів. Першочергово – це Конвенції ООН «Про права інвалідів». Комплексне вирішення даного питання вбачається шляхом його врегулювання в окремому розділі «Освіта осіб з особливими освітніми потребами» Закону України «Про освіту». Пропонується висвітлити у ньому поняття осіб з особливими освітніми потребами (під якими слід розуміти осіб з інвалідністю, що потребують додаткової підтримки для забезпечення права на освіту), а також врегулювати питання забезпечення осіб з особливими освітніми потребами спеціальними підручниками та навчальними посібниками, соціальним супроводом до навчальних закладів; довузівської їх підготовки; фінансування та матеріально-технічного забезпечення навчальних закладів, підготовки педагогічних та науково-педагогічних кадрів для впровадження інклюзивної освіти.

З метою розвитку соціальних гарантій необхідно уникати соціальних конфліктів, нездорової суспільної напруги, яка викликається прийняттям поспішних і необґрунтованих владних рішень, ігноруванням думки громадськості з питань освіти. Не випадково П. Рабінович і М. Хавронюк

соціальними гарантіями визнають відсутність будь-якого суспільно-політичного протистояння окремих соціальних верств населення та регіонів України, тенденцій моральної та духовної деградації в суспільстві, за яких здійснення прав і свобод одними людьми чи групами людей стає можливим лише за рахунок нехтування правами і свободами інших [450, с. 249].

На наш погляд, реальність права на освіту можлива лише за умов високорозвиненої суспільної та індивідуальної культури його членів, культивування системи духовних цінностей та орієнтацій в конкретній сім'ї, навчальних і культурних закладах, засобах масової інформації, тобто загалом у суспільстві. Будь-які заходи щодо забезпечення реалізації права на освіту можуть бути зведені нанівець, якщо вони не матимуть здорового духовного підґрунтя. Тому необхідно втілювати у суспільну свідомість ідею про цінність людини, поваги до її прав і свобод й, зокрема, обґрунтовувати важливість права на освіту, доводити значимість реалізації даного права для кожного, держави і суспільства в цілому. Тобто слід виховувати в дітей, молоді демократичний світогляд, який би ґрунтувався на високій культурі взаємовідносин, формувати потребу жити цивілізовано, демонструвати силу і міць громадянського суспільства. Звісно, одними лише промовами та ідеями не обійтись. Державні та громадські інституції повинні здійснювати конкретні дії, які б засвідчували повагу до освічених людей, людей сфери освіти, науки та культури. Все це свідчить, що сприятливі ідеологічні (духовні) умови є суттєвими гарантіями реалізації права на освіту.

Ідеологічні (духовні) гарантії права на освіту – це ідеологічні (духовні) умови, що забезпечують реалізацію, захист та охорону права на освіту. Їх характеризує «загальна культура суспільства та його членів, освіченість, суспільна зрілість громадян, рівень суспільної та індивідуальної правосвідомості, система духовних цінностей та орієнтацій» [229, с. 555].

Без сумніву, в механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту особливе місце належить юридичним гарантіям. Для встановлення їх сутності візьмемо до уваги наукові підходи вчених, які пропонують чимало

дефініцій юридичних гарантій прав і свобод людини і громадянина. Зокрема, дослідники ними вважають «лише ті нормативні установлення, які пов'язані винятково з закріпленням юридично визначених засобів і способів забезпечення» прав «у Конституції та інших нормативних актах держави» [579, с. 17]; «закріплені правовими нормами юридичні умови і засоби забезпечення свобод людини і громадянина» [324, с. 26]; «встановлені законом засоби забезпечення використання, дотримання, виконання і застосування норм права» [229, с. 555]; «усі правові засоби, що забезпечують здійснення і охорону прав і свобод» [77, с. 78]; «систему юридичних засобів, що сприяють процесу реалізації, захисту та поновлення прав і обов'язків суб'єктів права» [544, с. 106].

Серед науковців також відсутнє однозначне розуміння юридичних гарантій права на освіту. Так, на думку С. Серьогіної, юридичними гарантіями конституційного права на вищу освіту є закріплені законодавчо засоби, які безпосередньо забезпечують можливість правомірної реалізації загальних умов прав людини у сфері вищої освіти, а також охорону прав особи під час її здобуття [500, с. 103]. На наш погляд, дещо некоректним виглядає твердження дослідниці про забезпечення юридичними гарантіями можливості реалізації загальних умов прав людини, адже реалізуються не умови, а право на освіту.

К. Романенко, розмірковуючи про зміст юридичних гарантій здійснення права на освіту, відносить до них лише ті, що пов'язані з діяльністю держави [Див. : 468, с. 165]. Підтримуємо дослідницю в тому, що дані державні заходи є суттєвими для втілення права на освіту, але вони далеко не єдині.

Дещо обмежено розуміє гарантії права на освіту В. Рибаківа, яка відносить до них: правові норми, що закріплюють право на освіту, його зміст і обсяг; юридичну відповідальність; юридичний захист [478, с. 134]. Такий підхід звужує сутність юридичних засобів, можливих для гарантування права на освіту. В аналізованому твердженні не передбачається місця для інших видів юридичних засобів, які все ж таки не обмежуються лише правовими нормами і правоохоронною діяльністю.

Спостерігається, що часто дослідники гарантій права на освіту здебільшого зводять їх до законодавства або діяльності державних органів у сфері освіти. Не можна погодитися з такою точкою зору, адже юридичними гарантіями є не лише ті правові засоби, які закріплені в законах чи інших нормативних актах. Даний факт є суттєвою ознакою юридичних гарантій, що робить їх значимими та ефективними, проте така думка збіднює їх поняття та зводить тільки до законодавства. При цьому не враховується роль інших правових засобів, які жодним чином не обмежуються нормативно-правовими актами.

Свого часу М. Вітрук наголошував на тому, що юридичні гарантії прав і обов'язків особистості не вичерпуються засобами боротьби з порушеннями цих прав і обов'язків. Вони включають закріплені в праві засоби, що забезпечують реалізацію прав і обов'язків особистості [58, с. 205]. Радянські вчені дійшли висновку, що до юридичних гарантій необхідно віднести всю систему правових норм, правову ідеологію та правову психологію суспільства, систему юридичних відносин і зв'язків [453, с. 72]. На думку С. Братуся, власне право як таке в багатоманітних проявах слід розуміти юридичними гарантіями [40, с.80].

На наш погляд, цінним для розуміння юридичних гарантій є те, що вони врегульовані правом, яке дозволяє зробити їх офіційними, загальнообов'язковими. Однак до змісту юридичних гарантій права на освіту необхідно включати не лише правові засоби матеріального буття, але й ті, що пов'язані з інтелектуальною діяльністю особи. Адже найякісніший закон може залишитися пустою декларацією у випадку його незнання або ігнорування суб'єктами права. Підкреслюємо, що це стосується не лише володільців права на освіту, але й інших учасників освітніх правовідносин. На наше переконання, об'єктивні і суб'єктивні юридичні засоби, взяті в єдності, використовуються учасниками освітніх правовідносин як на стадії власне реалізації права на освіту, так і на стадії його захисту. Навіть у тому випадку, коли особа, яка навчається, через малолітство, девіантну поведінку або інші передбачені

законодавством підстави, не може активно діяти, щоб реалізувати своє право на освіту, то повноваження щодо забезпечення дитині здобуття повної загальної освіти, яка є обов'язковою, покладається на батьків або осіб, які їх замінюють.

З огляду на викладене, можна запропонувати наступну дефініцію юридичних гарантій права на освіту: юридичні гарантії права на освіту – це система правових засобів, що забезпечують повноцінну реалізацію, захист і охорону права на освіту.

Сутність юридичних гарантій права на освіту потребує з'ясування їх ознак, оскільки, попри важливість досліджуваної проблеми, в юридичній науці дане питання висвітлене недостатньо повно.

Близькою до предмета нашого дослідження є позиція Т. Матюшевої, яка, з'ясовуючи сутність державних гарантій забезпечення доступності освіти для дітей зі спеціальним соціальним статусом, окреслила їх ознаки. Так до характеристик юридичних гарантій конституційного права на освіту дослідниця віднесла: багаточисельність; різноманітність; закріплення в нормах законодавства; конкретизація конституційного права на освіту; встановлення порядку здійснення даного права [274, с. 27]. Крім того, не можна обійти увагою й специфічні ознаки, досліджені Н. Пархоменко, які на думку дослідниці, дають змогу відокремити різні види гарантій. Зокрема, це: особливий об'єкт гарантування, особливі державні механізми забезпечення – створення спеціальних державних органів, наділених організаційними та контролюючими повноваженнями, а також надання органам загальної компетенції особливих окремих повноважень у сфері гарантування відповідних прав і свобод [350, с. 25].

На наш погляд, у ознаках юридичних гарантій права на освіту мають бути виражені найсуттєвіші характеристики, тобто те, що робить їх особливими, по-перше, в порівнянні з загальними умовами, а по-друге, з подібними до них юридичними гарантіями інших прав. У зв'язку з цим вважаємо, що їм притаманні такі риси: вони є явищами правової дійсності; конкретизовані в нормативно-правових актах; реалізуються органами держави, органами

місцевого самоврядування, громадськими організаціями, учасниками освітнього процесу у межах повноважень для забезпечення права на освіту; об'єктом їх гарантування є право на освіту.

Уявляється, що найбільш істотною властивістю юридичних гарантій права на освіту є їх правовий характер. Адже вони є явищами правової дійсності, тобто такими, за допомогою яких здійснюється правове регулювання або правовий вплив, чим і відрізняються від загальних умов забезпечення прав і свобод людини. Позначимо дану ознаку словосполученням «правовий характер гарантій». Важливо підкреслити, що такий характер зумовлюють усі правові засоби, які складаються з правових явищ-інструментів та правових явищ-дій та стосуються як об'єктивного, так і суб'єктивного в праві.

Ознакою юридичних гарантій права на освіту вважаємо й те, що дане право конкретизовано в нормативно-правових актах, в яких встановлюється порядок його здійснення. Саме ця ознака забезпечує «зниження рівня абстрактності, декларативності у конституційних формулюваннях змісту й обсягу» [445, с. 70] права на освіту.

Юридичні гарантії права на освіту виділяє й функціонування органів, створених для здійснення управління та контролю у сфері освіти, а також надання органам держави, органам місцевого самоврядування, громадським організаціям, учасникам освітнього процесу певних повноважень для забезпечення права на освіту.

Аналізованим гарантіям, у порівнянні з юридичними гарантіями інших прав і свобод людини і громадянина, властиво те, що вони неодмінно забезпечують реалізацію, захист та охорону не будь-якої потреби людини, а саме права на освіту.

Сутність юридичних гарантій права на освіту розкривається більш ґрунтовно завдяки існуючій класифікації. Зокрема, вітчизняні вчені поділяють юридичні гарантії за різними критеріями: 1) змістом (матеріальні, процесуальні, організаційні); 2) юридичним статусом (міжнародно-правові і національні;

конституційні і галузеві); 3) основним суб'єктом їх забезпечення (державні, міжнародні, за участю громадських об'єднань і самих громадян) [448, с. 246].

Крім того, в юридичній доктрині зустрічаються й інші підходи. Наприклад, Т. Заворотченко здійснює класифікацію конституційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина на нормативно-правові і організаційно-правові [131, с. 4]. Нормативно-правовими гарантіями визнається сукупність правових норм, за допомогою яких забезпечується реалізація, захист і охорона права на освіту. До організаційно-правових гарантій належать механізм держави, органи місцевого самоврядування, посадові особи, політичні партії і громадські організації, засоби масової інформації, міжнародні правозахисні організації та їх діяльність у сфері правотворчості і правозастосування, спрямована на створення сприятливих умов для реалізації права на освіту.

М. Вітрук поділив юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина на дві групи – гарантії реалізації та гарантії охорони (захисту) [58, с. 205-207]. Доречно зауважити, що наразі такий поділ є поширеним, його підтримують, наприклад, Є. Хазов [579, с. 29], Н. Пархоменко [347, с. 135], М. Смирнова [511, с. 166-168].

В юридичних працях зустрічається класифікація гарантій за іншими підставами, наприклад, функціями. На підставі цього критерію можна виділити правозабезпечувальні, правоохоронні, превентивні, мотиваційні гарантії [30, с. 20].

Підтримуємо точку зору С. Стеценка щодо виділення таких видів правових гарантій, як: а) стан законодавства, його стабільність і відповідність у суспільстві, рівень юридичної техніки; б) стан діяльності з попередження і припинення правопорушень, зокрема, заходів юридичної відповідальності; в) доступність і якість правосуддя; г) ефективність контролю за реалізацією правових актів [530, с. 195].

На наш погляд, існуючу класифікацію юридичних гарантій права на освіту доцільно доповнити іншими критеріями. Залежно від правових форм

діяльності держави та інших уповноважених суб'єктів, юридичні гарантії права на освіту можна класифікувати на правотворчі, правозастосовні, правотлумачні. Безумовно, ефективність діяльності держави, уповноважених суб'єктів у цих правових формах є відображенням рівня забезпеченості аналізованого права.

Для поглиблення систематизації юридичних гарантії права на освіту необхідно скористатися таким критерієм, як онтологічний статус. На цій підставі можна виділити наступні їх види: 1) гарантії сфери правосвідомості (знання своїх прав і обов'язків, переконаність у цінності людини та необхідності задоволення її прав, розуміння юридичних понять і здатність їх інтерпретації тощо) і 2) гарантії матеріального світу (правові норми, юридичні факти, правові акти, діяльність державних органів, громадських організацій, самої особи тощо). Своєю чергою, гарантії обох названих сфер поділяються ще на два види: 1) гарантії-інструменти (юридичні поняття, принципи, норми права тощо) і 2) гарантії-діяння (процес юридичної кваліфікації, позовна заява до суду, рішення суду тощо).

Пропонуємо виділити ще один критерій для класифікації аналізованих гарантії – суб'єктивну сторону правової дійсності. На цій підставі юридичні гарантії права на освіту можна поділити на правосвідомість, суб'єктивні елементи правової культури, правову доктрину. Їх рівень розвитку як в окремої особи, так і в суспільстві загалом відіграє безпосередню роль у процесі реалізації права на освіту. Навіть прихильник позитивізму М. Коркунов визнавав, що перехід з рівня юридичних норм на рівень юридичних відносин потребує не просто правових тлумачень, а правових знань і правових теорій, які здатні пояснити сутність цих складних відносин і знайти їх органічний взаємозв'язок [193, с. 420-421]. Обґрунтовуючи думку про роль правової культури як фактора реалізації прав і свобод людини і громадянина, Л. Макаренко висуває ряд ідей, які ми підтримуємо. З огляду на предмет нашого дослідження виділимо окремі з них. Цілком погоджуємося, що, володіючи правовою культурою, особа не тільки знає та розуміє право, правові явища, але й оцінює їх з погляду загальнолюдських правових цінностей. Така оцінка

допомагає особистості належним чином втілити правові приписи в життя. Таким чином, правова культура забезпечує особі право знати свої права й обов'язки, тому є найбільш значущою гарантією. Але правова культура не тільки виконує свою функцію щодо окремої особистості. Звертає на себе увагу й те, що вона невід'ємна від поваги інших до особи, її прав і свобод, честі та гідності. Важливою ознакою правової культури є якість правової діяльності вчених-юристів, законодавців, органів державної влади та місцевого самоврядування [Див. : 432, с. 288-311]. Від ступеня розвитку юридичної науки залежить стан розвитку законодавства, рівень його досконалості, якість та ефективність юридичної діяльності, рівень професійної підготовки спеціалістів у галузі юридичних знань та практики, а також стан правосвідомості та правової культури [432, с. 18].

Виходячи з того, що у сфері освіти існують два основні види правовідносин, пропонуємо систематизувати юридичні гарантії на ті, що забезпечують освітні правовідносини, та ті, що гарантують правовідносини, тісно пов'язані з освітніми. Дана класифікація вигідно розмежовує гарантії на два види. Перші безпосередньо забезпечують суб'єкту, який реалізує право на освіту, здобуття таких благ, як знання, формування вмінь, навичок, особистісних властивостей, інших компетентностей. Другі гарантують учасникам правовідносин у сфері освіти повноцінне використання своїх прав і виконання обов'язків, реалізація яких опосередковано спрямовується на гарантування права на освіту. Наприклад, до першої групи можна віднести закріплені в освітньому законодавстві принципи освіти; регламентований порядок вступу до навчальних закладів; освітні норми, що регулюють навчальний процес тощо. Друга група може бути представлена правовими засобами управління та контролю – ліцензування освітньої діяльності, акредитація певного освітнього напрямку чи спеціальності, здійснення фінансового контролю, нагляду за охороною праці в навчальному закладі тощо.

За таким критерієм, як суб'єкти здійснення гарантій поділимо їх на види:
а) гарантії навчального закладу (їх здійснюють всі суб'єкти, які виступають на

стороні даної юридичної особи – керівник, науково-педагогічні, педагогічні, медичні працівники, бібліотекар тощо); б) гарантії самої особи, яка навчається (законних представників неповнолітніх); в) гарантії органів держави, що уповноважені здійснювати управління та контроль у сфері освіти (наприклад, центральний орган виконавчої влади у сфері освіти); г) гарантії органів місцевого самоврядування, що здійснюють управління та контроль у сфері освіти (наприклад, відділ міськвиконкому, до компетенції якого відноситься управління навчальними закладами певної територіальної громади тощо); д) гарантії органів громадського управління та контролю у сфері освіти (здійснюють громадські органи у сфері освіти – наглядові ради, педагогічні ради, органи студентського самоврядування, батьківські комітети, незалежні агенції якості освіти тощо); ж) гарантії судових і правоохоронних органів та ін.

Залежно від методів впливу на правову поведінку учасників освітнього процесу, класифікуємо юридичні гарантії на правостимулюючі та правообмежувальні. Правостимулюючі гарантії заохочують суб'єктів до правомірної поведінки, створюючи при цьому сприятливі умови для реалізації права на освіту. Тобто шляхом застосування пільг і заохочень зумовлюється активна позитивна поведінка всіх учасників освітніх правовідносин, і насамперед, особи, яка навчається. Правообмежувальні гарантії, навпаки, стримують суб'єктів від неправомірної поведінки, створюючи при цьому також сприятливі умови для реалізації права на освіту. За допомогою обов'язків, заборон і покарань вони обмежують прояви негативної поведінки всіх учасників освітніх правовідносин, зокрема й особи, яка навчається.

За стадіями реалізації права на освіту аналізовані гарантії поділимо на три групи: а) передреалізаційні; б) безпосередньо реалізаційні; в) післяреалізаційні.

На наш погляд, оскільки процесу безпосереднього здійснення права на освіту в будь-якому випадку передує передреалізаційний етап, на якому відбувається усвідомлення цінності даного блага на рівні суспільної або індивідуальної свідомості, тому можна вважати, що в даному випадку

гарантією буде виступати правосвідомість. До прикладу можна назвати не лише правозабезпечувальні засоби суб'єктивного характеру, але й об'єктивного. Скажімо, до передреалізаційних гарантій права на вищу освіту можна віднести заходи, пов'язані з проведенням зовнішнього незалежного оцінювання знань учнів (56,5% респондентів, які брали участь в опитуванні, вважають, що ЗНО позитивно позначається на доступності вищої освіти); підготовкою правил прийому до навчального закладу тощо. Відтак, ними є засоби об'єктивного і суб'єктивного характеру, які використовуються на передреалізаційній стадії з метою забезпечення здійснення права на освіту.

До безпосередньо реалізаційних гарантій належать усі засоби об'єктивного і суб'єктивного характеру, які забезпечують здійснення права на освіту на стадії безпосереднього здобуття людиною знань, формування вмінь, навичок, особистісних властивостей, інших компетентностей.

Сутність післяреалізаційних гарантій виражається в тому, що, попри завершення процесу здійснення права на освіту, дані засоби гарантують особі визнання освіти або підтвердження її здобуття. До таких гарантій можна віднести видачу дубліката диплома про освіту, проведення нострафікації (надання законної сили документу про освіту, виданому в іншій державі).

Для здійснення подальшої класифікації скористаємося таким критерієм, як спосіб встановлення гарантій, та поділимо їх на централізовані і локальні. Вважаємо, що централізовані гарантії визначаються освітніми нормами, які приймаються суб'єктами правотворчості на загальнодержавному рівні та об'єктивуються в освітньому законодавстві. Локальні гарантії закріплюються в нормах, які приймаються в межах навчальних закладів. Зовні вони виражаються в статутах, положеннях, наказах, правилах, колективних договорах того чи іншого навчального закладу. Наприклад, у положенні про оцінювання знань студентів, про науково-методичне забезпечення навчального процесу за кредитною системою, про організацію самостійної роботи тощо.

Класифікувати юридичні гарантії можна за таким критерієм, як правові акти, що приймаються у сфері освіти. Відповідно, гарантіями можна вважати:

нормативно-правові акти; правозастосовні акти; інтерпретаційні акти. Адже стан їх якості, відповідність рівню розвитку суспільних відносин безпосередньо визначає гарантованість права на освіту.

На нашу думку, крім поділу гарантій права на освіту на загальні та спеціальні, важливе теоретичне та практичне значення має їх класифікація за ступенем поширеності на внутрішньодержавні та міжнародні.

Внутрішньодержавними гарантіями права на освіту вважаємо систему загальносоціальних умов і правових засобів, що забезпечують його реалізацію, захист та охорону в межах конкретної держави. Натомість, міжнародними гарантіями є система загальносоціальних умов і правових засобів, що забезпечують реалізацію, захист та охорону права на освіту на міжнародному рівні.

Найчастіше вчені, розмірковуючи про міжнародні механізми забезпечення прав, обмежують їх визначення лише нормативно-правовими і організаційно-правовими гарантіями [133, с. 46-49], іншими словами, системою міжнародних норм та організаційних інструментів і процедур [472, с. 136]. На нашу думку, такий підхід звужує систему міжнародних гарантій, виключаючи з її складу загальносоціальні (економічні, політичні, ідеологічні) умови реалізації того чи іншого права людини. Натомість, загальні умови не можна ігнорувати в якості міжнародних гарантій, оскільки вони забезпечують поінформованість і мобілізацію світового співтовариства щодо надання допомоги державам у сфері забезпечення права на освіту. Дані гарантії передбачають здійснення таких заходів, як просвітництво, посередництво, проведення консультацій у даній галузі тощо. Вважаємо, що міжнародні гарантії передбачають як «сприяння здійсненню міжнародних договорів в сфері прав людини», так і «засоби їх захисту» [532, с.318]. Тому вважаємо правомірним поділ міжнародних гарантій права на освіту також залежно від практичного спрямування на загальні (економічні, політичні, ідеологічні умови) та спеціальні (правові засоби).

Класифікаційним критерієм міжнародних забезпечувальних умов і засобів можуть бути їх функції, за якими виділимо чотири групи гарантій: а) сприяння; б) регулювання; в) контролю; г) захисту.

Міжнародними гарантіями сприяння реалізації права на освіту є створення міжнародним співтовариством таких політичних, економічних, ідеологічних, юридичних умов, які забезпечують надання підтримки, допомоги в напрямку повноцінного здійснення означеного права.

Сутність регулятивних міжнародних гарантій полягає у формальному закріпленні міжнародних правил поведінки у сфері освіти та їх визнанні.

Міжнародні гарантії контролю забезпечують повноту та законність додержання державами міжнародних зобов'язань в освітній сфері.

Міжнародні гарантії захисту спрямовані на забезпечення виконання зобов'язаною особою юридичного обов'язку, необхідного для реалізації права людини на освіту, або відновлення порушеного права, чи припинення правопорушення, або його попередження у разі існування реальної загрози вчинення.

Ще одним критерієм поділу міжнародних гарантій права на освіту може слугувати характер правових засобів. Згідно з ним, класифікуємо гарантії на дві групи: а) інструментальні (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Конвенція про права дитини, Конвенція про права інвалідів та ряд інших); б) діяльнісні (ЮНЕСКО, Європейський суд з прав людини, Комітет ООН з прав людини тощо).

За територіальним критерієм міжнародні гарантії права на освіту можна систематизувати на універсальні та регіональні. До універсальних відносяться ті, що «поширюють свою діяльність на весь світ, без обмежень за певними територіями чи регіонами» [472, с. 137]. Універсальними гарантіями є всесвітньо відомі пакти, конвенції, прийняті ООН, а також власне діяльність її органів і установ у сфері забезпечення права людини на освіту. Регіональними вважаємо ті гарантії права на освіту, дія яких обмежена простором певного

регіону. Такими є Африканська, Європейська та Міжамериканська регіональні системи.

Отже, в механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту, поряд з іншими видами гарантій, виокремлюються внутрішньодержавні та міжнародні, тобто система загальносоціальних умов і правових засобів, що забезпечують реалізацію, захист та охорону даного права в межах конкретної держави або на міжнародному рівні відповідно. Класифікація міжнародних гарантій права на освіту за такими підставами, як: практичне спрямування (загальні та спеціальні); функції (гарантії сприяння, регулювання, контролю, захисту); характер правових засобів (інструментальні та діяльнісні гарантії); територія дії (універсальні та регіональні) поглибить розуміння їх сутності та сприятиме більш ефективному практичному використанню.

Отже, з метою розвитку системи гарантій права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду пропонуємо здійснити такі заходи: законодавчо гарантувати всім дітям реалізацію права на дошкільну освіту від народження; забезпечити розвиток різних видів освіти (формальної, неформальної та інформальної); запровадити європейський досвід організації контролю якості освіти; забезпечити академічну мобільність студентів і викладачів; створити умови для інтеграції освіти, науки та виробництва; розвивати професійну освіту; забезпечити розвиток академічної, управлінської та фінансової автономії вищих навчальних закладів; практикувати багатоканальне фінансування навчальних закладів тощо.

4.2 Модернізація конституційно-правового статусу органів державної влади та інститутів громадянського суспільства як напрям гарантування права на освіту

У системі гарантій права на освіту важливе місце займає діяльність органів державної влади та інститутів громадянського суспільства. Визначаючи їх роль, насамперед, віддамо належне органам державної влади, адже вони

уособлюють державу, яка зобов'язана забезпечувати дане право. Зарубіжний дослідник К. Дітер вважає, що стосовно права на освіту обов'язок держави має три виміри: поважати (утримуватися від дій, спрямованих проти волі особи), захищати (вживати заходи для запобігання порушення права) та здійснювати (забезпечувати, підтримувати, заохочувати) [679, с. 75]. Сутність останнього зобов'язання полягає в тому, що держава повинна забезпечувати право на освіту (у разі відсутності доступу до освіти гарантувати його), підтримувати (проводити відповідну політику, спрямовану на забезпечення доступності освіти) та заохочувати (розповсюджувати знання про права людини та можливості його захисту) [669, с. 12].

Певна річ, роль держави у механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту надзвичайно вагома. Вона санкціонує чи встановлює норми права, які визначають правовий статус носія права на освіту, порядок створення навчальних закладів, підготовку педагогічних та інших кадрів, що беруть участь у освітньому процесі, гарантує безоплатну освіту в державних і комунальних навчальних закладах тощо. Держава створює умови для духовного і фізичного розвитку людини і громадянина, втілює в життя принцип соціальної справедливості тощо. Наразі відповідно до ст. 3 Закону України «Про освіту» аналізоване право забезпечується: розгалуженою мережею навчальних закладів, заснованих на різних формах власності, відкритим їх характером, створенням умов для вибору профілю освіти відповідно до здібностей, різними формами освіти – очною, вечірньою, заочною, екстернатом, а також педагогічним патронажем [413, ст. 3]. Однак для повноцінної реалізації права на освіту таких заходів з боку держави недостатньо, оскільки вони зводяться, в основному, до функціонування навчальних закладів різної форми власності, що, безумовно є значимою умовою, але не є єдиною. Утім, це питання більш ґрунтовно вирішується в Законі Російської Федерації «Про освіту в Російській Федерації» і, особливо, в Кодексі про освіту Республіки Білорусь. Тому за основу візьмемо законодавчий досвід Білорусі, яка, крім розвитку мережі освітніх установ і вільного їх вибору

і форм навчання, забезпечує право на освіту шляхом: створення соціально-економічних умов для реалізації права на освіту в державних установах, зокрема й безоплатно; фінансування освітніх закладів державної і комунальної форми власності із державного і місцевих бюджетів; квотування в освітніх установах безоплатних місць для осіб, які навчаються, за рахунок державного і місцевого бюджетів; створення необхідної кількості місць для проходження практики, виробничого навчання особам, які навчаються; забезпечення умов для здобуття освіти особами з особливими освітніми потребами, їх суспільної інтеграції; розвиток системи кредитування осіб, які здобувають освіту на платній основі [167, ст. 3]. З огляду на роль органів держави у механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту, беручи до уваги досвід Росії, Білорусі, пропонуємо у Законі України «Про освіту» конкретизувати державні гарантії реалізації права на освіту та викласти назву статті 3 цього закону у такій редакції: «Стаття 3. Право на освіту. Державні гарантії права на освіту

1. Кожен має право на освіту.
2. Повна загальна середня освіта є обов'язковою.
3. Держава гарантує доступність і безоплатність здобуття дошкільної, повної загальної середньої, професійної, вищої освіти в навчальних закладах державної і комунальної форм власності, а також здобуття освіти упродовж всього життя.
4. Кожен має право безоплатно здобувати вищу освіту в навчальних закладах державної і комунальної форм власності на конкурсній основі.
5. Право на освіту гарантується незалежно від віку, громадянства, місця проживання, статі, кольору шкіри, соціального і майнового стану, національності, мови, походження, стану здоров'я, ставлення до релігії, наявності судимості, а також інших обставин.
6. Право на освіту забезпечується державою шляхом:
функціонування розгалуженої мережі навчальних закладів, наукових установ, баз проходження практик;

вільного вибору видів освіти та форм навчання;
здійснення соціального захисту осіб, які навчаються;
фінансування підготовки фахівців за рахунок видатків з державного і місцевих бюджетів;
створення умов для здобуття освіти особами з особливими освітніми потребами».

Уявляється, що для виконання забезпечувальної функції має злагоджено функціонувати весь механізм держави, в якому вагоме значення відіграє глава держави. Аналіз його правового статусу в контексті формально-конституційної корпоративістики [538, с. 86-134] засвідчує, що глава держави в одних випадках опосередковано, а в інших безпосередньо забезпечує реалізацію аналізованого нами права. Звичайно, що він не є спеціальним органом у сфері освіти, та, найперше, виконує представницьку функцію. Однак, незважаючи на це, «саме за ним залишається останнє слово при вирішенні численних завдань, що стоять перед державою, та реалізації функцій, якими держава наділяється» [538, с.133].

Прикметно, що гарантійна функція глави держави закріплюється на конституційному рівні України та європейських держав. Зокрема ст. 102 Конституції України, ст. 79 Конституції Республіки Білорусь, ст. 80 Конституції Російської Федерації президент держави визнається гарантом конституції та прав і свобод людини і громадянина. Відповідно до ст. 5 Конституції Франції він стежить за дотриманням конституції. Згідно з ст. 62 Конституції Іспанії до повноважень короля належить здійснення вищого заступництва королівським академіям.

З метою гарантування конституційного ладу, додержання конституції, прав і свобод людини і громадянина глава держави наділяється відповідними функціями та повноваженнями. Реалізуючи правотворчу функцію, він бере участь у законотворчій роботі та здійснює власну нормотворчість, що спрямовується на забезпечення прав і свобод людини. Важливими нормативно-правовими гарантіями права на освіту є акти глави держави. До прикладу

назвемо окремі з тих, що мають стратегічний характер для розвитку відносин у сфері освіти та забезпечення права на освіту в Україні. Зокрема укази Президента України: «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» [411], «Про заходи щодо забезпечення розвитку освіти в Україні» [402], «Про заходи щодо забезпечення захисту прав і законних інтересів дітей» [401] та ін.

Неабияке гарантійне значення має Указ Президента України від 11 серпня 2011 р. № 811/2011 [359], яким запроваджено посаду Уповноваженого Президента України з прав дитини. На сьогоднішній день у низці країн світу як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях діють омбудсмани з прав дитини. Ця інституція добре розвинена в таких європейських державах, як Австрія, Бельгія, Греція, Великобританія, Ісландія, Іспанія, Латвія, Литва, Німеччина, Норвегія, Польща, Росія, Швеція тощо. Наприклад, омбудсман з прав дитини в Австрії функціонує на підставі законодавства про соціальне забезпечення та передбачає здійснення не лише соціального захисту дітей, але й захисту їх права на освіту. Він надає консультації дітям, роз'яснює їхні права, виступає посередником для врегулювання спору між дітьми та їх законними представниками тощо. Вважаємо, що доцільність функціонування омбудсмана з прав дитини в Україні обумовлюється рядом об'єктивних причин – особливостями психічного і фізичного розвитку дітей, неможливістю самостійного захисту ними своїх прав і законних інтересів, залежністю від дорослих, відсутністю в державі ювенальної юстиції. Аналіз практики діяльності Уповноваженого Президента України з прав дитини свідчить про активну його позицію в напрямку захисту прав дітей, зокрема й права на освіту. Так протягом короткого строку функціонування цим органом перевірено близько 200 закладів та установ для дітей, відреаговано на 1500 скарг та звернень, зокрема й щодо вимагання грошей у батьків за зарахування дітей до дитячих садочків, шкіл, насильства в навчальних закладах, необхідності запровадження інклюзивної освіти [344].

Виконуючи установчі та організуючі повноваження, глава держави безпосередньо бере участь у реалізації освітньої політики в державі. Наприклад, Президент Словацької Республіки має право призначати та звільняти ректорів вищих навчальних закладів, а також призначати професорів вищих навчальних закладів [538, с. 109]. Отже, в даних випадках виконавча функція глава держави спрямовується на забезпечення керівництва освітньою сферою. Відтак, не будучи спеціальним органом у сфері освіти, глава держави прямо або опосередковано бере участь у забезпеченні права на освіту шляхом виконання правотворчої, виконавчої та власне гарантійної функції. З огляду на зазначене, вважаємо, що у Законі України «Про освіту» необхідно закріпити норму про те, що Президент України є гарантом реалізації права на освіту.

Неодмінною гарантією прав і свобод людини є законодавча влада. Вважаємо, що сутність гарантійної діяльності парламенту в механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту доречно розкривати завдяки аналізу покладених на нього функцій. Звісно, що вони залежать від форми державного правління, проте зазвичай до них відносять законодавчу, установчу функції та парламентського контролю.

Реалізуючи законодавчу функцію, парламент здійснює не просто юридизацію права на освіту, але й забезпечує його конституційне визнання та конкретизацію в базових освітніх законах. Важливим парламентським гарантійним засобом права на освіту є конституційне закріплення права кожного на освіту та обов'язкового рівня освіти. Такий підхід законодавця вказує, що ніхто, включаючи й саму особу, не може перешкоджати здійсненню права на освіту.

Затвердження парламентом загальнодержавних програм суспільного розвитку, визначення ним засад внутрішньої і зовнішньої політики є гарантіями, спрямованими на забезпечення права на освіту. Адже ці стратегічні напрями поступу тієї чи іншої держави безпосередньо стосуються подальшого розвитку права на освіту та можливостей його реалізації. Не випадково,

відповідно до ч. 2 ст. 4 Закону України «Про освіту» державна політика в галузі освіти визначається Верховною Радою України.

Своєрідним засобом гарантування аналізованого права є таке повноваження представницького органу влади, як затвердження державного бюджету, внесення змін до нього та здійснення бюджетного контролю за його виконанням. На наш погляд, парламент України повинен посилити свою гарантійну діяльність в даному напрямі з тим, щоб створити дійсно належні умови для реалізації права на освіту. По-перше, необхідно забезпечити бюджетні асигнування на освіту в розмірі не меншому 10 % національного доходу. По-друге, гарантувати прозорість і обґрунтованість розподілу видатків з державного бюджету між навчальними закладами.

З метою забезпечення прав і свобод людини, зокрема й на освіту, законодавчий орган здійснює парламентський контроль шляхом використання таких інструментів, як направлення депутатських запитів, запитань, інтерпеляцій до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій незалежно від їх підпорядкування і форм власності, проведення парламентських розслідувань та слухань. Практика здійснення Верховною Радою України парламентського контролю свідчить про його значимість для забезпечення права на освіту. Адже за його результатами парламент приймає постанову, якою схвалює відповідні рекомендації для вирішення питання, що становить суспільний інтерес. Скажімо, наслідком парламентських слухань стало прийняття рекомендацій щодо освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення дітей з порушеннями психофізичного розвитку [454], що, своєю чергою, сприяло реалізації їх конституційного права на освіту. Велику роль для забезпечення права на освіту відіграли рекомендації парламентських слухань про впровадження мораторію на закриття загальноосвітніх навчальних закладів [376] та державних і комунальних закладів культури у сільській місцевості [375], які, на жаль, на сьогодні втратили чинність.

Усвідомлення потреби посилення захисту прав, особливий конституційно-правовий статус омбудсмана в світі та піднесення цього інституту зумовлює неабиякий науковий інтерес як вітчизняних, так і зарубіжних вчених до вивчення ряду питань, пов'язаних з його діяльністю. Проте серед науковців немає одностайності щодо оцінки правозахисної діяльності омбудсмана. Одні з них вважають його ефективним правозахисним органом, який відіграє істотну роль у забезпеченні прав людини [164, с. 1077]. Інші кваліфікують його діяльність як квазіправозахисну, мотивуючи це неспроможністю омбудсмана здійснити реальний, остаточний, без допомоги інших державних органів захист того чи іншого права людини і громадянина [354, с. 57].

Натомість, засобом парламентського контролю за дотриманням прав і свобод людини більш ніж у ста країнах світу визнається функціонування такої демократичної правозахисної інституції, як омбудсман. Посада омбудсмана не тільки має різну назву – Парламентський Уповноважений у справах адміністрації у Великобританії, Народний Захисник в Іспанії, Колегія народного правозахисту в Австрії, Захисник прав у Франції, Уповноважений Верховної Ради з прав людини в Україні тощо, але й неоднакові повноваження. Вивчення автором низки праць вітчизняних і зарубіжних дослідників [269-272; 536; 584; 670; 674 та ін.] вказує на те, що в європейських державах, де панує стабільний демократичний режим (Австрія, Великобританія, Франція, Німеччина) основною функцією омбудсмана є нагляд за діяльністю публічної адміністрації. Омбудсмани поставторитарних або посткомуністичних держав своїм завданням мають забезпечення захисту прав людини. Тому рельєфність правозахисної функції споріднює вітчизняну модель Уповноваженого з діяльністю омбудсмана Аргентини, Гватемали, Іспанії, Колумбії, Перу, Польщі, Португалії, Росії тощо. Таку відмінність між моделями омбудсмана різних країн не слід розцінювати як недолік чи перевагу, оскільки вона пояснюється особливостями державного механізму та необхідністю існування інституту, який би компенсував чи підсилював відповідно наглядову або правозахисну

діяльність. Тому не дивно, що характеризуючи омбудсмана як незалежну, деполітизовану, авторитетну інституцію, вітчизняні дослідники [205, с. 194] акцентують увагу на правозахисній його функції, а зарубіжні – на здійсненні нагляду за «належним управлінням» [670, с. 271; 674, с. 4].

Не дивлячись на те, що в діяльності Парламентського Уповноваженого у справах адміністрації у Великобританії та регіональних омбудсманів (Англії, Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії) домінує контрольна-наглядова функція перед захисною, О. Марцеляк визнає значну їх роль у демократизації органів влади та у забезпеченні прав людини [270, с. 152]. Погоджуємося з такою думкою, оскільки як загальнонаціональний, так і регіональні омбудсмани Великобританії, здійснюючи нагляд за законністю дій уряду та міністрів, водночас забезпечують дотримання прав людини і громадянина.

У Німеччині, яка є федеративною державою, інститут омбудсмана не набув розвитку у значенні загальнонаціонального органу. Так у структурі Міністерства закордонних справ ФРН запроваджена посада Уповноваженого Федерального уряду Німеччини з прав людини та гуманітарної допомоги. Крім того, відповідно до конституцій федеральних земель для захисту прав громадян у відносинах з органами державної влади функціонують регіональні омбудсмани.

Відповідно до Конституції Австрії, кожен може звернутися до Колегії народного правозахисту зі скаргою на недоліки федерального управління, зокрема й у сфері освіти. Особливістю є те, що омбудсман Австрії є колегіальним органом, до складу якого входять три члени, що обираються Національною радою терміном на шість років. Колегіальність дає змогу омбудсманам більш ефективно вирішувати питання, з якими звертаються заявники.

Завдання захисту прав людини і громадянина постало першочерговим перед наглядовою функцією Народного Захисника в ст. 54 Іспанської Конституції, в якій визначено, що омбудсман призначається для захисту прав, передбачених цією конституцією [144]. Зауважимо, що одним із них є й право

на освіту, закріплене в ст. 27 Іспанської Конституції. Аналіз ст. 28 Органічного Закону про Народного захисника Іспанії дозволяє констатувати, що разом з іншими повноваженнями він має право ініціювати внесення змін до законодавчих актів [657]. Інститут омбудсмана в Іспанії розвинений не лише на загальнонаціональному рівні, але й на регіональному. В більшості автономних співтовариств Іспанії функціонують регіональні омбудсмани.

Захисник прав у Франції стежить за дотриманням органами публічної влади прав і свобод, на порушення яких може вказати будь-яка особа. Омбудсман має право на підставі скарг або з власної ініціативи надавати пропозиції та рекомендації органам влади для справедливого вирішення питання.

Інститут омбудсмана в Україні не тільки отримав суспільне та державне визнання, але й свій подальший розвиток. Правовий статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини визначається ст. 101 Конституції України [187], Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР [430], Законом України «Про державну службу» від 17 листопада 2011 р. № 4050 – VI [378] тощо.

Визначаючи конституційно-правовий статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений), законодавець наголошує, що цей інститут доповнює існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод, не відміняє їх і не тягне перегляду компетенції державних органів, що забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод. Вітчизняний омбудсман не реагує на ті звернення, які розглядаються судами, та зупиняє розпочатий розгляд, якщо заінтересована особа подала позов, заяву або скаргу до суду. За законодавством України та більшості європейських країн його заходи спрямовуються на підвищення ефективності правозахисної діяльності органів, які уповноважені приймати обов'язкові для виконання рішення по справі. Акти реагування Уповноваженого на порушення положень Конституції України, законів України, міжнародних договорів України щодо прав і свобод людини і громадянина безпосередньо не поновлюють порушені права, вони не

носять імперативного характеру. Це дає підстави вважати даний інститут субсидіарним органом позасудового захисту порушених прав людини.

Недостатність власних імперативних засобів впливу компенсується наявністю в омбудсмана широкої юрисдикції, значних повноважень щодо проведення проваджень та перевірок дотримання прав людини, можливості здійснення постійного моніторингу стану їх дотримання та захисту, внесення обов'язкових до розгляду подань із викладенням рекомендацій щодо усунення правопорушень, зокрема й права на освіту. Уповноважений наділений правом невідкладного прийому всіма державними та недержавними інституціями, безперешкодного їх відвідування та присутності на їх засіданнях, здійснення перевірок, конституційного подання, ознайомлення з документами, у тому числі і секретними, та отримання їх копій, направлення у відповідні органи актів реагування для вжиття ними адекватних заходів. Крім того, як зазначає Н. Карпачова, одним із головних засобів його впливу на прийняття необхідного рішення є гласність та поширення інформації про порушення прав і свобод людини у державі, передусім шляхом оприлюднення щорічної та спеціальних доповідей [152, с. 1079]. Ці доповіді адресуються вищим органам влади – парламенту, уряду та Президентові України, а також надсилаються всім посадовцям високого рівня та суддям. Омбудсман направляє відповідні подання головам Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій щодо вжиття заходів за наслідками щорічних доповідей. Вони дозволяють привернути увагу державних органів, органів місцевого самоврядування та громадськості до проблем, які існують в освіті, провести моніторинг стану дотримання права на освіту, здійснити правову експертизу освітнього законодавства та сформулювати рекомендації щодо його удосконалення і приведення у відповідність до міжнародних стандартів, загалом підвищити рівень правової культури та правосвідомості громадян.

Попри те, що вітчизняне законодавство не наділяє омбудсмана адекватними засобами впливу на суб'єктів, які порушили право та освіту, цей

правозахисний орган оперативно реагує на такі правопорушення. Здійснюючи парламентський контроль за станом дотримання аналізованого права, Уповноважений з метою забезпечення ефективності захисту звертається до відповідних державних органів, внаслідок чого здебільшого досягається позитивний результат. Можна навести чимало прикладів таких звернень омбудсмана. Зокрема: до прокурора з проханням про перевірку дотримання законодавства в процесі реформування діяльності закладів позашкільної освіти, за результатами якої виноситься припис про усунення порушень закону, чим забезпечується безплатне відвідування підліткових клубів; до Міністерства освіти і науки України та до Фонду соціального захисту інвалідів з метою захисту права на освіту студентів-інвалідів, внаслідок чого виділяються додаткові місця державного замовлення для завершення навчання цих осіб; до Міністерства освіти і науки України за результатами моніторингу вступної кампанії щодо запровадження додаткової сесії абітурієнтам, які з різних причин не склали тестування тощо [153, с. 105-109].

Практика діяльності Уповноваженого у сфері захисту права на освіту свідчить, що в ряді випадків його зусилля є ефективними в ситуаціях, коли використання інших засобів не приносить очікуваних результатів. Так провадженням у справі про порушення прав на навчання, повагу до людської гідності та особисту безпеку курсантів одного з навчальних закладів встановлено, що його керівництво з порушенням вимог чинного законодавства відрахувало сімох неповнолітніх першокурсників. У неправовий спосіб, не вивчивши належним чином обставин конфліктної ситуації на ґрунті нестатутних відносин, юнаків погрозами змусили підписати рапорт про відрахування за власним бажанням. Лише після того, як Уповноважений став на захист прав курсантів, за розпорядженням керівництва Збройних сил України першокурсників було поновлено у навчанні [153, с. 109].

Іноді вжиті омбудсманом заходи не призводять до позитивного результату. Потрібно прислухатися до думки О. Альонкіна, який пропонує надати омбудсману можливість призупиняти дію актів державних органів та їх

посадових осіб, які містять ознаки порушень прав і свобод людини з одночасним оскарженням їх у судовому порядку [7, с. 107-114].

Доцільність зміцнення позицій Уповноваженого витікає зі змісту ст. 55 Конституції України, яка визнає дану інституцію, поряд з судами та міжнародними правозахисними органами, невід'ємним елементом системи захисту прав і свобод людини. Конституційно-правовий статус вітчизняного омбудсмана зумовлює створення в Україні його «сильної» моделі.

Такі характеристики, як незалежність у системі органів держави, відкритість, відсутність формалізованих процедур розгляду звернень, безоплатне надання допомоги – сприяють зміцненню авторитету інституту Уповноваженого в системі гарантій правового захисту. Цим пояснюється довіра народу до омбудсмана, щорічне подання звернень до нього з проханням захисту порушеного права на освіту.

Зауважимо, що практично у всіх країнах особа має змогу безпосередньо подавати скарги омбудсману. Хіба що «парламентський фільтр» існує в Великій Британії та до проведення конституційної реформи 2008 р. існував у Франції. Позитивно оцінюємо можливість особистого звернення до Уповноваженого не лише громадян України, але й іноземців, осіб без громадянства та їх представників. Адже можливість прямого контакту народу з омбудсманом характеризує здійснюваний ним захист права на освіту як доступний. На думку Т. Пашука, доступність захисту є однією з умов його ефективності. Вона полягає в тому, що: 1) особа повинна мати можливість скористатися запропонованим засобом захисту персонально, а не вдаватися до посередництва іншого органу, наділеного дискреційними повноваженнями; 2) така можливість не повинна бути ускладненою; 3) вона має бути реальною, а не декларативною, суто теоретичною [353, с. 34-35].

За законодавством України Уповноважений здійснює свою діяльність на підставі відомостей про порушення права на освіту, які отримує не лише з письмових звернень інших суб'єктів, але й за власною ініціативою. Крім того,

він черпає таку інформацію із засобів масової інформації та вживає відповідні заходи реагування.

Важливим засобом парламентського контролю щодо дотримання прав людини є щорічні та спеціальні доповіді Уповноваженого. Їх порівняльний аналіз дає підстави стверджувати, що, як правило, зміст захисту омбудсманом права на освіту зводиться до вимоги припинити скорочення навчальних закладів, забезпечити можливість реалізації права на здобуття освіти учнями загальних середніх шкіл та дітьми, які потребують соціальної допомоги і реабілітації, користування учнів підручниками, навчальними посібниками, методичними порадами, ліквідації заборгованості з виплати стипендій та грошового забезпечення студентам, курсантам тощо.

У Спеціальній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: «Стан дотримання та захисту прав дитини в Україні», присвяченій 20-річчю ратифікації Україною Конвенції ООН про права дитини, омбудсман порушив питання про необхідність повернення дитсадків у профільне використання, якнайшвидше припинення практики здачі в оренду приміщень дошкільних навчальних закладів, відновлення їх роботи, завершення довготривалих ремонтів, припинення закриття та ліквідації шкіл. Запропонував оптимізувати мережу сільських шкіл шляхом організації підвезення дітей до місць навчання та проведення ремонту доріг, підтримки розвитку інших форм доступу сільських дітей до якісної освіти. Приділив увагу проблемі захисту права на користування рідною мовою щодо освіти дітей з числа національних меншин, на освіту дітей ромської національності тощо [153, с. 97-111].

Наведене вище переконливо доводить, що незважаючи на відсутність в омбудсмана власних імперативних методів впливу на органи державної влади та органи місцевого самоврядування щодо припинення порушення права на освіту, він здійснює такий захист за допомогою альтернативних правових засобів. Ефективність захисту права на освіту, який забезпечує омбудсман, визначається незалежністю та неупередженістю, доступністю та відносною оперативністю такого захисту. Це характеризує омбудсмана як незалежного

контрольного субсидіарного органу позасудового захисту прав людини і громадянина. Тому ця посада має неабияку практичну значимість в механізмі конституційно-правового забезпечення права на освіту та загалом є корисною для українського суспільства.

Розвиток інституту спеціалізованого омбудсмана в європейських країнах наводить нас на думку про доцільність вивчення практики діяльності уповноважених з прав учнів і студентів. Необхідно віддати належне О. Батанову, О. Марцеляку, М. Рудольфу та іншим науковцям, які в своїх дослідженнях розкривають зарубіжний досвід функціонування омбудсманів та зокрема уповноважених з прав учнів і студентів [Див. : 21, с. 45-51; 270, с. 149-153; 271; 272, с. 155-160; 473, с. 302-305]. Враховуючи значимість права на освіту для кожного, суспільства та держави, необхідно підтримати точку зору О. Майданник щодо обговорення питання про запровадження в Україні омбудсмана, який захищав би права учнівської і студентської молоді [251, с.14]. Практика діяльності омбудсманів з прав учнів існує в США, Росії. Характерно, що в українських загальноосвітніх школах також діють омбудсмани, які захищають права учнів. Називаються вони шкільними (учнівськими) або дитячими омбудсманами та функціонують на підставі положень, затверджених керівництвом шкіл. Так при Вінницькій міській раді діють Уповноважені з прав дітей (дитячі омбудсмани), якими є учні від 14 до 18 років. Вони розглядають індивідуальні скарги школярів і їх законних представників, повідомляють компетентні органи про порушені права дітей, роз'яснюють учням законодавство, організують семінари, круглі столи тощо. Вважаємо, що діяльність дитячих омбудсманів, передусім, важлива з точки зору набуття правозахисного досвіду учнями.

Діяльність студентських омбудсманів відома не багатьом країнам, однак такий досвід існує в Австрії, Великобританії, Нідерландах, Росії, Канаді, США. Зокрема в Російській Федерації посада Уповноваженого з прав студентів запроваджена на федеральному рівні, а також цей правозахисний орган функціонує і в регіонах – у Тюменській, Челябінській, Ярославській областях,

м. Санкт-Петербург. Студентські омбудсмани спрямовують свою діяльність на захист прав студентів, розвиток самоврядування у вищих навчальних закладах, удосконалення законодавства про вищу освіту, підвищення рівня правової культури студентів.

В Австрійській Республіці відповідно до §31 Федерального Закону «Про зовнішнє забезпечення якості вищої освіти та Агенство з гарантії якості та акредитації (Закон про контроль за якістю освіти)» від 29 липня 2011 р. [634] також запроваджений інститут студентського омбудсмана. Він функціонує в структурі Міністерства науки і інновацій. Студентський омбудсман не є офіційним органом, він не представляє законні інтереси студентів у судах чи інших органах державної влади. Фактично, омбудсман виконує роль інформаційного і сервісного центру для студентів. Він вивчає їх проблеми, надає консультації з питань навчання, наукових досліджень, адміністративних послуг у навчальному закладі тощо. Омбудсман тісно співпрацює з органами студентського самоврядування, з установами, до компетенції яких відносяться питання освіти. Своєю чергою, він має право отримувати необхідну інформацію та консультації від освітніх установ. Студентський омбудсман Австрії щорічно, не пізніше 15 грудня, звітує про результати своєї діяльності. Практика діяльності студентських омбудсманів свідчить, що вони слугують засобом примирення осіб, які реалізують право на освіту, викладачів, адміністрації навчального закладу та є альтернативою застосування дисциплінарних стягнень. Вважаємо, що запозичення досвіду їх функціонування буде корисним для запровадження даного інституту в Україні. Така спеціалізація сприятиме більш ефективному захисту аналізованого права. З метою посилення захисту прав учнів і студентів, підвищення рівня правової культури молоді доцільно в Законі України «Про освіту» унормувати діяльність освітнього омбудсмана, зокрема його прав і обов'язків, набуття та припинення повноважень, гарантій діяльності. На нашу думку, оскільки одним із повноважень Кабінету Міністрів України є забезпечення впровадження державної політики у сфері освіти, то доцільно було б при ньому створити

постійно діючий орган (Уповноважений з прав людини у сфері освіти), який запобігав би порушенням прав і законних інтересів у даній галузі. Вважаємо, що Уповноважений з прав людини у сфері освіти повинен мати такі повноваження: приймати до розгляду скарги здобувачів освіти та батьків неповнолітніх дітей, які навчаються, на дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, засновників і керівників навчальних закладів у сфері освіти; надавати рекомендації органам державної влади, органам місцевого самоврядування, засновникам і керівникам навчальних закладів щодо забезпечення умов для повноцінної реалізації громадянами права на освіту; звертатися із запитом до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, засновників і керівників навчальних закладів щодо вжиття заходів для забезпечення права на освіту; подавати Кабінету Міністрів України рекомендації щодо удосконалення законодавства у сфері освіти. Функціонування даної інституції в складі Уряду посилить його правозабезпечувальну функцію.

Міжнародним правом закріплюється, що уряд зобов'язаний використовувати максимум наявних ресурсів для забезпечення реалізації прав людини, зокрема й на освіту. Навіть тоді, коли ці ресурси вельми обмежені, він зобов'язаний визнати пріоритетними права людини та використовувати ці ресурси за призначенням, щоб мати максимальний вплив на здійснення прав та забезпечити їх поступове розширення [669, с. 13]. У контексті зазначеного зауважимо, що відповідно до ст. 116 Конституції України, ст. 107 Конституції Республіки Білорусь, ст. 114 Конституції Російської Федерації уряди цих держав вживають заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а також проведення єдиної державної політики у сфері освіти. Конституції Російської Федерації (ст. 72) та Республіки Австрії (ст. 14, 81a, 81b) розмежовують питання відання федерації та її суб'єктів у сфері освіти. Конституції Королівства Іспанії (ст. 97), Федеративної Республіки Німеччини (ст. 65), Французької Республіки (ст. 20) загалом до повноважень уряду відносять керівництво політикою держави. Таким чином, з тією чи іншою

мірою конкретики європейські держави на конституційному рівні визначають повноваження уряду у сфері освіти.

Гарантіями права на освіту є законодавчо визначені управлінські та контролюючі повноваження державних і громадських органів управління освітою. Наразі питання державного управління в сфері освіти та адміністративно-правового її регулювання висвітлені в ряді наукових праць [209; 320; 587; 605; 608]. Однак, на думку автора, недостатньо визначена роль органів управління освітою, громадського самоврядування в освіті та інститутів громадянського суспільства в системі гарантій права на освіту. В Законі України «Про освіту» не окреслені повноваження Кабінету Міністрів України у сфері освіти, неповно визначені повноваження Міністерства освіти і науки України, органів місцевого самоврядування у цій галузі, органів громадського самоврядування навчальних закладів та інших суб'єктів управління. Тому необхідно доповнити Закон України «Про освіту» окремим розділом «Управління у сфері освіти», в якому потрібно визначити систему суб'єктів управління у цій галузі та їх повноваження. При цьому доцільно в абз. 2 ст. 11 означеного закону закріпити такий орган управління освітою, як Кабінет Міністрів України та відповідно до ст. 19 Конституції України доповнити Закон України «Про освіту» ст. 11¹ такого змісту: «Стаття. 11¹ Повноваження Кабінету Міністрів України у сфері освіти

Кабінет Міністрів України у сфері освіти:

забезпечує проведення державної політики у сфері освіти;

гарантує доступність освіти;

забезпечує розробку та виконання загальнодержавних програм розвитку освіти;

вживає заходів щодо захисту права на освіту осіб, які навчаються;

видає у межах повноважень нормативно-правові акти з питань освіти;

вживає заходів щодо створення матеріально-технічної бази та інших умов, необхідних для розвитку освіти;

засновує премії та стипендії Кабінету Міністрів України за особливі досягнення у сфері освіти та визначає порядок їх призначення;

забезпечує здійснення контролю за дотриманням законодавства про освіту;

здійснює інші повноваження у сфері освіти, передбачені законами України».

Головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику в сферах освіти і науки є Міністерство освіти і науки України. З-поміж різнопланових завдань, викладених у 91 пункті Положення про Міністерство освіти і науки України, звертають на себе увагу такі завдання, як створення умов для здобуття громадянами дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної освіти, професійно-технічної, вищої освіти, інклюзивного навчання та освіти протягом життя, наукових ступенів, вчених звань, а також розгляд скарг громадян [Див.: 396]. На наш погляд, навіть зміст цих, окремо взятих, завдань вказує на правозабезпечувальну діяльність Міністерства освіти і науки України. Разом з тим, вважаємо, що необхідно оптимізувати управлінські повноваження Міністерства освіти і науки України, здійснити їх перерозподіл між центральним органом виконавчої влади у сфері освіти та науки, місцевими органами управління освітою та навчальними закладами. У зв'язку з цим потрібно закріпити за Міністерством освіти і науки України такі повноваження у галузі управління освітою, як здійснення координаційної, аналітично-прогностичної діяльності та державного контролю у сфері освіти.

Аналіз законодавства європейських країн вказує, що в цих державах також функціонують відповідні центральні органи виконавчої влади у сфері освіти. Наприклад, у Білорусії це завдання покладається на Міністерство освіти Республіки Білорусь; у Росії – на Міністерство освіти і науки Російської Федерації; у Німеччині – на Федеральне Міністерство освіти і досліджень. Характерно, що в Австрії, Великобританії, Іспанії, Франції органи виконавчої влади, що здійснюють управління в сферах освіти і науки, розмежовуються на

два окремі відомства. Наприклад, в Австрії такими органами є: Федеральне Міністерство освіти і жінок та Федеральне Міністерство науки, досліджень і економіки; у Великобританії – Міністерство освіти та Міністерство у справах підприємництва, інновацій та професійної освіти; в Іспанії – Міністерство освіти, культури і спорту та Міністерство науки і інновацій; у Франції – Міністерство національної освіти та Міністерство вищої освіти і наукових досліджень. На наш погляд, розмежування міністерств між двома відомствами забезпечує більш ефективне виконання ними своїх функцій, а також більшою мірою сприяє інтеграції вищої освіти з наукою та виробництвом. Зосередження питань вищої освіти, науки і виробництва під егідою одного міністерства посилює співпрацю між державою та суб'єктами підприємництва у сфері освіти, дає можливість цілеспрямовувати вищу освіту на забезпечення інноваційного розвитку економіки та суспільства загалом. Водночас практика європейських держав доводить, що активну участь в управлінні освітою беруть консультативно-дорадчі органи, що відповідають за певний напрям діяльності в означеній царині. Наприклад, у Великобританії – це Рада з фінансування вищої освіти, спеціалізовані агенства тощо; в Іспанії – Державна рада з питань освіти, Рада університетів; у Франції – Вища рада освіти, Національна рада вищої освіти і досліджень, Національний комітет з оцінювання, Національна рада сільськогосподарської освіти, Конференція керівників публічних установ наукового, культурного і професійного характеру та ін. У Німеччині консультативну та координаційну функцію у сфері освіти здійснює Конференція ректорів і президентів університетів Федеративної Республіки Німеччини з розташуванням у м. Бонн. Відповідно до § 1 Порядку Німецької конференції ректорів від 1 січня 2007 р. цей орган своєю діяльністю забезпечує виконання завдань «в галузі наукових досліджень, навчання, просування молодих вчених, підготовки наукових кадрів, освітніх технологій, міжнародного співробітництва і представництва спільних інтересів» [666]. З огляду на такий досвід, в Україні необхідно активізувати діяльність

громадських консультативно-дорадчих органів у сфері освіти та підвищити рівень їх відповідальності.

Загалом у європейських країнах усталеною є практика децентралізації управління у сфері освіти. Адже у такий спосіб відбувається розширення повноважень місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в означеній галузі. Тому, на нашу думку, вивчення досвіду децентралізації у сфері освіти в європейських державах є корисним для України в контексті проведення конституційної реформи місцевого самоврядування. Наприклад, на сьогодні питання освіти є прерогативою федеральних земель Австрії та Німеччини, тому управління у цій сфері здійснюють уряди земель. Децентралізація влади характерна й для Великобританії, в якій управління у галузі освіти здійснюють міністерства Англії, Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії. Делегують повноваження у сфері освіти місцевим і регіональним органам влади Іспанія та Франція. Навіть у найбільш централізованій французькій системі управління освітою відбувається трансформація в бік її децентралізації. Так аналіз положень Кодексу освіти Франції показує, що управління у царині освіти здійснюється на різних рівнях – держави, регіонів, департаментів та комун. Кодекс освіти Франції чітко окреслює повноваження і відповідальність цих суб'єктів у сфері освіти та визначає органи управління освітою на всіх рівнях. Відповідно до ст. L.222-1 Кодексу освіти Франція поділена на академічні округи (академії), в кожній з яких управляє ректор. Він є представником міністра в регіоні, тобто канцлером університетів, що забезпечує координацію вищої освіти з іншими її рівнями. Водночас у кожній академії, департаменті створюються консультативні органи – Ради національної освіти, до яких входять представники регіонів, департаментів і комун [166].

На думку автора, існуюча в Україні система управління освітою на місцях не зовсім відповідає потребам часу. Недоліком є те, що в Законі України «Про освіту» (ст. 14) не розмежовано повноваження місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в галузі освіти, що створює «конкуренцію компетенцій», знижує рівень відповідальності та ефективність їх

діяльності. Тому вважаємо, що необхідно перерозподілити повноваження між даними органами, залишивши при цьому місцевим органам виконавчої влади у сфері освіти контролюючі повноваження. В контексті конституційної реформи, для ефективного здійснення управління освітою органами місцевого самоврядування, пропонуємо створити при обласних і районних радах відповідні виконавчі комітети. Адже бюджетне фінансування освіти в Україні вимагає повноцінного функціонування органів місцевого самоврядування з достатнім обсягом повноважень у цій сфері.

Поряд з належною організацією управління освітою важливим питанням є здійснення контролю, що в сукупності забезпечує реалізацію, захист та охорону права на освіту. На нашу думку, демократично врегульовуються відносини контролю у сфері освіти в Єдиному (Органічному) Законі про підвищення якості освіти Іспанії. Цей закон містить розділ «Про органи управління, органи участі в контролі за діяльністю державних навчальних закладів і органи координації їх роботи», в якому крім адміністративного контролю узаконюється громадський контроль за управлінням в навчальних закладах (шкільна рада, вчена рада викладачів, інші органи), а також закріплюється статус цих органів.

Доводиться констатувати, що контроль у сфері освіти – питання недостатньо вивчене науковцями, тим більше, якщо воно і розглядається, то в межах того чи іншого предмета дослідження та, як правило, в аспекті виконавчо-розпорядчої діяльності органів державної влади та їх посадових осіб. При цьому за межами вивчення залишається громадський контроль у сфері освіти. В юридичній літературі контролю, що здійснюється у сфері освіти, присвячено небагато праць. Так Л. Головій з'ясовує поняття «державний контроль за наданням освітніх послуг у сфері вищої освіти» [78, с. 6].

В. Чорна розглядає контроль із позиції адміністративно-правового засобу регулювання позашкільної освіти [606, с. 93]. На нашу думку, в пропонованій дефініції не зовсім точно визначено об'єкт даного контролю, оскільки означені органи здійснюють контроль не тільки за навчальними закладами, але й

перевіряють законність дій інших суб'єктів у сфері позашкільної освіти. Адже до її системи входять навчальні заклади, асоціації, фонди, діяльність яких пов'язана з позашкільною освітою, органи управління в даній сфері. Контроль може здійснюватися як у порядку підпорядкування, по вертикалі, тобто бути відомчим (наприклад, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері освіти, має право здійснювати контроль за діяльністю як місцевих органів управління позашкільною освітою, так і навчальних закладів, що їм підпорядковуються), так і позавідомчим. Останній передбачає перевірку діяльності власне позашкільного навчального закладу, а також органів управління позашкільною освітою.

З огляду на зазначені вище зауваження, беручи до уваги факт існування у сфері освіти державного та громадського контролю, пропонуємо наступну його дефініцію: контроль у сфері освіти – це діяльність органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства, що полягає в перевірці виконання суб'єктами сфери освіти вимог законодавства або в спостереженні за точним, правильним їх дотриманням і застосуванням з метою забезпечення законності й дисципліни в цій галузі, попередження і виявлення порушень законодавства, поновлення порушених прав.

Враховуючи досвід європейських країн, вважаємо, що з метою забезпечення права на освіту в Україні необхідно вдосконалити законодавче регулювання та практику діяльності громадського контролю у сфері освіти. Адже у Законі України «Про освіту» державному контролю за навчальними закладами присвячується лише одна стаття, яка містить загальні положення. Вважаємо, що до Закону України «Про освіту» необхідно внести окремий розділ «Контроль у сфері освіти», в якому детально врегулювати поняття, види такого контролю, визначити повноваження органів державного та громадського контролю у сфері освіти. Разом з тим, оскільки у Законі України «Про вищу освіту» (ст. 77) вказується, що державний нагляд (контроль) за діяльністю навчальних закладів здійснює центральний орган виконавчої влади, який забезпечує реалізацію державної політики у сфері освіти, то відповідно до

ст. 19 Конституції України в цьому законі потрібно визначити повноваження даного органу. Пропонуємо ст. 12 Закону України «Про вищу освіту» після пункту 2 доповнити новим пунктом такого змісту: «центральним органом виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері освіти». Тому пункти третій – восьмий вважати відповідно пунктами четвертим – дев'ятим. У зв'язку з цим назву ст. 13 Закону України «Про вищу освіту» потрібно викласти у такій редакції: «Стаття 13. Повноваження центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері освіти, інших органів, до сфери управління яких належать вищі навчальні заклади». та Керуючись ч. 2 ст. 12 Закону України «Про освіту», пропонуємо доповнити статтю 13 Закону України «Про вищу освіту» частиною 2, яку викласти у такій редакції: «2. Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері освіти:

1) здійснює контроль за виконанням вищими навчальними закладами положень Конституції, законів України та інших нормативно-правових актів у сфері вищої освіти;

2) вивчає роботу органів управління вищою освітою щодо реалізації ними державної політики у сфері вищої освіти, ефективності управління вищими навчальними закладами;

3) проводить комплексні перевірки вищих навчальних закладів, контролює проведення атестаційної експертизи та координує роботу, пов'язану з програмно-методичним забезпеченням атестації цих навчальних закладів;

4) здійснює планові заходи державного контролю в системі вищої освіти з періодичністю залежно від ступеня ризику від провадження господарської діяльності з надання освітніх послуг;

5) здійснює інспектування вищих навчальних закладів з питань організації освітньої і науково-методичної роботи, використання науково-педагогічного потенціалу та матеріальних ресурсів, розвитку матеріально-технічної бази і соціальної сфери;

б) аналізує роботу вищих навчальних закладів щодо дотримання ними нормативно-правових актів у галузі вищої освіти, дає оцінку відповідності їх діяльності стандартам вищої освіти, вносить пропозиції щодо усунення негативних і поширення позитивних тенденцій у розвитку вищої освіти;

7) своєчасно інформує органи управління вищою освітою про терміни і наслідки проведення перевірок підпорядкованих їм навчальних закладів, уживає необхідних заходів для усунення виявлених порушень і недоліків;

8) бере участь у підготовці і розгляді проектів рішень з питань реформування вищої освіти, прогнозування розвитку системи вищої освіти та її організаційно-правового забезпечення;

9) здійснює методичне керівництво і координацію роботи органів управління вищою освітою з питань організації і проведення контрольних заходів та атестації підпорядкованих їм навчальних закладів;

10) здійснює контроль за якістю підготовки осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах;

11) вивчає стан організації виробничої практики здобувачів вищої освіти, працевлаштування випускників вищих навчальних закладів;

12) здійснює інші повноваження, визначені законами та покладені на нього актами Президента України». У зв'язку з цим частину другу – шосту статті 13 вважати відповідно третьою – сьомою.

На сьогодні потребує також свого нормативно-правового вирішення проблема захисту права на освіту, який здійснюється органами управління освітою. Адже лише в окремих освітніх законах мова йде про забезпечення даними органами захисту прав учасників освітнього процесу або наголошується на здійсненні ними соціального захисту працівників освіти, дітей, учнівської і студентської молоді. Однак, дані поняття не тотожні з категорією «захист права на освіту», тому з метою посилення гарантій останнього необхідно в освітніх нормативно-правових актах передбачити повноваження правозахисного характеру для органів управління освітою всіх рівнів. Скажімо, до переліку повноважень того чи іншого органу управління

освітою необхідно додати речення наступного змісту: «Вживає заходів щодо захисту права на освіту від протиправних посягань». Крім того, необхідно на рівні законів передбачити порядок здійснення захисту права на освіту, де були б указані можливі його форми та способи.

Характерно, що за результатами анкетування студентів і викладачів ВНАУ, студентів ВДПУ, вчителів загальноосвітніх шкіл м. Вінниці, проведеного автором з метою з'ясування спроможності здійснення органами управління освітою захисту права на освіту, спостерігається більша довіра респондентів до цих органів, ніж до органів судової влади. Так з метою захисту права на освіту першочергово зверталися б до Міністерства освіти і науки України та місцевих органів управління освітою 76 % опитаних студентів ВНАУ, 82 % студентів ВДПУ, 81 % викладачів ВНАУ та 89 % вчителів. Такі показники громадської думки вкотре свідчать про незавершеність судової реформи та довіру населення до органів виконавчої влади у сфері освіти. Характерно, що в рейтингу довіри домінують органи місцевої влади, оскільки результати відповіді на це ж запитання розподілилися наступним чином: 45 % студентів ВНАУ, 54 % студентів ВДПУ, 65 % викладачів ВНАУ та 84 % вчителів надають перевагу місцевим органам управління освітою у справі захисту аналізованого права (див. Додаток І).

Уявляється, що перевагою захисту права на освіту, який здійснюється органами управління освітою, зокрема й на місцях, є оперативність реагування даних інституцій на звернення та безоплатність таких послуг. Через це громадяни звертаються до них першочергово. Як показує практика, подання звернень особливо активізується протягом літньої вступної кампанії. Тому з метою забезпечення контролю за її проведенням у вищих і професійних навчальних закладах та вжиття необхідних заходів для вирішення проблемних питань профільне міністерство створює оперативний штаб, який забезпечує взаємодію з правоохоронними органами, місцевими органами управління освіти, органами студентського самоврядування [415].

На наш погляд, неабияке місце в системі гарантій права на освіту займає керівник (завідуючий, директор, ректор, президент) навчального закладу. Щоправда, вітчизняне законодавство не закріплює за ним такого повноваження, як забезпечення захисту права на освіту осіб, які навчаються. З одного боку, відсутність у керівника даного повноваження є виправданим, оскільки іноді особа, яка навчається, може потребувати захисту від самого керівника, який порушує її право на здобуття освіти. Але, з іншого боку, здійснюючи безпосереднє управління навчальним закладом, керівник має достатньо повноважень для того, щоб захистити право на освіту, яке порушується або щодо якого існує загроза порушення педагогічними, науково-педагогічними або іншими працівниками навчального закладу. Наприклад, керівник вищого навчального закладу приймає на роботу та звільняє з роботи працівників, застосовує заходи морального та матеріального заохочення, притягає до дисциплінарної відповідальності згідно з чинним законодавством, забезпечує охорону праці, дотримання законності та порядку в межах закладу, штатно-фінансової дисципліни всіма підрозділами закладу, контролює виконання навчальних планів і програм, якість роботи викладачів. Тому у випадку порушення права на освіту педагогічними, науково-педагогічними, іншими працівниками, особа, яка навчається, може звернутися за захистом до керівника навчального закладу. Тим більш, що практика Іспанії показує, що до повноважень керівника навчального закладу законодавець відносить «гарантування виконання положень законів та інших діючих законодавчих приписів» [659, ст. 79]. Таким чином, керівник може визнаватися органом, до компетенції якого входить забезпечення захисту права на освіту особі, яка навчається, від незаконних дій педагогічних, науково-педагогічних, інших працівників цього навчального закладу. Вважаємо, що до законодавства, яке визначає повноваження керівника навчального закладу необхідно додати відповідне повноваження.

Переконаності в цьому додає проведене нами анкетування, яке свідчить про сприйняття громадськістю керівника навчального закладу як повноцінної

інституції, що здатна гарантувати право на освіту шляхом здійснення його захисту. Так 55 % студентів ВНАУ, 74 % студенти ВДПУ, 62 % викладачів ВНАУ та 59 % вчителів шкіл м. Вінниці вважає, що керівник навчального закладу спроможний захистити право на освіту. Тобто 60 % респондентів підтримують думку про реальну здатність захисту права на освіту керівником навчального закладу (див. Додаток К).

Отже, захист права на освіту, що здійснюється державними органами управління освітою, має свої особливості. По-перше, він передбачає можливість досягнення необхідного результату, оскільки дані органи теоретично спроможні (вони наділені необхідними повноваженнями) вжити необхідних заходів для захисту прав учасників освітнього процесу, зокрема й права на освіту. По-друге, такий захист є доступним, оскільки громадяни наділені можливістю безпосереднього звернення до цих органів з метою захисту права на освіту. По-третє, він має реальний характер, оскільки правозастосовна практика державних органів управління освітою підтверджує, що останні дійсно здійснюють захист права на освіту. Отже, зазначене вказує загалом на ефективний характер захисту права на освіту, що здійснюється державними органами управління освітою.

Права та законні інтереси осіб, які навчаються, зобов'язані захищати органи громадського самоврядування навчальних закладів. Надання органам самоврядування навчальних закладів широких повноважень – це практика європейських держав, яка варта наслідування в процесі реформування освіти в Україні.

Аналіз результатів проведеного нами анкетування свідчить про неоднозначне сприйняття громадськістю органів самоврядування навчального закладу як інституцій, здатних захистити право на освіту. Фактично відповіді студентів розділилися наполовину. Так 37 % студентів ВНАУ вважає, що дані органи спроможні захистити аналізоване право, а 35 % думає по-іншому. Подібна ситуація спостерігається й у відповідях студентів ВДПУ, 33 % з яких сприймають органи студентського самоврядування навчального закладу як

орган, що спроможний здійснювати правозахисні повноваження, тоді як 43 % так не вважає. На думку лише 40 % респондентів органи студентського самоврядування можуть гарантувати захист права на освіту (див. Додаток Л).

Формально студентське самоврядування відповідно до п. 5 ч. 5 ст. 40 Закону України «Про вищу освіту» повинно здійснювати захист прав та законних інтересів осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі, а також брати участь в управлінні вищим навчальним закладом. Так за погодженням з органом студентського самоврядування приймається рішення про відрахування осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі, та їх поновлення на навчання, переведення з контрактної форми на навчання за державним замовленням і, навпаки, призначення заступників декана і ректора, поселення в гуртожиток і виселення з нього, затвердження рішень із питань студентських містечок та гуртожитків для проживання осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі [374, ст. 40]. Інша справа, чи реалізуються повноваження органів самоврядування на практиці, чи не залишаються вони суто теоретичними. Адже це безпосередньо вказуватиме на реальність здійснення захисту права на освіту даними органами. Уявляється, що в кожному з навчальних закладів складається своя практика діяльності цих громадських формувань. Вважаємо, що за створенням належних умов у вузі для повноцінної реалізації органами громадського самоврядування закладу своїх повноважень загалом та правозахисних зокрема необхідно здійснення ефективного контролю з боку профільного міністерства та громадськості. В іншому випадку, навіть такі дорадчі повноваження органів студентського самоврядування залишаться декларативними та ілюзорними. Не варто забувати про те, що керівник навчального закладу, педагогічні та науково-педагогічні працівники, інші учасники освітнього процесу мають більше можливостей впливу (фінансового, психологічного) на студентів. Останні залежні від перших, вони є «слабшою», менш захищеною стороною освітніх правовідносин. Це зумовлює ризик перетворення органів студентського самоврядування в «сліпих» виконавців наказів керівників або рішень вчених рад навчальних закладів та призводить до

формалізації їх роботи. На нашу думку, важливою гарантією функціонування студентського самоврядування в Україні є норми Закону України «Про вищу освіту», які забороняють адміністрації вищого навчального закладу втручатися в діяльність органів студентського самоврядування, зобов'язують керівника ВНЗ забезпечити належні умови для діяльності даних органів та врегульовують фінансові питання студентського самоврядування.

Викладене дозволяє виділити такі особливості захисту права на освіту, що здійснюється органами студентського самоврядування навчальних закладів:

- а) дорадчий характер їх повноважень вказує на неможливість прийняття ними остаточних рішень для захисту права на освіту осіб, які навчаються;
- б) здійснення захисної функції органами громадського самоврядування закладу ускладнюється відсутністю законодавчо визначених для них гарантій у цій сфері;
- в) нерозмежування на законодавчому рівні повноважень між органами громадського самоврядування закладу та первинними професійними організаціями не сприяє ефективному здійсненню такого захисту та зумовлює безвідповідальне ставлення до виконання своїх повноважень;
- г) відсутність закріплення в освітніх законодавчих актах можливості безпосереднього звернення осіб, які навчаються, або їх законних представників за захистом права на освіту до органів громадського самоврядування закладу свідчить про незначну роль такого захисту. Зазначені особливості характеризують захист права на освіту, який уповноважені здійснювати органи громадського самоврядування навчальних закладів, як недостатньо ефективний.

Досвід демократичних країн переконує, що розвиненість інститутів громадянського суспільства, складовою яких є й громадські об'єднання, забезпечує повноцінну реалізацію людиною її прав. Ефективне функціонування громадських об'єднань, професійних спілок у сфері освіти є запорукою захисту прав та законних інтересів учасників освітнього процесу. Тому не випадково спостерігається пробудження наукового інтересу до вивчення сутності цих громадських формувань. Фахівці в галузі права висвітлюють адміністративно-правовий [110] та конституційно-правовий статус [48] громадських об'єднань,

розкривають сутність громадського захисту прав пацієнтів [65]. Однак за рамками дослідження залишається питання захисту права на освіту громадськими організаціями.

На нашу думку, захист права на освіту, що здійснюється громадськими організаціями, має свої ознаки. По-перше, він має громадський характер, тобто здійснюється недержавними формуваннями. По-друге, громадські організації використовують у правозахисній діяльності як юридичні, так і неюридичні (організаційні, наукові, просвітницькі, морально-психологічні) засоби впливу або поєднують їх. По-третє, кількість можливих для вибору та застосування громадськими організаціями юридичних засобів захисту права на освіту поступається неюридичним. По-четверте, громадський захист не гарантує остаточного прийняття рішення у справі та вирішення спору. По-п'яте, він може мати як індивідуальний, так і масовий характер (широке залучення громадськості). По-шосте, ефективність такого захисту великою мірою залежить від ініціативності, мобільності членів громадської організації, усвідомлення ними власної значущості у забезпеченні прав людини і громадянина.

Громадські організації використовують у своїй діяльності як юридичні, так і неюридичні засоби захисту прав і свобод людини і громадянина. При цьому арсенал неюридичних засобів навіть домінує над першими. Так до юридичних засобів захисту необхідно віднести: представництво інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, громадських організаціях, міжнародних правозахисних організаціях тощо; юридична допомога при підготовці документації (позовів, скарг, звернень тощо); надання юридичних консультацій.

Неюридичними засобами впливу можна вважати: організацію центрів з прав людини і громадянина; моніторинг та оприлюднення фактів порушення права на освіту; організацію рухів протесту з метою захисту права на освіту; проведення науково-практичних конференцій, семінарів, наукових досліджень, змістом яких є питання захисту права на освіту; здійснення правового

просвітництва; проведення експертизи законодавства у сфері освіти та формулювання пропозицій щодо його вдосконалення; здійснення громадського контролю за якістю надання освітніх послуг тощо.

На наш погляд, перевагами здійснення захисту права на освіту громадськими організаціями є його відносна оперативність; можливість поєднання як юридичних, так і неюридичних засобів впливу для досягнення більшого ефекту; надання такому захисту масового характеру; незалежність від владних структур у прийнятті рішень.

Поряд з перевагами для нього характерні й недоліки. Найбільш суттєвий з них – недостатність використання саме правових засобів впливу для забезпечення захисту. Громадські організації неспроможні вирішити спір по суті, прийняти остаточне рішення у справі захисту права на освіту. На ефективність правозахисної діяльності громадських організацій негативно впливає їх слабка матеріально-технічна база, що «підштовхує» до пошуків впливових політичних партій. Вдається взнаки й психологічний чинник – інертність лідерів та інших членів громадських організацій, зневіра у свої сили.

Можливо, вказані недоліки й пояснюють причину низького рівня довіри населення до правозахисної діяльності громадських організацій. Так вивчення автором думки учасників освітніх правовідносин свідчить, що 31 % респондентів вважає їх здатними захистити право на освіту (див. Додаток М).

Всесвітньо відомими є такі громадські організації країн Європейського Союзу, як: «SOS – Kinderdorf International» (Австрія); «Plan» (Великобританія), «Anti-slavery International» (Великобританія); «International Society for Human Right» (Німеччина) та інші. Напрямом діяльності громадських організацій «SOS – Kinderdorf International» та «Plan» є захист прав дітей і молоді. «SOS – Kinderdorf International» впроваджує в життя декілька програм, спрямованих на виявлення здібностей, інтересів дітей, підготовку їх до школи, на здобуття професійної освіти та захист прав молоді в цій сфері. На сьогодні програмами цієї організації охоплено 49 тис. дітей та молоді. «Plan» є потужною правозахисною громадською організацією, вона отримує фінансову допомогу

від 16 країн світу, серед яких Великобританія, Франція, Іспанія, Німеччина. Ця організація функціонує з метою задоволення потреб дітей, зокрема й реалізації права на освіту. Діяльність міжнародної громадської організації «International Society for Human Right» Німеччини базується на Загальній декларації прав людини 1948 р. та є також правозахисною. Ця громадська організація має свої представництва в 24 країнах світу та в Україні зокрема. Не можна оминати увагою й діяльність громадської організації «Anti-slavery International» що здійснює захист дітей від трудової та сексуальної експлуатації [312, с. 15-23].

У контексті нашого дослідження важливою є діяльність громадської організації «Громадянська республіка – Німеччина». Звертає увагу те, що ця організація винесла на всенародне обговорення проект Конституції Німеччини від 21 листопада 2010 р. [683]. На наш погляд, його положення заслуговують на вивчення, оскільки в них ґрунтовно виражається зміст права на освіту і гарантії його забезпечення. Імпонує те, що в цьому проекті дане право гарантується кожній людині та громадянину, його зміст пов'язується з самодостатністю людини, всебічним розвитком, інтелектуальним і професійним зростанням, вільним вибором професії, передбачається обов'язкове здобуття освіти кожним до 18 років, забезпечується існування навчальних закладів усіх форм власності, покладається відповідальність на батьків за його реалізацію. Уявляється, що в проекті нової Конституції Німеччини виражаються суспільні настрої щодо цінності освіти загалом і важливості реалізації права на освіту кожним.

В Україні функціонує чимало громадських організацій, метою яких є захист прав учнів, студентів, молоді, освітян, науковців, тобто тих, хто є учасником освітнього процесу або потенційно може ним бути. Наприклад, метою Всеукраїнської молодіжної громадської організації – «Демократична спілка студентів «Студентська платформа» – є здійснення діяльності, спрямованої на захист прав і законних інтересів молоді та студентства, сприяння розвитку їх наукового, творчого, політичного, організаційного потенціалу тощо [524]. Тому не дивно, що «Студентська платформа» разом з іншими молодіжними організаціями брала активну участь у

широкомасштабних акціях протесту проти влади, захищаючи право студентів на безоплатну освіту та виступаючи проти запровадження платних послуг у вищих навчальних закладах. Внаслідок таких дій, відповідно до доручення глави держави, уряд скасував плату за перескладання лабораторних робіт, понаднормове користування бібліотеками, спортзалами, Інтернетом.

Вважаємо, що громадські організації шляхом здійснення просвітницької, наукової, аналітичної, контролюючої, правозахисної діяльності створюють сприятливі умови для реалізації права на освіту. Так Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Українська студентська спілка», здійснюючи захист прав і законних інтересів студентів у державних органах, громадських об'єднаннях, навчальних закладах, водночас проводить незалежні соціологічні опитування з питань, значимих для молоді, організовує наукову, освітню діяльність, зустрічі з видатними вченими, державними діячами, фахівцями в тій чи іншій сфері тощо [525].

Інша Всеукраїнська громадська організація – «Громадська Рада освітян і науковців України» – сприяє соціальному, правовому захисту освітян, науковців, учнів, студентів, аспірантів; займається питаннями впровадження в навчально-виховний процес ефективних методів, технологій, вітчизняного і зарубіжного інноваційного досвіду; надає всебічну підтримку талановитій молоді; здійснює громадський моніторинг за виконанням законодавства, нормативних актів у галузі освіти і науки тощо [523].

Вагомий внесок у захист прав та основних свобод роблять громадські організації, метою яких є безпосередня правозахисна діяльність. Змістом їх правового захисту є представництво інтересів членів громадських організацій в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, в судах та інших установах; надання юридичних консультацій, складання документів, примирення сторін тощо. Правозахисні громадські організації забезпечують організацію юридичних приймалень, де кваліфіковані фахівці безоплатно надають юридичні консультації з різних питань реалізації права на освіту. Наприклад, здобуття освіти дитиною, яка перебуває в медичному закладі;

відмови вчителів проводити індивідуальні заняття вдома з дитиною-інвалідом; відрахування учня зі школи тощо. Для прикладу наведемо діяльність Всеукраїнської асоціації громадських організацій «Українська Гельсінська спілка з прав людини». Вбачається, що для досягнення статутної мети ця організація пропагує правозахисні ідеї, міжнародні стандарти прав людини, максимально сприяє в створенні гарантій їх дотримання, здійснює правове просвітництво, збір інформації про факти порушень прав, підтримує процес становлення та розвиток українського правозахисного руху, застосовує форми конструктивної участі громадськості в законотворчому процесі з питань, що пов'язані із захистом прав та основних свобод тощо [522]. На офіційному веб-сайті даної правозахисної громадської організації міститься чимало корисної правової інформації у вигляді роз'яснень, консультацій, порад, довідок, повідомлень про порушення прав тощо.

Отже, аналіз статутних завдань громадських організацій вказує на їх змістовний формально-визначений характер, що є однією з невід'ємних умов їх гарантійної діяльності. Однак, вважаємо, що посилення правозахисної діяльності громадських організацій у сфері освіти може поліпшитися у разі надання їм права оскарження нормативно-правових актів органів виконавчої влади, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування та інших суб'єктів владних повноважень навіть тоді, коли ці акти не застосовуються до громадських організацій і вони не є суб'єктами правовідносин, у яких буде застосовано ці акти. Тому, взявши до уваги зміст ч. 2 ст. 171 Кодексу адміністративного судочинства України [165] та п. 2 ч. 1 ст. 21 Закону України «Про громадські об'єднання» [377], пропонуємо доповнити ст. 171 Кодексу адміністративного судочинства України таким реченням: «Право оскаржити нормативно-правовий акт мають громадські об'єднання, щодо яких його не застосовано, якщо вони захищають права, свободи та законні інтереси осіб, щодо яких буде застосовано цей акт».

Особливою громадською організацією професійного спрямування є профспілка, метою якої є представництво, здійснення та захист трудових,

соціально-економічних прав та інтересів її членів. Характерно, що членами цієї громадської організації можуть бути особи, які навчаються в закладі. Участь профспілок в освітніх правовідносинах вказує на розширення прав осіб, які навчаються, за допомогою профспілкового представництва. Видається логічним, що профспілка, яка об'єднує тих, хто навчається, повинна мати широке коло повноважень у сфері захисту права на освіту, інших соціально-економічних прав та інтересів її членів. Але чинний Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 р. №1045-XIV [422] містить прогалини щодо правого регулювання освітніх відносин та неповно визначає правовий статус профспілок, членами яких є особи, які навчаються. Вважаємо, що в даному нормативно-правовому акті безпідставно не передбачено право профспілок захищати права осіб, які навчаються, зокрема й на освіту. На наш погляд, закон необхідно доповнити статтею 21¹ наступного змісту: «Стаття 21¹. Повноваження профспілок, їх об'єднань щодо захисту прав осіб, які навчаються, та здійснення громадського контролю за додержанням законодавства про освіту.

Профспілки, їх об'єднання:

захищають право на освіту та інші права осіб, які навчаються;

беруть участь у розробленні та здійсненні державної політики у сфері освіти, соціального захисту осіб, які навчаються;

погоджують проекти нормативно-правових актів, що містять права та обов'язки осіб, які навчаються;

вносять пропозиції органам державної влади, органам місцевого самоврядування щодо прийняття або внесення змін до нормативно-правових актів та усунення порушень чинних норм законодавства у сфері освіти;

створюють служби правової допомоги, громадські інспекції, комісії та затверджують положення про них;

здійснюють громадський контроль за додержанням законодавства про освіту, зокрема, щодо надання якісних освітніх послуг, соціальних пільг, виплати стипендій, створення безпечних і нешкідливих умов організації

освітнього процесу, належного медичного обслуговування, громадського харчування, культури та відпочинку, житлово-побутових умов осіб, які навчаються;

проводять незалежну експертизу умов організації освітнього процесу, проходження навчальних і виробничих практик;

вносять подання керівникам навчальних закладів, які є обов'язкові до розгляду, та одержують аргументовані відповіді на них».

На відміну від інших громадських організацій, які функціонують та уповноважені захищати право на освіту «ззовні», профспілкові діють «зсередини», здійснюючи свої повноваження в навчальному закладі через утворені ними виборні органи. На наш погляд, потребують унормування повноваження виборного органу профспілкової організації навчального закладу. Вважаємо, що виборний орган профспілкової організації навчального закладу має право разом з керівником навчального закладу вирішувати питання соціального розвитку, поліпшення умов освітнього процесу, житлово-побутового, медичного обслуговування осіб, які навчаються, що й потрібно закріпити у законі. Подібних прогалин правового регулювання освітніх відносин у законі чимало. Загалом необхідно внести до нього зміни, посиливши захист права на освіту та інших прав осіб, які навчаються.

Таким чином, органи державної влади та інститути громадянського суспільства беруть безпосередню або опосередковану участь у гарантуванні права на освіту. Значною мірою ефективність гарантійної функції тих чи інших органів державної влади визначається достатністю власних правових засобів впливу для забезпечення права на освіту. В протилежному випадку їх відсутність компенсується ініціативністю окремих правозахисних інституцій або масовими громадськими заходами.

4.3 Судовий захист права на освіту в Україні

Соціальне призначення суду полягає в захисті прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина на засадах верховенства права. Судовий захист прав і свобод людини і громадянина є показником демократизації суспільства, ефективною формою, яку може використовувати кожний для оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб або будь-яких інших фізичних чи юридичних осіб.

Місце органів судової влади в механізмі забезпечення прав людини і громадянина вивчає низка вчених, зокрема Г. Василевич [45-47], В. Кампо [148-150], П. Рабінович [442], М. Савенко [485-486], М. Савчин [487-489] та інші. Проте питання судового захисту права на освіту не отримало належного наукового вивчення. Хіба що виняток становлять окремі дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців. Так В. Боняк вказує на рішення Конституційного Суду України, що стосуються права на освіту, а також визначає роль судів загальної юрисдикції в забезпеченні даного права [34, с. 146-150]. Заслуга російських учених В. Смирнової та О. Стульникової полягає в тому, що вони здійснили огляд судової практики, спрямованої на захист прав осіб, які навчаються, та охарактеризували способи судового захисту права на освіту [Див. : 512, с. 107-125; 534, с. 179-194]. Також не можна обійти увагою висвітлення захисту права на освіту в правових позиціях Європейського Суду з прав людини [Див. : 263]. Та все ж вважаємо, що потребує з'ясування поняття судового захисту права на освіту, визначення змісту правових позицій Конституційного Суду України та Європейського Суду з прав людини з даного питання, а також спроможності його реального здійснення судами загальної юрисдикції.

Оскільки саме судовій владі відводиться центральне місце в системі захисту права на освіту, тому вважаємо за необхідне визначити поняття

судового захисту цього права. На наш погляд, ним є регламентована законом діяльність судів від імені держави, яка спрямовується на захист права на освіту.

Вважаємо, що дослідження питання судового захисту права на освіту надзвичайно важливе в умовах євроінтеграції, яка вимагає з'ясування відповідності вітчизняної практики європейським стандартам.

З огляду на значимість судової влади, як правило, держави закріплюють її статус на конституційному рівні. Наприклад, Конституція Німеччини містить розділ «Правосуддя» та присвячує цьому питанню 13 статей. Конституції Франції та Іспанії містять розділ «Про судову владу». Конституція Австрії регламентує діяльність Адміністративного суду та Конституційного суду цієї держави. Глава 7 Конституції Росії має назву «Судова влада і прокуратура», глава 6 Конституції Білорусі називається «Суд». Питанню Конституційного Суду України присвячується розділ XII Конституції України.

З огляду на судоустрій кожної країни, захист прав і свобод судами на національних рівнях характеризується певними особливостями. Враховуючи федеральний устрій, у Німеччині судочинство здійснюється як федеральними судами, так і судами земель, на відміну від Австрії, де судочинство є прерогативою центральної влади. У Німеччині спори, які стосуються виховання дітей розглядають сімейні суди. У Франції справи стосовно дітей вирішує суддя у справах неповнолітніх, який у цивільному процесі вживає заходів виховного характеру. У цій державі питання дисциплінарної відповідальності вчителів вирішують адміністративні суди. Судоустрій Великобританії складається з трьох судових систем – Англії та Уельсу, Шотландії, Північної Ірландії. Крім того, особливість судочинства Великобританії обумовлюється прецедентним правом, яке формується за допомогою судової практики [304, с. 190-267].

Вагоме місце у механізмі захисту прав та свобод людини належить судам загальної юрисдикції. На посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина спрямована постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. № 7, в якій вказується, що права й свободи та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [418]. Суди, як органи

державної влади, зобов'язані своєчасно й дієво захищати права й свободи людини шляхом розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. До суду можна звернутися з захистом будь-якого порушеного права, оскільки його юрисдикція поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Об'єктом судового захисту є й право на освіту. Аналіз стану здійснення судочинства зі спорів з приводу реалізації державної політики у сфері освіти вказує на незначний відсоток таких справ. Зокрема за офіційними даними, їх питома вага в I півріччі 2012 р. становила 0,02 % в місцевих загальних судах та 0,05 % в окружних адміністративних судах [467]. На нашу думку, такий стан вказує, з одного боку, на відносно забезпечення належних умов в державі для реалізації права на освіту, а з іншого, – на недостатній рівень довіри громадян до органів судової влади. До того ж останнє припущення підтверджується результатами проведеного нами опитування. Так у випадку порушення права на освіту, лише 9,5 % респондентів зверталися б за захистом даного права до суду першочергово.

Натомість, вважаємо, що суди загальної юрисдикції теоретично і практично спроможні розглядати спір по суті та реально здатні гарантувати захист права на освіту. Тобто їм властиві характеристики, що свідчать про потенційну здатність забезпечення захисту права на освіту. Однак очевидно, що нині правозахисна діяльність судів потребує вдосконалення в напрямку посилення доступності, оперативності, результативності і особливо незалежності та неупередженості такого захисту. Тобто таких властивостей, які характеризували б правозахисну діяльність судів як ефективну, що полягає в теоретичній спроможності та реальній здатності забезпечити захист права людини. Отже, ефективність судового захисту права на освіту – це теоретична та практична спроможність захисту даного права органами судової влади.

Комплексний характер правовідносин, які складаються у сфері освіти, зумовлює можливість використання у механізмі захисту права на освіту різних форм судового процесу – цивільного, адміністративного, господарського та кримінального.

Аналіз практики судів загальної юрисдикції дає підстави стверджувати, що захист права на освіту в порядку цивільного судочинства здійснюється шляхом розгляду справ про: підтвердження факту здобуття певного освітньо-кваліфікаційного рівня у навчальному закладі та видачу документів про освіту; визнання їх належності або, навпаки, недійсності; прийняття документів про вступ до вищого навчального закладу; відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної неналежним виконанням договору про надання освітньої послуги; виплату заробітної плати педагогічним працівникам; визнання неналежними умов їхньої праці тощо. Характерно, що із зазначених питань, суди приймають рішення здебільшого на користь позивача.

Захист права на освіту у формі адміністративного судочинства здійснюється шляхом розгляду таких справ, як: скасування наказів профільного міністерства щодо зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень осіб, які виявили бажання вступати до вузів; анулювання ліцензії; порушення органами виконавчої влади порядку нострифікації документів про освіту; стягнення недоплаченої грошової допомоги учням, які позбавлені батьківського піклування тощо.

У порядку господарського судочинства суди загальної юрисдикції захищають право на освіту шляхом розгляду спорів щодо: визнання дійсними договорів оренди, які укладають навчальні заклади для здійснення освітньої діяльності, або, навпаки, їх розірвання та звільнення орендованого приміщення; стягнення заборгованості з навчальних закладів у сплаті загальнообов'язкових платежів до державних цільових фондів; визнання навчальних закладів приватної форми власності банкрутами тощо.

Захист права на освіту в порядку кримінального судочинства здійснюється шляхом розгляду справ про: порушення навчальними закладами порядку зайняття освітньої діяльності без одержання ліцензії; підробку документів про вищу освіту, нецільове використання коштів бюджетними установами у сфері освіти; одержання хабара педагогічними працівниками або посадовими особам навчальних закладів тощо.

На наш погляд, в аспекті дослідження судового захисту права на освіту доречно проаналізувати окремі справи. Наприклад, з приводу подання сертифікатів Українського центру оцінювання якості освіти на конкурс при вступі до вищих навчальних закладів. Адже це питання викликало значний резонанс в українському суспільстві – у засобах масової інформації активно обговорювалася невідповідність підзаконних нормативних актів, виданих профільним міністерством, Конституції України та базовим освітнім законам. Так, аналізуючи справу №2-2143/2008, дізнаємося, що відмовляючи абітурієнтам у прийомі документів, співробітники приймальної комісії одного з вищих навчальних закладів посилалися на лист Міністерства освіти та науки України № 1/9-376 від 11 червня 2008 р. У цьому листі вказано, що при проведенні конкурсу під час вступу на навчання до вищих навчальних закладів повинні враховуватися лише оцінки за 100-200-бальною шкалою і до конкурсу мають братися сертифікати зовнішнього незалежного оцінювання з результатами 124 і більше балів за цією шкалою. Але у сертифікаті також була наявна оцінка за 12-бальною шкалою, зокрема у позивача це – 4. Згідно з вищевказаним листом, ця оцінка не враховувалася при вступі до вищого навчального закладу, а лише бралася до уваги у старшій школі. Суд врахував, що відповідно до ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються права і свободи громадянина, та розцінив лист МОН України як такий, що обмежує право особи на участь у конкурсі щодо вступу до вищого навчального закладу та порушує Конституцію України. На підставі вищенаведеного, статей 53, 92 Конституції України, рішення Конституційного Суду України від 04 березня 2004 р. № 5-рп/2004 (справа № 1-4/2004), п.8 Умов прийому до вищих навчальних закладів України, затверджених наказом МОН України № 1172 від 25 грудня 2007 р., суд задовольнив позов особи до університету про визнання незаконною відмову у прийнятті документів [457]. Дана справа вказує на реальність захисту права на освіту у судовому порядку, дає змогу виявити неузгодженість та існування прогалин в освітньому законодавстві, а також створити приклади для захисту права особами,

можливість подання документів яких на конкурс для вступу до вузу обмежена діями органів державної влади. Аналіз цієї справи свідчить, що, у разі невідповідності нормативно-правових актів органів держави і органів місцевого самоврядування актам вищої юридичної сили, доцільно забезпечити право на звернення до адміністративного суду із захистом прав, свобод та законних інтересів, зокрема і права на освіту, в необмежений строк. У зв'язку з цим до Кодексу адміністративного судочинства України (ст. 99) потрібно внести доповнення в частині не обмеження строку такого звернення.

Особи не лише звертаються до суду за захистом порушеного права брати участь у конкурсі на вступ до вищих навчальних закладів, але й, що важливо, в судовому порядку відстоюють право на здобуття якісної освіти. Спори такого характеру є непоодинокими і такими, що переважно задовольняються судами. Для прикладу наведемо окремі з них. Так у судовому засіданні було встановлено, що за договором приватний вищий навчальний заклад зобов'язався надати позивачці освітню послугу на рівні державних стандартів освіти. Виконуючи умови договору, позивачка сплатила приватному вищому навчальному закладу кошти за навчання, про що свідчила квитанція прибутково-касового ордера. Проте згодом навчання було припинене з незрозумілих позивачці причин, внаслідок чого вона не отримала освітню послугу на рівні державних стандартів освіти. За результатами перевірки прокуратурою Дніпропетровської області було порушено кримінальну справу за фактом здійснення посадовими особами приватного вищого навчального закладу освітньої діяльності без одержання ліцензії, за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 202 КК України. Відповідно до наказу Міністерства освіти та науки України від 23 листопада 2006 р. № 2237-Лі «Про результати ліцензування, акредитації та атестації», освітню діяльність приватного вищого навчального закладу, що діяв без ліцензії, було припинено. Як наслідок, у судовому порядку було розірвано договір, укладений між позивачкою та навчальним закладом, та відшкодовано їй матеріальну і моральну шкоду [464].

У процесі адміністративного судочинства в окремих вищих навчальних закладах були призупинені кричущі порушення права на якісну освіту. Для прикладу можна навести постанову Окружного адміністративного суду міста Києва [371], якою вищому навчальному закладу повністю відмовлено в задоволенні адміністративного позову до Міністерства освіти і науки України у зв'язку з грубими порушеннями ліцензійних умов, що не піддаються усуненню. Матеріали практики суду підтверджують законність перевірок профільного міністерства, їх спрямованість на попередження правопорушень або припинення протиправних дій навчальними закладами. Зокрема, в судовому засіданні було виявлено: факт зарахування вступників до навчального закладу без наявності сертифіката; випадки читання лекцій з фахових дисциплін викладачами, які не мають вченого звання; відсутність затвердженої освітньо-професійної програми; невідповідність обсягу лекційних годин у робочих планах та навчальних програмах тощо. У процесі розгляду справи, було встановлено наявність в навчальних планах заочної та денної форми навчання однієї і тієї ж спеціальності різних форм підсумкового контролю (за денною формою – екзамен, а за заочною – залік); відсутність штатних докторів наук за фундаментальним та фаховим циклом дисциплін тощо. Суд прийшов до висновку, що навіть часткове усунення позивачем виявлених недоліків не дасть законних підстав для продовження здійснення освітньої діяльності. Тому оскаржуваний наказ Міністерства освіти і науки України від 16 липня 2009 р. № 2675-л «Про результати ліцензування, акредитації та атестації» визнаний таким, що відповідає вимогам норм чинного законодавства, а позовні вимоги – необґрунтованими та такими, що не підлягають задоволенню.

Якість вищої освіти гарантується проведенням стандартизації. Одним із обов'язкових документів, який структурно входить до державних стандартів вищої освіти, є освітньо-кваліфікаційна характеристика фахівця, оскільки цей документ визначає зміст майбутньої професії. Аналіз справи № 22ц-6273/2009 р., яку розглянув Апеляційний суд Донецької області [565], вказує на протилежне – абітурієнти не знають змісту цього документа, або й взагалі про

його наявність. Так при вступі до вищого навчального закладу в абітурієнта склалася думка, що диплом спеціаліста з фізичної реабілітації надасть йому можливість працювати в лікувально-профілактичних закладах як на посаді спеціаліста з фізичної реабілітації, так і на інших: медсестра з масажу, інструктор з лікувальної фізкультури. Коли ж після закінчення університету, особа звернулася до медичних закладів з питання працевлаштування за отриманою в університеті спеціальністю, з'ясувалось, що посада спеціаліста з фізичної реабілітації в установах охорони здоров'я не передбачена, а посади медичних працівників мають право займати тільки спеціалісти з медичною освітою. Однак в даному випадку університет виконав всі зобов'язання, передбачені договором про навчання, і забезпечив отримання вищої освіти за спеціальністю фізична реабілітація, тому апеляційна скарга була відхилена, а рішення місцевого суду залишено без змін.

У ряді випадків особи не можуть повноцінно реалізувати право на освіту через нерозуміння суті тих чи інших базових його категорій. Особливо наочно це проявляється при реалізації ними права на вищу освіту. Аналіз справ дає підстави стверджувати, що абітурієнти або їх батьки іноді не розуміють різниці між поняттями «спеціальність» та «спеціалізація», сутності «післядипломна освіта» тощо. Нерозуміння змісту цих понять не сприяє повноцінній реалізації права на освіту, призводить в майбутньому до конфліктних ситуацій між студентами та вищими навчальними закладами.

В Єдиному державному реєстрі судових рішень чимало є справ, зміст яких вказує на те, що доволі часто випускники того чи іншого вузу оспорюють здобуту спеціальність. Причина спорів криється в тому, що абітурієнти не уважно читають або й взагалі не ознайомлені з дозвільною документацією, яка надає право вузам здійснювати ту чи іншу діяльність у сфері освіти. Крім того, прагнучи будь-якою ціною здійснити набір студентів, вузи іноді приховують від абітурієнтів достовірну інформацію, вводять їх в оману, здійснюючи підміну спеціалізації замість спеціальності, чим порушують не лише законодавство про освіту, але й про захист прав споживачів. Наприклад,

не знаючи того, що спеціалізація, на відміну від спеціальності, вказується лише в додатку до диплома про вищу освіту, який без диплома недійсний, чимало випускників, отримуючи диплом, переживають розчарування.

Аналіз справ свідчить і про те, що здобуваючи післядипломну освіту, громадяни часто не розуміють правової суті поняття «перепідготовка». Вони розраховують отримати диплом, виготовлений на основі фотокомп'ютерних технологій, тобто пластикову картку, натомість, їм вручають картонний. Так зі змісту справи № 2-1230/2009 р., яку розглянув Приморський районний суд м.Одеси, вбачається, що позивачці було видано диплом про перепідготовку, в якому зазначено, що особа закінчила факультет інституту інноваційної та післядипломної освіти одного з національних університетів та їй присвоєно кваліфікацію спеціаліста з міжнародно-економічних відносин. Проте позивачка вважала, що університет не виконав умови договору, оскільки вона сподівалася отримати диплом про вищу освіту, а не диплом спеціаліста про перепідготовку. Своїм рішенням суд відмовив особі в задоволенні позовних вимог та довів, що післядипломна освіта в значенні Закону України «Про вищу освіту» є повною вищою освітою [465].

Отже, діяльність судів загальної юрисдикції з вирішення справ, які виникають у сфері освіти, є однією з форм захисту права на освіту. Такий захист забезпечує: а) попередження та припинення порушення права на освіту; б) відновлення порушеного права на освіту; в) відшкодування заподіяної особі майнової та/або моральної шкоди; г) притягнення правопорушників до юридичної відповідальності. Приймаючи правозастосовні акти з конкретних справ, суди загальної юрисдикції не лише захищають порушене суб'єктивне право на освіту – їх діяльність має й превентивне значення, оскільки опосередковано впливає на поведінку інших осіб, не причетних до справи.

Не дивлячись на те, що національні судові системи кожної з європейських країн суттєво відрізняються між собою, для поліпшення захисту права на освіту судами загальної юрисдикції в Україні вважаємо корисним врахування їх досвіду. За висновками І. Назарова, який провів порівняльне

дослідження судових систем Європейського Союзу та України, такі країни, як Франція, Велика Британія та Німеччина продовжують удосконалювати свої судові системи. Головна мета їх модернізації полягає в тому, щоб підвищити ефективність роботи суду, покращити якість і зменшити вартість правосуддя, скоротити строки розгляду заяв, надати більше можливостей громадянам для альтернативного вирішення спорів [304, с. 385]. Вважаємо, що в окресленому напрямі необхідно реформувати також і судову систему України.

Для поліпшення судового захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні, зокрема й права на освіту, важливе значення мають концептуальні засади Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки. Передусім такі напрями судової реформи, як забезпечення незалежності, безсторонності та неупередженості суддів; оптимізація суддівського врядування і системи кар'єрного просування суддів та підвищення їх професійного рівня; підвищення ефективності правосуддя та забезпечення його прозорості та відкритості; оптимізація повноважень судів різних юрисдикцій, реорганізація системи виконання судових рішень та підвищення ефективності виконавчого провадження тощо [428].

Особливе місце в механізмі забезпечення прав людини і громадянина в Україні та європейських країнах належить конституційній юстиції. Правовий статус конституційного суду визначається в: ст. 137-147 Конституції Австрії, ст. 159-165 Іспанської конституції, ст. 93-94 (а також в ряді інших, які не систематизовані в одному розділі) Конституції ФРН, ст. 147-153 Конституції України, ст. 125 Російської Федерації, ст. 116 Конституції Республіки Білорусь.

У конституційному праві всіх означених держав, крім України та Білорусі, існує інститут конституційної скарги, що робить захисні повноваження цього органу більш дієвими. Відсутність можливості громадянам безпосередньо подавати скаргу до Конституційного Суду України з питань конституційності положень певних правових актів не сприяє захисту порушених прав. У даному випадку порушується одна з умов ефективності судового захисту – його доступність. Відтак, існує потреба забезпечити

громадян можливістю подавати конституційну скаргу до Конституційного Суду України, тобто ініціювати спеціальну процедуру щодо захисту прав (зокрема й права на освіту), якщо вони порушені або звужені будь-яким правовим актом.

Як показує практика діяльності конституційної юстиції, важливим правовим засобом захисту прав і свобод людини і громадянина є можливість направляти звернення до Конституційного Суду України щодо тлумачення Конституції та законів України. Але задля справедливості варто відмітити, що ця можливість вітчизняним законодавством дещо звужена, оскільки для того, щоб направити таке звернення, особа повинна обґрунтувати наявність неоднозначного застосування положень законів України судами, іншими органами державної влади за умови, що це може призвести або призвело до порушення її конституційних прав і свобод. Як зазначає В. Кампо, громадяни іноді порушують у своїх конституційних зверненнях питання, які мають важливе суспільне і практичне значення для правової системи загалом, однак Конституційний Суд України відмовляє їм у розгляді за відсутністю передбачених законом підстав. Тому необхідно урівняти права громадян та органів влади щодо звернення до Конституційного Суду України з питань тлумачення Конституції та законів України [148, с. 60-69].

Разом з тим цілком очевидно, що, здійснюючи офіційну інтерпретацію Конституції та законів України, Конституційний Суд України сприяє їх однозначному розумінню та застосуванню, чим забезпечує охорону та захист фундаментальних прав та свобод людини, серед яких «значну увагу... приділяє й так званим правам «другого покоління», а саме – соціальним і економічним» [533, с. 9]. З усіх категорій справ, розглянутих Конституційним Судом України, дві стосуються безпосередньо сфери освіти – про доступність і безоплатність освіти [458] та про безоплатне користування шкільними підручниками [459].

Частково торкаються права на освіту справи про використання державної мови у навчальному процесі в навчальних закладах України [463] та визначення стажу наукової роботи наукових та науково-педагогічних працівників [460]. Ще

одним прикладом може слугувати справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації [461].

У порівняльному аспекті доцільно звернутися до аналізу практики діяльності Конституційного Суду Російської Федерації щодо захисту ним права на освіту. Так цей судовий орган висловив правову позицію в 38-ми постановках з приводу таких питань, як забезпечення гарантій рівності прав і обов'язків громадян в здобутті загальнодоступної і безкоштовної освіти, загальнодоступності і безоплатності дошкільної освіти, гарантій і компенсацій працівникам, що поєднують роботу з навчанням в навчальних закладах вищої і середньої професійної освіти тощо [512, с. 107-125].

Вважаємо, що вивчення правових позицій з питань освіти Конституційного Суду України сприятиме кращому розумінню сутності права на освіту, а також його гарантованості. Аналіз Рішення Конституційного Суду України у справі про доступність і безоплатність освіти дає підстави стверджувати про його важливість для гарантування права на освіту, особливо щодо однозначного розуміння та застосування таких базових категорій, як «право на освіту», «доступність освіти», «безоплатність освіти», сутності забезпечення державою доступності та безоплатності дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах, збереження мережі дошкільних навчальних закладів, надання згоди на їх реорганізацію чи ліквідацію.

Згідно з правовою позицією Конституційного Суду України поняття права на освіту означає право людини на здобуття певного обсягу знань, культурних навичок, професійної орієнтації, які необхідні для нормальної життєдіяльності в умовах сучасного суспільства. У даному контексті важливим видається розуміння органом конституційної юрисдикції поняття «освіта» як цілеспрямованого процесу виховання і навчання з метою набуття встановлених державою освітніх рівнів.

Цінним є те, що Конституційний Суд України визначив сутність поняття «доступність освіти», вказавши, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту і держава має створити можливості реалізувати це право. Роз'яснюючи сутність «доступність дошкільної і загальної середньої освіти», орган конституційної юрисдикції наголосив, що на відміну від значення «доступність вищої освіти», перше слід розуміти як гарантію права кожного на здобуття такої освіти, якому кореспондує обов'язок держави забезпечити реалізацію цього права. Доступність вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах полягає у створенні державою відповідних умов, за яких особа змогла б реалізувати своє право на здобуття вищої освіти на основі конкурсного відбору, з урахуванням своїх здібностей та інтересів у вільному виборі типу вищого навчального закладу, напрямку підготовки і спеціальності, профілю навчання.

Орган конституційної юрисдикції дійшов висновку, що «безоплатність» рівнів освіти у державних і комунальних навчальних закладах, зазначених у положеннях ч. 3 ст. 53 Конституції України, слід розуміти як можливість здобуття освіти у цих закладах без оплати, тобто без внесення плати у будь-якій формі за освітні послуги, відповідно до державного стандарту. Забезпечення безоплатності освіти на всіх рівнях є однією з гарантій її доступності. Вона забезпечується фінансуванням навчальних закладів державної і комунальної форм власності за рахунок державних і місцевих бюджетних асигнувань, що не виключає можливості фінансування галузі освіти за рахунок розвитку позабюджетних механізмів залучення додаткових коштів, як це визначено законодавством про освіту.

З огляду на ті проблеми, які переживає нині українське суспільство, важливими є роз'яснення Конституційного Суду України щодо влаштування дітей у дошкільні навчальні заклади державної і комунальної форм власності та збереження їх мережі. Не обмежуючи право дітей на дошкільну освіту і не ставлячи її здобуття в залежність від бажання батьків, судовий орган акцентував увагу на тому, що сім'я зобов'язана сприяти здобуттю дитиною

освіти у дошкільних та інших навчальних закладах або забезпечити дошкільну освіту в сім'ї відповідно до вимог Базового компонента дошкільної освіти. Крім того, Конституційний Суд України висловив правову позицію щодо покладення державою на органи управління системою дошкільної освіти обов'язку ведення обліку дітей дошкільного віку та здійснення контролю за виконанням вимог щодо їх навчання. Стосовно такого «наболілого» питання, як збереження мережі дошкільних навчальних закладів, то орган конституційної юрисдикції роз'яснив, що забороняється безпідставна ліквідація дошкільних установ лише державної і комунальної форм власності, а щодо інших рішення про ліквідацію приймається засновником (власником) за погодженням з відповідним органом виконавчої влади з питань освіти.

Заслуговує на увагу Рішення Конституційного Суду України від 21 листопада 2002 р. №18-рп/2002 (справа про безоплатне користування шкільними підручниками) [459], в якому він сформулював свою правову позицію щодо означеного питання. Суд роз'яснив, що безоплатність користування шкільними підручниками в загальноосвітніх навчальних закладах безпосередньо не впливає з поняття «безоплатність освіти», проте для учнів загальноосвітніх державних і комунальних навчальних закладів шкільні підручники мають бути доступними і надаватися їм у безоплатне користування, що є однією з державних гарантій щодо здобуття обов'язкової повної загальної середньої освіти. Конституційний Суд України визнав шкільний підручник традиційним, інтегруючим та організуючим засобом засвоєння учнями знань. При цьому поставив у залежність ефективність здобуття освіти від забезпечення доступу учнів до шкільних підручників та визначив їх наявність чи відсутність важливим критерієм якості освіти. Конституційний Суд України зазначив, що обов'язок створити умови для здобуття повної загальної середньої освіти в державних і комунальних навчальних закладах Конституцією України покладено на державу. Відтак, в результаті прийнятого рішення, було підтверджено обов'язок держави фінансувати у повному обсязі процес навчання учнів у межах Державного стандарту загальної середньої освіти,

надаючи можливість учням безоплатно користуватися шкільними підручниками.

Таким чином, Конституційний Суд України забезпечує однозначне розуміння змісту норм права, що регулюють суспільні відносини у сфері освіти, сприяючи практичній їх реалізації. Адже рішення Конституційного Суду України мають нормативний, загальнообов'язковий характер, тому всі органи публічної влади повинні діяти відповідно до даного акту тлумачення норм права.

Крім офіційного тлумачення Конституції та законів України, Конституційний Суд України визнає конституційність правових актів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, чим утверджує не лише верховенство Основного Закону України, але й непорушність прав і свобод людини. До прикладу можна навести згадувані вище справи про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації та про безоплатне користування шкільними підручниками. У результаті розгляду першої справи було визнано неконституційним положення абзацу 2 ч. 1 ст. 39 Закону України «Про вищу освіту» від 17 січня 2002 р. № 2984-III як таке, що суперечить положенням ч. 1, 2 ст. 43, ч. 1, 2 ст. 24 Конституції України. На підставі Рішення Конституційного Суду України №18-рп/2002 від 21 листопада 2002 р. втратили чинність положення Постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення плати за користування підручниками в загальноосвітніх школах» від 31 серпня 1996 р. №1031 як такі, що визнані неконституційними в частині встановлення плати за користування шкільними підручниками в загальноосвітніх державних і комунальних навчальних закладах. Як наслідок, правова позиція Суду щодо окресленого питання зумовила згодом втрату чинності загалом цього підзаконного нормативного акту. Як бачимо, прикладів невідповідності певних правових актів у сфері освіти Конституції України небагато, що, з одного боку, загалом позитивно характеризує діяльність органів влади, а з іншого, вказує на

те, що Конституційний Суд України «ще не став правовим інструментом у руках самих громадян» [148, с. 65].

Отже, особливість захисту права на освіту конституційною юстицією в Україні полягає в тому, що він здійснюється опосередковано, а саме шляхом конституційного контролю та надання офіційного тлумачення Конституції і законів з питань освіти. Одним із напрямків розвитку гарантування даного права є запровадження інституту конституційної скарги, тобто письмового клопотання особи до органу конституційної юстиції щодо визнання неконституційним правового акта, який порушує або звужує права і свободи людини і громадянина, закріплені в конституції держави.

Для захисту права на освіту, як і для інших прав, пріоритетними є національні механізми їх забезпечення, тоді як міжнародні правозахисні системи захисту щодо внутрідержавних мають додатковий характер. Обов'язок особи – вичерпати внутрішні засоби правового захисту, перш ніж звертатися до Європейського суду з прав людини (далі – Суд), встановлює Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. За змістом п.1 ст. 32, статей 33, 34, п. 1 ст. 46 і 47 Конвенції юрисдикція Суду охоплює всі питання, які стосуються тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї [126].

Згідно з ч. 1 ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV [373], суди при розгляді справ застосовують Конвенцію та практику Суду як джерело права. У зв'язку з цим, доцільність аналізу матеріалів практики діяльності Суду загалом та щодо захисту права на освіту зокрема має неабияке значення.

За роки діяльності Суду склався унікальний механізм захисту основних прав людини, зокрема й права на освіту. На наш погляд, особливості правових позицій Європейського Суду щодо захисту права на освіту полягають у: а) визнанні необхідності права на освіту для розвитку інших прав; б) неприпустимості дискримінації в освіті за будь-якими ознаками; в) визначенні змісту права на освіту через право доступу до навчальних закладів, право на

ефективну освіту та право офіційного визнання здобутої освіти; г) захисті плюралізму в освіті; д) розгляді порушення права на освіту в системному зв'язку з іншими фундаментальними правами людини; ж) врахуванні правового регулювання права на освіту на національному рівні та конкретної ситуації, що складається.

У статті 2 Першого протоколу до Конвенції вказується, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати освіту і навчання відповідно до їхніх релігійних і світоглядних переконань. Конвенція не зобов'язує держави до вчинення активних дій у забезпеченні права на освіту, проте водночас забороняє позбавляти будь-кого даного права. Суд, керуючись Конвенцією та Протоколами до неї, проявляє нетерпимість до позбавлення права на освіту, що можна продемонструвати на прикладі справи «Тімішев проти Росії» [547]. Зокрема, у зв'язку з відсутністю у заявника міграційної карти, його дітям було відмовлено у відвідуванні школи. Російське ж законодавство не передбачає використання права на освіту залежно від місця проживання і реєстрації батьків. Відтак, діти заявника були позбавлені права, яке гарантується національним законодавством, а їх відрахування зі школи не відповідало вимогам ст. 2 Першого протоколу. Суд підкреслив, що в демократичному суспільстві право на освіту є необхідним для розвитку інших прав людини та відіграє настільки важливу роль, що обмежувальне тлумачення першого речення статті 2 Першого протоколу до Конвенції не відповідає меті даного становища.

Для глибшого розуміння змісту права на освіту велике значення має рішення Суду в справі щодо окремих аспектів регламентування використання мов у навчальному процесі в Бельгії (Бельгійська мовна справа, 1968 р.) [Див. : 263, с. 363]. Так законодавство Бельгії дозволяло дітям, які розмовляли фламандською мовою і проживали у різних франкомовних регіонах, відвідувати школи з викладанням фламандською мовою в сусідніх районах, але позбавляло такого права франкомовних дітей. Суд визнав це порушенням положення про

недискримінацію згідно з статтею 14 у поєднанні з порушенням статті 2 Першого протоколу. На думку даного органу, право на освіту потребує врегулювання з боку держави, але таке регулювання ніколи не повинно наносити шкоду змісту цього права чи суперечити іншим правам, що проголошені у Конвенції. Суд висловив позицію, відповідно до якої держава не має права перешкоджати людині вільно реалізовувати право на освіту, тобто скористатися можливостями доступу до освіти, що створені в конкретній державі. Такий доступ є тільки частиною права на освіту. Для того, щоб право на освіту реалізувалося, необхідно, щоб особа могла отримувати користь від здобутої освіти, щоб вона офіційно визнавалася.

Для глибшого розуміння сутності права на освіту важливим є рішення у справі «Кембелл і Косанс проти Сполученого Королівства» (1982 р.), в якому Суд розмежує поняття «освіта» і «навчання». Так сутність освіти Суд тлумачить як цілісний процес, за допомогою якого дорослі передають молодому поколінню свої погляди, культуру та інші цінності, тоді як навчання зводиться до викладання, тобто передачі знань та інтелектуального розвитку [263, с. 359].

Характерно, що при винесенні рішень Суд бере до уваги правове регулювання того чи іншого питання на національному рівні та реальну ситуацію, яка складається. Зокрема, розглядаючи справу «К'ельдсен, Буск Мадсен і Педерсен проти Данії» [216], в якій батьки оскаржували введення в школах навчального предмета «Статева освіта», Суд врахував, що діти з різних джерел без зусиль отримують інформацію про статеve життя. Введення ж вказаного предмета в школах переслідує мету викласти інформацію більш коректно, точно, об'єктивно та науково, тобто якісніше. Суд прийшов до висновку, що законодавство, яке оскаржується, не посягає на релігійні та філософські переконання заявників тією мірою, як це забороняється другим реченням статті 2 Першого протоколу. Крім того, в батьків є право вибору – віддати дітей на навчання до приватних шкіл, які добре субсидіюються державою, або забезпечити домашньою освітою. Суд підкреслив важливість

забезпечення плюралізму в освіті, який необхідний для збереження «демократичного суспільства» таким, яким воно представлене в Конвенції, покладаючи це завдання саме на державу.

Стаття 2 Першого протоколу зобов'язує поважати право батьків забезпечувати дітям освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань. У зв'язку з цим, подібні спори неоднаразово були предметом розгляду Суду. Зокрема, дослідивши справу «Лаутсі проти Італії», Суд визнав, що обов'язкова наявність символу певної конфесії у місцях, які належать до сфер управління державних органів (наприклад, у класах шкіл), обмежує право батьків навчати своїх дітей відповідно до своїх переконань і право дітей сповідувати чи не сповідувати певну релігію. Суд дійшов висновку, що цим порушується стаття 2 Першого протоколу до Конвенції у поєднанні зі статтею 9, тому призначив сплатити заявниці 5000 євро як компенсацію моральної шкоди [176, с.121-122].

Зі змісту справи «Аппель-Ірганг проти Німеччини» вбачається, що батьки оскаржували встановлений державою обов'язок відвідувати уроки етики, вважаючи, що це порушує релігійний нейтралітет. Проте Суд відзначив, що відповідно до Закону Німеччини «Про шкільну освіту» мета уроків етики полягає у вивченні фундаментальних її питань поза культурним, етнічним та релігійним походженням дітей, а тому згадані уроки відповідають принципам плюралізму та об'єктивності, встановленим статтею 2 Першого протоколу до Конвенції. Також Суд звернувся до рішення Федерального конституційного суду, у якому відзначалося, що відповідно до змісту курсу етики вчителям забороняється здійснювати неналежний вплив на учнів. Тому він дійшов висновку, що запровадження обов'язкового вивчення етики у школі не є перевищенням свободи з боку органів влади, покладеної в основу статті 2 Першого протоколу до Конвенції. А відтак, органи влади не зобов'язані звільняти ученицю від вивчення відповідного шкільного курсу [177, с. 120-121].

Істинно прецедентною стала справа «Лейла Шахин проти Туреччини». 23 лютого 1998 року віце-канцлер Стамбульського університету видав циркуляр,

згідно з яким студенти у бородах і студентки в мусульманських хустках не допускати до лекцій і семінарів. Студентка 5-го курсу медичного факультету Лейла Шахин не лише не послухалася, але і подала до суду на університет, заявивши, що це є втручанням в її приватне життя і що порушені її фундаментальні права. Так народилася справа про хустку – «Лейла Шахин проти Туреччини». Суд розбирав її в 2002 р. і не погодився з позивачкою з наступних міркувань. Заборона на носіння хустки існувала задовго до циркуляра віце-канцлера і навіть до вступу Лейли до університету. Із цього приводу існує спеціальне роз'яснення конституційного суду Туреччини про те, що дозвіл студенткам «закривати шию і голову вуаллю або хусткою, виходячи з релігійних переконань», суперечить конституції країни. Заборона на носіння в стінах університету мусульманських хусток обґрунтована принципами секуляризму, який за конституцією є гарантом демократичних ідеалів, свободи і рівності [601].

Висновки до розділу 4.

Гарантії права на освіту – це сукупність об'єктивних і суб'єктивних загальносоціальних умов і правових засобів, що забезпечують реалізацію, захист та охорону права на освіту. Усім видам гарантій притаманні такі ознаки: 1) інструментальний (умови, засоби, способи, фактори, чинники) і діяльнісний (забезпечують повну і всебічну реалізацію, захист та охорону прав, свобод і обов'язків) зміст; 2) системність; 3) загальність використання кожним; 4) об'єктивний (умови і засоби, які створюються суспільством і державою) і суб'єктивний характер (залежать від активної позиції суб'єкта права); 5) взаємозв'язок і взаємодія соціальних і правових умов, засобів і способів гарантування прав, свобод, обов'язків людини; 6) багатоманітність виразу.

Загальні гарантії права на освіту – сукупність економічних, політичних, ідеологічних (духовних) умов, що забезпечують реалізацію права на освіту.

Юридичні гарантії права на освіту – це система правових засобів, що забезпечують повноцінну реалізацію, захист і охорону права на освіту. Їм властиві такі ознаки: вони є явищами правової дійсності; конкретизовані в

нормативно-правових актах; реалізуються органами держави, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, учасниками освітнього процесу у межах повноважень для забезпечення права на освіту; об'єктом їх гарантування є право на освіту.

Доктринальні підходи щодо класифікації юридичних гарантій права на освіту пропонується доповнити такими критеріями: вид правовідносин у сфері освіти (гарантії освітніх правовідносин та гарантії правовідносин тісно пов'язаних з освітніми); правові форми діяльності держави та інших уповноважених суб'єктів (правотворчі, правозастосовні, правоправотлумачні гарантії); онтологічний статус (гарантії сфери правосвідомості та гарантії матеріального світу); суб'єктивна сторона правової дійсності (правосвідомість, правова культура, правова доктрина); методи впливу на правову поведінку учасників освітнього процесу (правостимулюючі та правообмежувальні гарантії) та інші.

З метою розвитку гарантій права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду слід забезпечити: реальну автономію навчальних закладів; функціонування національних і незалежних структур оцінки якості освіти; академічну мобільність студентів і викладачів; реконструкцію, будівництво і модернізацію навчальних закладів та розвиток їх матеріально-технічної бази; впровадження багатоканального фінансування навчальних закладів; інтеграцію освіти, науки та виробництва; проведення державою, органами місцевого самоврядування, роботодавцями активної соціальної політики, спрямованої на оптимальне соціальне забезпечення осіб, які навчаються; втілення у суспільну свідомість ідеї про цінність людини, її прав і свобод, зокрема й права на освіту.

Для удосконалення порядку формування Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти пропонується доповнити ч. 2 ст. 19 Закону України «Про вищу освіту» формальними вимогами до членів, які обираються до його складу. З метою забезпечення реалізації права на академічну мобільність пропонується унормувати види, форми та правовий статус її

учасників шляхом доповнення Закону України «Про вищу освіту» розділом «Академічна мобільність учасників освітнього процесу».

Важливою гарантією права на освіту є проведення державою, органами місцевого самоврядування, роботодавцями активної соціальної політики, яка виражається в соціальному забезпеченні осіб, що навчаються. У даному контексті пропонується в Законі України «Про освіту» закріпити поняття, принципи соціального захисту осіб, які навчаються, визначити систему цих заходів (безоплатне користування підручниками, навчальними посібниками, забезпечення харчуванням, стипендіями та іншими грошовими виплатами, одягом і взуттям, місцем проживання в гуртожитку, гарантування охорони здоров'я, організація транспортного сполучення, надання кредиту на пільгових умовах для здобуття вищої освіти, відпусток тощо) та розкрити їх зміст і механізм реалізації.

В українському суспільстві особливої уваги потребують гарантії розвитку інклюзивної освіти. Проблема конституційно-правового забезпечення права на освіту осіб з особливими освітніми потребами в Україні вимагає законодавчого розв'язання у напрямі відповідності міжнародним актам про права інвалідів. Комплексне вирішення даного питання вбачається шляхом його врегулювання в окремому розділі «Освіта осіб з особливими освітніми потребами» Закону України «Про освіту». Пропонується висвітлити у ньому поняття «особа з особливими освітніми потребами» (особа з інвалідністю, що потребує додаткової підтримки для забезпечення права на освіту). Крім того, необхідно врегулювати питання забезпечення цих осіб спеціальними підручниками та навчальними посібниками, соціальним супроводом до навчальних закладів; довузівської їх підготовки; фінансування та матеріально-технічного забезпечення навчальних закладів, підготовки педагогічних та науково-педагогічних кадрів для гарантування рівного доступу особам з особливими освітніми потребами до освіти.

Стверджується, що реальність права на освіту можлива лише за умов високорозвиненої суспільної та індивідуальної культури його членів,

культивування у суспільній свідомості ідеї про цінність людини, повагу до її прав і свобод, зокрема й права на освіту.

Для забезпечення права на освіту надзвичайно важливо на рівні базового закону конкретизувати державні гарантії його реалізації, тому пропонуємо статтю 3 Закону України «Про освіту» викласти у новій редакції.

З метою забезпечення права на освіту необхідно у Законі України «Про освіту» закріпити норму про те, що Президент України є гарантом реалізації права на освіту, а також врегулювати інститут освітнього омбудсмена, зокрема визначити його права і обов'язки, набуття та припинення повноважень, гарантії діяльності. Крім того, потрібно в абз. 2 ст. 11 даного закону визнати такий орган управління освітою, як Кабінет Міністрів України, доповнивши при цьому Закон України «Про освіту» ст. 11¹ «Повноваження Кабінету Міністрів України у сфері освіти».

З огляду на практику децентралізації управління у сфері освіти в європейських країнах необхідно оптимізувати повноваження Міністерства освіти і науки України та здійснити їх перерозподіл між даним міністерством, місцевими органами управління освітою та навчальними закладами.

Для комплексного врегулювання відносин контролю у сфері освіти варто передбачити в Законі України «Про освіту» окремий розділ «Контроль у сфері освіти», в якому визначити поняття, повноваження органів державного та громадського контролю у даній сфері.

Відповідно до ст. 19 Конституції України необхідно в Законі України «Про вищу освіту» визначити повноваження центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері освіти, шляхом здійснення державного контролю за діяльністю вищих навчальних закладів та відповідно внести доповнення до ст. 12 та ст. 13 цього закону.

З метою посилення правозахисної діяльності громадських об'єднань у сфері освіти потрібно доповнити ст. 171 Кодексу адміністративного судочинства України правом на оскарження нормативно-правових актів органів виконавчої влади, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, органів

місцевого самоврядування та інших владних суб'єктів, коли ці акти не застосовуються до громадських об'єднань, але при цьому останні захищають права, свободи та законні інтереси осіб, щодо яких буде застосовано ці акти.

Необхідно удосконалити конституційно-правовий статус профспілок, їх об'єднань у частині забезпечення прав осіб, які навчаються, зокрема й права на освіту, шляхом доповнення Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» відповідною статтею щодо їх повноважень.

Ефективність захисту права на освіту забезпечується системною діяльністю судів конституційної та загальної юрисдикції, а у випадку вичерпності всіх національних механізмів – Європейським Судом з прав людини. Особливість захисту права на освіту конституційною юстицією в Україні полягає в тому, що він здійснюється опосередковано, а саме шляхом конституційного контролю та надання офіційного тлумачення Конституції України та законів з питань освіти. Тому, враховуючи досвід Австрії, Німеччини, Іспанії, Росії, пропонуємо вдосконалити статус Конституційного Суду України в частині правозахисної його функції шляхом запровадження інституту конституційної скарги. Правозахисна діяльність судів загальної юрисдикції у практичній площині потребує посилення реалізації принципів доступності, оперативності, результативності і особливо незалежності та неупередженості такого захисту. Гарантією права на освіту є правові позиції Європейського Суду з прав людини, які спрямовані на його захист. Даний судовий орган виходить з того, що право на освіту є необхідним як для розвитку окремої людини, так і для забезпечення реалізації її інших прав, тому кожен має скористатися тими можливостями, які створені в конкретних державах для здобуття освіти.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні автором розв'язано наукову проблему розробки цілісної концепції конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду, що включає проведення комплексного аналізу законодавства у частині забезпечення права на освіту, наукових праць, а також практичних проблем реалізації, захисту та охорони права на освіту. Дисертанткою визначено наукові поняття та категорії за темою дослідження, обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства, яке регулює право на освіту. Підсумком дослідження стало формулювання таких висновків і пропозицій:

1. Генеза концептуальних засад права на освіту у правовій думці Західної Європи відбувся в чотири етапи: 1) період протоправорозуміння; 2) становлення ідеї права на освіту як природного права, спрямованого на задоволення індивідуальних потреб людини та інтересів держави; 3) утвердження ідеї про необхідність здобуття освіти в синтезованих християнсько-наукових знаннях як важливого засобу вдосконалення кожної людини і суспільства загалом; 4) розвиток науково обґрунтованої ідеї права на освіту у сформованих концепціях праворозуміння.

2. Становлення і розвиток ідей права на освіту в Україні пройшли такі етапи: 1) зародження ідеї права на освіту в християнсько-наукових ученнях IX–XVIII ст.; 2) утвердження ідеї права на освіту в плюралістичних теоріях праворозуміння XIX – поч. XX ст.; 3) становлення ідеї права на освіту за радянських часів (20-ті роки XX ст. – 1991 р.); 4) відродження плюралістичних теоретико-методологічних підходів до вивчення права на освіту (з 1991 р.).

Еволюція концепції права на освіту в Україні у співвідношенні до західноєвропейської парадигми цього права має певні особливості: зародження ідеї права на освіту через соціально-економічні, політичні, ідеологічні умови в українській правовій думці відбулося у більш пізній період; релігійні основи в поглядах українських вчених виявилися більш стійкими; концепція права на

освіту внаслідок національно-визвольних рухів в Україні була збагачена демократично-національними засадами. У радянський період право на освіту трактувалося як таке, що надане державою, у контексті критики західних і демократично-націоналістичних наукових вчень. З 1991 р. відбулося відродження плюралістичних теоретико-методологічних підходів щодо розуміння права на освіту.

3. Поєднання методологічних принципів (науковості, об'єктивності, усебічності, комплексності, історизму, конкретності), методологічних підходів (діалектичний, антропологічний, феноменологічний, герменевтичний, ціннісний, цивілізаційний), загальнонаукових і спеціальних методів сприяло достовірності дослідження та розробці цілісної концепції конституційно-правового забезпечення права на освіту в контексті європейського досвіду.

4. Інтерпретація суб'єктивного права на освіту, як юридично забезпеченої можливості кожного здобувати знання, формувати вміння, навички, особистісні властивості, інші компетентності з метою власного гармонійного розвитку та суспільства у цілому, дала змогу розкрити конституційну природу цього правового феномену та визначити його функціональне призначення.

5. Для посилення захисту права на освіту, з огляду на практику Королівства Іспанії, Республіки Австрії, Російської Федерації, запропоновано у навчальних закладах створити орган з врегулювання спорів між учасниками освітніх відносин та доповнити Закон України «Про освіту» статтю 60¹ такого змісту: «Стаття 60¹. Захист прав і законних інтересів осіб, які навчаються, батьків (осіб, які їх замінюють) неповнолітніх дітей

З метою захисту своїх прав і законних інтересів особи, які навчаються, батьки (особи, які їх замінюють) неповнолітніх дітей самостійно або через представників мають право:

звертатися до органів управління освітою та до комісії з врегулювання спорів між учасниками освітніх відносин;

використовувати інші, не заборонені законом, засоби захисту прав і законних інтересів осіб, які навчаються, та батьків (осіб, які їх замінюють) неповнолітніх дітей.».

6. Право на освіту в системі конституційних прав є базовим для розвитку інших прав людини і громадянина. Його співвідношення з іншими правами людини та громадянина дало змогу запропонувати шляхи вдосконалення конституційно-правового забезпечення права на освіту. У зв'язку з цим рекомендовано: 1) внести доповнення до ч. 1 ст. 54 Конституції України з метою гарантування свободи викладання (з огляду на практику Республіки Білорусь, Російської Федерації, Королівства Іспанії, Федеративної Республіки Німеччини); 2) доповнити абз. 8 ч. 1 ст. 51 та ч. 1 ст. 55 Закону України «Про освіту» правом на інформацію в усіх галузях знань та вільне вираження поглядів і переконань.

7. Механізм конституційно-правового забезпечення права на освіту включає такі підсистеми: механізм реалізації права на освіту; механізм захисту права на освіту; механізм охорони права на освіту.

Структуру механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту розкрито через такі його елементи: принципи права; норми права; правовідносини (суб'єкти, об'єкти, юридичні права та обов'язки); юридичні факти; юридична діяльність; система органів державної влади й органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства; правосвідомість суб'єктів права; стадії забезпечення права на освіту; гарантії реалізації права на освіту.

8. Принципами права на освіту є основоположні засади, ідеї, що визначають його сутність і загальну спрямованість розвитку. Означені принципи поділено на дві групи: 1) загальнодоступності освіти та забезпечення права кожного на освіту; свободи вибору видів освіти та пріоритетного права батьків малолітніх дітей на вибір освіти; 2) гуманістичного, демократичного характеру права на освіту; гарантованості використання права на освіту впродовж усього життя.

9. З метою законодавчого закріплення основних принципів державної політики і правового регулювання відносин у сфері освіти доцільно статтю 6 Закону України «Про освіту» викласти у такій редакції: «Стаття 6. Основні принципи державної політики і правового регулювання відносин у сфері освіти

Державна політика і правове регулювання відносин у сфері освіти ґрунтується на основних принципах:

- 11) пріоритетності освіти;
- 12) доступності освіти;
- 13) забезпечення права кожного на освіту;
- 14) гуманістичного характеру освіти;
- 15) свободи вибору видів освіти та пріоритетного права батьків на вибір освіти малолітніх дітей;
- 16) світського характеру освіти у навчальних закладах державної і комунальної форм власності;
- 17) демократичного характеру управління освітою;
- 18) автономії навчальних закладів;
- 19) гарантованості використання права на освіту впродовж усього життя;
- 20) інтеграції системи освіти України у світовий освітній простір за умови збереження і розвитку досягнень та прогресивних традицій національної школи.».

10. Для забезпечення принципу гарантованості використання права на освіту впродовж усього життя запропоновано:

доповнити Закон України «Про дошкільну освіту» статтею такого змісту: «Дитина має право на здобуття дошкільної освіти від її народження.»;

внести зміни до Конституції України (ч. 4 ст. 53) та до Закону України «Про вищу освіту» (абз. 2 ч. 1 ст. 4) такого змісту: «Кожен має право безоплатно здобувати вищу освіту у навчальних закладах державної і комунальної форм власності на конкурсній основі.»;

доповнити ст. 44 Закону України «Про вищу освіту» новою частиною такого змісту: «Прийом на основі ступеня магістра на навчання для здобуття

ступеня магістра за іншою спеціальністю здійснюється за результатами вступних випробувань.»;

викласти абз. 2 ч. 6 ст. 5 Закону України «Про вищу освіту» в такій редакції: «Особа має право здобувати ступінь доктора філософії під час навчання в аспірантурі (ад'юнктурі) або поза нею за умови успішного виконання відповідної освітньо-наукової програми та публічного захисту дисертації у спеціалізованій вченій раді.»;

доповнити абз. 2 ч. 7 ст. 5 Закону України «Про вищу освіту» реченням такого змісту: «Особа, яка має ступінь доктора філософії, має право здобувати ступінь доктора наук у докторантурі або поза нею.»;

11. Базовим елементом механізму конституційно-правового забезпечення права на освіту є норми права. Для цілісності правового регулювання відносин у сфері освіти доцільно прийняти Закон України «Про освіту» в новій редакції з врахуванням змін у правовому регулюванні відносин у сфері освіти, а згодом розробити та прийняти Освітній кодекс України (досвід Республіки Білорусь і Французької Республіки), який складатиметься із загальної та особливої частин і регулюватиме освітні відносини в усьому комплексі.

12. Правовідносини, які виникають у сфері освіти, поділяються на освітні та тісно пов'язані з освітніми. Особливості освітніх правовідносин зумовлені комплексним характером норм, які їх регулюють, сферою освіти, об'єктами, з приводу яких вони виникають, суб'єктним складом, правовим становищем учасників цих відносин.

13. З метою забезпечення права на якісну вищу освіту, за прикладом країн Європи, запропоновано внести до Закону України «Про вищу освіту», податкового законодавства заохочувальні для роботодавців норми щодо участі їх представників у розробці освітніх програм; діяльності державних екзаменаційних комісій; забезпечення практичної підготовки студентів як у навчальних закладах, так і безпосередньо в організаціях за профілем навчання.

14. Для усунення розбіжностей у конституційно-правовому регулюванні обов'язкової освіти для дітей старшого дошкільного віку, запропоновано

внести доповнення до ст. 53 Конституції України такого змісту: «Дошкільна освіта дітей старшого дошкільного віку є обов'язковою». Водночас, у Законі України «Про освіту» доцільно передбачити санкцію за порушення конституційного права на обов'язковий рівень освіти загалом (досвід Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Французької Республіки).

15. Для удосконалення конституційно-правового статусу батьків (осіб, які їх замінюють), як учасників освітніх правовідносин, запропоновано статтю 60 Закону України «Про освіту» доповнити абзацом такого змісту: «Батьки або особи, які їх замінюють, мають переважне право на освіту та виховання своїх дітей».

16. Гарантії права на освіту автором поділено на загальні та юридичні. Останнім притаманні такі ознаки: вони є явищами правової дійсності; конкретизовані в нормативно-правових актах; реалізуються органами держави, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, учасниками освітнього процесу у межах повноважень для забезпечення права на освіту; об'єктом їх гарантування є право на освіту. Пропонується доповнити існуючу класифікацію юридичних гарантій права на освіту такими критеріями: правові форми діяльності держави та інших уповноважених суб'єктів (правотворчі, правозастосовні, правотлумачні гарантії); онтологічний статус (гарантії сфери правосвідомості та гарантії матеріального світу); суб'єктивна сторона правової дійсності (правосвідомість, правова культура, правова доктрина); методи впливу на правову поведінку учасників освітнього процесу (правостимулюючі та правообмежувальні гарантії) та ін.

17. З метою розвитку гарантій права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду варто забезпечити: реальну автономію навчальних закладів; функціонування національних і незалежних структур оцінки якості освіти; академічну мобільність студентів і викладачів; реконструкцію, будівництво і модернізацію навчальних закладів та розвиток їх матеріально-технічної бази; впровадження багатоканального фінансування навчальних

закладів; інтеграцію освіти, науки та виробництва; проведення державою, органами місцевого самоврядування, роботодавцями активної соціальної політики, спрямованої на оптимальне соціальне забезпечення осіб, які навчаються; належні умови для реалізації права на освіту особам з особливими освітніми потребами; втілення у суспільну свідомість ідеї про цінність людини, її прав і свобод, зокрема й права на освіту.

18. Провідна роль у забезпеченні права на освіту належить Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, Міністерству освіти і науки України, місцевим органам управління освітою тощо.

Для підвищення ефективності гарантування права на освіту органами державної влади запропоновано:

1) статтю 3 Закону України «Про освіту» викласти в такій редакції:
«Стаття 3. Право на освіту. Державні гарантії права на освіту

1. Кожен має право на освіту.

2. Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

3. Держава гарантує доступність і безоплатність здобуття дошкільної, повної загальної середньої, професійної, вищої освіти в навчальних закладах державної і комунальної форм власності, а також здобуття освіти упродовж всього життя.

4. Кожен має право безоплатно здобувати вищу освіту в навчальних закладах державної і комунальної форм власності на конкурсній основі.

5. Право на освіту гарантується незалежно від віку, громадянства, місця проживання, статі, кольору шкіри, соціального і майнового стану, національності, мови, походження, стану здоров'я, ставлення до релігії, наявності судимості, а також інших обставин.

6. Право на освіту забезпечується державою шляхом:

функціонування розгалуженої мережі навчальних закладів, наукових установ, баз проходження практик;

вільного вибору видів освіти та форм навчання;

здійснення соціального захисту осіб, які навчаються;

фінансування підготовки фахівців за рахунок видатків з державного і місцевих бюджетів;

створення умов для здобуття освіти особами з особливими освітніми потребами.»;

2) у Законі України «Про освіту» закріпити норму про те, що Президент України є гарантом реалізації права на освіту (з огляду на досвід Республіки Білорусь);

3) визначити повноваження Кабінету Міністрів України як органу управління освітою шляхом доповнення Закону України «Про освіту» статтею 11¹ такого змісту: «Стаття. 11¹ Повноваження Кабінету Міністрів України у сфері освіти

Кабінет Міністрів України у сфері освіти:

забезпечує проведення державної політики у сфері освіти;

гарантує доступність освіти;

забезпечує розробку та виконання загальнодержавних програм розвитку освіти;

вживає заходів щодо захисту права на освіту осіб, які навчаються;

видає у межах повноважень нормативно-правові акти з питань освіти;

вживає заходів щодо створення матеріально-технічної бази та інших умов, необхідних для розвитку освіти;

засновує премії та стипендії Кабінету Міністрів України за особливі досягнення у сфері освіти та визначає порядок їх призначення;

забезпечує здійснення контролю за дотриманням законодавства про освіту;

здійснює інші повноваження у сфері освіти, передбачені законами України.»;

4) запровадити посаду Уповноваженого з прав людини у сфері освіти (освітнього омбудсмена) та визначити його права й обов'язки, порядок набуття та припинення повноважень, гарантії діяльності (досвід Республіки Австрії,

Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Російської Федерації та інших держав);

5) оптимізувати повноваження Міністерства освіти і науки України та здійснити їх перерозподіл між цим міністерством, місцевими органами управління освітою та навчальними закладами. При цьому варто розширити повноваження органів місцевого самоврядування у сфері освіти та забезпечити автономні права навчальним закладам;

6) у Законі України «Про освіту» передбачити окремий розділ «Контроль у сфері освіти», у якому визначити поняття контролю, його види, систему та повноваження органів, порядок здійснення (досвід Республіки Австрії, Федеративної Республіки Німеччини, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Французької Республіки, Королівства Іспанії).

19. Для удосконалення здійснення державного контролю за діяльністю вищих навчальних закладів запропоновано до органів управління у сфері вищої освіти віднести центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері освіти (ст. 12 Закону України «Про вищу освіту»), та доповнити ст. 13 цього закону частиною 2, яку викласти у такій редакції: «2. Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері освіти:

1) здійснює контроль за виконанням вищими навчальними закладами положень Конституції, законів України та інших нормативно-правових актів у сфері вищої освіти;

2) вивчає роботу органів управління вищою освітою щодо реалізації ними державної політики у сфері вищої освіти, ефективності управління вищими навчальними закладами;

3) проводить комплексні перевірки вищих навчальних закладів, контролює проведення атестаційної експертизи та координує роботу, пов'язану з програмно-методичним забезпеченням атестації цих навчальних закладів;

4) здійснює планові заходи державного контролю в системі вищої освіти з періодичністю залежно від ступеня ризику від провадження господарської діяльності з надання освітніх послуг;

5) здійснює інспектування вищих навчальних закладів з питань організації освітньої і науково-методичної роботи, використання науково-педагогічного потенціалу та матеріальних ресурсів, розвитку матеріально-технічної бази і соціальної сфери;

6) аналізує роботу вищих навчальних закладів щодо дотримання ними нормативно-правових актів у галузі вищої освіти, дає оцінку відповідності їх діяльності стандартам вищої освіти, вносить пропозиції щодо усунення негативних і поширення позитивних тенденцій у розвитку вищої освіти;

7) своєчасно інформує органи управління вищою освітою про терміни і наслідки проведення перевірок підпорядкованих їм навчальних закладів, уживає необхідних заходів щодо усунення виявлених порушень і недоліків;

8) бере участь у підготовці і розгляді проектів рішень з питань реформування вищої освіти, прогнозування розвитку системи вищої освіти та її організаційно-правового забезпечення;

9) здійснює методичне керівництво і координацію роботи органів управління вищою освітою з питань організації і проведення контрольних заходів та атестації підпорядкованих їм навчальних закладів;

10) здійснює контроль за якістю підготовки осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах;

11) вивчає стан організації виробничої практики здобувачів вищої освіти, працевлаштування випускників вищих навчальних закладів;

12) здійснює інші повноваження, визначені законами та покладені на нього актами Президента України. У зв'язку з цим частину другу – шосту статті 13 вважати відповідно третьою – сьомою.»

20. З метою підвищення ефективності захисту права на освіту громадськими об'єднаннями доцільно доповнити ст. 171 Кодексу адміністративного судочинства України в частині їх права на оскарження

нормативно-правового акту органів виконавчої влади, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування та інших владних суб'єктів, якщо цей акт не застосовується до громадських об'єднань, але вони захищають права, свободи та законні інтереси осіб, щодо яких буде застосовано ці акти.

Крім того, запропоновано доповнити Закон України «Про профспілки, їх права та гарантії діяльності» статтею 21¹ такого змісту: «Стаття 21¹. Повноваження профспілок, їх об'єднань щодо захисту прав осіб, які навчаються, та здійснення громадського контролю за дотриманням законодавства про освіту.

Профспілки, їх об'єднання:

захищають право на освіту та інші права осіб, які навчаються;

беруть участь у розробленні та здійсненні державної політики у сфері освіти, соціального захисту осіб, які навчаються;

погоджують проекти нормативно-правових актів, що містять права та обов'язки осіб, які навчаються;

вносять пропозиції органам державної влади, органам місцевого самоврядування щодо прийняття або внесення змін до нормативно-правових актів та усунення порушень чинних норм законодавства у сфері освіти;

створюють служби правової допомоги, громадські інспекції, комісії та затверджують положення про них;

здійснюють громадський контроль за дотриманням законодавства про освіту, зокрема, щодо надання якісних освітніх послуг, соціальних пільг, виплати стипендій, створення безпечних і нешкідливих умов організації навчально-виховного процесу, належного медичного обслуговування, громадського харчування, культури та відпочинку, житлово-побутових умов осіб, які навчаються;

проводять незалежну експертизу умов організації освітнього процесу, проходження навчальних і виробничих практик;

вносять подання керівникам навчальних закладів, які є обов'язкові до розгляду, та одержують аргументовані відповіді на них.».

21. Ефективність захисту права на освіту значною мірою забезпечується системною діяльністю судів конституційної та загальної юрисдикції, а у випадку вичерпності всіх національних механізмів – Європейським Судом з прав людини. Правозахисна діяльність судів загальної юрисдикції потребує реформування, зокрема і в частині захисту права на освіту. З огляду на досвід Республіки Австрії, Федеративної Республіки Німеччини, Королівства Іспанії, Російської Федерації вказано на доцільність впровадження в Україні інституту конституційної скарги.

Гарантією права на освіту є правові позиції Європейського Суду з прав людини, зміст яких полягає у тому, що: а) право на освіту є базовим для розвитку інших прав; б) дискримінація у сфері освіти за будь-якими ознаками неприпустима; в) право на освіту передбачає доступ до навчальних закладів, якісну освіту та офіційне визнання здобутої освіти; г) у галузі освіти забезпечується плюралізм; д) захист права на освіту здійснюється у системному зв'язку з іншими фундаментальними правами; ж) при розгляді справ з питань освіти враховується особливість правового регулювання права на освіту на національному рівні та ситуація, що складається в конкретному випадку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алебастрова И. А. Социальные права : конституционные обещания или привидения ? / И. А. Алебастрова // Государство и право. – 2010. – № 4. – С. 30–38.
2. Александров Н. Г. Законность и правоотношения в советском обществе / Александров Н. Г. – М. : Госюриздат, 1955. – 176 с.
3. Александров Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма / Александров Н. Г. – М. : Госюриздат, 1961. – 269 с.
4. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / Алексеев С. С. – М. : Юрид. лит., 1966. – 187 с.
5. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. / Алексеев С. С. – М. : Юрид. лит., 1981–1982. –
Т. 1. – 1981. – 359 с.
6. Алексеев С. С. Правовые средства : постановка проблемы, понятие, классификация / С. С. Алексеев // Советское государство и право. – 1987. – № 6. – С. 12–19.
7. Альонкін О. А. Діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини як гаранта забезпечення суб'єктивного права особистості / О. А. Альонкін // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 1. – С. 107–114.
8. Американские просветители. Избранные произведения : в 2 т. / [пер. с англ. ; сост. Н. М. Гольдберг ; под общ. ред. Б. Э. Быховского]. – М. : Мысль, 1968–1969. –
Т. 2. – 1969. – 445 с.
9. Андрусишин Б. Освітнє право в процесі його становлення і розвитку / Б. Андрусишин // Держава і право у світлі сучасної юридичної думки : зб. наук. праць на пошану академіка Ю. С. Шемшученка. До 75-річчя від дня народження. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2010. – С. 124–129.
10. Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини) / Т. Андрусяк. – Львів : Світ, 1998. – 192 с.

11. Андрущенко В. Формування єдиних освітніх пріоритетів. Стаття друга: Болонський процес [Електронний ресурс] // В. Андрущенко, У. Науменко // Вісник Інституту розвитку дитини : зб. наук. праць. – 2011. – № 15. – Режим доступу :

http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vird/2011_15/index.htm.

12. Андрущенко В. Формування єдиних освітніх пріоритетів. Стаття перша: Лісабонські домовленості [Електронний ресурс] / В. Андрущенко, У. Науменко // Вісник Інституту розвитку дитини : зб. наук. праць. – 2011. – № 14. – Режим доступу :

http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vird/2011_14/index.htm.

13. Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / [рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1999–1999. –

Т. V: Россия конец XIX–XX вв. – 1999. – 829 с.

14. Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / [рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1999–1999. –

Т. I: Античность. Восточные цивилизации / [ред. Л. Р. Сюкияйнен]. – 1999. – 750 с.

15. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1976–1983. –

Т. 4. – 1983. – 830 с.

16. Астахов В. В. К вопросу о кодификации образовательного законодательства / В. В. Астахов // Становлення освітнього права в Україні : програма і матеріали Наук.-практ. семінару, 04 жовт. 2010 р. / редкол.: О. А. Довгаль (відп. ред.) та ін. – Харків : Вид-во НУА, 2010. – С. 19–21.

17. Базылев Б. Д. Юридическая ответственность (Теоретические вопросы) / Базылев Б. Д. – Красноярск : Изд-во Красноярского ун-та, 1977. – 72 с.

18. Бакаев О. В. Навчальний заклад / О. В. Бакаев // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –

Т. 4: Н–П. – 2002. – 720 с.

19. Бакаєва К. О. Студент / К. О. Бакаєва // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –

Т. 5: П–С. – 2003. – 736 с.

20. Барабашева Н. С. Правовой статус вузов в СССР / Барабашева Н. С. – М. : Изд-во МГУ, 1979. – 216 с.

21. Батанов О. В. Місцевий уповноважений з прав територіальної громади в механізмі захисту прав людини (проблеми теорії та практики) / О. В. Батанов // Право України. – 2001. – № 2. – С. 45–51.

22. Беларусское образование в контексте международных показателей. Аналитическое издание [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://edu.gov.by/ru/main.aspx?guid=18201>.

23. Беякович Н. Н. Права человека и политика: философско-правовые основы / Беякович Н. Н. – Минск : Амалфея, 2009. – 412 с.

24. Бичко І. Юркевич Памфіл / І. Бичко, В. Солодько // Мала енциклопедія етнодержавознавства / [редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.

25. Білозьоров Є. В. Правові гарантії захисту прав і свобод людини в Україні: реалії та проблеми / Є. В. Білозьоров // Адвокат. – 2009. – № 8. – С. 26–30.

26. Білозьоров Є. Правові гарантії забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні / Є. Білозьоров // Юридична Україна. – 2011. – № 3. – С. 4–10.

27. Бобровник С. В. Дозвіл правовий / С. В. Бобровник // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –

Т. 2: Д–Й. – 1999. – 744 с.

28. Бобровник С. В. Обов'язок юридичний / С. В. Бобровник // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –

Т. 4: Н–П. – 2002. – 720 с.

29. Бойко А. М. Соціалізація / А. М. Бойко // Енциклопедія освіти / [гол. ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 834–835.
30. Болдырев С. Н. Гарантии как технико-юридические средства обеспечения прав и свобод личности / С. Н. Болдырев // Общество и право. – 2010. – № 5 (32). – С. 18–21.
31. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні / Болотіна Н. Б. – К. : Знання, 2005. – 381 с.
32. Большая психологическая энциклопедия / [под ред. Н. Дубенюк]. – М. : ЭКСМО, 2007. – 544 с.
33. Большая Советская энциклопедия : в 30 т / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – [3-е изд.]. – М. : Сов. энцикл., 1970–1978. –
Т. 29: Чаган – Экс-ле-Бен. –1978. – 640 с.
34. Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Боняк Валентина Олексіївна. – К., 2005. – 205 с.
35. Боргош Ю. Фома Аквинский / Ю. Боргош ; [пер. с пол. М. Гуренко]. – [2-е изд.]. – М. : Изд-во «Мысль», 1975. – 183 с.
36. Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М. : Статут, 2001. – 842 с.
37. Братасюк М. Г. Людська гідність як джерело Європейських стандартів прав людини / М. Г. Братасюк // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 3. – С. 85–94.
38. Братасюк М. Г. Реалізація права : доктринальний аспект / М. Г. Братасюк // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 6. – С. 36–42.
39. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права / Братусь С. Н. – М. : Госюриздат, 1950. – 368 с.
40. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность. Очерк теории / Братусь С. Н. – М. : Юрид. лит., 1976. – 215 с.

41. Буличева Н. А. Сучасні правові та організаційні проблеми фінансування вищої освіти в Україні / Н. А. Буличева, Ю. І. Пивовар // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – Вип. 44. – С. 411–416.
42. Бутнев В. В. К понятию механизма защиты субъективных прав / В. В. Бутнев // Субъективное право: проблемы осуществления и защиты. – Владивосток : Изд-во Дальневосточного ун-та, 1989. – С. 5–17.
43. Вавилин Е. В. Осуществление и защита гражданских прав / Вавилин Е. В. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – 360 с.
44. Валеев Р. Г. Освітнє право України : [навч. посібник] / Валеев Р. Г. – Луганськ : Луганська правова фундація, 2011. – 287 с.
45. Василевич Г. А. В поиске правовых решений / Василевич Г. А. – Минск : Право и экономика, 2010. – 235 с.
46. Василевич Г. А. Конституционное правосудие / Василевич Г. А. – Минск : Право и экономика, 2012. – 326 с. – (Серия «Юридическое обозрение»).
47. Василевич Г. А. Конституционное правосудие на защите прав и свобод человека / Василевич Г. А. – Минск : Право и экономика, 2003. – 208 с.
48. Вашук О. М. Конституційно-правовий статус громадських організацій України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Вашук Оксана Миколаївна ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2004. – 17 с.
49. Вдовіченко С. Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду / С. Вдовіченко, В. Кампо // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 5. – С. 60–70.
50. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
51. Венедиктова И. В. Стандарты образования как необходимое условие оказания образовательных услуг / И. В. Венедиктова // Становлення освітнього права в Україні : програма і матеріали Наук.-практ. семінару, 04 жовт. 2010 р. /

редкол.: О. А. Довгаль (відп. ред.) та ін. – Харків : Вид-во НУА, 2010. – С. 41–42.

52. Вентцель К. Н. Отдѣленіе школы от государства и декларация прав ребенка / К. Н. Вентцель. – М. : Типо-литографія Т-ва И. Н. Кушнеревъ и К., 1918. – 16 с.

53. Веприцький Р. С. Правове регулювання захисту соціально-економічних прав людини в сфері праці : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Веприцький Роман Сергійович ; Харківський нац. ун-т. внутр. справ. – Харків, 2008. – 22 с.

54. Верланов С. Європейська соціальна хартія: нові можливості захисту прав людини в Україні / С. Верланов // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 6. – С. 7–10.

55. Верланов С. Особливості соціальних, економічних та культурних прав людини: до сучасних дискусій / С. Верланов // Юридична Україна. – 2005. – № 9. – С. 11–17.

56. Верланов С. Практика Європейського Суду з прав людини як інструмент захисту соціально-економічних прав людини / С. Верланов // Юридична Україна. – 2007. – № 1. – С. 10–15.

57. Верланов С. О. Захист Конституційним Судом соціальних прав людини і громадянина / С. О. Верланов // Судова практика. – 2010. – № 3. – С. 21–26.

58. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Витрук Н. В. – М. : Наука, 1979. – 229 с.

59. Вища освіта сповільнює старіння людини – вчені [Електронний ресурс] // Українська правда життя. – 2013. – 04 лютого. – Режим доступу :

<http://life.pravda.com.ua/health/2011/05/12/78476/>.

60. Волинка К. Забезпечення прав і свобод особи (форма захисту) / К. Волинка // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003–2011. –

Т. II: Права людини у контексті поліцейської діяльності. – 2005. – С. 271.

61. Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Волинка Катерина Григорівна ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2000. – 16 с.
62. Волкова Н. П. Педагогіка : [посібник для студ. вищ. навч. закл.] / Волкова Н. П. – К. : Видавничий центр «Академія», 2003. – 576 с. – (Альма-матер).
63. Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: питання теорії і практики : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.02. / Волошин Юрій Олексійович. – К., 2010. – 513 с.
64. Востриков П. П. Публичный интерес и функции государства: логика взаимосвязи [Електронний ресурс] / П. П. Востриков // Электронное научное издание «Вестник ВВАГС». – Режим доступа : <http://www.nauka.vvags.ru>.
65. Галай В. О. Характеристика недержавних організацій із захисту прав пацієнтів в Україні / В. О. Галай // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2009. – № 3. – С. 154–158.
66. Гальперин П. Я. Формирование знаний и умений на основе теории поэтапного усвоения умственных действий / П. Я. Гальперин, Н. Ф. Талызина. – М. : Изд-во МГУ, 1968. – 135 с.
67. Ганшина К. А. Французко-русский словарь / Ганшина К. А. – М. : «Русский язык», 1977. – 912 с.
68. Гасанов К. К. Основные права человека: Вопросы неотчуждаемости / Гасанов К. К. – М. : ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2003. – 64 с.
69. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра]. – К. : Юніверс, 2000. – 336 с.

70. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук : в 3 т. / Гегель Г. В. Ф. – М. : Мысль, 1974–1977. –

Т. 3: Философия духа. – 1977. – 471 с.

71. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / К. А. Гельвецій ; [пер. з фр. В. Підмогильного]. – К. : Основи, 1994. – 416 с.

72. Гербарт И. Ф. Психология / И. Ф. Гербарт ; [предисловие В. Куренного]. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2007. – 288 с.

73. Гетьманцева Н. Д. Засіб, спосіб і форма захисту трудових прав / Н. Д. Гетьманцева, І. Г. Козуб // Адвокат. – 2009. – № 11 (110). – С. 37–42.

74. Гіда Є. Права людини (охорона і захист) / Є. Гіда // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003–2011. –

Т. II: Права людини у контексті поліцейської діяльності. – 2005. – С. 759–760.

75. Гладун З. С. Право на здоров'я (політико-правові аспекти) / З. С. Гладун // Український часопис прав людини. – 1996. – № 1. – С. 7–13.

76. Глезерман Г. Е. Интерес как социологическая категория / Г. Е. Глезерман // Вопросы философии. – 1966. – № 10. – С. 15–26.

77. Глущенко П. Гарантії юридичні / П. Глущенко // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003–2011. –

Т. II: Права людини у контексті поліцейської діяльності. – 2005. – С. 78.

78. Головій Л. В. Організаційно-правові засади надання освітніх послуг вищими навчальними закладами України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Головій Людмила Василівна ; Нац. ун-т. біоресурсів і природокористування України. – К., 2010. – 16 с.

79. Головченко В. В. Юридична термінологія : [довідник] / В. В. Головченко, В. С. Ковальський. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 219 с.
80. Голопич І. М. Самоосвіта : шлях виявлення/конструювання ідентичності довжиною у життя / І. М. Голопич // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філософія. Філософські перипетії. – 2012. – № 992. – С. 131–133.
81. Гольдберг Н. М. Томас Пейн / Гольдберг Н. М. – М. : Мысль, 1969. – 198 с.
82. Гончаренко С. У. Гуманізація освіти / С. У. Гончаренко // Енциклопедія освіти / [гол. ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 156–158.
83. Гончаренко С. У. Знання / С. У. Гончаренко // Український педагогічний словник. – К. : Либідь, 1997. – С. 137.
84. Гончаренко С. У. Навички / С. У. Гончаренко // Український педагогічний словник. – К. : Либідь, 1997. – С. 221.
85. Гончаренко С. У. Навички в навчанні / С. У. Гончаренко // Український педагогічний словник. – К. : Либідь, 1997. – С. 221.
86. Гончаренко С. У. Освіта / С. У. Гончаренко // Енциклопедія освіти / [гол. ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 614–616.
87. Гончаренко С. У. Уміння / С. У. Гончаренко // Енциклопедія освіти / [гол. ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 338.
88. Гончаров А. Поняття соціального захисту / А. Гончаров // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 10. – С. 126–129.
89. Гордей О. Система чинників і фінансові показники вимірювання рівня життя населення / О. Гордей // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 10. – С. 222–226.
90. Гордєєв В. В. Правова природа юридичного факту / В. В. Гордєєв // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – Вип. 51. – С. 732–737.
91. Государственное управление народным образованием в СССР / [отв. ред. М. А. Биндер]. – Алма-Ата : Наука Казахской ССР, 1980. – 192 с.

92. Гражданское право : учебник : в 4 т. / [Ем В. С., Козлова Н. В., Корнеев С. М. и др.] ; отв. ред. Е. А. Суханов. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 720 с.
93. Гревцов Ю. И. К правопониманию: правовые отношения в связи с юридическими фактами и нормами права / Ю. И. Гревцов // Право України. – 2010. – № 4. – С. 148–155.
94. Гречка Я. Р. Особливості державно-громадського управління освітою в Польщі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управ. : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / Я. Р. Гречка. – К., 2009. – 18 с.
95. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав / Грибанов В. П. – [2-е изд., стереотип.]. – М. : Статут, 2001. – 411 с. – (Классика российской цивилистики).
96. Гринько Г. Ф. Очерки советской просветительской политики / Гринько Г. Ф. – Харьков : Путь Просвещения, 1923. – 194 с.
97. Гриньов А. В. Знання як основний ресурс сучасної економіки / А. В. Гриньов, О. А. Компанієць // Академічний огляд. – 2010. – № 1 (32). – С. 16–21.
98. Гуренко М. М. Зародження та становлення ідеї гарантій прав і свобод людини і громадянина у ліберальній теоретико-правовій думці : [монографія] / Гуренко М. М. – К. : Логос, 2000. – 167 с.
99. Гуренко М. М. Розвиток політико-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина : [монографія] / Гуренко М. М. – К. : Логос, 2002. – 252 с.
100. Гусарев С. Д. Юридична діяльність : методологічні та теоретичні аспекти : [монографія] / Гусарев С. Д. – К. : Знання, 2005. – 350 с.
101. Декларация о праве на развитие от 04 декабря 1986 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_301.

102. Дерев'янку Б. В. Напрями удосконалення фінансової основи господарювання навчальних закладів / Б. В. Дерев'янку // Економіка та право. – 2012. – № 1 (32). – С. 106–112.
103. Дженіс Марк. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування / Дженіс М., Кей Р., Ентоні Б. – К. : АртЕк; Будапешт : Ін-т конституційної і законодавчої політики, 1997. – 624 с.
104. Дзвінчук Д. Право на освіту. Між деклараціями й практикою / Д. Дзвінчук, Г. Стасюк // Віче. – 2007. – № 11. – С. 29–32.
105. Дзоз В. Освітня справа як складник гуманітарної політики держави / В. Дзоз // Вища освіта України. – 2004. – № 4. – С. 37–40.
106. Дидро Д. Собрание сочинений : в 10 т. / Д. Дидро ; [под общ. ред. И. К. Луппола]. – М.–Л. : Academia, 1935–1947. – Т. 10: Rossica. Произведения, относящиеся к России. – 1947. – 571 с.
107. Добровольский А. А. Исковая форма защиты права. Основные вопросы учения об иске / Добровольский А. А. – М. : Изд-во МГУ, 1965. – 190 с.
108. Добрянський С. Вихідні засади основоположних прав людини: сучасні інтерпретації / С. Добрянський // Вісник Львівського університету. Серія: Юридична. – 2011. – Вип. 53. – С. 12–22.
109. Довбня В. Костянтин Ушинський як фундатор філософсько-освітньої думки України / В. Довбня // Філософія освіти. – 2007. – № 1 (6). – С. 231–245.
110. Додіна Є. Є. Адміністративно-правовий статус громадських організацій в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Додіна Євгенія Євгенівна ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2002. – 21 с.
111. Долежан В. Проблеми визначення статусу прокуратури у діяльності Конституційної Асамблеї / В. Долежан // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2012. – № 3 (27). – С. 16–21.

112. Дольникова Л. А. Конституционное право на образование советских граждан : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Государственное право и управление; советское строительство; административное право; финансовое право» / Дольникова Людмила Александровна ; Саратов. юрид. ин-т. им. Д. И. Курского. – Саратов, 1984. – 15 с.
113. Дорохова Г. А. Законодательство о народном образовании. Теоретические проблемы совершенствования / Г. А. Дорохова ; [отв. ред. И. Л. Бачило]. – М. : Наука, 1985. – 158 с.
114. Дорохова Г. А. Новое в законодательстве о народном образовании / Г. А. Дорохова // Советское государство и право. – М. : Наука, 1974. – № 3. – С. 25–39.
115. Дорохова Г. А. Управление народным образованием в СССР / Дорохова Г. А. – М. : Юрид. лит., 1965. – 179 с.
116. Драгоманов М. П. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов ; [упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук ; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри]. – К. : Либідь, 1991. – 688 с. – («Пам'ятки історичної думки України»).
117. Драгоманов М. П. Неправда – непросвіта / М. П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні твори : в 2 т. – К. : Наукова думка, 1970–1970.– Т. 2. – 1970. – С. 397–398.
118. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / М. П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні твори : в 2 т. – К. : Наукова думка, 1970–1970.– Т. 2. – 1970. – С. 330–367.
119. Дудченко В. В. Природне право та історія (За вченням Лео Штрауса) / В. В. Дудченко // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – Вип. 47. – С. 9–14.

120. Дьюи Д. Реконструкция в философии. Проблемы человека / Д. Дьюи ; [пер. с англ., послесл. и примеч. Л. Е. Павловой]. – М. : Республика, 2003. – 494 с.
121. Европейская конвенция об эквивалентности периодов университетского образования (ETS № 021) [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_538.
122. Европейская социальная хартия : справочник / [пер. с фр. ; ред. Л. И. Гецелевич]. – М. : Междунар. отношения, 2000. – 264 с.
123. Економічний енциклопедичний словник : у 2 т. / [Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І.] ; за ред. С. В. Мочерного. – Львів : Світ, 2005–2005. –
Т. 1: А-Н. – 2005. – 616 с.
124. Європейська конвенція про академічне визнання університетських кваліфікацій (ETS № 32) від 14 грудня 1959 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_064.
125. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню: закони і законодавчі акти. – К. : Фенікс, 2004. – 20 с.
126. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: застосування в Україні / Офіційне видання. – К. : Мінюст України, 2006. – 176 с.
127. Європейська культурна конвенція 1954 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 41. – Ст. 2781.
128. Єдиний реєстр громадських формувань. Реєстр громадських організацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.minjust.gov.ua/0/18501>.

129. Живулина Т. Л. Права человека в современных теориях правопонимания : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. / Живулина Тамара Леонидовна. – Нижний Новгород, 2006. – 167 с.
130. Завадская Л. Н. Механизм реализации права / Завадская Л. Н. – М. : Наука, 1992. – 285 с.
131. Заворотченко Т. М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Заворотченко Тетяна Миколаївна ; Ін-т. держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2002. – 19 с.
132. Заворотченко Т. М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Заворотченко Тетяна Миколаївна. – К., 2002. – 220 с.
133. Заворотченко Т. М. Міжнародно-правові гарантії політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні / Т. М. Заворотченко // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Юридичні науки. – 2011. – № 1 (1). – С. 46–49.
134. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена Резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Ст. 3103.
135. Загальна теорія держави і права : підручник для студ. юрид. вищ. навч. закладів / [ЦвікМ. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. та ін.]; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с.
136. Загальна теорія держави і права / [за ред. В. В. Копейчикова]. – К. : Юрінком, 1997. – 320 с.
137. Заєць А. П. Суб'єкт права / А. П. Заєць // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 5: П–С. – 2003. – 736 с.

138. Замалеев А. Ф. Восточнославянские мыслители: Эпоха Средневековья / Замалеев А. Ф. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1998. – 270 с.
139. Ильин Е. П. Психология воли / Ильин Е. П. – СПб. : Изд-во «Питер», 2000. – 288 с.
140. Ильин И. А. Понятие права и силы: опыт методологического анализа / Ильин И. А. – М. : Типо-лит. тов. И. Н. Кушнеров и К^о, 1910. – 243 с.
141. Ильин И. А. Сочинения : в 2 т. / Составитель Ю. Т. Лисица. – М. : Медиум, 1993 – (Из истории отечественной философской мысли) –
Т. 1: Философия права. Нравственная философия. – 1993. – 510 с.
142. Иоффе О. С. Вина и ответственность по советскому праву / О. С. Иоффе // Советское государство и право. – 1972. – № 9. – С. 34–43.
143. Иоффе О. С. Советское гражданское право: Курс лекций. Общая часть. Право собственности. Общее учение об обязательствах : [учеб. пособие для юрид. высш. учеб. заведений] / Иоффе О. С. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1958. – 511 с.
144. Испанская конституция [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://vivovoco.rsl.ru/VV/LAW/SPAIN.HTM>.
145. Ісаєнко С. А. Компетенція і компетентність фахівця у контексті його професіоналізму [Електронний ресурс] / С. А. Ісаєнко, О. В. Ільїна // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка. Психологія. Філософія. – 2011. – Вип. 159. – Ч. 4. – Режим доступу :
http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/nvnau_ppf/texts.html.
146. Іскендеров Е. Правозахисна діяльність прокуратури в Україні / Е. Іскендеров // Юридичний вісник. – 2012. – № 2. – С. 144–149.
147. Калпинская О. Е. Право на образование и механизм его реализации в системе МВД России: теоретико-прикладной аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Калпинская Ольга Евгеньевна. – СПб., 2005. – 193 с.
148. Кампо В. Деякі проблеми розвитку конституційної юстиції в Україні / В. Кампо // Право України. – 2010. – № 6. – С. 60–69.

149. Кампо В. Європейська конвенція 1950 року та проблеми прав захисту громадян у діяльності Конституційного Суду України / В. Кампо // Вісник Конституційного суду України. – 2011. – № 4/5. – С. 104–113.
150. Кампо В. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та Конституційний Суд України (окремі аспекти міжнародно-комфортного тлумачення Конституції України) / В. Кампо, М. Савчин, Н. Сергієнко // Право України. – 2010. – № 10. – С. 186–198.
151. Кант И. Сочинения : в 6 т. / Имануил Кант. – М. : Изд-во «Мысль», 1963–1966. –
Т. 4. – Ч. 1: Основы метафизики нравственности. – 1965. – 543 с.
152. Карпачова Н. Уповноважений ВР України з прав людини (українська модель омбудсмена) / Н. Карпачова // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003–2011. –
Т. II: Права людини у контексті поліцейської діяльності. – 2005. – С. 1078–1083.
153. Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав дитини в Україні : Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. До 20-річчя ратифікації Україною Конвенції ООН про права дитини / Ніна Іванівна Карпачова. – К. : Омбудсман України, 2010. – 230 с.
154. Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні : Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [Електронний ресурс] / Н. І. Карпачова. – Режим доступу :
http://www.ombudsman.kiev.ua/d_06_3.htm.
155. Карпенко М. М. Перспективи реалізації в Україні концепції освіти потягом життя: чинники і механізми / М. М. Карпенко // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 4 (21). – С. 45–51.
156. Квинтилиан М. Ф. Марка Фабія Квинтиліана двенадцять книгъ риторическихъ наставлений / М. Ф. Квинтилиан ; [пер. с лат. А. Никольскимъ]. – СПб. : В тип. Императ. Росс. Акад., 1834. – Ч. I. – 483 с.

157. Кеворкова В. В. Особливості нормативного регулювання права на працю в Україні / В. В. Кеворкова // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України : зб. наук. праць. Серія: Право та державне управління. – 2011. – № 1. – С. 33–38.
158. Кельман М. С. Методологічна ситуація у сучасному правознавстві / М. С. Кельман // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 1. – С. 3–11.
159. Керимов Д. А. Методология права : предмет, функции, проблемы философии права / Керимов Д. А. – М. : Изд-во СГУ, 2008. – 521 с.
160. Кистяковский Б. К вопросу о самостоятельной украинской культуре / Б. Кистяковский // Русская мысль. – 1911. – № 5. – С. 131–146.
161. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский. – М. : М. и С. Сабашниковы, 1916. – 704 с.
162. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский ; [сост., примеч., указ. В. В. Сапова]. – СПб. : РХГИ, 1999. – 800 с. – (Русская социология XX века).
163. Кількість дітей, які не відвідують школу, знову зростає, особливо в Африці [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://osvita.ua/school/news/29917/print>.
164. Ковальський В. Уповноважений ВР України з прав людини (діяльність) / В. Ковальський // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003–2011. – Т. II: Права людини у контексті поліцейської діяльності. – 2005. – С. 1077–1078.
165. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35-36, № 37. – Ст. 446.
166. Кодекс образования Франции. Законодательная часть [Електронний ресурс] / [под общ. ред. В. М. Филиппова ; науч. ред. и предисл.

А. Н. Козырин ; введ. Г. Ф. Ткач]. – М. : Статут, 2003. – 270 с. – Режим доступу :

<http://www.lexed.ru/books>.

167. Кодекс Республики Беларусь об образовании от 13 января 2011 г. № 243-З [Электронный ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.bs.by/Cache/Page/325443.pdf>.

168. Козарезенко Л. Інституційні основи розвитку сфери освітніх послуг в Україні / Л. Козарезенко // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 8. – С. 69–73.

169. Козырин А. Н. Актуальные проблемы развития образовательного законодательства Российской Федерации / А. Н. Козырин // Ежегодник Российского образовательного законодательства. – 2006. – Т. 1. – С. 13–37.

170. Козюбра М. Права людини і верховенство права / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 2. – С. 24–35.

171. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 4. – С. 10–21.

172. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні : [навч. посібник] / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.

173. Коломієць Ю. М. Гідність людини як юридична категорія [Електронний ресурс] / Ю. М. Коломієць, І. А. Задерій // Право і безпека. – 2011. – № 2 (39). – Режим доступу :

http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pib/2011_2/PB-2/PB-2_3.pdf.

174. Комаров С. А. Личность. Права и свободы. Политическая система / С. А. Комаров, И. В. Ростовщиков. – СПб. : Изд-во Юрид. ин-та, 2002. – 336 с.

175. Комзюк Л. Т. Драгоманівська конституційно-правова концепція політичної самостійності України і ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Комзюк Леонід Трохимович ; Унів-т. внутр. справ. – Харків, 1999. – 18 с.

176. Комюніке Секретаря Європейського суду з прав людини стосовно рішення у справі «Лаутсі проти Італії» («Lautsi v. Italy») // Юридичний вісник. – 2010. – № 2. – С. 121–122.
177. Комюніке Секретаря Європейського суду з прав людини стосовно ухвали про неприйнятність у справі «Апель-Ірганг проти Німеччини» («Appel-Irrgang v. Germany») // Юридичний вісник. – 2010. – № 2. – С. 120–121.
178. Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні від 11 квітня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_308.
179. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок / Українська правнича фундація. – К. : Вид-во «Право», 1995. – 24 с. – (Міжнародні документи ООН з прав людини).
180. Конвенція про мінімальний вік для прийому на роботу від 26 червня 1973 р. № 138 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_054.
181. Конвенція про права дитини / Держ. ком. України у справах сім'ї та молоді. – К. : ПрінтІксПрес, 1999. – 32 с.
182. Конвенція про права інвалідів : резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 61/106, прийнята на 61 сесії ГА ООН / [офіц. пер.]. – Вінниця : Вид. Фаціліна Л. А., [б/р.]. – 40 с.
183. Конституции государств Европы : в 3 т. / [под общ. ред. и со вступ. статей Л. А. Окунькова]. – М. : Изд-во «НОРМА», 2001–2001. –
Т. 1. – 2001. – 824 с.
184. Конституции государств Европы : в 3 т. / [под общ. ред. и со вступ. статей Л. А. Окунькова]. – М. : Изд-во «НОРМА», 2001–2001. –
Т. 2. – 2001. – 840 с.
185. Конституции государств Европы : в 3 т. / [под общ. ред. и со вступ. статей Л. А. Окунькова]. – М. : Изд-во «НОРМА», 2001–2001. –
Т. 3. – 2001. – 792 с.

186. Конституція України : наук.-практ. коментар / [редкол.: В. Я. Тацій (голова), Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін.] – Харків : Право; К. : Ін Юре, 2003. – 808 с.
187. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
188. Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 років : Проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://mon.gov.ua/ua/pr-viddil/1312/1390288033/1414672797/>.
189. Копейчиков В. В. Права человека: мифы и реальность / Копейчиков В. В. – К. : Изд-во при Киевском гос. ун-те издательского объединения «Вища школа», 1987. – 87 с.
190. Копейчиков В. В. Реализация субъективных прав граждан / В. В. Копейчиков // Советское государство и право. – 1984. – № 3. – С. 13–16.
191. Копейчиков В. В. Реальный социализм: демократия, личность, права человека / В. В. Копейчиков, З. И. Сущук. – К. : Изд-во при Киевском гос. ун-те издательского объединения «Вища школа», 1983. – 151 с.
192. Копієвська О. Р. Особливості реалізації культурних прав і свобод людини в Україні / О. Р. Копієвська // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – Симферополь, 2008. – Т. 21 (60). – № 2. – С. 106–112.
193. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов ; [предисл. И. Ю. Козлихина]. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 430 с.
194. Коробка В. М. Значення правового світогляду для правотворчості, а також правореалізації – основних стадій механізму правового регулювання / В. М. Коробка // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 3. – С. 78–93.
195. Коробцова Н. Право людини на охорону здоров'я: спеціальні гарантії дотримання / Н. Коробцова // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 1. – С. 29–32.

196. Костецька Т. А. Право людини на життя і повагу до її гідності / Т. А. Костецька // Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / [за ред. Ю. С. Шемшученка]. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2008. – 252 с.
197. Костюк В. Л. Поняття та ознаки правосуб'єктності роботодавця у контексті кодифікації трудового законодавства / В. Л. Костюк // Право України. – 2010. – № 8. – С. 95–101.
198. Красняков Є. Державна політика в галузі освіти України в контексті реалізації освіти для демократичного громадянства і прав людини / Є. Красняков // Віче. – 2011. – № 13. – С. 23–25.
199. Красняков Є. Законодавство у сфері освіти – галузь самостійна / Є. Красняков // Віче. – 2003. – № 9. – С. 60–63.
200. Красняков Є. Міжнародні нормативно-правові акти про освіту та їхній вплив на формування державної політики в галузі освіти України / Є. Красняков // Віче. – 2012. – № 14. – С. 22–26.
201. Красовська О. Ю. Знання як сучасна тенденція світогосподарського розвитку / О. Ю. Красовська // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2010. – № 2. – С. 108–114.
202. Крупская Н. К. Вопросы народного образования / Крупская Н. К. – М.; Петроград : Коммунист, 1918. – 286 с.
203. Крупская Н. К. Заветы Ленина в области народного просвещения / Крупская Н. К. – М. : Работник просвещения, 1924. – 31 с.
204. Крусян А. Громадянське суспільство в Україні як передумова сучасного українського конституціоналізму: поняття і тенденції розвитку / А. Крусян // Право України. – 2014. – № 4. – С. 17–25.
205. Кузьма Т. М. Інститут омбудсмана: процес становлення і сутність / Т. М. Кузьма // Слов'янський вісник : зб. наук. праць. – Рівне, 2011. – Вип. 11. – С. 193–197.

206. Кузьменко Ю. Законодавство про вищі навчальні заклади та його місце в законодавстві України / Ю. Кузьменко // Право України. – 2007. – № 11. – С. 130–135.
207. Кулініч О. Конституційне право на освіту в об'єктивному та суб'єктивному значенні / О. Кулініч // Юридичний вісник. – 2014. – № 1. – С. 31–36.
208. Курбатов А. Я. Сочетание частных и публичных интересов при правовом регулировании предпринимательской деятельности / Курбатов А. Я. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2001. – 211 с.
209. Курко М. Н. Адміністративно-правове регулювання вищої освіти в Україні : [монографія] / Курко М. Н. – Харків : Вид-во Харківського нац. ун-ту внутрішніх справ, 2010. – 376 с.
210. Курко М. Н. Розвиток гарантій права на освіту в Україні / М. Н. Курко // Наше право. – 2010. – № 4. – С. 145–152.
211. Курко М. Н. Стан та нормативно-правове врегулювання фінансового забезпечення освіти / М. Н. Курко // Право і безпека. – 2010. – № 1 (33). – С. 140–143.
212. Куров С. В. Защита прав и законных интересов субъектов сферы образования: факторы влияния / С. В. Куров // Право и образование. – 2011. – № 11. – С. 4–15.
213. Куров С. В. Защита прав субъектов имущественных отношений в сфере образования / С. В. Куров // Ежегодник российского образовательного законодательства. – 2009. – Т. 4. – Вып. 4 (декабрь). – С. 180–192.
214. Куров С. В. Социальная ценность и обоснованность защиты прав субъектов сферы образования / С. В. Куров // Право и образование. – 2008. – № 11. – С. 13–25.
215. Куцурубова-Шевченко О. В. Стан розвитку правового регулювання участі вищих навчальних закладів у господарських відносинах / О. В. Куцурубова-Шевченко // Юридична наука, практика, освіта : зб. наук.

праць. – Луганськ : Східноукраїнський нац. ун-т ім. Володимира Даля, 2010. – Вип. 1. – С. 241–252.

216. Кьелдсен, Буск Мадсен и Педерсен против Дании = Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark : Постановление Европейского Суда по правам человека от 07 декабря 1976 г. (извлечение) [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://european-court.ru/tag/pravo-na-obrazovanie>.

217. Лагутіна І. В. Форми захисту трудових прав працівників / Лагутіна І. В. – Одеса : Фенікс, 2008. – 160 с.

218. Лагутіна І. В. Форми захисту трудових прав працівників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Лагутіна Ірина Вікторівна ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2007. – 20 с.

219. Ладиченко В. Правова компетентність студентів економічних спеціальностей : поняття, компоненти і критерії / В. Ладиченко, А. Будас // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць / [за заг. ред. В. І. Сипченка]. – Слов'янськ : СДПУ, 2011. – Спецвип. 7. – Ч. I. – С. 198–207.

220. Ладиченко В. Проблеми та перспективи сучасної вищої юридичної освіти / В. Ладиченко // Юридична Україна. – 2011. – № 2. – С. 4–9.

221. Ладиченко В. В. Гуманістичні цінності та проблеми вищої юридичної освіти / В. В. Ладиченко // Становлення освітнього права в Україні : матеріали Наук.-практ. семінару, 04 жовтня 2010 р. / редкол.: О. А. Довгаль (відп. ред.) [та ін.]. – Харків : Вид-во НУА, 2010. – С. 76–81.

222. Лейст О. Э. Санкции в советском праве / Лейст О. Э. – М. : Госюриздат, 1962. – 238 с.

223. Ленин В. И. Основные задачи диктатуры пролетариата в России / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений : в 55 т. – [5-е изд.]. – М. : Изд-во полит. л-ры, 1967–1975. –

Т. 38. – 1970. – С. 89–102.

224. Ленин В. И. Речь на I Всероссийском съезде по просвещению 28 августа 1918 г. / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений : в 55 т. – [5-е изд.]. – М. : Изд-во полит. л-ры, 1967–1975. – Т. 37. – 1969. – С. 74–78.
225. Ленин В. И. Речь на I Всероссийском съезде учителей-интернационалистов 05 июня 1918 г. / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений : в 55 т. – [5-е изд.]. – М. : Изд-во полит. л-ры, 1967–1975. – Т. 36. – 1969. – С. 420–421.
226. Лемак В. Соціально-економічні права людини в контексті верховенства права: вітчизняний досвід закріплення та застосування / В. Лемак // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 1. – С. 40–48.
227. Лисенков С. Соціальна і особистісна цінність суб'єктивних культурних прав і свобод / С. Лисенков // Вісник прокуратури. – 2006. – № 4. – С. 69–80.
228. Лисенков С. Способи правової регламентації і реалізація суб'єктивних прав / С. Лисенков // Юридичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 93–96
229. Лисенков С. Л. Гарантії прав та свобод людини і громадянина / С. Л. Лисенков, А. П. Таранов // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 555.
230. Лисенков С. Л. Деякі питання реалізації культурних прав і свобод у практиці Європейського суду з прав людини / С. Л. Лисенков // Законодавство України: науково-практичні коментарі. – 2004. – № 9. – С. 72–81.
231. Лисенков С. Л. Культурні права / Лисенков С. Л. – К. : Либідь, 2001. – 507 с.
232. Лисенков С. Л. Основи міжнародно-правової регламентації змісту і реалізації культурних прав і свобод / С. Л. Лисенков // Законодавство України: науково-практичні коментарі. – 2005. – № 12. – С. 92–102.

233. Лисенков С. Л. Особливості регламентації змісту і реалізації об'єктивних культурних прав і свобод в Конституції України / С. Л. Лисенков // Адвокат. – 2006. – № 3. – С. 6–9.
234. Локк Дж. Сочинения : в 3 т / Дж. Локк ; [пер. с англ. А. Н. Савина ; ред. И. С. Нарский, А. Л. Субботин]. – М. : Мысль, 1985–1988. – Т. 1 / [ред., авт. вступ. статьи и примеч. И. С. Нарский]. – 1985. – 621 с.
235. Локк Дж. Сочинения : в 3 т. / Дж. Локк ; [пер. с англ. и лат.]. – М. : Мысль, 1985–1988. – Т. 3 / [ред. и сост., авт. примеч. А. Л. Субботин]. – 1988. – 668 с.
236. Ломоносов М. В. О качествах стихотворца / М. В. Ломоносов // Избранные философские произведения / [под общ. ред. и с предисл. Г. С. Васецкого]. – М. : Гос. изд-во полит. л-ры, 1950. – С. 517–532.
237. Ломоносов М. В. О необходимости преобразования Академии / М. В. Ломоносов // Избранные философские произведения / [под общ. ред. и с предисл. Г. С. Васецкого]. – М. : Гос. изд-во полит. л-ры, 1950. – С. 545–565.
238. Ломоносов М. В. О нынешнем состоянии словесных наук в России / М. В. Ломоносов // Избранные философские произведения / [под общ. ред. и с предисл. Г. С. Васецкого]. – М. : Гос. изд-во полит. л-ры, 1950. – С. 480–481.
239. Лужанський А. В. Основні ознаки конституційно-правового механізму гарантій права на доступ до правосуддя / А. В. Лужанський // Вісник Вищої ради юстиції. – 2012. – № 1 (9). – С. 44-59.
240. Лукашук И. И. Глобализация, государство, право, XXI век / Лукашук И. И. – М. : Спарк, 2000. – 279 с.
241. Луначарский А. В. Просвещение и революция : [сб. статей] / Луначарский А. В. – М. : Работник просвещения, 1926. – 431 с.
242. Луспеник Д. Д. Судочинство у справах про захист честі, гідності та ділової репутації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Луспеник Дмитро Дмитрович ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – К., 2003. – 20 с.

243. Луспеник Д. Д. Честь, гідність і ділова репутація як об'єкт судового захисту / Д. Д. Луспеник // Сучасні проблеми юридичної науки і правозастосовчої діяльності : Тези наук. доп. та повідомлень учасн. наук. конф. мол. учених (м. Харків, 20-21 грудня 2001 р.). – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого / відп. ред. М. І. Панов ; ред. и предисл. М. І. Панов [та ін.], 2002. – С. 76-78.
244. Лучин В. О. Теоретические проблемы реализации конституционных норм / Лучин В. О. – М. : Юрид. лит., 1993. – 185 с.
245. Лысенков С. Л. Гарантии прав и свобод личности в советском обществе : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.02 «Государственное право и управление; советское строительство; административное право; финансовое право» / Лысенков Сергей Леонидович ; Ин-т государства и права АН УССР. – К., 1976. – 23 с.
246. Лысенков С. Л. Развитие прав и свобод граждан в советском обществе / Лысенков С. Л. – К. : Вища шк., 1985. – 64 с.
247. Лысенков С. Л. Социально-культурные права и свободы граждан СССР, как одно из средств профилактики антисоциального поведения личности / С. Л. Лысенков // Роль органов внутренних дел в преодолении антиобщественных проявлений : Межвузовский сборник научных трудов. – К. : НИ и РИО КВШ МВД СРСР им. Ф. Э. Дзержинского, 1988. – С. 73–80.
248. Магновський І. Відображення гарантій прав і свобод людини та громадянина у поглядах М. Драгоманова і М. Ковалевського / І. Й. Магновський // Право України. – 2002. – № 5. – С. 137–139.
249. Магновський І. Економічні гарантії конституційних прав і свобод людини та громадянина / І. Магновський // Право України. – 2003. – № 1. – С. 29–34.
250. Магновський І. Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Магновський Ігор Йосипович. – К., 2003. – 221 с.

251. Майданник О. О. Інститут омбудсмана у механізмі забезпечення прав людини в Україні / О. О. Майданник // Адвокат. – 2010. – № 7 (118). – С. 12–16.
252. Майданюк І. З. Свобода і рівність у справедливій державі: бачення Петра Могили / І. З. Майданюк // Грані : Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2010. – № 5 (73). – С. 69–72.
253. Макаренко Л. О. Реалізація права як ефективний засіб досягнення мети правового регулювання / Л. О. Макаренко // Альманах права. – 2011. – № 2. – С. 126–129.
254. Маковельский А. О. Древнегреческие атомисты / Маковельский А. О. – Баку : Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1946. – 399 с.
255. Максименко С. Д. Якості особистості / С. Д. Максименко // Енциклопедія освіти / [гол. ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 1019–1020.
256. Максимов С. І. Методологічні підходи до дослідження правової реальності / С. І. Максимов // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Харків : Право, 2008–2008. –
- Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / [за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина]. – 2008. – 728 с.
257. Максимов С. І. Права людини: універсальність і культурна різноманітність / С. І. Максимов // Право України. – 2010. – № 2. – С. 36–43.
258. Максимов С. І. Соціальні права людини : до проблеми обґрунтування / С. І. Максимов // Проблеми законності : академічний зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 100. – С. 398–406.
259. Малеин Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность / Малеин Н. С. – М. : Юрид. лит., 1985. – 192 с.
260. Малько А. В. Законные интересы как правовая категория / А. В. Малько, В. В. Субочев. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 359 с.

261. Малько А. В. Права, свободы и законные интересы : проблемы юридического обеспечения / Малько А. В., Субочев В. В., Шериев А. М. – М. : Норма: Инфра-М, 2010. – 192 с.
262. Маляренко Т. Право людини на розвиток у стратегії управління національною безпекою України / Т. Маляренко // Ефективність державного управління : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 23. – С. 278–283.
263. Манукян В. И. Международная защита прав человека: права, прецеденты, комментарии : [науч.-практ. пособие] / Манукян В. И. – К. : Истина, 2010. – 480 с.
264. Манукян В. И. Моральный вред: право, практика, опыт / В. И. Манукян. – К. : Истина, 2008. – 288 с.
265. Маркс К. Сочинения : в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [2-е изд.] – М. : Государственное изд-во полит. л-ры, 195–1981. – Т. 20. – 1961. – 538 с.
266. Маркс К. Сочинения : в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [2-е изд.] – М. : Государственное изд-во полит. л-ры, 1955–1981. – Т. 2. – 1955. – 668 с.
267. Мартинюк С. Народне господарство / С. Мартинюк, С. Мочерний, Г. Оганян // Економічна енциклопедія : у 3 т. / [редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін.]. – К. : Видавничий центр «Академія», 2000–2002. – Т. 2. – 2001. – 848 с.
268. Марущак А. І. Визначення поняття «інформаційні права людини» / А. І. Марущак // Інформація і право. – 2011. – № 2. – С. 21–26.
269. Марцеляк О. Міжнародний досвід функціонування деяких спеціалізованих омбудсманів / О. Марцеляк // Право України. – 2003. – № 4. – С. 123–127.
270. Марцеляк О. Статус і функціонування регіональних представників омбудсманів: світовий досвід / О. Марцеляк // Право України. – 2004. – № 1. – С. 149–153.

271. Марцеляк О. В. Інститут омбудсмана : теорія і практика : [монографія] / Марцеляк О. В. – Харків : Вид-во Нац. ун-та внутрішніх справ, 2004. – 450 с.
272. Марцеляк О. В. Омбудсмани з захисту прав студентів та учнів : світовий досвід діяльності та перспективи їх становлення в Україні / О. В. Марцеляк // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – Вип. 22. – С. 155–160.
273. Матузов Н. И. Право на жизнь в свете российских и международных стандартов / Н. И. Матузов // Правоведение. – 1998. – № 1. – С. 198–212.
274. Матюшева Т. Н. Государственные гарантии обеспечения доступности образования для детей со специальным социальным статусом / Т. Н. Матюшева // Право и образование. – 2011. – № 6. – С. 21–28.
275. Матюшева Т. Н. Классификация правовых статусов субъектов сферы образования: критерии и ориентиры / Т. Н. Матюшева // Право и образование. – 2008. – № 8. – С. 4–13.
276. Матюшева Т. Н. Конституционное право на образование и гарантии его реализации детьми со специальным социальным статусом в Российской Федерации : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; конституционный судебный процесс; муниципальное право» / Матюшева Татьяна Николаевна ; Рос. академ. правосудия. – М., 2012. – 49 с.
277. Матюшева Т. Н. Общеобразовательные учреждения в механизме реализации конституционного права на образование: проблемы типологии / Т. Н. Матюшева // Право и образование. – 2008. – № 11. – С. 45–55.
278. Матюшева Т. Н. Правовой статус гражданина Российской Федерации в сфере образования : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Матюшева Татьяна Николаевна. – Ростов-на-Дону, 1999. – 196 с.
279. Мацькевич М. Конституційні культурні права в практиці Європейського Суду з прав людини / М. Мацькевич // Підприємство, господарство і право. – 2012. – № 1. – С. 3–5.

280. Мацькевич М. М. Право на освіту як конституційне культурне право : практика Європейського суду з прав людини / М. М. Мацькевич // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 2. – С. 30–36.
281. Мельничук С. К. Д. Ушинський про педагогічну підготовку вчителя / С. К. Мельничук // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія: Педагогічні науки. – 2009. – Вип. 83. – С. 3–5.
282. Мироненко О. М. Джефферсон / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 2: Д–Й. – 1999. – С. 172.
283. Мироненко О. М. Тома Аквінський / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 6: Т–Я. – 2004. – С. 97–98.
284. Мироненко О. М. Ушинський Костянтин Дмитрович / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 6: Т–Я. – 2004. – С. 243–244.
285. Мироненко О. М. Цицерон / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 6: Т–Я. – 2004. – С. 379.
286. Митрофанов І. Поняття та складові початкового етапу механізму правореалізації / І. Митрофанов, Т. Гайкова // Юридична Україна. – 2007. – № 12. – С. 15–20.
287. Мицкевич А. В. О гарантиях прав и свобод советских граждан в общенародном социалистическом государстве / А. В. Мицкевич // Советское государство и право. – 1963. – № 8. – С. 24–33.

288. Мицкевич А. В. Субъекты советского права / Мицкевич А. В. – М. : Гос. изд-во юрид. л-ры, 1962. – 212 с.
289. Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації / [відп. за вип. А. Рибалка]. – [Б. м. : б. в.], 2001. – 20 с.
290. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права / [відпов. за вип. С. Головатий]. – К. : Укр. Правнича Фундація. Вид-во «Право», 1995. – 40 с. – (Серія «Міжнародні документи ООН з прав людини»).
291. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права / [відпов. за вип. С. Головатий]. – К. : Укр. Правнича Фундація. Вид-во «Право», 1995. – 16 с. – (Серія «Міжнародні документи ООН з прав людини»).
292. Мілова Т. М. Конституційне право людини і громадянина на свободу наукової творчості в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Мілова Тетяна Миколаївна. – К., 2008. – 211 с.
293. Мірошніченко В. І. Генеза патріотичного виховання в період становлення української нації / В. І. Мірошніченко // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. – 2009. – Вип. 149. – С. 72–76.
294. Мірошніченко О. А. Право людини на життя (теорія та практика міжнародного співробітництва) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / Мірошніченко Ольга Анатоліївна ; Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. – Харків, 2005. – 18 с.
295. Могила П. Требник митрополита Петра Могили / П. Могила. – К. : Інформаційно-видавничий центр Української православної церкви, 1996. – [Б. с.].
296. Монаєнко А. Джерела та порядок фінансування видатків вищих навчальних закладів / А. Монаєнко // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 9. – С. 72–75.
297. Монтень Мишель. Опыты : Полное издание в одном томе / Мишель Монтень ; [пер. с фр.] – М. : Альфа-книга, 2009. – 1149 с.

298. Монтень Мішель. Проби / Мішель Монтень ; [пер. з фр.]. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – Кн. 1. – 365 с.
299. Мор Т. Утопія. Місто Сонця / Т. Мор., Т. Кампанелла ; [пер. з лат., вступ. слово Й. Кобова та Ю. Цимбалюка ; передм. Й. Кобова]. – К. : Дніпро, 1988. – 207 с. – (Вершини світового письменства, том 63).
300. Муратова Д. А. Правовая природа способа защиты гражданских прав / Д. А. Муратова // Российская юстиция. – 2009. – № 4. – С. 16–20.
301. Мурашин О. Г. Інститут звернень громадян : дійсність і перспективи розвитку / О. Г. Мурашин // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2002. – № 5. – С. 136–144.
302. Мяловицька Н. А. Конституційно-правовий статус автономних утворень в унітарних та федеративних країнах Європи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Мяловицька Ніна Анатоліївна ; Ін-т законодавства ВР України. – К., 2011. – 39 с.
303. Назарко С. О. Вплив освіти на регіональний людський розвиток і зайнятість населення / С. О. Назарко // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 4 (94). – С. 166–171.
304. Назаров І. В. Судові системи країн Європейського Союзу та України : генезис та порівняння : [монографія] / І. В. Назаров. – Харків : Вид-во «ФІНН», 2011. – 432 с.
305. Наливайко О. І. Теоретико-правові проблеми захисту прав людини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Наливайко Олег Іванович ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2002. – 18 с.
306. Негодченко О. Захист прав людини (форми, засоби) / О. Негодченко // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003–2011. –

- Т. II: Права людини у контексті поліцейської діяльності. – 2005. – С. 322–323.
307. Негодченко О. Право на захист права людини / О. Негодченко // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003–2011. –
- Т. II: Права людини у контексті поліцейської діяльності. – 2005. – С. 878–879.
308. Негодченко О. В. Організаційно-правові засади діяльності органів внутрішніх справ щодо забезпечення прав і свобод людини / Негодченко О. В. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. – 444 с.
309. Недбайло П. Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм / П. Е. Недбайло // Правоведение. – 1971. – № 3. – С. 50–54.
310. Немов Р. С. Психологический словарь / Немов Р. С. – М. : Гуманитар. издательский центр ВЛАДОС, 2007. – 560 с.
311. Нестеренко П. В. Сравнительный анализ украинского и европейского законодательства в сфере образования / П. В. Нестеренко // Становлення освітнього права в Україні : матеріали Наук.-практ. семінару, 04 жовтня 2010 р. / редкол.: О. А. Довгаль (відп. ред.) [та ін.]. – Харків : Вид-во НУА, 2010. – С. 88–91.
312. Неурядові організації Європейського Союзу: порівняльний аналіз громадських організацій України / [ред. Л. Козак]. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. – 48 с.
313. Нікуленко О. О. Проблема інтегративності у концепціях особистості вітчизняних і зарубіжних психологів / О. О. Нікуленко // Горизонти освіти. – 2011. – № 1 (31). – С. 20–27.
314. Новгородова Ю. Н. Несудебная защита прав человека : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Новгородова Юлия Николаевна. – Тамбов, 2006. – 205 с.

315. Об образовании в Российской Федерации : Федеральный закон Российской Федерации от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://www.rg.ru/2012/12/30/obrazovanie-dok.html>.

316. Оборотов Ю. Постмодерн : правопонимание и определение права / Ю. Оборотов // Юридический вестник. – 2003. – № 1. – С. 60–65.

317. Оборотов Ю. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права / Ю. Оборотов // Право України. – 2010. – № 4. – С. 49–55.

318. Оборотов Ю. М. Філософія права і методологія юриспруденції / Ю. М. Оборотов // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 41–43.

319. Образовательное законодательство зарубежных стран. Законы Австрии, Великобритании, Испании, Китая, Мексики, Нидерландов, Франции, ФРГ : в 3 т. / [сост.: Ю. А. Кудрявцев, И. Ю. Егорова, О. Л. Ворожейкина, В. Ф. Пугач, Л. Н. Тарасюк ; под ред. В. М. Сырых. – М. : Готика, 2003–2003. – Т. 3: Законодательство об образовании. – 2003. – 560 с.

320. Огаренко В. М. Державне регулювання діяльності вищих навчальних закладів на ринку освітніх послуг : [монографія] / Огаренко В. М. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – 326 с.

321. Огаренко Є. А. Правові аспекти цільового фінансування галузі освіти України / Є. А. Огаренко // Фінансове право. – 2010. – № 1 (11). – С. 27–31.

322. Одинцова Е. А. Основные направления совершенствования национального образовательного законодательства / Е. А. Одинцова // Становлення освітнього права в Україні : матеріали Наук.-практ. семінару, 04 жовтня 2010 р. / редкол.: О. А. Довгаль (відп. ред.) [та ін.]. – Харків : Вид-во НУА, 2010. – С. 91–95.

323. Ожиганова М. В. О некоторых вопросах государственной политики в сфере профессионального образования в России / М. В. Ожиганова // Право и образование. – 2012. – № 1. – С. 20–25.

324. Олійник А. Ю. Гарантії забезпечення конституційних свобод / А. Ю. Олійник // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 1. – С. 14–29.
325. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: [монографія] / Олійник А. Ю. – К.: Алтера; КНТ; Центр навч. літ., 2000. – 472 с.
326. Ольховик Л. А. Роль держави в забезпеченні права на здоров'я / Л. А. Ольховик, Н. В. Сажієнко // Південноукраїнський правничий часопис. – 2008. – № 1. – С. 9–12.
327. Омельченко О. І. Методологічні засади оцінювання рівня життя населення в регіонах України / О. І. Омельченко // Проблеми економіки. – 2010. – № 2. – С. 81–90.
328. Онищенко О. Освітнє законодавство в очікуванні Геракла / О. Онищенко // Дзеркало тижня. – 2010. – 30 квітня. – С. 15.
329. Оніщенко Н. Сучасне праворозуміння у контексті витоків, постулатів, основних принципів та функціонального призначення права / Н. Оніщенко // Право України. – 2010. – № 4. – С. 156–163.
330. Оніщенко Н. М. Категорії «дієвість» та «результативність» права як критерії реалізації конституційних положень / Н. М. Оніщенко // Судова апеляція. – 2009. – № 33 (16). – С. 9–14.
331. Оніщенко Н. М. Механізм забезпечення прав і свобод особи / Н. М. Оніщенко // Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003–2011. – Т. II: Права людини у контексті поліцейської діяльності. – 2005. – С. 487–488.
332. Оніщенко Н. М. Права і свободи людини у контексті дії та дієвості права / Н. М. Оніщенко // Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – Вип. 43. – С. 3–8.

333. Оніщенко Н. М. Сутність та природа правового регулювання: концептуальні положення, теоретичні висновки та практичні виміри / Н. М. Оніщенко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 2. – С. 94–97.
334. Оніщенко Н. М. Теорія прав людини в контексті соціокультурного змісту Конституції України 1996 року / Н. М. Оніщенко // Сьомі юридичні читання : матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 19–20 травня 2011 р.). – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 6–10.
335. Онкович Г. В. Дисертація / Г. В. Онкович // Енциклопедія освіти / [гол. ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 190–191.
336. Опольська Н. Право дитини на людську гідність / Н. Опольська // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 5. – С. 11–13.
337. Органами прокуратури перевірено законність вступної кампанії – 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://www.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=110661&s=print.
338. Оріховський С. Напучення польському королеві Сігізмунду Августу / С. Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження : Антологія. – К. : Наук. думка: Основи, 1995. – Ч. 1. – С. 23–61.
339. Оріховський С. Твори : [збірка] / С. Оріховський ; [пер. з латинської та старопольської В. Д. Литвинова]. – К. : Дніпро, 2004. – 672 с.
340. Орлова О. В. Социально-правовой механизм реализации и защиты прав и свобод личности в гражданском обществе / О. В. Орлова // Государство и право. – 2008. – № 7. – С. 71–75.
341. Орловский Ю. П. Конституционные гарантии права на образование в СССР / Ю. П. Орловский ; [отв. ред. А. И. Ставцева]. – М. : Наука, 1986. – 176 с.
342. Освітнє право : навч. посібник для студ. гуманітар. ВНЗ / [авт. кол.: Астахов В. В., Астахова К. В., Войно-Данчишина О. Л. та ін.] ; за заг. ред. В. В. Астахова. – Харків : Вид-во НУА, 2011. – 188 с.

343. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2014-2015 навчального року: Статистичний бюлетень. – К. : Державна служба статистики України, 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/2015/bl/01/bl_VNZ_14.zip.
344. Основні порушення прав дітей на основі аналізу звернень та скарг, які надійшли до Уповноваженого Президента України з прав дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/24064.html>.
345. Павлов А. А. Присуждение к исполнению обязанности в натуре как способ защиты гражданских прав обязательственных правоотношениях / Павлов А. А. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 203 с.
346. Палехова В. А. Освіта: суспільне благо або товар? / В. А. Палехова // Вісник Чорноморського державного університету імені Петра Могили : наук. праці. Економіка. – 2010. – Т. 133. – Вип. 120. – С. 25–31.
347. Пархоменко Н. М. Гарантії реалізації прав і свобод людини і громадянина: проблеми сутності та змісту / Н. М. Пархоменко // Правова держава : зб. наук. праць. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – Вип. 21. – С. 130–137.
348. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : [монографія] / Пархоменко Н. М. – К. : ТОВ «Видавництво “Юридична думка”», 2008. – 336 с.
349. Пархоменко Н. М. Основні концептуальні підходи до визначення права в сучасній українській юридичній науці / Н. М. Пархоменко // Альманах права. Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики : Науково-практичний юридичний журнал. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – Вип. 2. – С. 42–47.
350. Пархоменко Н. М. Теоретико-правові засади забезпечення прав людини за Конституцією України / Н. М. Пархоменко // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2012. – № 2. – С. 22–26.

351. Пашук Т. До питання про ефективність національних юридичних засобів захисту прав людини (у світлі європейських стандартів) / Т. Пашук // Юридична Україна. – 2005. – № 10. – С. 19–25.
352. Пашук Т. Ефективність юридичних засобів захисту прав людини : загальнотеоретичні проблеми дослідження / Т. Пашук // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 1. – С. 191–201.
353. Пашук Т. І. Деякі спеціальні умови ефективності юридичних засобів захисту прав людини (за матеріалами практики Європейського Суду з прав людини) / Т. І. Пашук // Адвокат. – 2005. – № 8. – С. 34–39.
354. Пашук Т. І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод / Пашук Т. І. – Львів : Світ, 2007. – 220 с.
355. Пащенко В. О. Студент / В. О. Пащенко, М. В. Гринькова // Енциклопедія освіти / [гол. ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 879–880.
356. Пейн Томас. Права людини : наукове видання / Томас Пейн ; [пер. з англ. І. Савчак]. – Львів : Літопис, 2000. – 288 с.
357. Петришин О. Проблеми соціалізації правової науки / О. Петришин // Право України. – 2010. – № 4. – С. 133–142.
358. Петришин О. Соціально-юридична природа права / О. Петришин // Право України. – 2012. – № 1/2. – С. 15–29.
359. Питання Уповноваженого Президента України з прав дитини : Указ Президента України від 11 серпня 2011 р. № 811/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 63. – Ст. 2494.
360. Пичугина Е. П. Право на образование в СССР / Е. П. Пичугина ; [отв. ред. С. Л. Ронин]. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 120 с.
361. Підгородинський В. Поняття честі та гідності особи / Вадим Підгородинський // Вісник прокуратури. – 2009. – № 10. – С. 88–94.
362. Підлубна Т. М. Право на захист цивільних прав та інтересів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» /

Підлубна Тетяна Миколаївна ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2009. – 20 с.

363. Платон. Государство. Законы. Политик / Платон. – М. : Мысль, 1998. – 798 с. – (Пушкинская б-ка) (Из классического наследия).

364. Повість врем'яних літ: літопис (за Іпатським списком) / [пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка]. – К. : Рад. письменник, 1990. – 558 с.

365. Погорілко В. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні: (проблеми теорії і практики) / В. Погорілко // Право України. – 2005. – № 8. – С. 144–146.

366. Погребняк С. Втілення принципу гуманізму в праві / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 1. – С. 33–42.

367. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : [монографія] / Погребняк С. П. – Харків : Право, 2008. – 240 с.

368. Погрібний С. О. Поняття і зміст суб'єктивного цивільного права та законного інтересу / С. О. Погрібний // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право. – 2008. – Вип. № 1 (3). – С. 56–63.

369. Подоляка А. М. Вища освіта в Україні на шляху інтеграції до Європейського простору / А. М. Подоляка // Європейські перспективи. – 2010. – № 3. – С. 44–48.

370. Порядок визнання і встановлення еквівалентності в Україні документів про освіту, виданих навчальними закладами інших держав : наказ МОНМС від 28 травня 2012 р. № 632 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 50. – Ст. 2018.

371. Постанова Окружного адміністративного суду м. Києва № 2а-10232/09/2670 від 28 квітня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

[http : // reyestr.court.gov.ua/Search](http://reyestr.court.gov.ua/Search).

372. Права человека : учебник для вузов / [отв. ред. Е. А. Лукашева]. – М. : Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА), 2000. – 573 с.
373. Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.
374. Про вищу освіту : Закон України від 01 липня 2014 р. № 1556-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 37–38. – Ст. 2004.
375. Про впровадження мораторію на закриття державних і комунальних закладів культури у сільській місцевості : постанова Верховної Ради України від 08 лютого 2012 р. № 4356-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 36. – Ст. 429.
376. Про впровадження мораторію на закриття загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості : постанова Верховної Ради України від 19 грудня 2008 р. № 778-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 24. – Ст. 301.
377. Про громадські об'єднання : Закон України від 22 березня 2012 р. № 4572-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 30. – Ст. 1097.
378. Про державну службу : Закон України від 17 листопада 2011 р. № 4050-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 26. – Ст. 273.
379. Про документи про освіту та вчені звання : постанова Кабінету Міністрів України від 12 листопада 1997 р. № 1260 // Офіційний вісник України. – 1997. – № 46. – Ст. 84.
380. Про дошкільну освіту : Закон України від 11 липня 2001 р. № 2628-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 49. – Ст. 259.
381. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січня 2005 р. № 2342-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 6. – Ст. 147.
382. Про загальну середню освіту : Закон України від 13 травня 1999 р. № 651-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 230.

383. Про затвердження Державних вимог до акредитації напряму підготовки, спеціальності та вищого навчального закладу : наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 13 червня 2012 р. № 689 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 52. – Ст. 2100.
384. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 11. – Ст. 400.
385. Про затвердження Державного стандарту початкової загальної освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2011 р. № 462 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 33. – Ст. 1378.
386. Про затвердження Державного стандарту початкової загальної освіти для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку : постанова Кабінету Міністрів України від 05 липня 2004 р. № 848 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 27. – Т. 1. – Ст. 1784.
387. Про затвердження Державного стандарту професійно-технічної освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 17 серпня 2002 р. № 1135 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 34. – Ст. 1575.
388. Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися навчальними закладами, іншими установами та закладами системи освіти, що належать до державної і комунальної форми власності : постанова Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. № 796 / Офіційний вісник України. – 2010. – № 67. – Ст. 2410.
389. Про затвердження переліку типів позашкільних навчальних закладів і Положення про позашкільний навчальний заклад : постанова Кабінету Міністрів України від 06 травня 2001 р. № 433 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 20. – Ст. 847.
390. Про затвердження Положення про державний вищий навчальний заклад : постанова Кабінету Міністрів України від 05 вересня 1996 р. № 1074 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1074-96>.

391. Про затвердження Положення про Державну інспекцію навчальних закладів України : Указ Президента України від 08 квітня 2011 р. № 438/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 29. – Ст. 1246.
392. Про затвердження Положення про дошкільний навчальний заклад : постанова Кабінету Міністрів України від 12 березня 2003 р. № 305 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 476.
393. Про затвердження Положення про дошкільний навчальний заклад сімейного типу : наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 25 листопада 2011 р. № 1368 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 100. – Ст. 3669.
394. Про затвердження Положення про екстернат у загальноосвітніх навчальних закладах : наказ Міністерства освіти і науки України від 19 травня 2008 р. № 431 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0498-08>.
395. Про затвердження Положення про загальноосвітній навчальний заклад : постанова Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. № 778 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 65. – Ст. 2291.
396. Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки України : постанова Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 р. № 630 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 95. – Ст. 2729.
397. Про затвердження Положення про організацію екстернату у вищих навчальних закладах України : наказ Міністерства освіти і науки України від 08 грудня 1995 р. № 340 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0001-96>.
398. Про затвердження Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах : наказ Міністерства освіти і науки України від 02 червня 1993 р. № 161 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0173-93>.

399. Про затвердження Положення про професійно-технічний навчальний заклад : постанова Кабінету Міністрів України від 05 серпня 1998 р. № 1240 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 31. – Ст. 125.
400. Про затвердження Умов прийому до вищих навчальних закладів України у 2012 році : наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 12 жовтня 2011 р. № 1179 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 83. – Ст. 3044.
401. Про заходи щодо забезпечення захисту прав і законних інтересів дітей : Указ Президента України від 05 травня 2008 р. № 411/2008 // Офіційний вісник Президента України. – 2008. – № 18. – Ст. 595.
402. Про заходи щодо забезпечення розвитку освіти в Україні : Указ Президента України від 30 вересня 2010 р. № 926/2010 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 75. – Ст. 2659.
403. Про звернення громадян : Закон України від 02 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.
404. Про інноваційну діяльність : Закон України від 04 липня 2002 р. № 40-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 36. – Ст. 266.
405. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лютого 2014 р. № 794-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 13. – Ст. 222.
406. Про культуру : Закон України від 14 грудня 2010 р. № 2778-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 24. – Ст. 168.
407. Про ліцензування діяльності з надання освітніх послуг : постанова Кабінету Міністрів України від 08 серпня 2007 р. № 1019 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 60. – Ст. 2379.
408. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
409. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09 квітня 1999 р. № 586-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20–21. – Ст. 190.

410. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 13 грудня 1991 р. № 1977-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 12. – Ст. 165.

411. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : Указ Президента України від 25 червня 2013 р. № 344/2013 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 50. – Ст. 1783.

412. Про невідкладні заходи щодо запровадження зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 31 грудня 2005 р. № 1312 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 1. – Ст. 34.

413. Про освіту : Закон України від 23 травня 1991 р. № 1060-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 34. – Ст. 451.

414. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-ІІІ // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 143.

415. Про підсумки вступної кампанії 2012 року та основні завдання вищих навчальних закладів на 2013 рік : рішення Колегії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 26 жовтня 2012 р. Протокол № 10/2-4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

www.mon.gov.ua/img/zstored/files/protokol-10-2-4.doc.

416. Про позашкільну освіту : Закон України від 22 червня 2000 р. № 1841-ІІІ // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 46. – Ст. 393.

417. Про порядок та розміри компенсаційних виплат дітям, які потерпіли внаслідок Чорнобильської катастрофи : постанова Кабінету Міністрів України від 08 лютого 1997 р. № 155 // Офіційний вісник України. – 1997. – № 7. – Ст. 44.

418. Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина : постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 30 травня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://zakon1.rada.gov.ua>.

419. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 вересня 2011 р. № 3773-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 19–20. – Ст. 179.
420. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 2–3. – Ст. 12.
421. Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ : Закон України від 12 грудня 1991 р. № 1972-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 11. – Ст. 152.
422. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності : Закон України від 15 вересня 1999 р. № 1045-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 45. – Ст. 397.
423. Про професійно-технічну освіту : Закон України від 10 лютого 1998 р. № 103/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 32. – Ст. 215.
424. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 липня 1997 р. № 435/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.
425. Про реабілітацію інвалідів в Україні : Закон України від 06 жовтня 2005 р. № 2961-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 2–3. – Ст. 36.
426. Про соціальні послуги : Закон України від 19 червня 2003 р. № 966-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 45. – Ст. 358.
427. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21 червня 2001 р. № 2558-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 42. – Ст. 213.
428. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних інститутів на 2015-2020 роки : Указ Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 41. – Ст. 1267.

429. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07 липня 2010 р. № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41–42, № 43, № 44–45. – Ст. 529.
430. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 20. – Ст. 99.
431. Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24 грудня 1993 р. № 3808-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 14. – Ст. 80.
432. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні : монографія / [кол. авторів ; за ред Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука]. – К. : «Видавництво “Юридична думка”», 2007. – 424 с.
433. Проблемы теории государства и права : учеб. пособие / [под ред. М. Н. Марченко]. – М. : Юристь, 2001. – 656 с.
434. Пруцакова О. Л. Гармонійний розвиток особистості / О. Л. Пруцакова // Енциклопедія освіти / [гол. ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 124.
435. Пугинский Б. И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях / Пугинский Б. И. – М. : Юрид. лит., 1984. – 224 с.
436. Пустовіт Ж. М. Актуальні проблеми прав і свобод людини і громадянина в Україні : [навч. посібник] / Пустовіт Ж. М. – К. : КНТ, 2009. – 232 с.
437. Пустовіт Ж. М. Соціальні права громадян / Ж. М. Пустовіт // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 5: П–С. – 2003. – С. 560.
438. Путило Н. В. Теоретико-правовые вопросы систематизации законодательства об образовании / Н. В. Путило // Ежегодник российского образовательного законодательства. – 2007. – Т. 2. – С. 6–26.
439. Пушкіна О. Інститути громадянського суспільства і захист прав людини в Україні / О. Пушкіна // Право України. – 2010. – № 7. – С. 51–58.

440. Пушкіна О. В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення / Пушкіна О. В. – К. : Логос, 2006. – 416 с.

441. Рабінович П. Здійснення прав людини / П. Рабінович, І. Панкевич // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003–2011. –

Т. II: Права людини у контексті поліцейської діяльності. – 2005. – С. 340.

442. Рабінович П. Знання практики Європейського суду з прав людини як передумова ефективного використання механізму їх захисту в Україні / П. Рабінович // Право України. – 2009. – № 4. – С. 42–46.

443. Рабінович П. Інтерв'ю / Петро Рабінович // Право України. – 2010. – № 4. – С. 4–9.

444. Рабінович П. Категорії та закони діалектики – актуальний інструмент сучасного правопізнання (за матеріалами практики Страсбурзького суду) / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 4 (59). – С. 8–19.

445. Рабінович П. Конституційні гарантії прав людини і громадянина: напрями удосконалення / П. Рабінович // Вісник Конституційного Суду України. – 2011. – № 1. – С. 66–74.

446. Рабінович П. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація / П. Рабінович // Право України. – 2010. – № 2. – С. 18–23.

447. Рабінович П. Соціальне право: деякі питання загальної теорії / П. Рабінович, О. Панкевич // Право України. – 2003. – № 1. – С. 104–107.

448. Рабінович П. М. Методологія юридичної науки / П. М. Рабінович // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –

Т. 3: К–М. – 2001. – С. 618–619.

449. Рабінович П. М. Наука філософії права: до характеристики предмета й методології / П. М. Рабінович // Проблеми філософії права. – Київ-Чернівці : Рута, 2003. – Т. 1. – С. 22–25.
450. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : [навч. посібник] / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
451. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень) / Рабінович П. М. – Харків : Право, 1997. – 64 с.
452. Ракша Н. С. Адміністративно-правове забезпечення права громадян на освіту : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ракша Наталія Станіславівна. – Донецьк, 2006. – 202 с.
453. Реализация прав граждан в условиях развитого социализма / [Аграновская Е. В., Витрук Н. В., Завадская Л. Н. и др.]; отв. ред Е. А. Лукашева. – М. : Наука, 1983. – 264 с.
454. Рекомендації парламентських слухань на тему: «Освіта, охорона здоров'я та соціальне забезпечення дітей з порушеннями психофізичного розвитку: проблеми та шляхи вирішення». Схалено Постановою Верховної Ради України від 13 січня 2015 р. № 96-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 10. – Ст. 67.
455. Рибалка В. В. Честь і гідність особистості викладача і студента як ціннісний потенціал вищої освіти / В. В. Рибалка // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького : зб. наук. праць. Серія: Педагогіка. – 2010. – № 5. – С. 40–49.
456. Римаренко С. Рівність (зміст) / С. Римаренко, Ф. Рудич // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003–2011. – Т. II: Права людини у контексті поліцейської діяльності. – 2005. – С. 972–973.

457. Рішення Добропільського міськрайонного суду Донецької області у справі № 2-2143/2008 від 28 липня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://reyestr.court.gov.ua/Review/5456799>.

458. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах» (справа про доступність і безоплатність освіти) від 04 березня 2004 р. № 5-рп/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 11. – Ст. 674.

459. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень постанов Кабінету Міністрів України «Про встановлення плати за користування підручниками в загальноосвітніх школах», «Про внесення доповнення до постанови Кабінету Міністрів України від 31 серпня 1996 р. № 1031» та пункту 5 Постанови Кабінету Міністрів України «Про визнання такою, що втратила чинність, постанови Кабінету Міністрів України від 22 липня 1998 р. № 1128» (справа про безоплатне користування шкільними підручниками) від 21 листопада 2002 р. № 18-рп/2002 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 48. – Ст. 2189.

460. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 93 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу другого пункту 2 про визначення стажу наукової роботи «з дати присудження наукового ступеня або присвоєння вченого звання» Постанови Кабінету Міністрів України «Про перелік посад наукових працівників державних наукових установ, організацій та посад науково-педагогічних працівників державних вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, перебування на яких дає право на одержання пенсії та грошової допомоги при виході на пенсію відповідно до Закону України «Про

наукову і науково-технічну діяльність» від 27 травня 1999 р. (справа щодо стажу наукової роботи) від 19 червня 2001 р. № 9-рп/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 26. – Ст. 1182.

461. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу другої частини першої статті 39 Закону України «Про вищу освіту» (справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу) від 07 липня 2004 р. № 14-рп/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 28. – Т. 1. – Ст. 1909.

462. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 36, пунктів 20, 33, 49, 50 статті 71, статей 97, 98, 104, 105 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» (справа про гарантії незалежності суддів) від 18 червня 2007 р. № 4-рп/2007 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 54. – Ст. 2184.

463. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) від 14 грудня 1999 р. № 10-рп/99 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 4. – Ст. 125.

464. Рішення Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська у справі № 2-1334-2008 від 03 липня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://reustr.court.gov.ua/Review/2292838>.

465. Рішення Приморського районного суду м. Одеси у справі № 2-1230/2009 від 12 березня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.reustr.court.gov.ua/Review/8366636>.

466. Рогова О. Г. Право на життя в системі прав людини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Рогова Олена Геннадіївна ; Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. – Харків, 2006. – 20 с.
467. Розгляд адміністративних справ місцевими загальними та окружними адміністративними судами (за категоріями справ) у I півріччі 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://www.court.gov.ua/userfiles/3_1.xl.
468. Романенко К. М. Конституційне право громадянина на освіту в Україні: стан і тенденції розвитку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Романенко Катерина Михайлівна. – Запоріжжя, 2008. – 213 с.
469. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України : Науково-практичний коментар / Ромовська З. В. – [3-є вид., перероб. і доп.]. – К. : Правова єдність, 2009. – 432 с.
470. Ротань В. Г. Науково-практичний коментар до законодавства України про працю / Ротань В. Г., Зуб І. В., Сичинський Б. С. – [8-е вид., доп. і перероб.]. – К. : Вид-во А. С. К., 2007. – 944 с.
471. Руднева О. Економічні, соціальні і культурні права людини та механізми їх захисту / О. Руднева // Юридична Україна. – 2010. – № 6. – С. 22–26.
472. Руднева О. М. Міжнародні механізми захисту прав людини: поняття та класифікація / О. М. Руднева // Наше право. – 2010. – № 2. – С. 135–140.
473. Рудольф М. Ч. Асоціація омбудсманов університетов и колледжей / Мэри Чавез Рудольф // Омбудсманы мира : сб. статей. – Ташкент : Гос. науч. изд-во, 2006. – С. 302–305.
474. Румянцева Т. С. Конституционное право на образование в социалистических странах / Т. С. Румянцева ; [отв. ред. Б. А. Страшун]. – М. : Наука, 1987. – 124 с.

475. Румянцева Т. С. Конституционное право на образование в социалистических странах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Румянцева Тамара Сергеевна. – М., 1984. – 192 с.
476. Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или о Воспитании / Ж.-Ж. Руссо // Педагогические сочинения : в 2 т. / [под ред. Г. Н. Джибладзе ; сост. А. Н. Джурицкий]. – М. : Педагогика, 1981–1981. – Т. 1. – 1981. – С. 25–244.
477. Руссо Жан-Жак. Юлия, или Новая Элоиза / Жан-Жак Руссо ; [пер. с фр.] – М. : СЛОВО/SLOVO, 2010. – 776 с. – (Библиотека зарубежной классики; т. 28).
478. Рыбакова В. В. Конституционное право на общее образование в Российской Федерации: проблемы теории и практики : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.02 / Рыбакова Вероника Владимировна. – Екатеринбург, 2005. – 218 с.
479. Рябошапко Л. Кодифікація законодавства про освіту – складова освітніх реформ / Л. Рябошапко // Віче. – 2010. – № 19. – С. 25–28.
480. Рябуха О. Смерть учнів на уроках фізкультури: аналіз причин / Ольга Рябуха, Віра Бузин // Молода спортивна наука України. – 2012. – Т. 2. – С. 171–174.
481. Ряппо Я. П. Народня освіта на Україні за десять років революції / Ряппо Я. П. – К. : Держвидав України, 1927. – 127 с.
482. Ряппо Я. П. Система народного просвещения Украины : сб. материалов, статей и докладов / Ряппо Я. П. – Харків : Гос. изд-во Украины, 1925. – 231 с.
483. Сабикенов С. Н. Об объективном характере интереса в праве / С. Н. Сабикенов // Советское государство и право. – 1981. – № 6. – С. 34–41.
484. Сабо И. Идеологическая борьба и права человека / И. Сабо ; [пер. с венг. ; вступ. статья В. Н. Кудрявцева]. – М. : Юрид. лит., 1981. – 136 с.
485. Савенко М. Конституційний Суд і омбудсмен у державному механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина / М. Савенко // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 1. – С. 68–83.

486. Савенко М. Д. Національна система правового захисту людини / М. Д. Савенко // Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія» / [редкол.: В. Брюховецький та ін.]. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 64: Юридичні науки. – С. 10–15.
487. Савчин М. В. Конституційний Суд України у механізмі гарантування прав і свобод людини / М. В. Савчин // Право України. – 1999. – № 4. – С. 35–38.
488. Савчин М. В. Конституційний Суд України як гарант конституційного ладу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Савчин Михайло Васильович ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2003. – 17 с.
489. Савчин М. В. Юридична природа рішень і висновків Конституційного Суду України та механізм їх виконання / М. В. Савчин // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – Вип. 12. – С. 181–190.
490. Сайфуліна Ю. В. Феноменологічний підхід до розуміння права / Ю. В. Сайфуліна // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Правознавство. – 2011. – Вип. 597. – С. 29–33.
491. Самощенко И. С. Ответственность по советскому законодательству / И. С. Самощенко, М. Х. Фарукшин. – М. : Юрид. лит., 1971. – 240 с.
492. Сапаргалиев Г. С. Правовые вопросы школьной реформы / Сапаргалиев Г. С. – Алма-Ата : Казахстан, 1985. – 75 с.
493. Сапаргалиев Г. С. Правовые основы развития народного образования / Г. С. Сапаргалиев, Е. Б. Баянов. – Алма-Ата : Наука, 1983. – 188 с.
494. Сапаргалиев Г. С. Развитие советского законодательства о народном образовании / Г. С. Сапаргалиев // Советское государство и право. – М. : Наука, 1974. – № 3. – С. 19–24.
495. Свердлык Г. А. Защита и самозащита гражданских прав : [учеб. пособие] / Г. А. Свердлык, Э. Л. Страунинг. – М. : Лекс-Книга, 2002. – 208 с.

496. Свінцов О. М. Знання як інтелектуальний продукт суспільства / О. М. Свінцов // Науковий вісник : зб. наук.-техн. праць. – Львів : УкрДЛТУ, 2003. – Вип. 13.4. – С. 323–328.
497. Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцилія / Луцій Анней Сенека ; [пер. з латини А. Содомора]. – К. : Основи, 1999. – 603 с.
498. Сенків О. М. К. Ушинський про народне виховання підростаючого покоління / О. М. Сеньків // Педагогічний альманах. – 2011. – Вип. 9. – С. 267–273.
499. Сенюта І. Я. Право людини на охорону здоров'я та його законодавче забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Сенюта Ірина Ярославівна. – Львів, 2006. – 217 с.
500. Серегина С. Л. Конституционное право на высшее образование в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Серегина Светлана Леонидовна. – М., 2006. – 198 с.
501. Синчук С. Гарантування гідного рівня життя особи у сфері соціального забезпечення / С. Синчук // Вісник Львівського університету. Серія: Юридична. – 2011. – Вип. 52. – С. 234–241.
502. Сиренко В. Ф. Реальность прав советских граждан / Сиренко В. Ф. – К. : Наукова думка, 1983. – 139 с.
503. Сімейний кодекс України / Офіційний текст. – К. : Вид-во «Право», 2002. – 92 с.
504. Сіренко В. Сучасний стан реалізації основних прав і свобод людини та громадянина в Україні / В. Сіренко // Право України. – 2009. – № 4. – С. 22–28.
505. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О. Ф. Скакун ; [пер. з рос.]. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
506. Сковорода Г. Сочинения : в 2 т. / Г. Сковорода. – М. : Мысль, 1973–1973. – (АН СССР. Ин-т философии. «Философское наследие»).
- Т. 1. – 1973. – 511 с.
507. Сковорода Г. Сочинения : в 2 т. / Г. Сковорода. – М. : Мысль, 1973–1973. – (АН СССР. Ин-т философии. «Философское наследие»).

Т. 2. – 1973. – 486 с.

508. Скомороха В. Право людини на охорону здоров'я, медичну допомогу, медичне страхування та конституційне правосуддя / В. Скомороха // Право України. – 2002. – № 6. – С. 3–9.
509. Скрипник М. О. Основні засади єдиної системи народньої освіти СРСР / М. О. Скрипник. – Харків : Держ. видав. України, 1930. – 101 с.
510. Скрипнюк О. В. Конституційні права і свободи людини в Україні: теоретико-методологічні, правотворчі та правозастосовні аспекти / О. Скрипнюк // Держава і право у світлі сучасної юридичної думки : зб. наук. праць на пошану академіка Ю. С. Шемшученка. До 75-річчя від дня народження. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2010. – С. 182–191.
511. Смирнова В. М. Конституционное право на образование и гарантии его реализации в негосударственных общеобразовательных учреждениях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Смирнова Мария Владимировна. – М., 2006. – 201 с.
512. Смирнова В. М. Обзор судебной практики по делам, связанным с защитой прав обучающихся / В. М. Смирнова // Ежегодник российского образовательного законодательства. – М. : ФГУ «ФЦОЗ», 2009. – Т. 4. – Вып. 4. – С. 107–125.
513. Смирнова В. М. Правовое регулирование частного образования по законодательству зарубежных стран: частная школа – *libera, non privata?* / М. В. Смирнова // Ежегодник Российского образовательного законодательства. – 2011. – Т. 6. – С. 245–264.
514. Смольянов М. С. Юридическая процедура как гарантия прав человека : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Смольянов Максим Сергеевич ; Ин-т государства и права РАН. – М., 2011. – 198 с.

515. Сохацька О. А. Духовно-ціннісні виміри людського життя / О. А. Сохацька // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – № 19. – С. 33–36.
516. Спасская В. В. Законодательство Российской Федерации в сфере образования: становление и перспективы развития : [монографія] / Спасская В. В. – М. : Поматур, 2006. – 176 с.
517. Спасская В. В. Образовательные правоотношения: вопросы теории [Електронний ресурс] / В. В. Спасская. – Режим доступу :
<http://www.lexed.ru / pravo / theory / spasskaya 2005/>.
518. Спасская В. В. Правовое регулирование образовательных отношений: теоретико-правове исследование : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Спасская Вероника Всеволодовна ; Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М., 2007. – 57 с.
519. Спенсер Герберт. Научные основания нравственности: Индукции Этики. Этика индивидуальной жизни / Герберт Спенсер ; [пер. с англ. ; примеч. А. Федороваъ. – [2-е изд.]. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 248 с.
520. Спенсер Герберт. Синтетическая философия / Герберт Спенсер ; [пер. с англ.]. – К. : Ника-Центр, 1997. – 512 с.
521. Статистика звернень до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://www.ombudsman.gov.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=128&Itemid=45.
522. Статут Всеукраїнської асоціації громадських організацій «Українська Гельсінська спілка з прав людини» [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://helsinki.org.ua/index.php?id=1130864777>.
523. Статут Всеукраїнської громадської організації «Громадська Рада освітян і науковців України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://gronu.org.ua/statut/>.

524. Статут Всеукраїнської молодіжної громадської організації «Демократична спілка студентів «Студентська платформа» [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.studplatforma.com.ua/statute/>.
525. Статут Всеукраїнської молодіжної громадської організації «Українська студентська спілка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.yss.com.ua/?idm=1208800694&idn=1222697845>.
526. Степанов О. М. Основи психології і педагогіки : [посібник] / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2003. – 504 с. – (Альма-матер).
527. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав : [монографія] / Стефанчук М. О. – К. : КНТ, 2008. – 184 с.
528. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : [монографія] / Р. О. Стефанчук ; [відп. ред. Я. М. Шевченко]. – К. : КНТ, 2008. – 626 с.
529. Стеценко С. Праворозуміння: співвідношення теорії та юридичної практики / С. Стеценко // Право України. – 2010. – № 4. – С. 176–181.
530. Стеценко С. Г. Адміністративне право України : [навч. посібник] / Стеценко С. Г. – К. : Атіка, 2007. – 624 с.
531. Стеценко С. Г. Медичне право України (реалізація та захист прав пацієнтів) : [монографія] / С. Г. Стеценко, В. О. Галай. – К. : Атіка, 2010. – 168 с.
532. Стремоухов А. В. Правовая защита человека / Стремоухов А. В. – М. : Норма, 2006. – 352 с. – (Краткие учебные курсы юридических наук).
533. Стрижак А. А. Конституційний Суд України як гарант дотримання конституційних принципів демократичної, правової держави / А. А. Стрижак // Право України. – 2010. – № 6. – С. 4–11.
534. Стульникова О. В. Конституционное право граждан на образование и проблемы его реализации в субъектах Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Стульникова Ольга Васильевна. – Пенза, 2008. – 225 с.

535. Субочев В. В. Законные интересы : [монография] / В. В. Субочев ; [ред. А. В. Малько]. – М. : Норма, 2008. – 495 с.
536. Сунгуров А. Институт Омбудсмана: эволюция традиций и современная практика (опыт сравнительного анализа) / А. Сунгуров. – СПб. : Норма, 2005. – 384 с.
537. Сухомлинський В. А. Вибрані твори: в 5 т / В. А. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1976–1977. –
Т. 1. – 1976. – 639 с.
538. Сухонос В. В. Інститут глави держави в конституційному праві : [монографія] / Сухонос В. В. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. – 339 с.
539. Сырых В. М. Введение в теорию образовательного права [Электронный ресурс] / В. М. Сырых. – М., 2002. – 340 с. – Режим доступа : <http://www.lexed.ru/pravo/theory/syryh/>.
540. Тарахонич Т. І. Методологічні підходи та принципи дослідження правового регулювання / Т. І. Тарахонич // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 3. – С. 15–19.
541. Тарахонич Т. І. Механізм дії права, механізм правового регулювання, механізм реалізації права: особливості взаємодії / Т. І. Тарахонич // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – Вип. 50. – С. 12–18.
542. Темченко В. Особливості юридичного змісту термінів «захист» та «охорона» у механізмі забезпечення прав людини / В. Темченко // Вісник Академії управління МВС. – 2007. – № 2–3. – С. 58–65.
543. Теория государства и права : курс лекций / [под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько]. – М. : Юристъ, 1999. – 672 с.
544. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / [за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
545. Теплякова О. А. Конституционное право на образование и его обеспечение в деятельности органов государственной власти субъектов Российской Федерации и органов местного самоуправления : автореф. дис. на

соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / Теплякова Ольга Андреевна ; Тюмен. гос. ун-т. – Тюмень, 2005. – 25 с.

546. Теплякова О. А. Конституционное право на образование и его обеспечение в деятельности органов государственной власти субъектов Российской Федерации и органов местного самоуправления : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.02 / Теплякова Ольга Андреевна. – Тюмень, 2005. – 200 с.

547. Тимишев против России (Timishev v. Russia) : Постановление Европейского Суда по правам человека от 13 декабря 2005 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://europeancourt.ru/tag/pravo-na-obrazovanie>.

548. Тимченко Г. П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Тимченко Геннадій Петрович ; Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. – Харків, 2002. – 20 с.

549. Тихонова Б. Ю. Субъективные права советских граждан, их охрана и защита : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 710 «Теория и история государства и права» / Тихонова Б. Ю. ; Всесоюзный юрид. заочн. ин-т. – М., 1972. – 22 с.

550. Тімуш І. Реформація галузей та інститутів публічного права на засадах інтегрального праворозуміння / І. Тімуш // Право України. – 2011. – № 3. – С. 220–227.

551. Тімуш І. Становлення, криза та відродження ідеї «синтетичного правознавства» / І. Тімуш // Юридична Україна. – 2010. – № 10. – С. 34–40.

552. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право : [монографія] / Тімуш І. С. – К. : Атіка, 2009. – 284 с.

553. Токвіль Алексіс де. Про демократію в Америці / Алексіс де Токвіль ; [пер. з фр.]. – К. : Видавничий дім «Всесвіт», 1999. – 590 с.

554. Толмач О. Право людини на життя та його гарантії у сфері соціального забезпечення / О. Толмач // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 3. – С. 68–71.
555. Трошкина Т. Н. Понятіе и структура образовательного правоотношения / Т. Н. Трошкина // Реформы и право. – 2011. – № 3. – С. 55–58.
556. Турута О. В. Принцип реальності прав і свобод громадян / О. В. Турута // Право і безпека. – 2004. – № 2. – С. 25–28.
557. Турута О. В. Юридичний механізм забезпечення реальності прав і свобод громадян [Електронний ресурс] / О. В. Турута // Форум права. – 2010. – № 2. – С. 519–523. – Режим доступу :
<http://www.nbuuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-2/10tovicg.pdf>.
558. Тяпкина И. В. Гарантии реализации конституционного права на профессиональное образование / И. В. Тяпкина // Право и образование. – 2009. – С. 59–71.
559. Тяпкина И. В. Механизм реализации конституционного права на среднее и высшее профессиональное образование / И. В. Тяпкина // Право и образование. – 2008. – С. 62–68.
560. Тяпкина И. В. Правовой механизм реализации конституционного права на образование в средних и высших профессиональных учебных заведениях в России : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / Тяпкина Ирина Вадимовна ; Рос. акад. правосудия. – М., 2009. – 22 с.
561. У Запоріжжі вчитель зламав носа 9-ти класнику [Електронний ресурс] // Тиждень. – 2011. – 11 березня. – Режим доступу :
<http://tyzhden.ua/News/18542>.
562. У Чернівцях учителя, який на уроці побив учня, засудили до року позбавлення волі [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://zik.ua/ua/news/2010/02/05/215465>.

563. Українська радянська енциклопедія : в 12 т. / [за ред. М. Бажана]. – [2-е вид.]. – К. : УАЕ, 1977–1985. –
Т. 3. – 1979. – 936 с.
564. Устинов С. О. Співвідношення термінів «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» в законодавстві України / С. О. Устинов // Юридична наука і практика : наук.-юрид. журн. – К. : [б. в.], 2011. – С. 90–95.
565. Ухвала Апеляційного суду Донецької області м. Донецьк у справі № 22ц-6273/2009 від 23 липня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/9896229>.
566. Ухвала Апеляційного суду Кіровоградської області у справі № 22ц-656-2010 від 14 квітня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/9180735>.
567. Ухвала Конституційного Суду України від 20 квітня 2010 р. № 24-у/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.reyestr.court.gov.ua>.
568. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : в 2 т. / К. Д. Ушинський ; [пер. з рос. ; за ред. О. Пискунова, Г. Костюка та ін.]. – К. : Рад. шк., 1983–1983.
–
Т. 2. – 1983. – 359 с.
569. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології / К. Д. Ушинський // Твори : в 6 т. / [редкол.: В. М. Столетов (голова) та ін.]. – К. : Рад. шк., 1952–1955. –
Т. 4 – 1952. – 490 с.
570. Фальковський А. О. Плюралізм підходів як чинник утвердження постнекласичного етапу розвитку методології юриспруденції / А. О. Фальковський // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць / [ред. кол.: С. В. Ківалов (гол. ред.) та ін. ; відп. за вип. Ю. М. Оборотов]. – Одеса : Юрид. л-ра, 2011. – Вип. 42. – С. 62–71.

571. Федоренко В. Л. Методологія та методи дослідження проблем системи конституційного права України / В. Л. Федоренко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2009. – № 2. – С. 13–24.

572. Фігель Ю. О. Особливості реалізації права студентами юридичних спеціальностей / Ю. О. Фігель // Митна справа. – 2011. – № 5 (77). – Ч. 2. – С. 13–17.

573. Філософський словник / [за ред. В. І. Шинкарука]. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

574. Франко І. Конечність реформи учення руської літератури по наших середніх школах / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К. : Вид-во «Наукова думка», 1976–1986. –

Т. 26: Літературно-критичні праці (1876–1885). – 1980. – С. 320–331.

575. Франко І. Я. Чого хоче «Галицька робітничка громада» / І. Я. Франко // Вибрані соціально-політичні і філософські твори. – К. : Політвидав УРСР, 1956. – С. 172–187.

576. Фрицький Ю. Особливості статусу та функцій Президента України / Ю. Фрицький // Юридична Україна. – 2006. – № 10. – С. 16–20.

577. Фролов Ю. Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні / Ю. Фролов // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003–2011. –

Т. II: Права людини у контексті поліцейської діяльності. – 2005. – С. 169.

578. Хавронюк М. Щодо реалізації в Україні принципу справедливості та неупередженості бюджетної системи, або Навіщо така держава? / М. Хавронюк, В. Чернадчук // Публічне право : науково-практичний юридичний журнал. – 2012. – № 2 (6). – С. 85–97.

579. Хазов Е. Н. Конституционные гарантии прав и свобод человека и гражданина в России : теоретические основы и проблемы реализации : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.02

«Конституционное право; муниципальное право» / Хазов Евгений Николаевич ; Моск. ун-т МВД России. – М., 2011. – 64 с.

580. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Халфина Р. О. – М. : Юрид. лит., 1974. – 351 с.

581. Халфина Р. О. Правовое регулирование поставки продукции в народном хозяйстве / Халфина Р. О. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 171 с.

582. Характеристика громадських формувань як інститутів громадянського суспільства : роз'яснення Міністерства юстиції України від 24 січня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0016323-11>.

583. Харитонов Є. О. Цивільне право України : [підручник] / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. – К. : Істина, 2003. – 776 с.

584. Хиль-Роблес А. Парламентский контроль за администрацией (институт омбудсмана) / А. Хиль-Роблес. – М. : Московская школа полит. исследований, 2004. – 360 с.

585. Ходаківський М. Д. Звичаєве право як історичний та соціально-культурний феномен / М. Д. Ходаківський // Правовий звичай як джерело українського права ІХ–ХІХ ст. / [за ред. І. Б. Усенка]. – К. : Наукова думка, 2006. – С. 9–33.

586. Ходико Ю. Співвідношення об'єкта цивільних правовідносин (прав) та об'єкта цивільно-правового договору / Ю. Ходико // Юридична Україна. – 2009. – № 3. – С. 52–57.

587. Хохленко О. М. Державне управління освітою та його адміністративно-правове забезпечення / О. М. Хохленко // Вісник прокуратури. – 2009. – № 12. – С. 83–87.

588. Хохлова І. В. Система адміністративно-правових засобів забезпечення права громадян на здобуття вищої освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Хохлова Ірина Валеріївна ; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ МВС України. – Дніпропетровськ, 2012. – 18 с.

589. Хромов Д. В. Конституционное право граждан на профессиональное образование и особенности его реализации военнослужащими : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / Хромов Дмитрий Витальевич ; Москов. гуманитар. ун-т. – М., 2007. – 19 с.
590. Царьков И. И. Развитие правопонимания в европейской традиции права / Царьков И. И. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 346 с.
591. Цвік М. В. Про сучасне праворозуміння / М. В. Цвік // Вісник Академії правовий наук України. – 2001. – № 4 (27). – С. 3–12.
592. Цебенко С. Право на релігійну освіту: до характеристики міжнародних стандартів / С. Цебенко // Вісник Львівського університету. Серія: Юридична. – Львів, 2009. – Вип. 49. – С. 8–13.
593. Церковна А. О. Гідність і честь у цивільному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Церковна Антоніна Олексіївна ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 20 с.
594. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
595. Цицерон. Диалоги. О государстве. О законах / Цицерон ; [отв. ред. С. Л. Утченко]. – [Издание подготовили: И. Н. Веселовский, В. О. Горенштейн и С. Л. Утченко]. – М. : Изд-во «Наука», 1966. – 245 с.
596. Цицерон. О пределах блага и зла. Парадоксы стоиков / Цицерон ; [пер. Н. А. Федорова ; ком. Б. М. Никольского ; вступ. ст. Н. П. Гринцера]. – М. : Рос. гос. гуманитарный ун-т, 2000. – 474 с.
597. Цицерон. О старости. О дружбе. Об обязанностях / Цицерон ; [отв. ред. С. Л. Утченко]. – [Издание подготовили: В. О. Горенштейн, М. Е. Грабарь-Пассек и С. Л. Утченко]. – М. : Изд-во «Наука», 1974. – 247 с.

598. Цомплак К. Гідність людини : сутність, зміст і передумови існування / К. Цомплак // Публічне право : науково-практичний юридичний журнал. – 2012. – № 4 (8). – С. 14–22.
599. Чаусов А. О. Навчальні заклади / А. О. Чаусов // Енциклопедія освіти / [гол. ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 538–539.
600. Чекаловська Г. З. Теоретико-методологічні аспекти освітніх послуг / Г. З. Чекаловська // Інноваційна економіка : Всеукраїнський науково-виробничий журнал. – 2011. – № 3. – С. 202–206.
601. Через санкції к звам [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.novayagazeta.ru/data/2009/078/16.html>.
602. Черних Є. М. Об'єктивне і суб'єктивне право: теоретико-правові аспекти співвідношення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Черних Євген Миколайович ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – 20 с.
603. Чечот Д. М. Суб'єктивне право и форми его защиты / Чечот Д. М. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1968. – 72 с.
604. Чи існує судова практика розгляду спорів у освітній сфері, яка пов'язана із процедурою ліквідації (закриття, призупинення) загальноосвітніх навчальних закладів? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://totalaction.org.ua/content/chy-isnuje-sudova-praktyka-rozhljadu-sporiv-u-osvitnij-sferi-jaka-povjazana-iz-protseduroju>.
605. Чорна В. Г. Адміністративно-правове регулювання позашкільної освіти України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Чорна Вікторія Григорівна ; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2011. – 17 с.
606. Чорна В. Г. Контроль та нагляд як адміністративно-правові засоби регулювання у сфері позашкільної освіти України / В. Г. Чорна // Адміністративне право і процес. – 2012. – № 2 (2). – С. 92–98.

607. Шабайлов В. И. Управление социально-культурным строительством в союзной республике / Шабайлов В. И. – Минск : Наука и техника, 1974. – 191 с.
608. Шаповал Р. В. Освітня діяльність в Україні: адміністративно-правове дослідження : [монографія] / Шаповал Р. В. – Харків : Золота миля, 2011. – 347 с.
609. Шаповал Р. В. Система органів державного управління у галузі освіти України / Р. В. Шаповал // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2011. – Вип. 1 (52). – С. 211–221.
610. Шевчук С. В. Концепція позитивних обов'язків держави у практиці Європейського Суду з прав людини / С. В. Шевчук // Право України. – 2010. – № 2. – С. 55–64.
611. Шемшученко Ю. Свобода наукової творчості як конституційне право людини і громадянина / Ю. Шемшученко, Т. Мілова // Вісник Національної академії наук України. – 2008. – № 3. – С. 36–43.
612. Шемшученко Ю. С. Що є право? / Ю. С. Шемшученко // Антологія української юридичної думки : в 10 т. / [за заг. ред. Ю. С. Шемшученка]. – К. : Видавничий Дім «Юридична книга», 2002–2005. – Т. 10: Юридична наука незалежної України. – 2005. – С. 30–46.
613. Шестак В. С. Сучасний стан системи закладів та установ освіти і науки в Україні [Електронний ресурс] / В. С. Шестак // Право і безпека. – 2011. – № 5. – Режим доступу : http://www.nbuuv.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2011_5/PB-5/PB-5_47.pdf.
614. Шкатулла В. И. Образовательное законодательство: теоретические и практические проблемы. Общая часть / В. И. Шкатулла ; [под ред. Ю. А. Кудрявцева]. – М. : Исследоват. центр проблем качества подготовки специалистов, 1997. – 164 с.
615. Шкатулла В. И. Образовательное право : [учебник для вузов] / Шкатулла В. И. – М. : Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М), 2001. – 688 с.

616. Штейнер Р. Общее учение о человеке как основа педагогики / Р. Штейнер ; [пер. с нем. Д. М. Виноградова]. – [3-е изд.]. – М. : Парсифаль, 2005. – 200 с.
617. Шубина Т. Б. Теоретические проблемы защиты права : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история правовых и политических учений» / Шубина Татьяна Борисовна ; Самар. гос. ордена «Знак Почета» эконо. академ. – Самара, 1997. – 24 с.
618. Эйсен Фердинанд. Право на образование / Фердинанд Эйсен. – Таллин : Ээсти раамат, 1980. – 43 с.
619. Юридические гарантии конституционных прав и свобод личности в социалистическом обществе / [Воеводин Л. Д., Козлов Ю. М., Зайкин А. Д. и др.] ; под ред. Л. Д. Воеводина. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 342 с.
620. Юркевич П. Д. Курс общей педагогики с приложениями / Юркевич П. Д. – М. : Типография Грачева, 1869. – 404 с.
621. Ющик О. Про необхідність пізнання сутності та визначення поняття права / О. Ющик // Право України. – 2010. – № 4. – С. 106–113.
622. Ягофаров Д. А. Образовательное нормотворчество и образовательные правоотношения в механизме правового регулирования в сфере образования (теоретико-правовой аспект) / Д. А. Ягофаров // Право и образование. – 2006. – № 4. – С. 13–31.
623. Якубовський Р. В. Фінансування освіти : правовий зміст, поняття та види / Р. В. Якубовський // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – Вип. 46. – С. 410–415.
624. Ярошевська Т. В. Становлення і розвиток прав людини в Україні та в окремих іноземних країнах / Т. В. Ярошевська // Право України. – 2010. – № 11. – С. 84–89.
625. Assessing the Effectiveness of National Human Rights Institutions. – Versoix : International Council on Human Rights Policy, 2005. – 45 p.

626. Auduc J.-L. L'ecole en France / Auduc Jean-Louis. – Paris : Nathan, 2006. – 160 p.
627. Bauer Adolf. UN-Behin der ten rechtskonvention um setzen – Inklusive Bildung ver wirklichen [Электронний ресурс] / Adolf Bauer. – Berlin, 2009. – 16 s. – Режим доступу :
<http://www.sovd.de/fileadmin/downloads/broschueren/pdf/>.
628. Bildungs standardsin Deutschland, Österreich, England, Australien, NeuseelandundSüdostasien. Literaturbericht zu Entwicklung, Implementation und Gebrauch von Standards in nationalen Schulsystemen [Электронний ресурс] / [Huber C., Späni M., Schmellentin C., Criblez L.]. – Aarau : Fachhochschule Nordwestschweiz Pädagogische Hochschule Institut Forschung und Entwicklung, 2006. – 114 s. – Режим доступу :
http://www.edudoc.ch/static/web/arbeiten/harmos/lit_analyse_1.pdf.
629. Bildungswege in Österreich [Электронний ресурс]. – Wien : Bundesministerium für Bildungund Frauen, 2014. – 37 s. – Режим доступу :
<http://pubshop.bmukk.gv.at/detail.aspx?id=408>.
630. Bundesgesetz über die Grundsätze für Hilfen für Familien und Erziehungshilfen für Kinder und Jugendliche (Bundes-Kinder- und Jugendhilfegesetz 2013 – B-KJHG 2013) [Электронний ресурс]. – Режим доступу :
http://www.parlament.gv.at/PAKT/VHG/XXIV/I/I_02191/index.shtml.
631. Bundesgesetz über die Ordnung von Unterricht und Erziehung in den im Schulorganisationsgesetz geregelten Schulen (Schulunterrichtsgesetz – SchUG) [Электронний ресурс]. – Режим доступу :
<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10009576>.
632. Bundesgesetz über die Organisation der Universitäten und ihre Studien (Universitätsgesetz 2002) [Электронний ресурс]. – Режим доступу :
http://www.parlament.gv.at/PAKT/VHG/XXI/I/I_01134/fname_000643.pdf.
633. Bundesgesetz über die Schulpflicht (Schulpflichtgesetz 1985) [Электронний ресурс]. – Режим доступу :

<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10009576>.

634. Bundesgesetz über die externe Qualitätssicherung im Hochschulwesen und die Agentur für Qualitätssicherung und Akkreditierung Austria (Hochschul-Qualitätssicherungsgesetz – HS-QSG) [Elektronischer ресурс]. – Режим доступа :

<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20007384>.

635. Bundesgesetz vom 25. Juli 1962 über das Privatschulwesen (Privatschulgesetz) [Elektronischer ресурс]. – Режим доступа :

https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/BgblPdf/1962_242_0/1962_242_0.pdf

636. Bundesgesetz vom 25. Juli 1962 über die Organisation der Schulverwaltung und Schulaufsicht des Bundes (Bundes-Schulaufsichtsgesetz) [Elektronischer ресурс]. – Режим доступа :

https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/BgblPdf/1962_242_0/1962_242_0.pdf

637. Bundesgesetz vom 25. Juli 1962 über die Schulorganisation (Schulorganisationsgesetz) [Elektronischer ресурс]. – Режим доступа :

<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10009265>.

638. Bundesgesetz vom 26. März 1969 über die Berufsausbildung von Lehrlingen (Berufsausbildungsgesetz – BAG) [Elektronischer ресурс]. – Режим доступа :

<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10006276>.

639. Das Recht auf Bildung Völkerrechtliche Grundlagen und innerstaatliche Umsetzung / Von Prof. Dr. Ralf Poscher, PD. Dr. Johannes Rux, Dr. Thomas Langer, 2009. – 218 s.

640. Den Übergang von der Tageseinrichtung für Kinder in die Grundschule sinnvoll und wirksam gestalten – Das Zusammenwirken von Elementarbereich und Primarstufe optimieren (Beschluss der Jugend- und Familienministerkonferenz vom 05.06.2009) [Elektronischer ресурс]. – Режим доступа :

http://www.kmk.org/fileadmin/veroeffentlichungen_beschluesse/2009/2009_06_18-Uebergang-Tageseinrichtungen-Grundschule.pdf.

641. Education Act 1996 [Elektronischer resurs]. – Regim dostupu :
www.educationengland.org.uk/documents/acts/index.html.

642. Education Act 2011 [Elektronischer resurs]. – Regim dostupu :
<http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2011/21/contents/enacted>.

643. Ensuring Children's Right to Education. Guidance on the legal measures available to secure regular school attendance [Elektronischer resurs]. – Nottingham : Published by the Department for Education and Skills, 2008. – 25 p. – Regim dostupu :

<http://dera.ioe.ac.uk/7193/2/DFES-00529-2007.pdf>.

644. Flüchtlingskinder in Deutschland – politischer und gesellschaftlicher Handlungsbedarf in dieser Legislaturperiode [Elektronischer resurs]. – Berlin, 2009. – 10 s. – Regim dostupu :

http://www.national-coalition.de/pdf/30_05_2011/Positionspapier_Fluechtlingskinder.pdf.

645. Focus on the Structure of Higher Education in Europe 2006/07 [Elektronischer resurs]. – Regim dostupu :

http://eacea.ec.europa.eu/Education/eurydice/documents/thematic_reports/086_EN.pdf.

646. Für ein Recht auf Ausbildung [Elektronischer resurs] / [Hrsg. Ute Erdsiek-Rave Marei John-Ohnesorg]. – Bonner Universitäts-Buchdruckerei Printed in Germany, 2013. – 50 s. – Regim dostupu :

<http://library.fes.de/pdf-files/studienfoerderung/09697.pdf>.

647. Gemeinsamer Rahmen der Länder für die frühe Bildung in Kindertageseinrichtungen (Beschluss der Jugendministerkonferenz vom 13./14.05.2004/ Beschluss der Kultusministerkonferenz vom 03./04.06.2004) [Elektronischer resurs]. – Regim dostupu :

<http://www.kmk.org/dokumentation/veroeffentlichungen-beschluesse/bildung-schule/allgemeine-bildung.html#c7536>.

648. Gesetz über Tageseinrichtungen für Kinder (KiTaG) in der Fassung vom 7. Februar 2002 [Elektronischer ресурс]. – Режим доступа :
<http://www.schule.de/2113003/kitag.htm>.
649. Griffin J. On Human Rights / J. Griffin. – New York : Oxford University Press, 2008. – 339 p.
650. Hampson F. J. Monitoring Human Rights / Hampson F. J. – Oxford : Clarendon Press, 1996. – 346 p.
651. Harris I. D. Law of the European Convention of Human Rights / Harris I. D. – L., 1995. – 540 p.
652. Hochschulrahmengesetz in der Fassung der Bekanntmachung vom 19. Januar 1999 (BGBl. I S. 18), das zuletzt durch Artikel 2 des Gesetzes vom 12. April 2007 (BGBl. I S. 506) geändert worden ist [Elektronischer ресурс]. – Режим доступа :
<http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/hrg/gesamt.pdf>.
653. Hoeckel Kathrin. Lernen für die Arbeitswelt: OECD-Studien zur Berufsbildung Deutschland [Elektronischer ресурс] / Kathrin Hoeckel, Robert Schwartz. – Berlin, 2010. – 62 s. – Режим доступа :
<http://www.oecd.org/berlin/45924455.pdf>.
654. House of Commons Education Committee. Participation by 16–19 year olds in education and training [Elektronischer ресурс]. – London : The Stationery Office Limited, 2011. – 73 p. – Режим доступа :
<http://www.educationengland.org.uk/documents/pdfs/2011-CESC-16to19-year-olds.pdf>.
655. King R. International student mobility literature review. Report to HEFCE, and cofunded by the British Council, UK National Agency for Erasmus [Elektronischer ресурс] / King R., Findlay A., Ahrens J. – London : HEFCE, 2010. – 55 p. – Режим доступа :
<https://www.ucl.ac.uk/basc/documents/hefce-report>.
656. Lebenslagen in Deutschland. Der Vierte Armuts und Reichtumsbericht der Bundesregierung [Elektronischer ресурс]. – Режим доступа :

<https://translate.google.ru/#de/uk/Lebenslagen>.

657. Ley Orgánica 3/1981, de 6 de abril, del Defensor del Pueblo [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://noticias.juridicas.com/base_datos/Admin/lo3-1981.t3.html#a28.

658. Ley Orgánica 5/2002, de 19 de junio, de las Cualificaciones y de la Formación Profesional [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2002-12018>.

659. Ley Orgánica 6/2001, de 21 de diciembre, de Universidades [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://noticias.juridicas.com/base_datos/Admin/lo6-2001.html.

660. Ley Orgánica 8/2013, de 9 de diciembre, para la mejora de la calidad educativa [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

https://www.boe.es/diario_boe/txt.php?id=BOE-A-2013-12886.

661. Ley Orgánica 2/2006, de 3 de mayo, de Educación [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://noticias.juridicas.com/base_datos/Admin/lo2-2006.tp.html.

662. Menschen rechte und frühkindliche Bildungin Deutschland Empfehlungen und Perspektiven [Электронный ресурс]. – Berlin : Forum Menschenrechte, 2011. – 80 s. – Режим доступа :

https://www.amnesty.de/files/FMR_fruehkindliche_Bildung_2011.pdf.

663. Motakef Mona. Das Menschenrecht auf Bildung und der Schutz vor Diskriminierung / Mona Motakef. – Deutsches Institut für Menschenrechte, 2006. – 50 s.

664. Muntaner C. Social capital, class gender and population health: an essay review of bowling aloneis implications for social epidemiologi / C. Muntaner, J. Lynch // International Journal of Epidemiologi. – 2002. – V. 31. – P. 261–267.

665. NÖ Kindergartengesetz 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<https://www.ris.bka.gv.at/Ergebnis.wxe?Abfrage>.

666. Ordnung der Hochschulrektorenkonferenz – Konferenz der Rektoren und Präsidenten der Hochschulen in der Bundesrepublik Deutschland [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://www.hrk.de/hrk/aufgaben-und-struktur/ordnung/>.

667. Organisation of the education system in the United Kingdom – England, Wales and Northern Ireland 2009/2010 [Электронный ресурс]. – London : European Commission, 2010. – 631 p. – Режим доступа :

<https://socialsciences.exeter.ac.uk/media/universityofexeter/collegeofsocialsciencesandinternationalstudies/education/pgce/pre-coursedocuments/pre-cours>.

668. Ott B. Grundlagen des beruflichen Lernens und Lehrens / B. Ott. – Berlin : Cornelsen Girardet, 1997. – 232 s.

669. Reading the books: Governments' budgets and the right to education / Institute of International Education, International Budget Partnership. – Washington, 2010. – 28 p.

670. Reif L. C. The Promotion of International Human Rights Law by the Office of the Ombudsman / L. C. Reif // The International Ombudsman Anthology: Selected Writings from the International Ombudsman Institute. – The Hague, The Netherlands : International Ombudsman Institute, 1999. – P. 271–316.

671. Riggall A. The structure of primary education: England and other countries [Электронный ресурс] / A. Riggall, C. Sharp. – Cambridge : University of Cambridge, 2008. – 34 p. – Режим доступа :

<http://www.nfer.ac.uk/publications/PRO01/PRO01.pdf>.

672. Right from the Start early years education: policy and practice [Электронный ресурс]. – London : Association of Teachers and Lecturers. – First published 1991, 2003. – Third edition. – 50 p. – Режим доступа :

<https://www.atl.org.uk/Images/Right%20from%20the%20start.pdf>.

673. Right to Education Indicator based on the 4 A framework. Concept Paper, Prepared by Gauthier de Veco, Independent Consultant for The Right to Education Project, May 2009, 40 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

- <http://www.right-to-education.org/sites/r2e.gn.apc.org/files/Concept%20Paper.pdf>.
674. Righting Wrongs. The Ombudsman in Six Continents / Wrongs Righting ; [ed. by Roy Gregory and Philip Giddings]. – Amsterdam e.a. : IOS Press, 2000. – 500 p.
675. Special Educational Needs and Disability Act 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2001/10/pdfs/ukpga_20010010_en.pdf.
676. Statistical Guide. Key facts and figures about schools and adult education in Austria [Электронный ресурс]. – Vienna : Federal Ministry of Education and Women's Affairs, 2014. – 50 s. – Режим доступа :
https://www.bmbf.gv.at/schulen/bw/ueberblick/statisticalguide_2013_27013.pdf?4dzgm2.
677. The Education System in the Federal Republic of Germany 2011/2012 [Электронный ресурс]. – Bonn : КМК, 2013. – 359 p. – Режим доступа :
http://www.kmk.org/fileadmin/doc/Dokumentation/Bildungswesen_en_pdfs/dossier_en_ebook.pdf.
678. The impact of CIFRE programme into early careers of PhD graduates in France [Электронный ресурс]. – 2004. – 16 p. – Режим доступа :
<http://www.cereq.fr/cereq/netdoc91.pdf>.
679. The Protection of the Right to Education by International Law. By Klaus Dieter Beiter. – Leiden, Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2006. – 752 p.
680. The Right to Education in England. Alternative Report to the Committee on Economic, Social and Cultural Rights [Электронный ресурс]. – London : The Children's Legal Centre, 2008. – 54 p. – Режим доступа :
http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CESCR/Shared%20Documents/GBR/INT_CESCR_NGO_GBR_42_8846_E.pdf.
681. Thüringer Schulgesetz (ThürSchulG) in der Fassung der Bekanntmachung vom 30. April 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://www.berlin.de/sen/bildung/rechtsvorschriften>.

682. Tiroler Kinderbildungs und Kinderbetreuungsgesetz [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<https://www.ris.bka.gv.at/Ergebnis.wxe?Abfrage>.

683. Verfassung von Deutschland Fassung vom 21. November 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

www.buengerrepublik-deutschland.de.

684. Wiener Kindergartengesetz [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<https://www.ris.bka.gv.at/Ergebnis.wxe?Abfrage>.

685. Wolf A. Review of Vocational Education – The Wolf Report [Электронный ресурс] / A. Wolf. – London, 2011. – 196 p. – Режим доступа :

https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/180504/DFE-00031-2011.pdf.

ДОДАТКИ

Додаток А

Довідка Департаменту освіти і науки Вінницької обласної державної адміністрації про впровадження результатів дисертаційного дослідження

УКРАЇНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
вул. Козницького, 33, м. Вінниця, 21100, тел. 61-16-69, факс: 53-15-02; e-mail: upr_osvit@vin.gov.ua

07.04.15 № 34-1-11/670
На № _____

Результати дисертаційного дослідження кандидата юридичних наук, доцента Мельничук Ольги Федорівни на тему: «Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду», які відображені в наукових публікаціях автора, мають наукову та практичну цінність, зокрема для удосконалення конституційно-правового механізму реалізації, охорони та захисту права на освіту в Україні в контексті застосування досвіду європейських країн. Висновки та рекомендації дисертаційного дослідження Мельничук Ольги Федорівни використовувалися в роботі Департаменту освіти і науки Вінницької облдержадміністрації під час розробки нормативно-правових актів з питань освіти.

Заступник голови - директор
Департаменту освіти
і науки облдержадміністрації

І. Івасюк

Додаток Б

Довідка Вінницького окружного адміністративного суду про впровадження результатів дисертаційного дослідження

ВІННИЦЬКИЙ ОКРУЖНИЙ АДМІНІСТРАТИВНИЙ СУД
вул. Острозька, 14, м. Вінниця, 21001, тел./факс (0432) 61-86-28, 61-86-25,
Web: www.vnos.gov.ua e-mail: info@odds.vn.court.gov.ua
Код ЄДРРОУ: 34453244

16.04.2015 №02-3-13/844/15

ДОВІДКА
про впровадження у практичну діяльність результатів дисертаційного дослідження Мельничук Ольги Федорівни на тему: «Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Результати дисертаційного дослідження Мельничук О.Ф. на тему: «Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду» мають практичну цінність для їх застосування в діяльності Вінницького окружного адміністративного суду. На особливу увагу заслуговують пропозиції автора щодо удосконалення судового захисту права на освіту в Україні з огляду на досвід європейських країн.

В.о. голови суду **П.А. Комар**

Додаток В

Акт Вінницького національного аграрного університету про впровадження результатів дисертаційного дослідження

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 21008, м. Вінниця, вул. Сонячна, 3
 тел. (0432) 46-00-03, email: office@vzau.org, rector@vzau.org

25 березня 2015 р. № 12-48-435
на № _____ від _____

У Спеціалізовану вчену раду
по захисту дисертації

АКТ
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 декана факультету менеджменту та права Вінницького національного аграрного університету, кандидата юридичних наук, доцента Мельничук Ольги Федорівни на тему: «Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

Комісія у складі:
 Голова – завідувач кафедри правознавства, доктор юридичних наук, професор Омельчук В. А.;
 Члени комісії – кандидат юридичних наук, доцент Опольська Н. М.; кандидат юридичних наук, доцент Правдюк А. Л.

Цим Актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Мельничук Ольги Федорівни на тему: «Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду» використано викладачами кафедри правознавства факультету менеджменту та права при підготовці і викладанні курсів лекцій з таких дисциплін: «Конституційне право України», «Муніципальне право України», «Освітнє право України».

Пропозиції, наведені у дисертаційній роботі, включено до навчальних програм і методичних рекомендацій до вивчення означених дисциплін.

В.о. ректора _____

Голова комісії
завідувач кафедри правознавства,
доктор юридичних наук, професор

Члени комісії
кандидат юридичних наук, доцент
кандидат юридичних наук, доцент

№ 00858

В. І. Курило

В. А. Омельчук

Н. М. Опольська

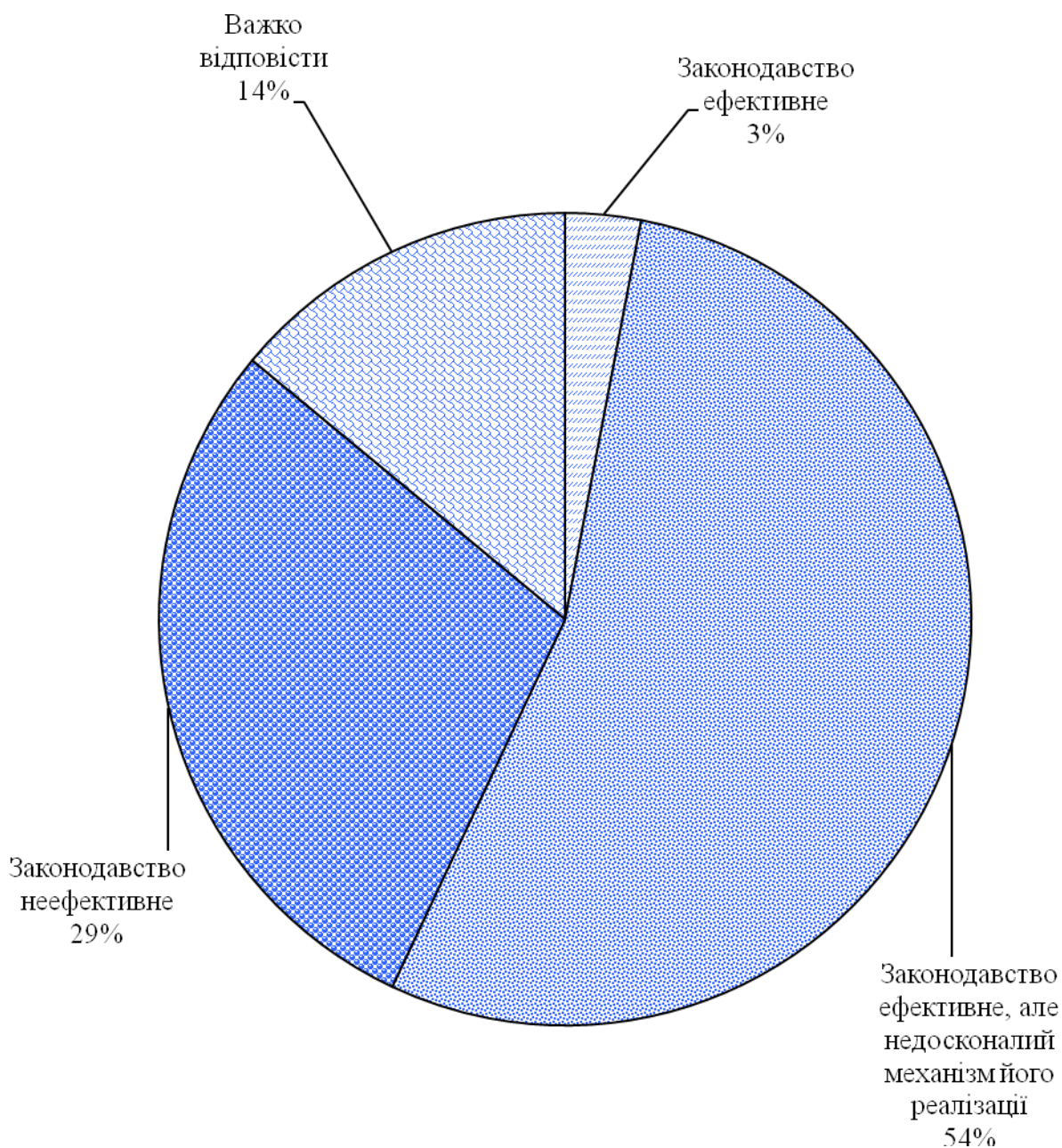

А. Л. Правдюк

Додаток Д¹

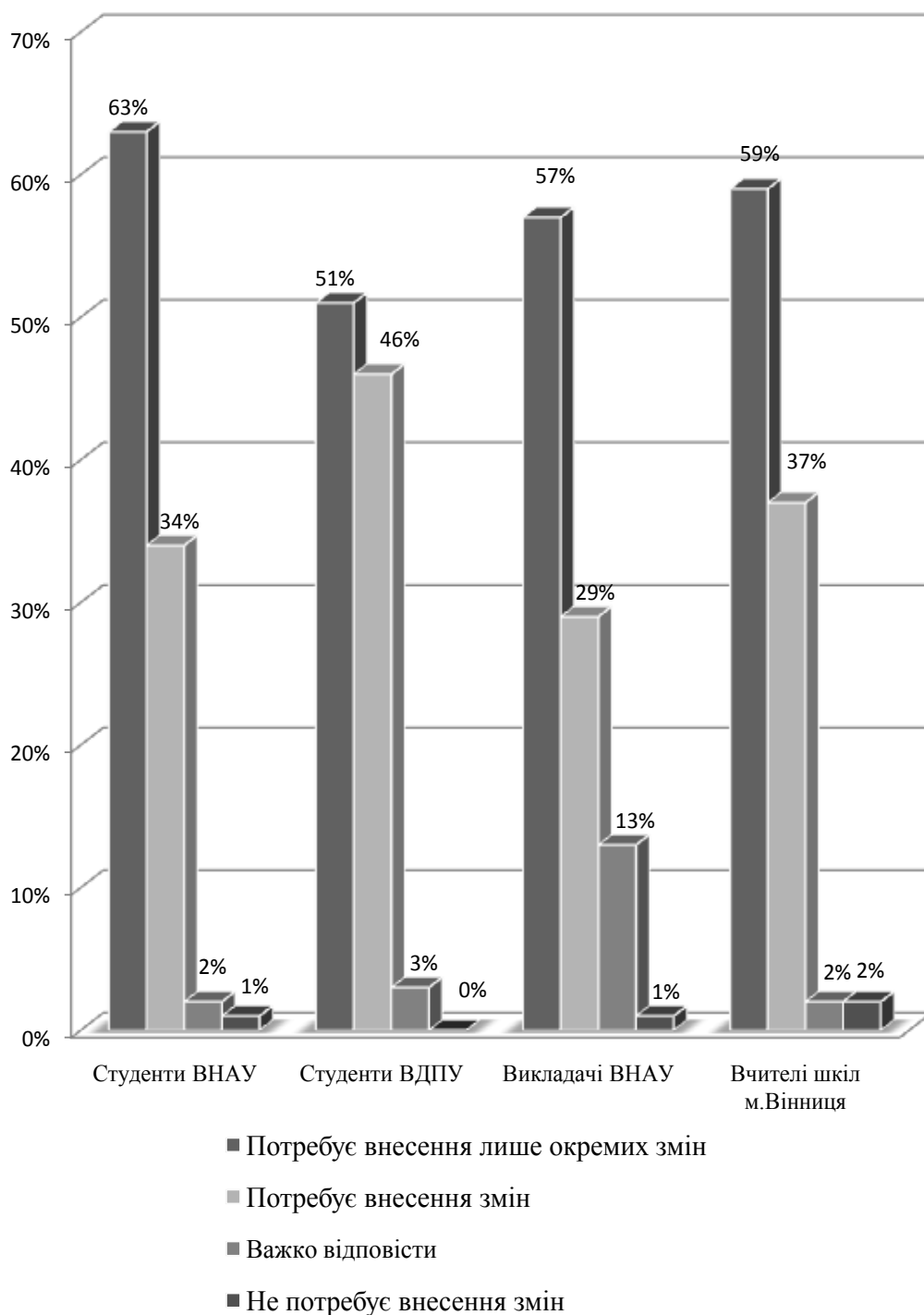
Оцінка ефективності вітчизняного законодавства про освіту

1. Виконано автором за результатами проведеного опитування студентів і викладачів вищих навчальних закладів та вчителів загальноосвітніх шкіл м. Вінниця.

Додаток Е¹

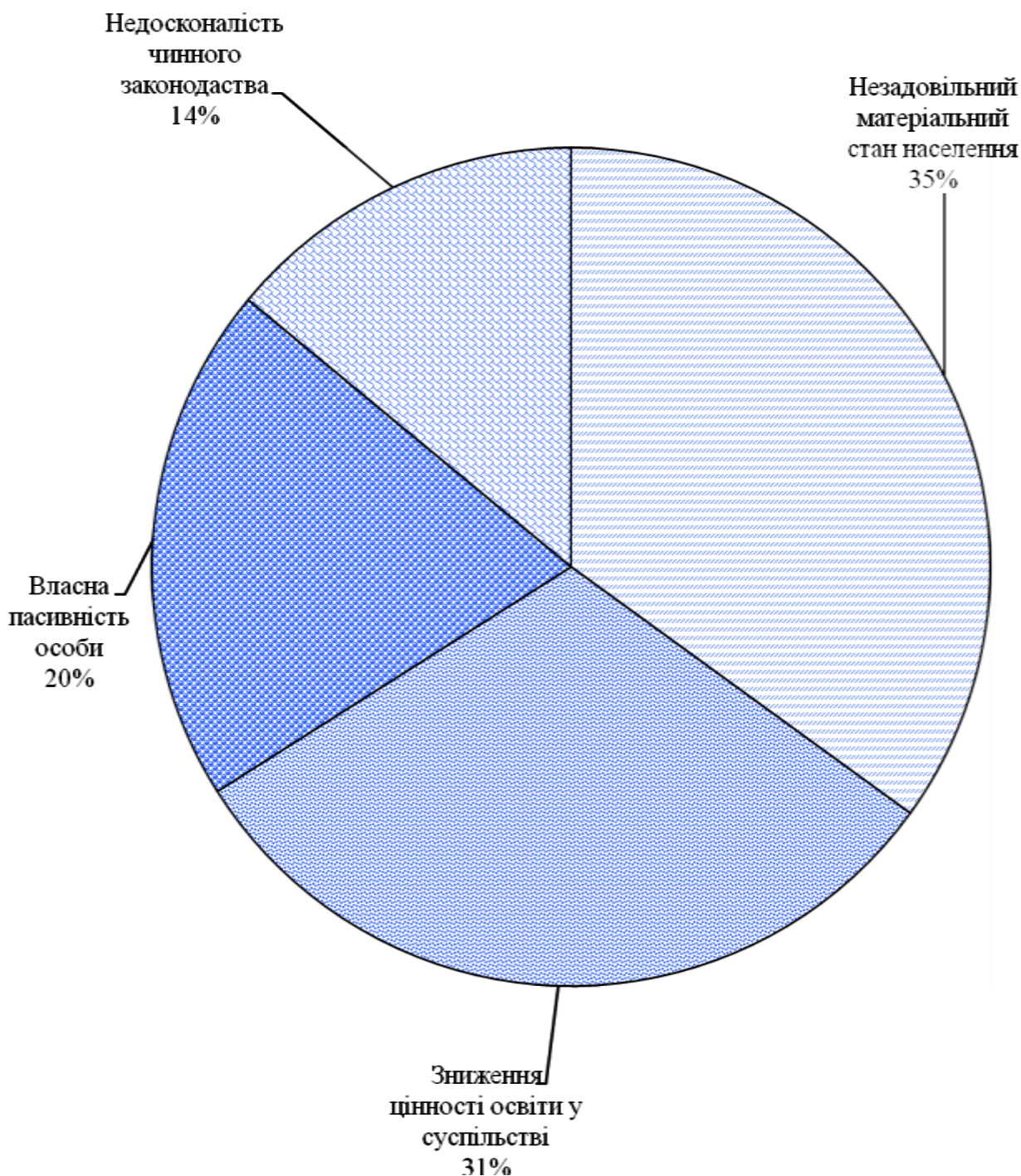
Необхідність внесення змін до вітчизняного законодавства про освіту

1. Виконано автором за результатами проведеного опитування студентів і викладачів вищих навчальних закладів та вчителів загальноосвітніх шкіл м. Вінниця.

Додаток Ж¹

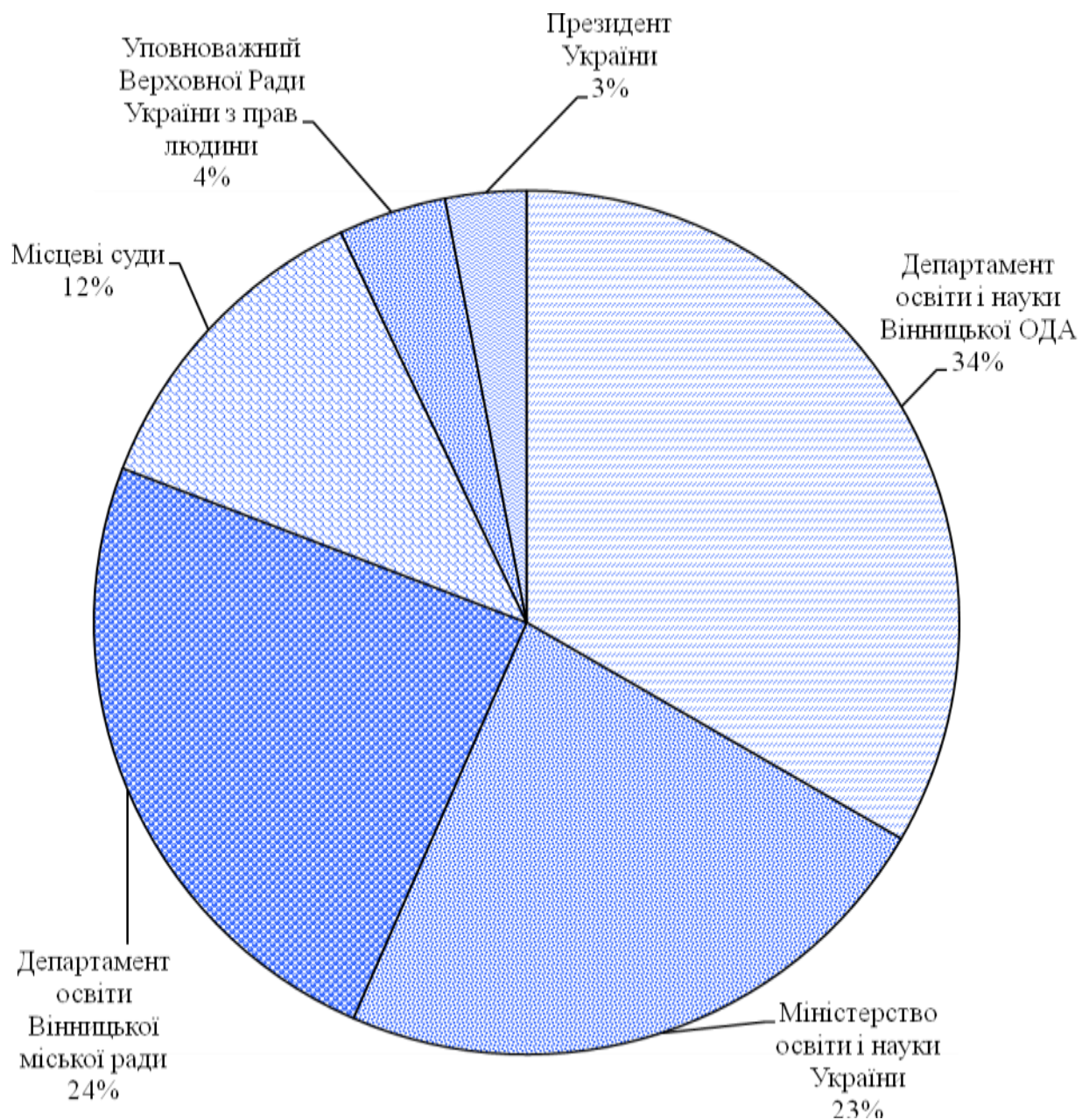
Фактори, які перешкоджають повноцінній реалізації права на освіту

1. Виконано автором за результатами проведеного опитування студентів і викладачів вищих навчальних закладів та вчителів загальноосвітніх шкіл м. Вінниця.

Додаток И¹

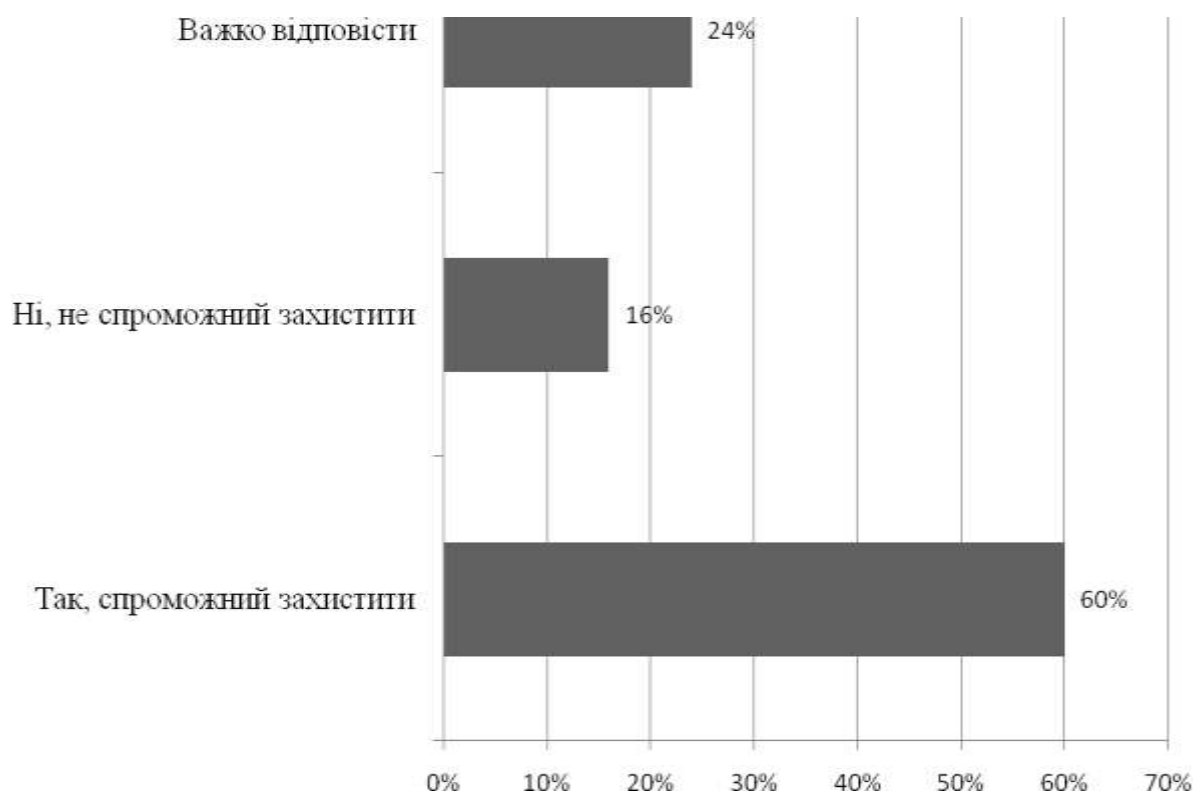
Пріоритетність органів державної влади і органів місцевого самоврядування у забезпеченні захисту права на освіту

1. Виконано автором за результатами проведеного опитування студентів і викладачів вищих навчальних закладів та вчителів загальноосвітніх шкіл м. Вінниця.

Додаток К¹

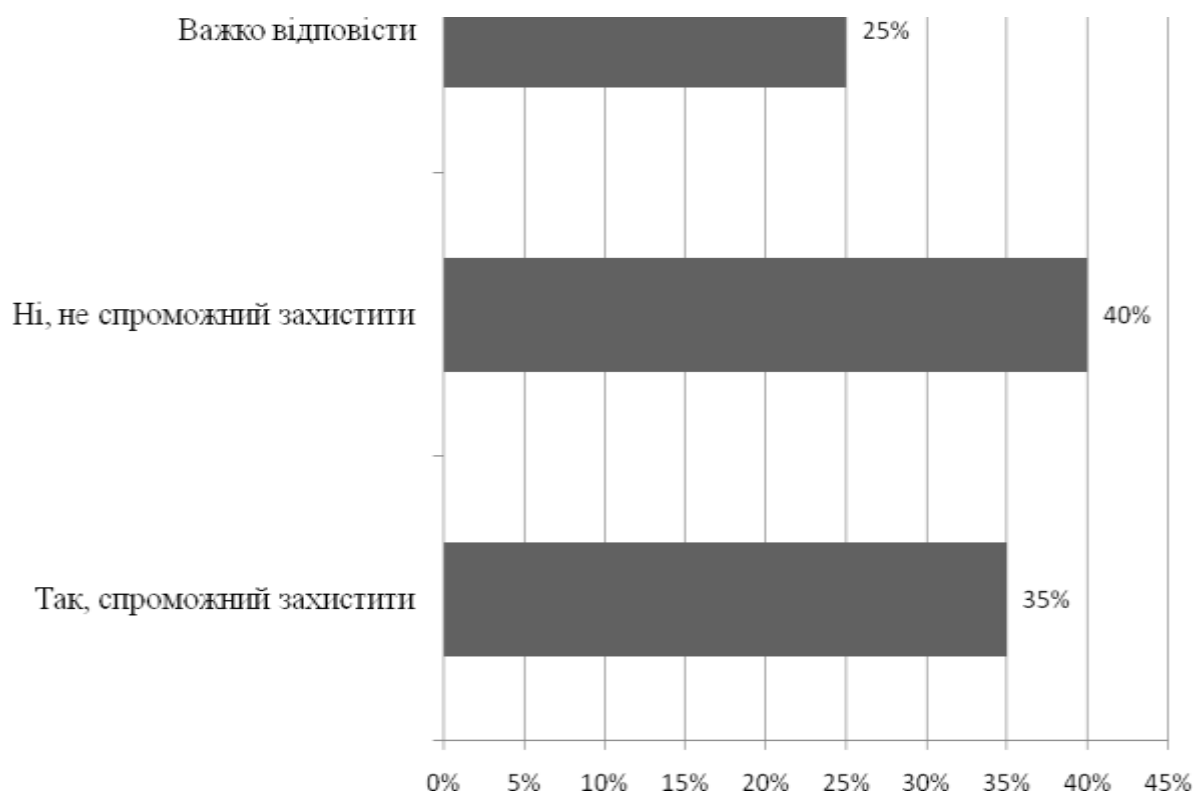
Спроможність забезпечення захисту права на освіту керівником навчального закладу

1. Виконано автором за результатами проведеного опитування студентів і викладачів вищих навчальних закладів та вчителів загальноосвітніх шкіл м. Вінниця.

Додаток Л¹

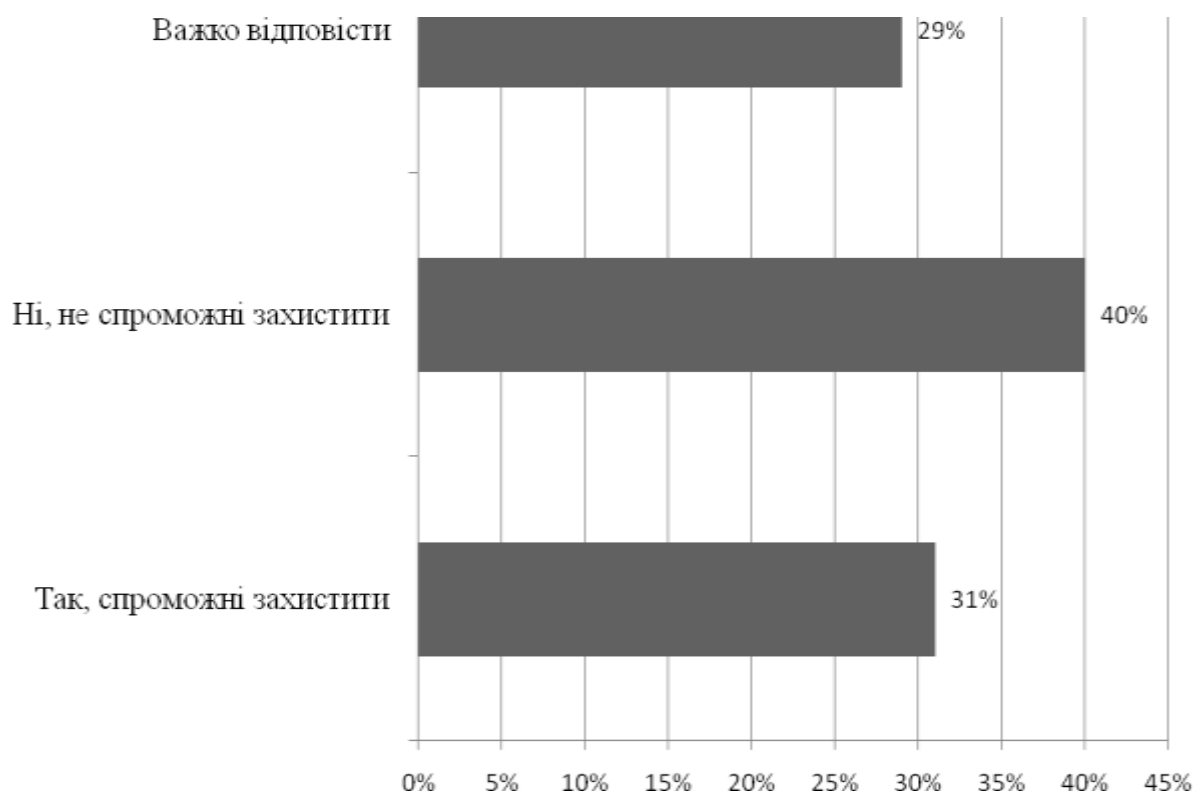
Спроможність забезпечення захисту права на освіту органом студентського самоврядування навчального закладу

1. Виконано автором за результатами проведеного опитування студентів і викладачів вищих навчальних закладів та вчителів загальноосвітніх шкіл м. Вінниця.

Додаток М¹

Спроможність забезпечення захисту права на освіту громадськими організаціями

1. Виконано автором за результатами проведеного опитування студентів і викладачів вищих навчальних закладів та вчителів загальноосвітніх шкіл м. Вінниця.